

ЗМІСТ

Шеф-редактор

С. О. Павленко

Головний редактор

В. О. Дятлов

Заст. головного редактора

О. Б. Коваленко

Редакційна колегія

М. К. Бойко,

О. Д. Бойко,

А. М. Боровик,

Г. В. Боряк,

В. О. Горбик,

В. О. Дятлов,

О. Б. Коваленко,

В. П. Коваленко,

В. В. Кривошея,

С. А. Леп'яво,

О. О. Маврин,

Ю. А. Мицик,

Д. М. Никоненко,

А. М. Острияко,

С. О. Павленко,

В. М. Половець,

К. М. Ячменіхін

Редакційна рада

П. В. Грищенко,

П. М. Мовчан,

С. М. Мойсієнко,

О. П. Моця,

О. П. Рєнт,

С. П. Реп'ях,

Ю. О. Соболев,

П. С. Сохань,

П. Т. Тронько,

В. Ф. Челурний,

В. М. Шевченко.

Випусковий редактор

О. В. Ткаченко

Журнал видається за
фінансової підтримки
Чернігівської
облдержадміністрації.

Засновники –
Чернігівський національний
педагогічний університет
імені Т. Г. Шевченка,
Всеукраїнське товариство
"Просвіта" ім. Тараса
Шевченка,
Інститут української
археографії та
джерелознавства
ім. М. С. Грушевського
НАН України.

Рекомендовано до друку
Вченою радою
Чернігівського
національного
педагогічного
університету імені
Т. Г. Шевченка (протокол
№ 2 від 6 жовтня 2010 р.)

У ГЛИБ ВІКІВ

Чугаєва І. Частотність згадування чернігівських князів у давньоруських літописних зводах як елемент контент-аналізу чернігівських фрагментів літописання 3

Ситий Ю., Мироненко Л. Декоративні кахлі з оздоблення нововиявленої споруди палацового комплексу Івана Мазепи на Гончарівці 11

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

Пиріг П. Перепис населення українських міст XVII ст. 16

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

Блакитний М. Діяльність Чернігівського єпархіального свічкового заводу (1872 – 1916 рр.) за матеріалами часописів "Черниговские епархиальные известия" та "Вера и жизнь" 83

Кравченко О. Соціально-економічний розвиток слобожанських монастирів середини XVII – XVIII ст. Монастирське землеволодіння . . 92

З ЛІТЕРАТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Стаховський А. З книги "Дзеркало від писання божественного", Чернігів 1705 р. (Підготовка до друку, переклад з польської та церковно-слов'янської, коментарі Валерія Шевчука) 102

РОЗВІДКИ

Рахно О. Чернігівський губернський земський гласний О.Ф.Ліндфорс (До 120-х роковин від дня смерті) 142

Колєватов О. Фінансування Слобідсько-Українських військових поселень до їх реорганізації у 30-х рр. XIX ст. 154

Клименко В. Зміни в партійно-державному курсі щодо розвитку промислової кооперації (кінець 1940-х рр.) 160

Дедович Д. Проблеми освіти Чернігівщини 20-х – початку 30-х рр. XX ст. на сторінках часопису "Радянська освіта" 165

Шара Л. Медичне обслуговування населення Чернігова (70 – 90-і роки XIX ст.) 171

Терлецький В. Пошуки і знахідки на ниві ушинськознавства (З нагоди 140-річчя від дня смерті К.Д.Ушинського) 179

Демченко Т. Аркадій Казка: поет із розстріляного покоління . . 193

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Спогади Михайла Жука про Київську школу Миколи Івановича Мурашка (Підготовка до друку, вступне слово, коментарі Ольги Єрмоленко, Наталії Суспи) 201

Старовойтенко І. Чернігівщина на сторінках щоденної української газети „Рада” (1906–1914 роки) 226

ЮВІЛЕЇ

Сергію Леп'яву – 50 234

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

Половець В. Буденний В. В серцях злинялий помаранч. Поезії (2005–2009 рр.). – Чернігів: „Чернігівські обереди”. – 2009. – 88 с. . . 236

“СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС”

Всеукраїнський науковий журнал

Згідно з додатком до постанови президії ВАК України від 26 травня 2010 р. №1-05/4 журнал "Сіверянський літопис" включено у перелік наукових видань, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт з історії.

Реєстраційне свідоцтво КВ № 16226 – 4698 ПР від 21 грудня 2009 р.,
видане Міністерством юстиції України.

Індекс 74325

Адреса редакції: 14000, м. Чернігів, вул. Воровського, 10

Телефон для довідок 95-74-18

Сайт журналу: www.siver-litopis.cn.ua

Базові освітні, наукові, культурологічні установи, де зберігаються комплекти журналу “Сіверянський літопис”:

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

Національна парламентська бібліотека України

Державна науково-технічна бібліотека України

Львівська державна наукова бібліотека ім. В. Стефаника

Одеська державна наукова бібліотека ім. М. Горького

Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка

Книжкова палата України

Журнал надсилається також до інших бібліотек, наукових, освітніх та культурологічних закладів України, США, Канади, Англії.

Часопис можна передплатити в будь-якому відділенні зв'язку України.

У ГЛИБ ВІКІВ

УДК 94(477.51):930.2)

Ірина Чугаєва

ЧАСТОТНІСТЬ ЗГАДУВАННЯ ЧЕРНІГІВСЬКИХ КНЯЗІВ У ДАВНЬОРУСЬКИХ ЛІТОПИСНИХ ЗВОДАХ ЯК ЕЛЕМЕНТ КОНТЕНТ-АНАЛІЗУ ЧЕРНІГІВСЬКИХ ФРАГМЕНТІВ ЛІТОПИСАННЯ

У статті розглядаються ознаки місцевого (чернігівського) походження літописної інформації. Серед них особлива увага приділена аналізу частотності згадування чернігівських князів у Київському літопису XII ст. на відрізку 1146 – 1154 рр., де сконцентрована максимальна кількість фрагментів чернігівського походження. Автором підраховані згадки Всеволода, Ігоря, Святослава Ольговичів та Святослава Всеволодовича у порівнянні з Ізяславом Мстиславичем та Юрієм Долгоруким – лідерами Мономаховичів.

Ключові слова: чернігівське літописання, Київський літопис XII ст., частотність згадування Ольговичів та Мономаховичів у 1146-1154 рр.

Чернігівське літописання давньоруської доби не дійшло до нашого часу в особному вигляді. В історіографії склалися різні погляди на нього та на можливість його реконструкції – від відверто скептичних до позитивно апологетичних.

Ті історики, лінгвісти, джерелознавці і текстологи, котрі виокремлювали чернігівські звістки з інших літописних зводів, – як давньоруських, так і більш пізніх, – неминуче зіштовхнулися із проблемою виділення набору ознак, критеріїв, за якими можна обґрунтовано довести, що певні фрагменти текстів могли бути справді чернігівського походження: написані на основі писемних (літописи, зводи, документи князівських архівів, окремі анналістичні записи) чи усних (билинний епос, воїнські повісті, перекази, казання) місцевих джерел.

Кожен із дослідників, визначаючи першоджерела літописних зводів, намагався виокремити сукупність рис, за якими можна робити висновки про походження протографів уже редагованого (в більшості випадків декілька разів) літописного джерела. В основному це стосувалося саме складного за своєю структурою Київського літопису XII ст., упорядник якого користувався комплексом місцевих удільних літописів і повістей періоду феодальної роздробленості. Тому і постала проблема узагальнення ознак місцевого (у тому числі і чернігівського) літописання.

Весь комплекс таких ознак, що вказують на місцеве (чернігівське) походження записів, визначених дослідниками, можна розподілити на такі групи:

1. Висвітлення інтересів своїх князів:
 - апологетика князів або династії;
 - захист, співчуття та виправдовування князя;
 - звеличення князя.
2. Точність та деталі (вказівка на сучасника або навіть свідка подій):
 - повні точні дати подій;

© Чугаєва Ірина Костянтинівна – аспірантка кафедри історії та археології України Інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

- цифри, підрахунки;
- дрібні деталі;
- надлишкова місцева (хронікальна) інформація.

3. Природно-географічні:

- топографічні деталі;
- детальний опис Чернігова та його околиць.

4. Лінгвістичні особливості:

- діалекти;
- мовні звороти;
- сталі фрази (кліше);
- пряма мова;
- особлива лексика.

5. Текстологічні:

- "нестиковки" в описі одних і тих же подій;
- вставки у суцільний літописний текст фрагментів іншого спрямування;
- контекст місцевих подій у тексті літописного зводу.

6. Імена князів та звертання до них:

- повні імена (іноді скорочені);
- ставлення літописця та інших сучасників до героя;
- частотність згадування князя на певному відрізку у порівнянні з князями інших династій.

Дана розвідка присвячена характеристиці останньої з ознак – частотності згадування чернігівських князів і чернігівської династії та відображення ставлення до неї з боку літописців та князів. Виділяти чернігівські фрагменти в літописах найбільш складно, оскільки чернігівські князі часто ставали і київськими князями, літописні традиції перемішувалися. До того ж існує проблема, які саме фрагменти вважати чернігівськими – інформацію про Чернігів та Чернігово-Сіверщину, написані за часів князювання чернігівської династії князів на київському столі, літописні звістки про Чернігівське князівство, написані за часів правління інших династій у Києві, вузьку хронікальну інформацію про сімейні справи чернігівських та новгород-сіверських князів чи окремі повідомлення про справи у Чернігові? Окрім того, дуже важко розрізнити, які літописні повідомлення про місцеві чернігівські події передали київському упоряднику інформатори, а які походять з місцевих писемних джерел. Усе це потребує подальших ґрунтовних досліджень. Тому з'ясування частотності згадування чернігівських князів є допоміжним критерієм для виділення із південноруських зводів літописних фрагментів чернігівського походження.

На практиці підраховувати та аналізувати частотність згадувань князів варто на певних відрізках літопису з метою порівняння і зіставлення отриманої кількісної та якісної інформації.

Наприклад, щодо чернігівських князів та чернігівського літопису є доцільним почати із обрахунку співвідношення згадок князів на відрізку 1146-1154 рр. Київського літопису, який насичений подіями, а опис цих 8 років у Київському зводі XII ст. займає майже третину всього літопису! До того ж саме на цьому літописному відрізку більшість дослідників виділяють не просто сліди чернігівського літописання (Повістей, Літописців тощо) Ольговичів (чи окремих з них)¹, а й навіть цілі фрагменти².

У феодальну війну були втягнуті майже всі князі того часу. Але ми зупинимося лише на основних конкуруючих сторонах, інтереси і дії яких були висвітлені у Київському літопису – це київський князь Ізяслав Мстиславич, котрий мав союзником свого брата смоленського князя Ростислава, і частіше на їхньому боці виступали чернігівські Давидовичі (Ізяслав та Володимир) та мали підтримку від Святослава Всеволодовича (сина Всеволода Ольговича, небожа Святослава та Ігоря Ольговичів). Їхніми конкурентами були суздальський князь Юрій Долгорукий та новгород-сіверський князь Святослав Ольгович. Обидві сторони кон-

флікту використовували ім'я підступно вбитого брата Святослава Ольговича – Ігоря у своїх цілях. Саме тому він жодного разу різко негативно у літопису не згадується³.

Перед тим, як наводити конкретні дані, хотілося б підкреслити, що під 1146-1154 рр. у Київському літопису вміщена Повість Ізяслава Мстиславича⁴, тому, природно, що чисельне переважання його імені серед інших князів буде вагомим і суттєвим. Завдання дослідника полягає в тому, щоб при наявності сукупності ознак чернігівського літописання на цьому відрізку і, звертаючи увагу на частотність згадок князів, текстуально виділити сліди місцевого чернігівського літописання як джерела (або навіть протографа) Київського літопису XII ст.

При обрахунку частотності згадувань князів був частково використаний метод контент-аналізу⁵. У даному випадку він полягав у тому, що був обраний ідентифікатор, категорія – "князь" та всі можливі варіанти його імені і звертання до нього на проміжку від початку княжіння Ізяслава Мстиславича у Києві (1146 р.) до його смерті (1154 р.).

Далі були підраховані всі ці згадки, занесені у таблиці, і зроблені висновки щодо ставлення до цих князів з боку інших князів та літописців. Наголошу, що ставлення до них з боку літописця коливалось в залежності від того, для кого редактор "коректував" літопис та чиї з них інтереси він висвітлював.

Тому наводжу підрахунки, враховуючи усі варіації імен князів – Ізяслава, Святослава, Всеволода та Ігоря:

Ізяслав Мстиславич

Варіації згадування князя	Ставлення - позитивне чи негативне	Кількість згадувань на відрізку	Хто називає
Изаславъ	найчастіше позитивне	421	літописець
брате и ѿце	позитивне	1	Ростислав
снѣ бра твои Изаславъ	позитивне	1	В'ячеслав Володимирович
брате, бра	позитивне	26	Ігор Ольгович, Володимирко Володаревич, Ростислав Мстиславич, Давидовичі, коли були його союзниками
Изаславъ бра его, брату своему Изаславу	позитивне	14	літописець з позиції Володимира Мстиславича, Ростислав Мстиславич
Изаславъ Мьстислаличъ	більше випадків негативного ставлення	15	літописець, Святослав Ольгович, Святослав Всеволодович, Давидовичі
Изаславъ Мьстиславичъ	позитивне, урочисте звертання	15	літописець
кнѣже, кнзъ вашъ	позитивне	32	союзники, кияни, дружина та навіть сам Ізяслав; Давидовичі, коли були його союзниками
Изаславою кнзю Киевському	позитивне	1	літописець
оуа своего Изаслава	нейтральне	1	літописець із позиції Святослава Всеволодовича

Щце, щцю своєму	позитивне	13	угорський король, літописець, Гліб Юрійович
щцю моему и своєму брату Изаславу	позитивне	1	угорський король, літописець
щцю свои Изаславу, щца свого Изаслава, щць мои Изаславъ	позитивне	3	Мстислав Ізяславич,
снѹ	позитивне	7	літописець, В'ячеслав після визнання його Ізяславом старшим у династії
затъ	позитивне	1	угорський король
снѡецъ мои	негативне	2	Юрій Долгорукий; Андрій Боголюбський
Володимире плема	позитивне	3	жителі Курську, кияни називають нащадків Мономаха
тобѣ, ты, ти	позитивне або нейтральне	96	союзники
Изаславли	нейтральне	21	літописець
Изаславъ Мьстиславечъ вѣнукъ Володимерь	позитивне	1	літописець у некролозі
Володимирихъ вноуцѣхъ	позитивне	1	Ростислав Юрійович
кнѣзь Изаславъ	позитивне	4	літописець та ті жителі міст, котрі визнали його
с твоимъ братомъ а с мой сномъ Изаславомъ, своимъ братомъ и сномъ Изаславомъ	позитивне	3	угорський король; В'ячеслав Володимирович, Юрій Долгорукий
Ты же мои снѣ ты же мои братъ	дуже позитивне і схвальне	1	В'ячеслав Володимирович
ты на Володимерь ты на Мьстиславъ	позитивне	1	новгородці
ЗАГАЛОМ		689	

Святослав Ольгович

Варіації згадування князя	Ставлення - позитивне чи негативне	Кількість згадувань на відрізьку	Хто називає
Щлгови (Святослав Ольгович)	різко негативне з боку Ізяслава Мстиславича	10	літописець та Ізяслав Мстиславич
Щлговичи (рід)	негативне, але іноді і нейтральне	13	промстиславськи налаштоване київське віче; Ізяслав Мстиславич
Стославъ	прихильне	69	літописець
Стославъ Щлгови, Стославъ Щлговичъ	дивлячись, хто називає – союзники, родичі чи вороги	57	літописець, Ізяслав Мстиславич, Давидовичі

бра̄, брата̄, брата̄ своего С̄тослава	прихильне	11	двоюрідні брати, союзники і навіть ворог Ізяслав, коли замирювалися
кн̄же	позитивне, з повагою	3	наближені, союзники
С̄тославу Шлговӣ свату своєму	прихильне	1	сват Юрія Долгорукого, літописець
ты, тебе̄	не можна визначити	2	Ізяслав Мстиславич; союзники половці
щ̄ць его С̄тослав̄	позитивне	1	називає літописець батька Олега
С̄тославоу стр̄єви своемоу	позитивне	1	Святослав Всеволодович; літописець
сно̄вєць ваю С̄тослав̄	нейтральне	1	Володимирко Володаревич
стро̄а своего С̄тослава Шлговича	позитивне	1	літописець
ЗАГАЛОМ		170	

Юрій Долгорукий

Варианти згадування князя	Ставлення - позитивне чи негативне	Кількість згадувань на відрізку	Хто називає
Гюрги	негативне з боку Ізяслава Мстиславича або нейтральне	143	літописець або Ізяслав Мстиславич
Дюрги	найчастіше – позитивне	52	літописець та Володимирко Володаревич
брат̄ь, брате̄ тоб̄ъ, бра̄ его, бра̄ твои	позитивне, але іноді підлабузницьке	15	підлабузництво після замирення з боку Ізяслава Мстиславича; В'ячеслав і Святослав Ольгович називають
щ̄ца̄ своего, вашего щ̄ца̄, щ̄це̄	негативне, дуже рідко – позитивне	32	Ізяслав Мстиславич, Ростислав Юрійович, Андрій Боголюбський, Гліб Юрійович, літописець; Володимирко Галицький називає у позитивному значенні
Юрӣ, Юрг̄ви	позитивне	2	літописець та Святослав Ольгович
кн̄за̄ Дюрга, кн̄зь Гюрги	позитивне	5	літописець
на щ̄ца̄ твоего а на своего стр̄я	негативне	1	Ізяслав Мстиславич
на стр̄я̄ своего Гюрга	негативне	6	Ізяслав Мстиславич, літописець
стр̄я̄ своего, стр̄и	негативне, нейтральне	12	в основному Ізяслав Мстиславич; літописець
щ̄цю̄ своєму Дюргеви, Гюргеви	позитивне	5	союзники-половці, літописець, його сини Андрій та Гліб
братӯ Гюргеви, Дюргеви	негативне, оскільки називали суперники	3	Ізяслав Мстиславич і В'ячеслав

свять є Дюрги, Гюргеви свату своєму	позитивне	3	літописець з позиції Володимирка Галицького
Дюрга сн̄а Володимира Мономаха, внука Всеволожа, правнука Юрославл̄а пращюра великаго Володимира хртившаго всю землю Рускоюю	позитивне ставлення літописця	1	літописець розповідає про початок княжіння Юрія у Києві.
Гюргева	нейтральне	4	називає літописець те, що йому належить
свата моего	позитивне	1	Володимирко Галицький
тебе, ти, ты	позитивне	15	союзник Святослав Ольгович, В'ячеслав Володимирович, Ростивлав Юрійович
ЗАГАЛОМ		300	

Ігор Ольгович

Варіації згадування князя	Ставлення - позитивне чи негативне	Кількість згадувань на відрізьку	Хто називає
Игорь	найчастіше – співчуття з боку літописця; співчуває і жаліє Святослав Ольгович, захист з боку Володимира	40	Найчастіше – літописець і Святослав Ольгович; а також Ізяслав Мстиславич і Володимир Мстиславич
брата Игора, брата своего Игора, бра̄ нашего Игора	співчуття, позитивне ставлення літописця та Святослава, а також Коснячка; Давидовичі – негативне, спекулюють ім'ям	6	Святослав Ольгович, Давидовичі та літописець, а також Коснячко
братъ	позитивне, співчуття з боку Святослава	3	Святослав Ольгович
Игора кн̄за сн̄а Шлгова	позитивне ставлення; співчуття і повага	1	літописець у некролозі
брата моего, брата нашего	позитивне та співчутливе ставлення	8	Святослав Ольгович і Давидовичі
Игорево, Игоревъ	цим іменем спекулювали князі різних гілок	7	літописець
ти	нейтральне	1	Ізяслав Мстиславич
ЗАГАЛОМ		66	

Такі узагальнюючі таблиці разом із аналізом тексту літопису на певному відрізьку дають можливість зрозуміти авторитет і старійшинство на політичній драбині того чи іншого князя й апологетику чи засудження його літописцем (редакторами чи упорядниками). Слід враховувати контекст фрагментів та згадок князів, особливо, коли трапляються дисонуючі з основною розповіддю літописця події, факти, імена та ставлення. Це буде, в першу чергу, ознакою того, що редактор використав додаткове джерело (джерела). А оскільки більшість літописів є зведеннями (зводами), то потрібно шукати їхні протографи (джерельні

пласти, що лежать у їх основі). Тому частотність згадування князів та ставлення до них може в подальшому слугувати обґрунтуванням напрямку пошуку протографів літописних зводів.

У цілому ця методика ще потребує досліджень і застосування на практиці. Вона може дати цікаві результати (як якісні, так і кількісні) при активному використанні її при дослідженні різних літописних зводів для зіставлення їхньої інформації на різних фіксованих відрізках. У подальшому варто порівняти частотність згадування чернігівських князів у 1146-1154 рр. та на відрізках 1154-1167 рр. (до смерті останнього Давидовича) й під час правління дуумвірату Святослава Всеволодовича та Рюрика Ростиславича (1181-1194) тощо. До того ж варто підрахувати згадування Чернігова та чернігівців на цих фіксованих відрізках.

Отже, застосування методу контент-аналізу давньоруських літописів, що містять чернігівські фрагменти, на нашу думку, є перспективним напрямком у вирішенні проблеми чернігівського літописання.

1. Бестужев-Рюмин К. О составе русских летописей до конца XIV века. - СПб., 1868. - С. 75 - 150; Шахматов А. Обзорение русских летописных сводов XIV - XVI вв. М. - Л., 1938. - С. 72; Лихачев Д.С. Летописи и их культурно-историческое значение. - М. - Л.: Изд-во Академии наук СССР. - С. 182 - 188; Рыбаков Б.А. Древняя Русь: Сказания, былины, летописи. - М.: Изд-во АН СССР, 1963. - С. 306; Рыбаков Б.А. Русские летописцы и автор "Слова о полку Игореве". - М.: Наука, 1972. - С. 36 - 45; Толочко П.П. Русские летописи и летописцы X - XIII вв. - СПб.: Алетейя, 2003. - С. 146 - 147; Вілкул Т.Л. Літопис Святослава Ольговича у складі Київського зводу XII ст. // До джерел. - Т. II. - Львів, 2004. - С. 63 - 74; Котляр М.Ф. Київський літопис XII ст. Историчне дослідження. - К.: Інститут історії України НАН України, 2009. - С. 36, 114 - 117.

2. Насонов А.Н. История русского летописания. XI - начало XVIII вв. - М., 1969. - С. 103, 107, 111, 144 - 146.

3.

Загальна частотність згадування князів у Повісті Ізяслава Мстиславича 1146 - 1154 рр.

№	Князі	Кількість згадувань на відріжку	Ставлення літописця та інших князів	Примітка
1	Ізяслав Мстиславич	689	554 (позитивне) 17 (негативне) 118 (нейтральне)	Таке співвідношення згадок є природним, адже у Повісті Ізяслава Мстиславича вставлені фрагменти з інших джерел.
2	Юрій Долгорукий	300	99 (позитивне) 197 (негативне) 4 (нейтральне)	Конкурент і головний ворог Ізяслава згадується на другому місці. У тих фрагментах, що мають відношення до Чернігівщини чи Суздальської землі, він названий позитивно.
3	Святослав Ольгович	170	87 (позитивне) 80 (негативне) 3 (нейтральне)	Головний союзник Юрія і ворог Ізяслава у більшості випадків згадується саме позитивно чи нейтрально.

4	Святослав Всеволодович	53	23 (позитивне) 2 (негативне) 28 (нейтральне)	Не грав великої ролі у війні, оскільки був союзником то Ізяслава, то підтримував Святослава Ольговича.
5	Ігор Ольгович	66	58 (позитивне, співчуття) 8 (нейтральне)	Ні з якого боку немає негативного ставлення до нього, оскільки Ольговичі – співчували та жаліли і захищали його, а Ізяслав Мстиславич приховано визнавав свою провину або виправдовувався.

4. Котляр М.Ф. Київський літопис XII ст... - С. 34 - 36; 117 - 123.

5. Бородкин Л.М. Контент-анализ и проблемы изучения исторического источника // Математика в изучении средневекового повествовательного источника. - М., 1986. - С. 8 - 10.

В статье рассматриваются признаки местного (черниговского) происхождения летописной информации. Среди них особенное внимание уделено анализу частотности упоминания черниговских князей в Киевской летописи XII в. на отрезке 1146 - 1154 гг., где сконцентрировано максимальное количество фрагментов черниговского происхождения. Автором подсчитаны упоминания Всеволода, Игоря, Святослава Ольговичей и Святослава Всеволодовича в сравнении с Изяславом Мстиславичем и Юрием Долгоруким – лидерами Мономаховичей.

Ключевые слова: черниговское летописание, Киевская летопись XII в., частотность упоминания Ольговичей и Мономаховичей в 1146 - 1154 гг.

Signs of the local (Chernihiv) origin of chronicle's information are examined in the article. Particularly special attention is given to the analysis of the frequency of Chernihiv princes' records in Kiev Chronicle of the XIIth century, period from 1146 to 1154, where maximum of Chernihiv fragments' is found. The author counted Vsevolod, Svyatoslav, Ogor's Olhovychy and Svyatoslav's Vsevolodovych records compared to Izyaslav Mstislavych and Yuriy Dolgorukiy's (leaders of Monomahovychy) records.

Key words: Chernihiv chronicle, Kiev Chronicle of the XIIth century, the frequency of records about Olhovichy and Monomahovichy in 1146 - 1154.

ДЕКОРАТИВНІ КАХЛІ З ОЗДОБЛЕННЯ НОВОВІЯВЛЕНОЇ СПОРУДИ ПАЛАЦОВОГО КОМПЛЕКСУ ІВАНА МАЗЕПИ НА ГОНЧАРІВЦІ

У статті аналізуються матеріали з розкопок нововідкритої споруди на території садиби гетьмана І. Мазепи на Гончарівці в Батурині. Значну групу матеріалів складають пічні кахлі та декоративні кахлі з оздоблення фасадів. Останню групу утворюють декоративні тарілки та великі декоративні прямокутні кахлі, одна з яких містить реконструйоване кольорове зображення герба Івана Мазепи. Це перше кольорове зображення герба на декоративній кахлі кінця XVII – початку XVIII ст. Подані кахлі, скоріше за все, виготовлялися на особисте замовлення гетьмана І. Мазепи і є неперевершеними, унікальними зразками кахляного мистецтва України кінця XVII – початку XVIII ст.

Ключові слова: Гончарівка, Батурин, нововиявлена споруда, декоративні кахлі, розетки, герб гетьмана Івана Мазепи.

Останніми роками увага науковців прикута до особи гетьмана Івана Мазепи та до всього, що пов'язане з його ім'ям. Археологічні роботи по дослідженню Батурина розпочалися в 1995 р. і успішно продовжуються Батуринською міжнародною українсько-канадською експедицією під керівництвом В. Коваленка, В. Мезенцева та Ю. Ситого. У минулому році відмічалось 370 років з дня народження та 300-ї роковини смерті І. Мазепи. Тому основна увага в 2009 р. була зосереджена на дослідженні гетьманської резиденції на Гончарівці, що розташовувалася за 2 км від центру Батурина.

Батурин будується у 1625 р. як фортеця на кордонах Речі Посполитої. До 1669 р. місто стає розвиненим центром ремесла і торгівлі. Наслідком перенесення в Батурин столиці Гетьманщини стало зародження нових ремесел, що було зумовлене необхідністю задоволення потреб адміністрації Гетьманщини та її еліти на кахляні печі, які складали невід'ємну частину оздоблення їхніх осель. Однією з галузей гончарного виробництва стає кахлярство. Слід зазначити, що виробництво кахлів існувало в Чернігові, Новгороді-Сіверському, Седневі та Полтаві – значних осередках гончарного ремесла другої половини XVII ст. Скоріше за все, з одного з таких центрів ремісники і переселяються до Батурина. Про місцеве виробництво кахлів після 1669 р. свідчить той факт, що за час досліджень гетьманської столиці було виявлено понад 200 типів кахлів. Наявність такої великої різноманітності матеріалу виключає можливість завезення їх із інших регіонів, що було б просто економічно не доцільно.

© Ситий Юрій Миколайович – заступник директора Центру археології та стародавньої історії Північного Лівобережжя імені Д.Я. Самоквасова Інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

Мироненко Людмила Володимирівна – студентка Інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

У польовому сезоні 2009 р. за 36 м від гетьманського палацу на Гончарівці були частково розкопані залишки ще однієї великої житлової споруди, що мала котлован розміром 9,5 x 10 м [1]. Заповнення котлована містило шари пожежі та руйнації будинку. Зокрема, виявлений потужний (завтовшки 1 м) шар битої цегли та вапна, який вкривав весь котлован будівлі та виходив на його краї. Під час археологічних робіт наймасовішою категорією знахідок були фрагменти кахлів, які можна поділити на три групи: пічні кахлі із зеленою поливою, пічні поліхромні кахлі та декоративні кахлі оздоблення фасадів нововиявленої споруди [2].

Найцікавішою є остання група, про яку мова піде далі, оскільки саме декоративні деталі доповнюють інформацію про зовнішній вигляд, декор та стиль споруди.

Деталі декору, в першу чергу, представлені декоративними тарілками, реконструйованими з фрагментів. Вони мають діаметр приблизно 34,5 – 35 см з вигнутою назовні поверхнею та плоскими бортиками, покритими блакитною поливою. Тарілки мають три отвори для кріплення на поверхні стін будівлі, що дозволяє віднести їх до категорії розеток. Масштаб зображень пов'язаний з розміром розетки, який зумовлений її розміщенням на значній висоті в екстер'єрі будівлі. Декоративне навантаження припадає на випуклу частину тарілки, орнаментовану зображенням великої квітки з радіально розміщеними пелюстками.

Окремі деталі декоративних тарілок вкриті поливами різних кольорів, тому при описі сюжетних композицій одразу будемо зазначати деталь та колір її поливи. Подані описи можуть бути уточнені, оскільки знайдені фрагменти кахлів не дозволяють точно реконструювати зображення.

Орнаментальну композицію декоративної тарілки (тип 94-А*) утворює шести-пелюсткова блакитна квітка на жовтому тлі, кожна пелюстка якої вписана в ромб. Навколо квітки описаний правильний шестикутник з увігнутими всередину гранями (Рис.1: I).

В основі композиції розетки типу 94-В лежить розміщена на темно-синьому тлі велика вишукана багатопелюсткова квітка, яку утворюють накладені одна на одну три квітки різного розміру. У центрі зображення п'ятипелюсткова блакитна квіточка. Середній ряд утворений шістьма білими пелюстками із зеленою пальметкою в середині кожної з них. Зовнішній ряд складається з шести великих блакитних пелюсток, обрамлених жовтою каймою, з двома кружечками всередині (Рис.1: II).

Розетка типу 94-Г декорована семипелюстковою блакитною квіткою на білому тлі. Кожна загострена на кінцях пелюстка має тоненьку рамку і поділена прямою лінією на дві симетричні частини (Рис.1: III).

Кольорову палітру декоративної тарілки типу 94-Д не вдалося відновити через обмежену кількість знайдених уламків. Дана розетка орнаментована вишуканою квіткою із шістьма фігурними пелюстками, що утворюють зовнішній ряд. У центрі зображена шестипелюсткова квіточка з прорізними пелюстками (Рис.1: IV).

Наявність декоративних тарілок в оздобленні споруд, зокрема церков і монастирів, не є чимось унікальним. Відомо, що ледве не кожна мурована церква і дзвіниця, деякі трапезні та інші монастирські будинки Києва гетьманської доби були декоровані керамічними полив'яними розетками. Так, серед архітектурних пам'яток Києво-Печерської лаври виявлено вісім типів розеток з підтипами. Найкращі зразки представлені в оздобленні фасадів Успенського собору і друкарні Лаври [3].

Декоративні тарілки з Гончарівки менші за розміром від лаврських, відрізняються кольором і багатством полив. Чотири з п'яти батурицьких типів є неповторними, і лише тип 94-Г має аналоги, різниця з якими полягає в кількості пелюсток та кольорах поливи.

Зазвичай керамічні полив'яні розетки, застосовані в мурованій церковній архітектурі України і декоруванні палацу І. Мазепи на Гончарівці, є чи не єдиним прикладом застосування такого декоративного прийому у житлових спорудах

* Використовується робоча типологія кахлів, запропонована Ю. Ситим у процесі досліджень Батурина

України. Не можна виключати, що замовлення І. Мазепи привело до появи подібного декору в Лаврі, який пізніше поширився по всій Україні. Фінансування гетьманом ремонтів, відбудов та розширення церков і зумовило їх декорування за зразками, що в цей час були поширені в Росії.

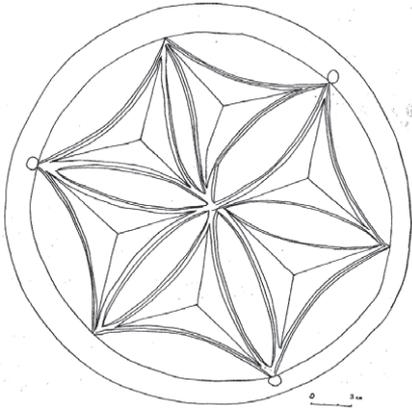
Окрім вищеописаних розеток, велику увагу привертають дві декоративні кахлі, зображення яких вдалося майже повністю реконструювати (типи 68 та 194). Декоративна кахля типу 194 (Рис.1: V) розміром 35,5 x 41 см має рослинно-геральдичний орнамент і по периметру прикрашена тоненькою рамкою з блакитною поливою. В центральній частині на салатовому (світло-зеленому) фоні зображені геральдичні символи, які можна ідентифікувати з гербом Івана Мазепи. Зліва від центральної частини геральдичного знака білого кольору розташований білий півмісяць з лицем. Над гербом розміщений круглий лавровий вінок з літерою І в центрі на темно-синьому фоні. Це не єдина літера, яку вдалося відшукати серед уламків кахлі: під гербом містяться літери П, З, і В, під верхньою лівою перекладиною розташовується літера М, а під правою Г. Усього на даний момент відомо шість літер, але, можливо, під середньою правою перекладиною існувала сьома. По всьому периметру кахлі герб оточують паростки у формі розгалужених, загорнутих всередину і назовні завитків, які, виходячи з нижньої частини герба, сплітаються зверху над віночком. Самі паростки щедро прикрашені стилізованими листками з білою, в деяких місцях – блакитною поливами з жовтою облямівкою. Опрацювання уламків знайдених кахлів дозволило відтворити зображення зі значними втратами малюнка в її центрі. Відсутність зображення в центральній частині геральдичної кахлі пояснюється його умисним знищенням, а віднайдені дрібні уламки не можна достовірно розмістити для відтворення зображення. В. Мезенцев та художник С. Дмитрієнко зробили спробу графічної реконструкції цілої кольорової гербової кахлі. Вони запропонували завершити зображення пагінців у центральній частині кахлі і доповнити рослинний орнамент у її верхніх кутах [4].

Таким чином, герб Івана Мазепи розміщується на салатовому фоні і опоясується рослинним орнаментом на насиченому темно-синьому тлі, яке відтіняє і відокремлює зображення герба від декоративних елементів навколо нього.

Такого ж розміру (33,5 x 41 см) реконструйовано і кахлю типу 68 (Рис.1: VI), яка має рослинний килимовий орнамент, дуже схожий з орнаментом на геральдичній кахлі. Композицію утворює зображений в нижній частині на темно-синьому тлі блакитний бутон, від якого симетрично з обох боків відходять по два оздоблені листками паростки, менші з яких загорнуті всередину, а більші, розгалужуючись, сплітаються в центральній частині. З цих паростків проростають дві великі симетричні квітки, схожі на "півники", що розміщуються у верхніх кутах кахлі. Від них відходить пара загорнутих вниз листків, прикрашених двома гронами (Рис.). Подібність рослинних орнаментів та розмірів кахлів типу 68 та 194 дозволяє припустити, що вони могли бути встановлені поряд.

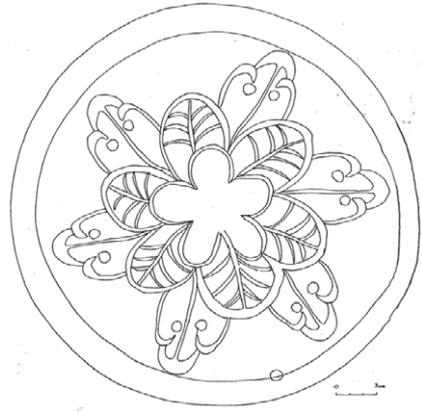
Залишається питання місця виготовлення кахляних виробів, знайдених на Гончарівці. Вірогідніше за все, виготовленням кахлів для палацу І. Мазепи на його особисте замовлення займалися київські майстри, що працювали в Батурині. Такі висновки випливають із схожості батуринських розеток з київськими та з аналізу формовочної глини, характерної для кахлів та декоративних деталей з Гончарівки, і глини, що використовувалася для виготовлення кахлів, знайдених в інших частинах Батурина [5]. Вони суттєво різняться між собою. Це пояснюється тим, що різні майстри використовували різні глини і їх суміші. Батуринські глини надавали можливість широкого вибору сировини як за кольором, так і за властивостями і могли задовольнити потреби будь-якого гончара.

Таким чином, з огляду на все вищезазначене, можна зробити деякі висновки. Значні розміри декоративних кахлів і керамічних розеток дозволяють віднести їх до зовнішнього декору нововідкритої споруди. Виявлення уламків кахлів типів 68 та 194 ближче до країв котлована дозволило висловити думку про існування декоративного пояса на фасадах будинку.

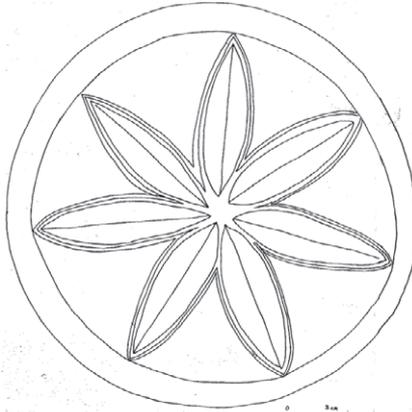
I

тип 94-А

II

тип 94-В

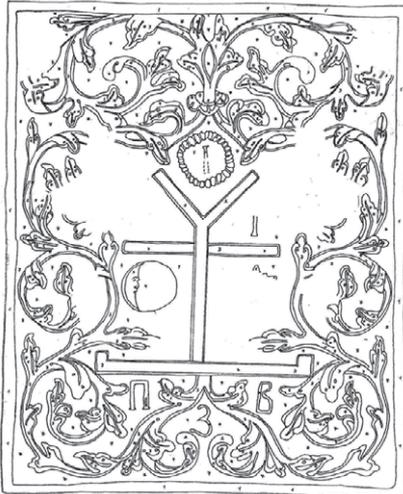
III

тип 94-Г

IV

тип 94- Д

V

тип 194

VI

тип 68

Підсумовуючи, хотілося б зазначити, що декоративні кахлі були центральною прикрасою фасадів нововиявленої споруди і виготовлялися, скоріш за все, на особисте замовлення гетьмана Івана Мазепи запрошеними майстрами і відповідали його витонченому смаку. Вони є неперевершеними за досконалістю, унікальними зразками кахляного мистецтва в Україні кінця XVII – початку XVIII ст.

1. Ситий Ю., Андрієвський М., Коваленко В., Луценко Р., Мезенцев В., Сита Л., Скороход В., Терещенко О. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника "Гетьманська столиця" в м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області у 2009 р. // НА ІА НАН України. – №2009/. – Т.ІІ – С. 34.

2. Ситий Ю., Андрієвський М., Коваленко В., Луценко Р., Мезенцев В., Сита Л., Скороход В., Терещенко О. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника "Гетьманська столиця" в м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області у 2009 р. // НА ІА НАН України. – №2009/. – Т.ІІ – С. 37.

3. Мезенцев В. Декор палаців І. Мазепи в Батурині за матеріалами розкопок 2009 р. // Сіверщина в історії України. – 2010. – Вип. 3.– С.156.

4. Когут З., Мезенцев В., Коваленко В., Ситий Ю. Археологічні дослідження в Батурині 2009 р. (Розкопки залишків палацу гетьмана І. Мазепи) // Гомін України (Канада). – Торонто, 2010. Рік LXII, №10 (3350) від 9 березня. – С. 9.

5. Виногородська Л., Ситий Ю. Колекція кахлів з розкопок на території Батуринської фортеці 2001 – 2002 рр. // Батуринська старовина. – К., 2008. – С.275.

В статтє анализируются материалы с раскопок новооткрытого сооружения на территории усадьбы гетмана И. Мазепы на Гончаровке в Батурине. Значительную группу материалов составляют печные изразцы и декоративные изразцы с оформления фасадов. Последнюю группу создают декоративные тарелки и большие декоративные прямоугольные изразцы, один из которых содержит реконструированное цветное изображение герба Ивана Мазепы. Это первое цветное изображение герба на декоративном изразце конца XVII – начала XVIII вв. Поданные изразцы, скорее всего, лично заказывал гетман И. Мазепа приглашенным в Батурин мастерам, и есть непревзойденными, уникальными образцами изразцового искусства Украины конца XVII – начала XVIII вв.

The materials from excavations of new edifice on the territory of Mazepa's country seat Goncharivka in Baturin have been analyzed in the article. Considerable group of materials consist of stove tiles form decoration of facade. Decorative plates and big decorative right-angles tiles from the last group. One of that contains reconstructive colorful portrayal of Mazepa's coat of arms. This is the first colorful portrayal of coat of arms on the decorative tiles by the end 17 on the beginning 18 century. This tiles for sure is producing on personal hetman's order by invited to Baturin masters and they are unique samples of tiles art in Ukraine by the end 17 on the beginning 18 century.

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

УДК 314«16»

Петро Пиріг

ПЕРЕПИС НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ МІСТ XVII ст.

Публікація присвячена перепису населення українських міст XVII століття. Подані матеріали доповнюють зміст надрукованих "Переписних книг 1666 року" і є важливим джерелом із проблем соціально-економічної історії України загалом і Чернігівщини зокрема.

Ключові слова: перепис, переписні книги, оригінали

Друга половина XVII ст. вважається одним із найскладніших періодів вітчизняної історії. З одного боку, українські землі продовжували бути об'єктом завоєвницької політики магнатсько-шляхетської Речі Посполитої, султанської Туреччини і Кримського ханства [1], а з іншого боку, Україну роздирали глибокі внутрішні протиріччя, зумовлені боротьбою старшинських угруповань за оволодіння гетьманською булавою, за владу [2].

Підписані Іваном Виговським Гадяцький договір (вересень 1658 р.) і Юрієм Хмельницьким Слободяцький трактат (жовтень 1660 р.) із Річчю Посполитою поклали початок територіальному розколу України [3].

Звістка про ці події стала відомою всьому українському населенню, яке засудило вчинки гетьманів. Невдовзі полковник Яким Сомко скликав у Переяславі раду і присягнув на вірність Росії. Заодно з ним були Любенський, Миргородський, Прилуцький, інші полки. Питання про обрання гетьмана вирішувалося на раді, яка відбулася "по Пасце в третьєе воскресенье, под Нежином в поле, от Нежина с милю". На ній були присутні наказний гетьман Я. Сомко, полковники: ніжинський В. Золотаренко, прилуцький Л. Горличенко, лубенський Шамрицький, миргородський П. Житовицький, сотники міст Полтавського полку, які "великому государю доби́ли челом... и все войско тех полков, которые при Якиме Самке". У роботі ради брали участь також окольничий князь Г. Ромодановський "с товарищи", "государевы ратные люди", стольник С. Змеєв. На раді виникли певні протиріччя. Більшість "хотели на гетманство" Я. Сомка, ніжинці ж "одни обирали на гетманство полковника Васи́лия Золотаренка".

На цій раді питання про вибори гетьмана не було вирішене. Не вирішила його й Биківська рада, яка відбулася за участю представників Переяславського, Прилуцького, Миргородського, Лубенського, Чернігівського й Ніжинського полків. Кандидатуру Сомка підтримувала старшина Стародубського, Прилуцького, Ніжинського та Чернігівського полків. Проти нього були налаштовані лубенський, миргородський, полтавський, зінківський полковники. Не підтримала Сомка як представника багатого козацтва "чернь" (рядові козаки), на боці якої перебували також міщани й запорожці. І все ж на раді, яка відбулася навесні 1662 р. в м. Козельці, Сомка "без обира́ння всей черни" вибрали гетьманом. Однак незабаром проти нього розгорну-

© Пиріг Петро Миколайович – доктор історичних наук, професор (м. Чернігів).

ли ворожу агітацію ніжинський полковник В. Золотаренко та єпископ Мефодій. Золотаренко сам прагнув стати володарем гетьманської булави, проте, вбачаючи небезпеку з боку потенційного претендента на гетьманство І. Брюховецького, підтримував Я. Сомка. Мефодій постійно направляв у Москву доноси на нового гетьмана. Єпископ зазначав, буцімто Я. Сомко "в Козелской раде заставлявал неволею рук-прикладывать, заперши в городе пехотою, чтоб обрали его, Екима в совершенные гетманы". "Да он же де епископ Мефодей ... во все де полки писал ... взводил на него Екима измену ". Доноси на Сомка надходили також від І. Брюховецького, інших високопоставлених осіб Війська Запорозького.

Москва не довіряла Сомку, і, незважаючи на те, що в статейному списку стольника Ф. Лодиженського, який відвідав Україну в грудні 1662 – січні 1663 рр., зазначалося, що "измены его (Сомка. – П. П.) нигде не бывало, и служа великому государю, Татар и Ляхов и изменников Черкас на многих боех во многих местех побивал, и нужи и осады великие терпел", цар "Екима не пожаловал, на совершенное гетманство потверженые грамоты и булавы и знамени не прислал".

У червні 1663 р. відбулася рада в Ніжині. Оскільки в її роботі поряд із старшиною брала участь "чорнь", рада ввійшла в історію під назвою "чорної". Ще напередодні її проведення розпочалася велика боротьба старшинських угруповань за владу. Обраний було на Козелецькій раді 1662 р. гетьман Я. Сомко зовсім не бажав поступатися і все ще сподівався на утримання гетьманської булави. Зробити це він намагався з допомогою залучення сили зброї. І з цією метою Я. Сомко прибув до Ніжина з Київським, Переяславським, Прилуцьким, Лубенським і Чернігівським полками. Його підтримав і ніжинський полковник Василь Золотаренко, який також приєднався зі своїм полком до Сомка. Вся "чорнь" теж була на його стороні. Запорожці ж підтримували старшинське угруповання на чолі зі своїм кошовим отаманом Іваном Брюховецьким, повіривши його демагогічним обіцянкам про покращення становища козацтва [4].

Царський уряд, сподіваючись зміцнити за допомогою І. Брюховецького своє становище на Лівобережжі, також підтримав останнього. І в кінцевому рахунку 18 червня 1663 р. Іван Брюховецький був проголошений на Ніжинській "чорній" раді гетьманом Лівобережної України (1663-1668 рр.). На правому березі Дніпра позиції зайняв Павло Тетеря (1663-1665 рр.). У цей час господарями становища на Правобережній Україні були татари, при підтримці яких власником гетьманської булави тут став черкаський полковник Петро Дорошенко (1665-1676 рр.) [5].

Дорошенко займав позиції протурецької орієнтації, однак плани його щодо об'єднання Лівобережної та Правобережної України під протекторат Туреччини були нереальними й потерпіли поразку. Росія і Польща після тривалих переговорів 30 січня 1667 р. підписали в Андрусові (поблизу Смоленська) перемир'я. Термін його дії встановлювався на 13,5 року. Основні умови зводились до такого:

- Росії поверталися Сіверська земля і Смоленськ;
- в її складі залишалися Лівобережна Україна й Київ;
- Правобережна Україна продовжувала бути під владою Речі Посполитої;
- правом управління Запорожжям в однаковій мірі наділялися Росія й Польща [6].

Фактично ж Запорожжя управління з боку Речі Посполитої не визнавало.

Після Андрусівського перемир'я, зазначала О. Я. Єфименко, "факт існування двох гетьманів ніби закріплювався" [7].

На Лівобережжі гетьманство утримував Іван Брюховецький, який ніяк не міг змиритися з Дорошенком і його планами. Брюховецького підтримувала Москва. "Во все началнейшие города малороссийские" були введені російські воєводи з ратними людьми [8], одним із головних завдань яких став захист українських міст від посягань з боку ворогів. Це своє завдання вони виконали "более или менее блистательно" [9].

Російські воєводи зі своїми ратними людьми брали активну участь у відбитті польської, турецької і татарської агресії в Україні, наводячи "военные страхи на

противників" [10]. Часто вони боролися разом із козаками Лівобережжя [11]. Населення Лівобережної України приймало воєвод і ратних людей за реальну силу, здатну врятувати його від частих ворожих нападів [12].

Однак воєводи виражали насамперед інтереси панівних станів, представниками яких були вони самі. Поступово воєводи почали зловживати своїм становищем, послали наступ на трудове населення, обклавши його податками. Від них були направлені "і в меншіє места" прикажчики, "цловалнщики", збирачі "торговых і ярмарковых пошлин от всех, особливо же на граждан и посполитых людей наложены подате от плуга и от коня" [13].

Податки з селян і міщан збиралися на підставі проведеного в 1666 р. подвірною перепису відповідних категорій населення Лівобережної України. Дані цього перепису були зафіксовані в Переписних книгах, які є надзвичайно важливим джерелом для вивчення різноманітних проблем соціально-економічного характеру в регіоні.

Слід відмітити, що оригінали цих безцінних рукописних фоліантів подекуди збереглися й відклались у фонді "Малороссийские дела" (ф. 124) Російського державного архіву давніх актів у Москві. Це насамперед Переписні книги Погара, Почепа, Стародуба, Чернігова, інших міст.

Свого часу Переписні книги привертали увагу М. Костомарова, О. Лазаревського, В. Ейнгорна, В. Юркевича, В. Романовського. Останньому поталанило опублікувати "Переписні книги 1666 року" (К., 1933) та видати ґрунтовне дослідження "Перепись населения Левобережной Украины 1666 года, её организация и критическая оценка" (Ставрополь, 1967).

Доречно зазначити, що протягом тривалого часу вважалася втраченою Переписна книга Чернігова. Лише недавно її текст було виявлено і в повному обсязі опубліковано на сторінках журналу "Сіверянський літопис" [14].

Неперевершену археографічну й наукову цінність має "Перепис населення українських міст XVII ст.", зосереджений у фонді О. Кістяківського Інституту рукописів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (ф. 61. – Спр.1 567), який дає змогу суттєво доповнити опубліковані матеріали Переписних книг. Подаємо його нижче.

1. Пиріг П.В. Лівобережний похід Яна Казимира 1663-1664 рр. // Сіверянський літопис. – 1999. – № 5. – С. 15-24.

Пиріг П.В. Чернігівщина у боротьбі з Річчю Посполитою в 1654-1655 рр. // Сіверянський літопис. – 2000. – № 1. – С. 11-15 і ін.

2. Костомаров Н.И. Руина. Историческая монография 1663-1687. Гетманства Брюховецкого, Многогрешного и Самойловича // Николай Костомаров. Исторические монографии и исследования. – СПб; М.: Издание книгопродавца-типографа М.О. Вольфа, 1882. – Том пятнадцатый.

Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. – К.: Основи, 1998.

Яковлева Т. Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради – 2 до Андрусівської угоди (1659-1667 рр.). – К., 2003.

Пиріг П.В. Гетьман Петро Дорошенко і Лівобережна Україна // Вища школа: проблеми, пошуки, тенденції. Матеріали науково-методичного семінару. – Чернігів, 2002. – Випуск третій. – С. 118-126.

Пиріг П.В. Гетьман Іван Виговський і Чернігівщина // Вища школа: проблеми, пошуки, тенденції. Матеріали науково-методичного семінару. – Чернігів, 2003. – Випуск четвертий. – С. 86-94 і ін.

3. Див.: Пирог П. В. Гетманы Иван Выговский, Юрий Хмельницкий и Левобережная Украина (в помощь студентам, преподавателям, учителям истории). – Чернигов, 2003. – С. 11, 22.

4. Там само. – С. 22 – 28.

5. Див.: Пирог П. В. Гетман Пётр Дорошенко и Левобережная Украина (в помощь студентам, преподавателям, учителям истории). – Чернигов, 2002.

6. Полное собрание законов Российской империи. – СПб, 1830. – Т. 1. – С. 631 – 643.

7. Ефименко А. Я. История украинского народа. – К.: Либідь, 1990. – С. 260.

8. Центральний Державний історичний архів України (м. Київ). – Ф. 222. – Оп. 2. – Спр. 38. – Арк. 45 (зв.). (Далі: ЦДІА України).

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. Інститут рукописів. – Ф. 1. – Спр. 54671 (Лаз 342). – Арк. 109. (Далі: НБУ ІР).

Пиріг П. В. Російські воеводи на Чернігівщині в другій половині XVII ст. // Вища школа: проблеми, пошуки, тенденції. Матеріали науково-методичного семінару. – Чернігів, 2001. – Випуск другий. – С. 21 – 28.

Пирог П. В. К вопросу о русских воеводах на Украине во второй половине XVII века // Отечественная история. – 2003. – № 2. – С. 162 – 168.

Пирог П. В. Из истории Черниговщины во второй половине XVII века. – Чернигов, 2008.

9. Оглоблин Н. Розыск 1666 г. о злоупотреблениях московских ратных людей в Малороссии. Отгиск из журнала "Киевская старина". – К.: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1895. – С. 1.

10. НБУ ІР. – Ф. XIV. – Спр. 163. – Арк. 69.

11. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою Комиссиею. – СПб: В типографии Эдуарда Праца, 1867. – Т. V. – С. 64, 65, 66, 106, 184, 185 і ін. (Далі: АЮЗР).

Переписка Нежинского воеводы Ивана Ивановича Ржевского с Московским Правительством 1665 – 1667 г. (Из Московского Главного Архива Министерства Иностранных Дел) // Земский Сборник Черниговской губернии. – Чернигов: Типография Губернского Земства, 1901. – № 5. – Май. – Приложения. – С. 38 і ін.

12. АЮЗР. – СПб: В типографии Эдуарда Праца, 1869. – Т. VI. – С. 77.

13. ЦДІА України. – Ф. 222. – Оп. 2. – Спр. 38. – Арк. 45 (зв.).

НБУ ІР. – Ф. 1. – Спр. 54485. – Арк. 34 (зв.). Спр. 54671 (Лаз 342). – Арк. 110.

14. Переписна книга Чернігова 1666 р. (Підготовка до друку, передмова та примітки Олександра Коваленка, Степана Мельника і Володимира Сапона) // Сіверянський літопис. – 1997. – № 3. – С. 167 – 181.

Публикация посвящена переписи населения украинских городов XVII века. Представленные материалы дополняют содержание напечатанных "Переписных книг 1666 года" и являются важным источником по проблемам социально-экономической истории Украины в общем и Черниговщины в частности.

Ключевые слова: перепись, Переписные книги, оригиналы.

A publication is devoted to the census of population of the Ukrainian cities of XVII century. The presented materials complement maintenance of printed "Census books 1666 year" and are an important source on the problems of socio-economic history of Ukraine in general and Chernigov region in particular.

ПЕРЕПИСЬ НАСЕЛЕНИЯ УКРАИНСКИХ ГОРОДОВ XVII ст.

Лета 7174 (1666. – П. П.) Генваря в день по Государеву Цареву и Великого Князя Алексея Михайловича всея Великія и Малыя и Белья Россіи Самодержца указу и по наказу из Приказу Малыя Россіи за приписью дьяка Ивана Михайлова велено стольнику Александру Тимофеевичу Измайлову ехать в Малороссійскіе города в Переяславль, в Воронов, в Барышполе, в Барыщевку, в Гелмязин, в Песчаной, в Домонтов, в Кропивну, в Ирклеев, в Буровлю, в Оршицу, в Золотоношу, в Нежин, в Борзну, в Носовку, в Кабызжу, в Казар, в Олшевку, в Девицу Волошкову, в Березну, в Сиволож, в Волоцковичи, в Иван Городище, а, приехав, ему в Малороссійскіе города велено сказать тех городов жителем войтом, и бурмистром, и райцом, и лавником, и всяким жилецким, и промышленным, и ремесленным людям и поселяном, что Великій Государь по своему Государьскому Милосердному осмотренію, а по челобитью боярина и Гетмана войска Запорожского, и войтов, и бурмистров, и всяких чинов малороссійскіх жителей указал в своей Государьской искони вечно отчине в Малороссійских городех, и в местех, и в местечках переписать всяких чинов жилецких промышленных и тяглых людей, и в селех, и в деревнях крестьян и бобылей по имяню и ведать их своим Царьского Величества бояром, и воеводам, и приказным людям и от старшин, и от всяких чинов, и от казаков оберегали и налог и обид им никою чинить не давать и поборов на старшину, и на всяких чинов начальных людей и на казаков никаких незби-

рать, а обыкновенную должность хлебные и денежные поборы указал Великий Государь на них положить для своих Великого Государя ратных людей, которые ныне и впредь будут в Малороссийских городех для обороны, а положить те хлебные и денежные поборы указал Великий Государь против их же челобитья Малороссийских городов жителей войтов, и бурмистров, и райцов, и лавников, и всяких чинов жилецких людей против розписи, какову оне подали в Приказ Малыя росіи, чтоб Малороссийским жителем в мочь было а не в тягость а Великого Государя ратным людем было б чем сытим быть и они войты, и бурмистры, и лутчіе люди хлебными и денежными поборы сами меж себя обложились по своим пожитком, и по промыслом, и по торгом, и по пашням, и по угодеям в правду и в тех городех, и в местах, и в местечках, и в слободах велено переписать всяких чинов жилецких тяглых людей дворы и в них люди прожиточных и средних и молодчих, а в селах и в деревнях крестьянские и бобыльские дворы, и в них крестьян и бобылей потому ж первой и средней и меньшей статьи и к тем городам, и к местам, и к местечкам, и к селам, и к деревням угодыя реки, и озера, и рыбные ловли, бобровые гоны, и звериные стойла, и бортные угоды, и пасеки, и мельницы, и рудни, и о скольких колесах котоя мелница, и рудня, и иные всякие заводы, хто имяны какими угодыя владеют и сколькими волами или коньми пашню хто пашет и своимиль или чужими, опричь казаков и казачьих земель и угодуей, и велено то в сей написать в книги подлинно по рознь по статьям, а переписав все подлинно и тех городов, и мест, и местечек, и слобод, и сел, и деревень у войтов и у бурмистров, у лутчих людей, у окладчиков взять росписи подлинно против своей переписки, хто чем и с каких торгов, и промыслов, и с пожитков, и с пашен, и с угодей хлебными и денежными оброки обложен и на которой срок и в которм городе отдавати будут, а, учиня то все, потому ж велено написать в книги по рознь по статьям да те книги за своею рукою и за окладчиковыми руками и росписи привести к Москве и подать в Приказ Малыя росіи да ему ж, Александру, велено переписать, сколько в тех городех порознь и перевозов, и ярмонок, и в которые дни бывають по ярмонкам торги, и на которых реках перевозки. И по указу Великого Государя Царя и Великого Князя Алексея Михайловича всеа великия и малыя и белыя росіи Самодержца стольник Александр Измайлов в Малороссийские в указные города в Переясловль с товарищи, которые города писаны выше сего жилецким людем войтом, и бурмистром, и райцом, и лавником, и всяким промышленным и ремесленным людем и поселяном указ Великого Государя против наказу сказал, и в городех, и в местех, и в местечках, и в слободах всяких чинов жилецких тяглых людей дворы и в них люди прожиточных и средней статьи и молотчих и в селех и в деревнях крестьянские и бобыльские дворы и в них крестьян и бобылей и что к тем городам, и к местечкам, и к селам, и к деревням, и на которых реках мельниц, и перевозов, и рыбных ловель, и всяких угодей, и хто имяны теми угодыя владеет переписал, а что по переписке и по их скаскам стольника Александра Измайлова людей и угодей объявилось и что которых городов, и мест, и местечек войтов, и бурмистров, и лутчих людей окладчиков, и хто имяны жилецкие тяглые люди в какие оклады и оброки хто чем обложены, и то писано в сих книгах ниже сего порознь по статьям.

Города Нежина мещане

Окладчики войт Александр Цурковской да бурмистр Дмитрий Кужичь, да райцы Василей Мартынов Армащенко, Андрей Каченовской, Дмитрий Шмерлев, Яков Карпов, Карп Кузьмин, лавники Андрей Мартынов, Остафей Марков, Прокофей Кузьмин, Яков Михайлов, Павел гаптарь.

Мещане

Иван Белявской, мельник, у него на реке Остре мельницы половина, а в ней два камня да ступник под городом на заплоте, пашет однем волом, окладу денежного рубль.

Зиновей Коробочька, денежного окладу четыре алтына.

Грицко Кушнер, окладу десять алтын.

Семен Бурба, пашет двумя волами, окладу полтина.
Степан Безрученко, солодовник, окладу рубль.
Федор Барсуков, зять, окладу рубль.
Вдова Пшеничная с сыном кушнером, окладу десять алтын.
Федька Варивода, хлебник, окладу десять алтын.
Василей Вишикус, пашет четырьмя волами, окладу рубль.
Мартын швец, окладу шесть алтын четыре деньги.
Иван Бойко, коломыец, пашет четырьмя волами, окладу рубль.
Федор Старченко, окладу десять алтын.
Миско гончар, окладу тринадцатнадцать алтын две деньги.
Гаврило Бондарь кривой, окладу десять алтын.
Гаврила Кушнер, окладу тринадцатнадцать алтын две деньги.
Семён Труш, пашет шестью волами, окладу рубль.
Иван Дубина, пашет двумя волами, окладу дватцать алтын.
Борис Людоенко, прасол, окладу тринадцатнадцать алтын две деньги.
Иван Половинка, пашет волом, окладу две гривны.
Пётр Швец, окладу тринадцатнадцать алтын две деньги.
Яско Микитенко, швец, окладу десять алтын.
Вдова Хвесиха, окладу три алтына две деньги.
Иван Якимов, швец, окладу тринадцатнадцать алтын две деньги.
Алёшка, швец, окладу полтина.
Дацко Карпенко, швец, окладу тринадцатнадцать алтын две деньги.
Федор Чешуйко, окладу три алтына две деньги.
Афонасей Антоненко, окладу полтина.
Филип швец, окладу тринадцатнадцать алтын две деньги.
Вдова Зеленская, пашет четырьмя волами, окладу рубль.
Криско Тимофеев, ткач, окладу тринадцатнадцать алтын две деньги.
Гаврил Тоценко, мелник, а у него мелница на той же реке Остре в селе в Липовом рогу, а в ней два камня, окладу рубль.
Аниско Кондрагев, пашет волом, окладу тринадцатнадцать алтын две деньги.
Силуян Колачник, окладу десять алтын.
Дорошка, пашет двумя волами, окладу тринадцатнадцать алтын две денги.
Оська Наумов, пашет двумя волами, окладу дватцать алтын.
Федька Даниленко, кушнер, окладу тринадцатнадцать алтын две деньги.
Миско Бутенко, пашет двумя волами, окладу полтина.
Федька швец, сукач, окладу полтина.
Махно, швец, окладу тринадцатнадцать алтын две деньги.
Ерофей Каченов, зять, окладу полтина.
Адам маляр, окладу полтина.
Наум Дмитриев, зять, пашет волом, окладу полтина.
Вдова Павлиха с сыном Еською Теслем, окладу десять алтын.
Лукьян Куличенко, прасол, окладу рубль.
Петрунька, окладу рубль.
Демко Котляр, пашет шестью волами, окладу рубль.
Филип, Котлярев зять, купец, окладу рубль.
Вдова Силовчиха с сыном Петрунькою, кравцем, окладу рубль.
Вдова Мищиха Мелничка с сыном Пашкою, у него мелница под городом на меской гребле, на той же реке Остре, а в ней два камня да ступник, с тремя ступами, да ступа суконная, а пашет четырьмя волами, окладу рубль.
Вдова Медовничка с сыном Федькою, окладу десять алтын.
Демка, швец, окладу гривна.
Вдова Мищиха, калачничка, окладу десять алтын.
Федька Музыка, окладу десять алтын.
Федька Каляс, музыка, окладу две гривны.
Андрей Анищенко, пашет четырьмя волами, окладу рубль.

Вдова Якубиха, окладу гривна.
Анрей, прасол, окладу десять алтын.
Вдова Калужная, держит питье, окладу рубль.
Данило Дубик, пашет двумя волами, окладу четыре гривны.
Гаврило Кривошея, пашет четырьмя волами, окладу рубль.
Мацко Магерцьцкой, пашет двумя волами, окладу полтина.
Сидор Сидоров, пашет волом, окладу тринацать алтын две деньги.
Леско, резник, окладу десять алтын.
Василь Ганчар, окладу тринацать алтын две деньги.
Федор Винник, окладу полтина.
Трофим Коробочка, окладу десять алтын.
Филип Коробочка, окладу две гривны.
Иван Коробочка, окладу две гривны.
Вдова ващиha Карапачайка, окладу гривна.
Семен Котляр, окладу полтина.
Каленик, пашет двумя волами, окладу четыре гривны.
Федор Сипливченко, окладу две гривны.
Максим Гончар, окладу две гривны.
Левка, пивовар, окладу рубль.
Лазарь Лугинец, окладу десять алтын.
Вдова Ющиha с зятем Наумом Бондырем, окладу две гривны.
Грицко Чудновец, прасол, окладу четыре гривны.
Харко Яковенко, пашет волом, окладу полтина.
Павел Матвеенко, окладу две гривны.
Иван Саченко, по окладу тринацать алтын две деньги.
Савка Милченко Гриценко, пашет четырьмя волами, окладу рубль.
Матвей Бубличенко, пашет двумя волами, окладу тринацать алтын две деньги.
Павел Ложечник, пашет волом, окладу две гривны.
Власко Микитин, пашет двумя волами, окладу дватцать алтын.
Вдова Адамиha с сыном Емелькою, пашет волом, окладу четыре гривны.
Вдова Иваниха трилещиха, пашет двумя волами, окладу дватцать алтын.
Кирила Федоров, пашет двумя волами, окладу полтина.
Роман Мартынов, пашет волом, окладу десять алтын.
Иван Демидов, пашет двумя волами, окладу четыре гривны.
Семен Андреев Статниченко, пашет волом, окладу полтина.
Захарко Ермоленко, пашет волом, окладу полполтины.
Микифор Яцков Колесниченко, пашет волом, окладу четыре гривны.
Иван Гарасимов, пашет волом, окладу, десять алтын.
Аношка, пашет двумя волами, окладу полтина.
Иван Левченко, пашет двумя волами, окладу дватцать алтын.
Данило Пройдич, пашет волом, окладу полтина.
Семен Кирилов, пашет волом, окладу полтина.
Данило (...), окладу четыре гривны.
Федор Еременко, окладу дватцать алтын да брат ево.
Кушнер, окладу шесть алтын четыре деньги.
Иван Савченко, пашет волом, окладу две гривны.
Тимошка чудновец, прасоль, окладу десять алтын.
Юрка Хантыцкой, пашет волом, окладу десять алтын.
Роман Никитин, бондарь, пашет двумя волами, окладу полтина.
Иван Хорощей, пашет волом, окладу десять алтын.
Иван Надточей, пашет волом, окладу две гривны.
Тимошка Елфимов, пашет двумя волами, окладу рубль.
Харко Якименко, пашет волом, окладу десять алтын.
Лаврентей Елфимов, пашет двумя волами, окладу полтина.
Кузьма Малафеев, бондарь, пашет двумя волами, окладу полтина.

Стенька Анищенко, пашет четырьмя волами да лошадьо, окладу рубль.
Мишка Алещенко, пашет двумя волами, окладу тринадцять алтын две деньги.
Федька Куценко, пашет двумя волами, окладу полтина.
Оска Яковцов зять, пашет волом, окладу четыре гривны.
Леско Адаменко, пашет двумя волами, окладу полтина.
Вдова Хилчиха Белиловчиха, пашет волом, окладу десять алтын.
Вдова Каленичка с сыном, пашет двумя волами, окладу четыре гривны.
Степан (...) с братом, окладу тринадцять алтын две деньги.
Созон Наумов, пашет волом, окладу полтина.
Оска Портянко, пашет волом, окладу десять алтын.
Дмитрейко, окладу шесть алтын четыре деньги.
Мартин Пинчуков зять, пашет волом, окладу десять алтын.
Вдова Якимиха с сыном Матюшкою, пашет тремя волами, окладу дватцать алтын.
Петрунка Книпленко, пашет двумя волами, окладу полтина.
Шунка, кравец, окладу десять алтын.
Карп Филипьев, пашет двумя волами, окладу полтина.
Васько Евтухов, пашет двумя волами, окладу дватцать шесть алтын четыре деньги.
Иван Семенов, пашет волом, окладу десять алтын.
Семен Юрков зять, пашет волом одним, окладу десять алтын.
Карп Скидан, окладу полтина.
Грицко Токаренко, пашет двумя волами, окладу полтина.
Яско Горбач, окладу шесть алтын четыре деньги.
Грицко Приплавка, пашет волом, окладу две гривны.
Петрунька Максимов, пашет волом, окладу две гривны.
Ефрем Лычник, пашет волом, окладу четыре гривны.
Ефим Ляглей, окладу шесть алтын четыре деньги.
Кузьма Недбайленко, пашет волом, окладу две гривны.
Гавриш, мельник ратушной, окладу рубль.
Стецко Павленко, рыбак, окладу четыре гривны.
Клим, мелник ратушной, окладу рубль.
Грицко Сахненко, пашет четырьмя волами да двумя лошадьми, окладу рубль.
Кондрат Барсученко, пашет волом, окладу десять алтын.
Иван Андрееенко, окладу десять алтын.
Савка Будниченко, пашет волом, окладу две гривны.
Федор Семенов, пашет двумя волами, окладу десять алтын.
Андрей Яценко, пашет волом, окладу четыре гривны.
Яцко Шабельник, окладу три алтына две деньги.
Костюнька Коробочка, окладу четыре гривны.
Васька Томиленко, окладу две гривны.
Вдова Анопреиха, окладу три алтына две деньги.
Вдова Якимиха Капитаниха, окладу две гривны.
Вдова Савчиха, гончарка, окладу гривна.
Адам Кушнер, окладу полполтины.
Мальщ швец, окладу две гривны.
Казимир, окладу два алтына.
Процьк Лавриненко, пашет двумя волами, окладу полтина.
Федор Кушнеренко, окладу десять алтын.
Вдова Кіенка, окладу два алтына.
Федька Мерной, окладу два алтына.
Иван Бондарь, окладу три алтына две деньги.
Афонасей с братом, окладу две гривны.
Казылис, Кабызского зять, пашет четырьмя волами, окладу рубль.
Иван Кравец, попа Струсково зять, окладу десять алтын.

Карней Котляр, окладу полтина.
Филон Вищукусенко, пашет волом, окладу шесть алтын четыре деньги.
Ковали
Федор Зять, цехмистр, окладу рубль.
Микифор Тимофеев, окладу тринадцать алтын.
Матвей Горбатой, окладу полтина.
Марка Жученко, пушкарь.
Василь Слесарь безрукой, пушкарь.
Андрей Коваленко, пушкарь.
Демид Ломаченко, пушкарь.
Левко Степанов, слесарь, пушкарь.
Александр Конвисар, пушкарь.
Мойсей Шираенко, пушкарь.
Коваль Васко Ломаченко, окладу дватцать алтын.
Федор, Будилов зять, три алтына две деньги.
Мокей старой, окладу две гривны.
Мирон Кондратьев, окладу две гривны.
Юрка Мокеев, окладу полтина.
Роман Семененко, окладу полтина.
Богдан Федоров Заяченко, окладу дватцать алтын.
Петрунька Коваль, окладу тринадцать алтын две деньги.
Васька Сабельник, окладу десять алтын.
Тимко Коваль, окладу дватцать алтын.
Грицко Шабельник, окладу дватцать алтын.
Иван Безпалчей, рубль окладу.
Павел Молимольник, окладу четыре гривны.
Тимошко Коваль, окладу дватцать алтын.
Васько Звонник, окладу полтина.
Мещаня ж нежинські
Андрей, Васечков зять, прасол, окладу рубль.
Яцко Дяченко, пашет волом, окладу полполтина.
Андрей, швец, окладу полполтины.
Кирик Игнатъев, швец, окладу десять алтын.
Миско, швец, окладу десять алтын.
Васька, швец, окладу две гривны.
Иван, прасол, Васечков зять, окладу полполтины.
Карней Клементъев, прасол, окладу полтина.
Тимошка, швец, окладу две гривны.
Данило Лихошва, окладу гривна.
Вдова Микифориха, окладу гривна.
Микита Коломеец, пашет четырьми волами, окладу рубль.
Яско, ткач, окладу шесть алтын четыре деньги.
Федька, швец, окладу десять алтын.
Илюшка, швец, окладу полтина.
Иван Хмара, швец, окладу две гривны.
Павел Богданов, швец, окладу две гривны.
Федька Кравец, окладу тринадцать алтын две деньги.
Леско, швец, окладу десять алтын.
Гаврило Ворожба, кушнер, окладу десять алтын.
Оска, ткач, окладу тринадцать алтын две деньги.
Стецка, прасол, окладу рубль.
Федор Петров, окладу десять алтын.
Андрей Портянченко, косоложник, окладу десять алтын.
Иван (...), прасол, окладу тринадцать алтын две деньги.
Иван Михайлов, коломыец, пашет четырьми вола, окладу рубль.

Мазко Коломыец, пашет четырьми волы, окладу рубль.
Петрунька, кушнер, окладу тринаццать алтын две деньги.
Семен Иванов Руденко, кушнер, окладу гривна.
Трошка Губской Хутормай, пашет два вола, окладу рубль.
Юрко, коломыец, пашет четырьми вола, окладу рубль.
Кондрат Федоренко, пашет четырьми вола, окладу рубль.
Иван Курбанченко, пашет волом, окладу четыре гривны.
Афонасей Курбанченко, пашет волом, окладу десять алтын.
Остап Пучька, прасол, окладу две гривны.
Матвей, резник, окладу полтина.
Павел Гомоляк, пашет два вола, окладу полтина.
Артем Крупик, пашет два вола, окладу дватцать алтын.
Иван Алференко, пашет шестью вола, окладу рубль.
Филон Гончар, окладу тринаццать алтын две деньги.
Ерема Демченко, пашет два вола, окладу четыре гривны.
Марко Шкурченко, пашет четырьми вола, окладу рубль.
Гаврил Слинко, купчик, пашет два вола, окладу рубль.
Федька Воробеечко, пашет два вола, окладу дватцать алтын.
Яцко Василенко, пашет четырьми вола, окладу рубль.
Семен, резник, окладу тринаццать алтын две деньги.
Корней Скрыпка, крадобит, окладу две гривны.
Степан Фёдоров, пашет четырьми волами, окладу рубль.
Семен Кушнер, окладу рубль.
Сидор Семёнов Танденик, окладу четыре гривны.
Сахно Корнеев, фурман, окладу четыре гривны.
Ганка Анищенко, пашет два вола, окладу полтина.
Лукьян Золотарь, окладу десять алтын.
Леско Колосок, окладу десять алтын.
Иван Степанов, коломыец, пашет четырьми вола, окладу рубль.
Алешка, бондарь, окладу две гривны.
Демянко Савенко с братом, пашет три вола, окладу рубль.
Вдова Стасиха, ткачиха, окладу гривна.
Иван комисар Загода, окладу десять алтын.
Илюшка Коробочка, окладу четыре гривны.
Семен Кривопуст, пашет два вола, окладу полтина.
Максим Коробочка, окладу тринаццать алтын две деньги.
Вдова Ильичиха, мельничка, у ней половина мельницы с Белявским на реке же
Остре под местом, а в ней два камени да ступник, окладу рубль.
Фома Скрыпной, окладу дватцать алтын.
Иван Васильев, окладу тринаццать алтын две деньги.
Василь Басанец, пашет два вола, окладу десять алтын.
Данко Богданенко, швец, окладу гривна.
Лукьян Федьченко, окладу две гривны.
Афонас Хвертушенко, кушнер, окладу десять алтын.
Федька Подоляно, пашет четырьми вола, окладу рубль.
Сафон Бурдан, пашет два вола, окладу рубль.
Васько Мищенко, пашет четырьми вола, окладу рубль.
Ефим Телбухов зять, пашет два вола, окладу полтина.
Павленко Нагорного, окладу десять алтын.
Леско Баршашенко, пашет два вола, окладу чатыре гривны.
Васька Пивоваров зять, пашет волом, окладу четыре гривны.
Василь Яценко, окладу два алтына.
Корнилий Колченко, окладу две гривны.
Емельян Бурбан, пашет два вола, окладу полтина.
Семен Коломыец, окладу дватцать алтын.

Антон Процьшин Куценко, пашет чотырмаи воли, окладу рубль.
Остаф Шестаченко, окладу две гривны.
Иван Шутченко, пашет волом, окладу две гривны.
Яцко Федюченко, пашет дваи воли, окладу чотыре гривны.
Василей Еремин, пашет волом, окладу две гривны.
Павел Петренко, окладу гривна.
Микита Антонов, окладу гривна.
Яким Василенко, пашет дваи воли, окладу полтина.
Микифор Ильин, пашет дваи воли, окладу десять алтын.
Степан Каплюх, пашет чотырмаи воли, окладу полтина.
Иваниха Маскалиха с сыном, пашет трия воли, окладу полтина.
Роман Павлов, пашет трия воли, окладу дватцать алтын.
Федор Харченко, пашет дваи воли, окладу чотыре гривны.
Мойсей Руденко, пашет волом, окладу чотыре гривны.
Васька Данилов, пашет чотырмаи воли, окладу рубль.
Панко Иванишин, пашет волом, окладу десять алтын.
Гаврило Цегенко, окладу две гривны.
Яцко Коломыец, пашет чотырмаи воли, окладу рубль.
Микита Ратченко, окладу дватцать алтын.
Вдова Борщиха, окладу десять алтын.
Федька Борщенко, окладу полтина.
Семен Шищенко, пашет волом, окладу полтина.
Кондрат Яценко, пашет волом, окладу две гривны.
Демко Коратченко, пашет волом, окладу две гривны.
Федька Кочан, убогий, окладу гривна.
Минка Бабин, зять, пашет волом, окладу десять алтын.
Назар Киптанко, пашет волом, окладу десять алтын.
Иван Могилевец, прасол, окладу дватцать алтын.
Леско Кочержинец, окладу гривна.
Яцко, Костырчишин зять, окладу тринацать алтын две деньги.
Тарас Скрышка, окладу десять алтын.
Трофим, калачник, окладу десять алтын.
Иван Гончар, пашет волом, окладу десять алтын.
Мартын Кравец, окладу дватцать алтын.
Степан Сальник, окладу десять алтын.
Остап Максимов, пашет волом, окладу две гривны.
Миско Сергеенко, пашет волом, окладу полтина.
Гарасим Солодовник, окладу две гривны.
Иван Калачник Мазур, окладу гривна,
Клим Замула с Черниховки, пашет волом, окладу дватцать алтын.
Матюша Вовковской, кушнер, окладу дватцать алтын.
Іевко Иванов Могилевец, окладу две гривны.
Юрко Бондарь, окладу шесть алтын чотыре деньги.
Андрей Ситник, окладу две гривны.
Федька Мищенко, окладу десять алтын.
Микита Тесла, окладу две гривны.
Ермола Можарин, окладу гривна.
Афонас Дмитреев, пашет волом, окладу чотыре гривны.
Степан, Кудрин зять, пашет волом, окладу две гривны.
Андрей Толстопят, пашет волом, окладу чотыре гривны.
Харка Рудой, окладу полтина.
Вдова Ульянка, шинкарка, окладу полтина.
Елфим Старченко, окладу две гривны.
Нестер Кушнер, окладу дватцать алтын.
Иван Колачник, окладу дватцать алтын.

Емелька Токаренко, пашет тремя волами, окладу дватцать алтын.
Гришка, ткач, окладу две гривны.
Иван Безпалчей, калачник, пашет волом, окладу тринацать алтын две деньги.
Матвей Могилевец, окладу две гривны.
Сахно Петров, шинкарь, окладу рубль, пашет двумя волами.
Лаврин Холодной, шинкарь, окладу рубль.
Демьян Лита, прасол, окладу две гривны.
Игнат могилевец, прасол, окладу две гривны.
Михайло Горбачь Крупяник, окладу три алтына две деньги.
Марко Крамор Капустенко, пашет шестью волами, окладу рубль.
Степан Горкавой, окладу четыре гривны.
Вдова Ивановиха Долгая, окладу четыре гривны.
Иван Пархомов, пашет двумя волами, окладу четыре гривны.
Алексей Катитаненко, прасол, окладу две гривны.
Гришка Горбатой, окладу две гривны.
Михайло Решутченко, пашет двумя волами, окладу рубль.
Омелко Орученской, пашет двумя волами, окладу рубль.
Остап Кривошея, пашет двумя волами, окладу рубль.
Микита Костянтинов, окладу две гривны.
Федор Требійной, пашет двумя волами, окладу рубль.
Мелешка могилевец, кравец, окладу десять алтын.
Макар Девицкой, окладу полтина.
Мойсей Рудченко, ползолотого гривна.
Грицко Роговий, гривна.
Карп Литвин, стольник, окладу гривна.
Иван Рябко, прасол, окладу две гривны.
Клим Солодовниченко, калачник, окладу десять алтын.
Проц, клинник, окладу две гривны.
Корней Литвин, пашет четырьмя волами, окладу рубль.
Сукачь Степан, швец, окладу две гривны.
Левка десятник, окладу десять алтын.
Федор Нестеров, крупничь, окладу гривна.
Павел Колачник с Девицы, окладу две гривны.
Ерема Замориторщенко, пашет волом, окладу дватцать алтын.
Савка, гончар, окладу десять алтын.
Зинко Краморчик, окладу полтина.
Иван Поломаренко, окладу две гривны.
Працьк Залюденко, пашет волом, окладу рубль.
Леско Рубаник, окладу дватцать алтын.
Иван Куриленко, пашет двумя волами, окладу рубль.
Матвей Гаврилов, пашет двумя волами, окладу дватцать алтын.
Данило Гаврилов, пашет тремя волами, окладу дватцать алтын.
Сидор Онощенко, шинкарь, окладу рубль.
Марко Безрутченко, солодовник, окладу дватцать алтын.
Яков, пивовар, окладу две гривны.
Яцко Яковлев, окладу две гривны.
Тишка Пшеничненко, окладу четыре алтына.
Васько Карпоносой, окладу две гривны.
Мельник Талалаевской, у него мельница на речке Кропивной в селе Талалаев-це, а в ней один камень, окладу полтина.
Афонас Коробочка, окладу десять алтын.
Иван Грищенко, швец, окладу две гривны.
Процьк Гавриленко, кушнер, окладу десять алтын.
Андрей Гаркавой, окладу десять алтын.
Васько Варбовецкой, окладу гривна.

Самойло Афоненко, пашет два волы, окладу дватцать алтын.
Степан резник Шелашенко, пашет четырьма волы, окладу рубль.
Андрей Бондарь, окладу две гривны.
Кирило Натгачей, пашет волом, окладу две гривны.
Терешка, пашет волом, окладу две гривны.
Гричко Лукьянов, пашет волом, окладу две гривны.
Микифор Лукьянов, пашет однем волом, окладу две гривны.
Павел Пшеничной, пашет волом, окладу полтина.
Лукьян Синченко, пашет два волы, окладу четыре гривны.
Самойла Сахвоненко, пашет два волы, окладу дватцать алтын.
Гапон Марчюк, пашет шестью волы, окладу рубль.
Вдова Лащиха, пашет два волы, окладу полтина.
Нестер, пашет тремя волы, окладу полтина.
Иван Горбатой, окладу десять алтын.
Карп, окладу десять алтын.
Гричко Коломыец, пашет два волы, окладу тринацать алтын две деньги.
Дацко, пашет волом, окладу две гривны.
Кондрат Чекаленко, пашет волом, окладу две гривны.
Гаврило Чекаленко, окладу гривна.
Саченко, пашет волом, окладу четыре гривны.
Харко Чюдновей, пашет волом, окладу две гривны.
Евсей Стадниченко, пашет волом, окладу четыре гривны.
Кирило Дмитренко, пашет два волы, окладу полтина.
Иван Захориборщенко, пашет два волы, окладу полтина.
Андрей Литвин, пашет волом, окладу две гривны.
Дмитрей Забориборщенко, пашет волом, окладу тринацать алтын две деньги.
Яцко Коломыец, пашет два волы, окладу четыре гривны.
Степан Барсук, пашет волом, окладу две гривны.
Дмитрей Коломыец, пашет тремя волы, окладу полтина.
Яков Пивовар, окладу две гривны.
Яцко Яковлев, окладу две гривны.
Тишко Пшеничненко, окладу четыре алтына.
Васко Карпоносој, окладу две гривны.
Мельник Талалаевской, у него мельница на реке Крапивной в селе Талалаевце,
а в ней один камень, окладу полтина.
Афонас Коробочька, окладу десять алтын.
Иван Грищенко, швец, окладу две гривны.
Прощка Гавриленко, кушнер, окладу десять алтын.
Андрей Гаркавой, окладу десять алтын.
Васько Варбовецкой, окладу гривна.
Семен Литвин, ползолотога гривна.
Яско Солодовник, окладу две гривны.
Иван Губской, окладу две гривны.
Семен Дердитчин зять, окладу десять алтын.
Мокей Яцына, окладу две гривны.
Фома Калачник, окладу гривна.
Давыд Севериненко, пашет волом, окладу четыре гривны.
Мартын Пузененко, окладу две гривны.
Остап Моценко, пашет волом, окладу десять алтын.
Иван Бойко, пашет тремя волы, окладу полтина.
Евстрат Литвин, пашет волом, окладу десять алтын.
Андрей Яценко, швец, окладу две гривны.
Игнат Сухобокой, пашет два волы, окладу тринацать алтын две деньги.
Оська Тищенко, пашет четырьма волы, окладу дватцать алтын.
Федор Тимофеев, пашет четырьма волы, окладу рубль.

Федор Грищенко, пашет волами четырьми, окладу рубль.
Михайло Луцьков, зять, пашет четырьми вола, окладу рубль.
Гаврило Толочко, пашет двама вола, окладу тринацать алтын две деньги.
Иван Гриненко, пашет четырьми вола, окладу восемь гривен.
Яцко Василенко, пашет двама вола, окладу десять алтын.
Пантелей Кирилов, пашет волом, окладу две гривны.
Федька Лита, окладу гривна.
Максим Шерейко, окладу гривна.
Лаврин Слуцкой, окладу полтина.
Павло Аксененко, пашет четырьми волами, окладу рубль.
Степан Щербинин, зять, окладу десять алтын.
Рацко Верхолаб, пашет четырьми вола, окладу рубль.
Еремко Севериненко, пашет четырьми вола, окладу рубль.
Иван Васильев, коломыец, окладу рубль или две (...).
Семен Шалях, окладу четыре гривны.
Харко Петренко, окладу две гривны.
Иван Свириденко, окладу десять алтын.
Корней Гриненко, окладу четыре алтына.
Иван Шалудивой, окладу десять алтын.
Кирило Лушко, пашет тремя вола, окладу дватцать алтын.
Грицко Синицкой, швец, окладу две гривны.
Самойло Скримида, окладу десять алтын.
Семен, швец, окладу десять алтын.
Иван Лысой, пашет волом, окладу полтина.
Карп Скрыпка, окладу две гривны.
Самойла, ткач, окладу десять алтын.
Хавка Борисов, пашет пятью вола, окладу рубль.
Илюшка Шаповал, окладу гривна.
Василь Грищенко, пашет четырьми вола, окладу рубль.
Данило Козырев брат, окладу десять алтын.
Иван Козырь, пашет четырьми вола, окладу рубль.
Каменской, окладу четыре алтына.
Ефим Сосцетачев, окладу две гривны.
Микулай Шмыпка, пашет двама вола, окладу тринацать алтын две деньги.
Иван Долбня, окладу четыре алтына.
Кондрат Остратов, зять, окладу две гривны.
Луцьк Прокофьев, окладу две гривны.
Васька Андреев, окладу десять алтын.
Андрей Бондарь, окладу две гривны.
Карп Кудришин, зять, пашет двама вола, окладу полтина.
Яско Алейник, окладу десять алтын.
Стецко Дудка, пашет двама вола, окладу полтина.
Гаврило Гончар, окладу десять алтын.
Алексей Васильев с зятем, пашет двама вола, окладу тринацать алтын две
деньги.
Самойло Клопот, окладу десять алтын.
Гаврило Черненко, окладу четыре алтына.
Кондрат Кошеленко, окладу две гривны.
Афонас Елфимов, окладу четыре алтына.
Иван, Воротного зять, окладу четыре алтына.
Остап Литвин, окладу десять алтын.
Иван Стетченко, окладу четыре алтына.
Нестер Андросенко, пашет волом, окладу две гривны.
Мартын Коржик, окладу десять алтын.
Микита Коробочка, окладу десять алтын.

Гришка Остапенко, окладу две гривны.
Каленик, швец, окладу десять алтын.
Ермола Проценко, окладу две гривны.
Григорей Коломыец, пашет четырьми волы, окладу рубль.
Павло Гумен, окладу гривна.
Михно Коломыец, пашет четырьми волы, окладу рубль.
Петрунка, швец, окладу десять алтын.
Яков Скрыпка, окладу две гривны.
Яков Снепченко, пашет четырьми волы, окладу рубль.
Иван Гриненко, окладу десять алтын.
Михайло Безкоровайной, окладу десять алтын.
Гришка Конюченко, пашет четырьми волы, окладу рубль.
Оска Романов, окладу рубль.
Гарасим Кудренко, окладу рубль, пашет двумя волы.
Вдова Настка Русакова, невестка, окладу две гривны.
Савка Коробочка, окладу две гривны.
Лукаш Скрыпка, окладу две гривны.
Мацко Гриценко, пашет тремя волы, окладу дватцать шесть алтын четыре деньги.
Иван Стелмах, окладу две гривны.
Васько Козырев, зять, пашет двумя волы, окладу рубль.
Микифор Петров, окладу четыре алтына.
Александр, цыган, окладу рубль.
Яким Кожник, окладу две гривны.
Грицко Литвин, окладу десять алтын.
Ярош Скипачь, окладу десять алтын.
Петрунька Коробочка, окладу десять алтын.
Іевко Лысый, окладу четыре алтына.
Михайло Остапов, прасол, окладу рубль.
Ерош Коптенко, окладу десять алтын.
Федор Литвин, окладу десять алтын.
Сидор Кузмин, окладу две гривны.
Иван Скаченко, окладу десять алтын.
Фалей Жуков, окладу десять алтын.
Евфим Озаренков, зять, пашет волом, окладу тринаццать алтын две деньги.
Павел Скрыпка, окладу две гривны.
Антон Кривоносенко, окладу десять алтын.
Семен Савенко, окладу десять алтын.
Степан Павлов, швец, окладу десять алтын.
Лукьян Федоров, окладу четыре алтына.
Пашко Луценко, пашет двумя волы, окладу полтина.
Грицко Медведенко, окладу десять алтын.
Васька Авдеенко, швец, окладу десять алтын.
Филька Иванов, швец, окладу полтина.
Михайло Иванов, окладу гривна.
Семен Каховричин, пашет двумя волы, окладу тринаццать алтын две деньги.
Кирила Грищенко, окладу десять алтын.
Корней Шаповал, окладу две гривны.
Яцко Хазоренко, окладу четыре алтына.
Влас Лещенко, ткач, окладу две гривны.
Осташко, швец, окладу четыре гривны.
Грицко Коробочка, окладу десять алтын.
Сахно Перелечай, окладу две гривны.
Антон, прасол, окладу дватцать алтын.
Данило Тисля, окладу десять алтын.
Иван Коломыец, окладу рубль.

Роман Грищенко, окладу десять алтын.
Лукаш Абрамов, зять, пашет четырьма вола, окладу рубль.
Гришко Пашченко, окладу десять алтын.
Гришко, швец, пашет два вола, окладу дваццать алтын.
Ерема Синьченко, пашет два вола, окладу полтина.
Семен Катрич, окладу десять алтын.
Процьк Сергеев, швец, окладу два гривны.
Стас Лысой, прасол, пашет два вола, окладу рубль.
Данило Михайлов, швец, окладу десять алтын.
Каленик Лаврененко, швец, окладу тринадцать алтын два деньги.
Макар Москаленко, окладу два гривны.
Яцко Филонов, швец, окладу тринадцать алтын два деньги.
Иван Громовой, пашет волом. окладу полтина.
Петро Швец, окладу десять алтын.
Илюшка Коробочка, окладу десять алтын.
Харко Денисенко, окладу десять алтын.
Демид Гавриленко, калачник, окладу два гривны.
Мартын Кирша, прасол, окладу полтина.
Мирон Тимошенко, окладу два гривны.
Филип Лаврентьев, окладу тринадцать алтын два деньги.
Васька Шелудченко, пашет два вола да лошадыю, окладу рубль.
Павел Иванов Избенка, окладу десять алтын.
Захарка, ткач, пашет волом, окладу десять алтын.
Савка Будниченко, окладу два гривны.
Гришай Коломыйец, окладу рубль.
Ефрем Олениченко, окладу два гривны.
Остап Сапожник, окладу десять алтын.
Логвин Белогубенко, пашет волом, окладу рубль.
Оська, швец, окладу десять алтын.
Иван Зубченко, пашет два вола, окладу полтина.
Савка, швец, окладу десять алтын.
Кондрат, швец, окладу десять алтын.
Леско Плакса, пашет два вола, окладу рубль.
Иван Солодовник, окладу два гривны.
Петрунька Бобрицкой, окладу два гривны.
Мойсей, швец, окладу десять алтын.
Тимошко Кошик, окладу два гривны.
Степан Алексеев, окладу два гривны.
Семен, прасол, Куликов зять, окладу дваццать алтын.
Петрунька Кривонос, окладу десять алтын.
Лаврентий Литвин, окладу два гривны.
Кондрат, швец, окладу четыре гривны.
Петро Кондратенко, пашет два вола да лошадыю, окладу рубль.
Овсей Бороненко, окладу два гривны.
Яцко, Косинского брат, пашет четырьма вола, окладу рубль.
Дмитрий, швец, окладу два гривны.
Яким Котляр, окладу десять алтын.
Мойсей Федоров, окладу десять алтын.
Мазко Мельничин зять, окладу два гривны.
Яков Головаченко, окладу десять алтын.
Яков Петров, пашет два вола да лошадыю, окладу рубль.
Яцко Пилаченко, котляр, окладу десять алтын.
Яцко Лавреченко, пашет волом, окладу полтина.
Макар Обраменко, пашет волом, окладу два гривны.
Крат Прасол, окладу десять алтын.

Лукуян Максимов, окладу десять алтын.
Федько Кощенко, швец, пашет два вола, окладу полтина.
Корней Ерченко, окладу четыре алтына.
Иван Москаль, пашет четырьмя вола, окладу рубль.
Юрко Михайлов, пашет два вола, окладу полтина.
Федька Корнеенка, пашет вола тремя, окладу рубль.
Леско Кравчишин, мужик, пашет четырьмя вола, окладу рубль.
Петро Занчук, пашет два вола, окладу полтина.
Василь, пашет два вола, окладу десять алтын.
Васька Губаренко, окладу два гривны.
Лукуян Луненко, окладу десять алтын.
Ерема Федоренко, окладу два гривны.
Федька Микитин, пашет два вола, окладу полтина.
Иван Десятник, окладу два гривны.
Степан Ващенко, окладу десять алтын.
Васька Дудочка, пашет два вола, окладу полтина.
Игнат Еремеев, пашет два вола, окладу тринадцать алтын два деньги.
Филип Капленко, окладу десять алтын.
Яков Литвиненко, пашет волом, окладу полтина.
Конон Максимов, пашет два вола, окладу четыре гривны.
Яким Авдеенко, окладу десять алтын.
Мартын Клименко, пашет два вола, окладу полтина.
Васько Яценко, пашет четырьмя вола, окладу рубль.
Минка Филонов, пашет три вола, окладу рубль.
Марко Яценко, окладу два гривны.
Яцко Федоренко, пашет два вола, окладу рубль.
Степан Симоненко, пашет два вола, окладу полтина.
Савка Тимченко, пашет два вола, окладу полтина.
Кондрат Тесля, окладу десять алтын.
Гришка Горкушенко, окладу четыре гривны.
Ефемка Васильев, пашет два вола, окладу полтина.
Иван Пархомов, пашет два вола да лошады, окладу дватцать алтын.
Василь Раченко, окладу два гривны.
Тарас Перервенко, пашет два вола, окладу рубль.
Петрунька Сидоров, пашет четырьмя вола, окладу рубль.
Федор Винник, окладу десять алтын.
Иван Жученка, пашет два вола, окладу полтина.
Тимош Павленко, окладу десять алтын.
Данило Еремеев, окладу десять алтын.
Яско Лаврентьев, окладу десять алтын.
Терешко Павленко, окладу десять алтын.
Федор Кравчишин зять, окладу десять алтын.
Роман Ващенко, окладу четыре алтына.
Данило Кириченко, пашет волами четырьмя, окладу рубль.
Иван Романов, пашет два вола да лошады, окладу рубль.
Яско Гончар, окладу дватцать алтын.
Корней Еременко, окладу два гривны.
Абрам старый, окладу два гривны.
Грицко Озирской зять, пашет два вола, окладу рубль.
Федор Гоженко, окладу полтина.
Вдова Огириха, окладу четыре гривны.
Гавраш Коломыец, окладу рубль.
Грицко Фоменко, окладу десять алтын.
Онофрей Литвин, окладу десять алтын.
Ефим Мануйлов, окладу два гривны.

Степан Литвин, окладу десять алтын.
Иван Федоров, пашет двумя волами, окладу тринадцать алтын две деньги.
Васька Федоров, пашет двумя волами, окладу полтина.
Гордей Андреев, прасол, окладу полтина.
Антон Канюченко, окладу две гривны.
Леско, коломыец, пашет шестью волами, окладу рубль.
Грицко Шелудченко, окладу десять алтын.
Иван Плакса, пашет двумя волами, окладу тринадцать алтын две деньги.
Андрей Калачник, окладу две гривны.
Девичаня мешаня
Корней Дмитриев, пашет двумя волами, окладу рубль.
Грицко Грущенко, пашет двумя волами, окладу рубль.
Васько Ермоленко, окладу гривна.
Иван Максимов, пашет двумя волами, окладу рубль.
Гаврило Туник, пашет волом, окладу дватцать алтын.
Петрунка Ромашенко, пашет волом, окладу тринадцать алтын две деньги.
Сидор Марченко, пашет волом, окладу тринадцать алтын две деньги.
Павел Кузмин зять, пашет волом, окладу полтина.
Федор Волкогоненко, пашет волом, окладу полтина.
Микита Илищенко, пашет волом, окладу четыре гривны.
Вдова Лесиха Ивановская, окладу две гривны.
Федько Череченко, пашет двумя волами, окладу дватцать алтын.
Степан, оклад две гривны.
Влас Виссало, пашет двумя волами, окладу рубль.
Вдова Онищиха, пашет волом, окладу две гривны.
Мартын Стеценко, пашет волом, окладу десять алтын.
Микита, пашет волом, окладу десять алтын.
Михайло Сохненко, пашет волом, окладу десять алтын.
Силка Мокеенка, окладу две гривны.
Грицко Езусенко, пашет двумя волами, окладу дватцать алтын.
Тарас Трушик, пашет двумя волами, окладу дватцать алтын.
Кирила Вольнец, пашет волом, окладу десять алтын.
Васько Саценко, окладу две гривны.
Матвей Барыценко, пашет двумя волами, окладу дватцать алтын.
Павло Ващенко, пашет волом, окладу десять алтын.
Иваш Коломыец, пашет двумя волами, окладу дватцать алтын.
Иван Коломыец, пашет тремя волами, окладу дватцать шесть алтын четыре деньги.
Демко Андреев, пашет волом, окладу десять алтын.
Гринка, окладу две гривны.
Филип Ещенко, пашет волом, окладу десять алтын.
Иван Масловской, окладу две гривны.
Андрей Васильев, пашет волом, окладу дватцать алтын.
Гаврило Грищенко, окладу две гривны.
Миско Федоренко, пашет волом окладу полтина.
Демид, окладу две гривны.
Васченко Бочар, пашет волом, окладу десять алтын.
Андрей Грищенко, пашет волом, окладу десять алтын.
Филип, пашет волом, окладу десять алтын.
Шкребиля, пашет волом, окладу десять алтын.
Иван Боринко, пашет волом, окладу десять алтын.
Процьк Даниленко, окладу две гривны.
Данило, пашет волом, окладу десять алтын.
Иван Ермашенко, окладу две гривны.
Янко, пашет волом, окладу десять алтын.
Литвиненко, пашет волом, окладу десять алтын.

Марко Максимов, пашет волом, окладу десять алтын.

И всего города Нежина мещан и с Девиченскими и с осмью человеки пушкарями шестьсот девяносто семь человек, oprичь войта, и бурмистров, и райцов, и лавников.

А в пашне у них, мещан, которые пашут, шестьсот семь волов да семь лошадей.

Денежного окладу с них, мещан и с Девиченскими, oprичь войта, и бурмистров, и райцов, и лавников, и осми человек пушкарей ратушных, триста рублей одинатцать алтын и с воловым окладом.

А те им денежные доходы, которыми они сами меж себя обложились, платить им, мещаном, в Нежине ж городе на срок на Покров Пресвятые Богородицы, сто семьдесят пятого году.

Да с них же, Нежинских мещан, которые пашут волами и лошедьми, довелось взять против наказу хлеба с волов и с лошадей триста десять осмачек с полуосмачкою ржи и овса пополам и тех оне мещан войт и бурмистры с товарищи хлебным окладом с волов и с лошадей не обложили, что де с них, мещан, и преж сего побор бывал один денежной, а хлебного де побору с Нежина города не бывало изстари и ныне де у них о том хлебном окладе в розговоре на Москве с боярином с Петром Михайловичем Салтыковым повести им небывалож, что с них, Нежинских мещан, хлеб имать, а хлебной де оклад и от плугов плата была с поселян и Нежинской войт Александр Цурковской и бурмистры с товарищи в том хлебе и скаску; дали за своими руками, что де с них, мещан, преж сего хлебного побору небывало, а будет Великий Государь укажет де с них, мещан города Нежина, тот хлебный оклад имать с волов и с лошадей, и мы де мещан Ево Великого Государя указу не противны, что де он, Великий Государь, укажет про тот хлеб. А нежинской войт Александр Цурковской да бурмистр Дмитрий Кужчичь, и райцы, и лавники десять человек, которые при ратуши и пушкарей восемь человек по указу Великого Государя и по жалованным грамотам, каковы им даны из-за приказу Малыя росси и по прежним привиліям денежным окладом сами меж себя войт с товарищи не обложились, что он по указу Великого Государя и по тем жалованным грамотам о то всяких податей уволены.

А про рыбные ловли и про бобровые гоны и про звериные стоила и про бортные угоды и про пасеки и про рудни и про перевозки в росписи своей написали, что де у них в Нежине городе нет, а про ярманки написали, в Нежине де городе бывають в году трижды: ярманка на Троицын день, а другая на Покров Пресвятые Богородицы, да зимою на вседней неделе.

А что в наказе Великого Государя написан город Девица Волоцкова и те мещане города Девицы Волоцковой от разоренья живут ныне все в городе Нежине на посаде, а где преж всего был город Девица Волоцкова, и ныне то место от разоренья пусто, жильцов никого нет, а те мещане Девиченские писались с Нежинскими мещаны и обложились с ними вместе, а писаны оне в сих же книгах на последи. А к сим книгам Нежинск. Бурмистр Дмитрий Кужчичь, войт Александр Цурковской, бурмистр Еремей (...), райца Назар Костантинов, и вместо райцов и лавников по их веленью руку приложил.

Нежинского уезду села Смоляжи крестьяне.

Окладчики

Войт окладчик Леско Андреев.

Крестьянин Федор Зюзин зять, а пашут они войт волом, а Федор волом да лошадыю.

Крестьяне ж

Андрей Боженко, пашет волом да лошадыю.

Алексей Петров, пашет волом.

Андрей Стасенко, пашет лошадыю.

Петр Житник, пашет лошадыю.

Юрей Житник, пашет лошадыю.

Лазарь Иванов, пашет лошедью.
Филип Абрамов, пашет волом.
Федор Гаврилов, пашет лошедью.
Василей Павлов, пашет лошедьми да волом.
Степан Гусақ, пашет волом.
Ефим Гаврилов, пашет лошедью.
Иивко Боженко, пашет лошадью.
Петр Бут, пашет волом.
Роман Иванов, пашет волом.
Роман Петров сын Замков, пашет волом.
Василей Карпов, пашет лошадью.
Иван Прокофьев, пашет двама вола да лошедью.
Мартин Ананьин, пашет волом да лошадью.
Осташко Доробля, пашет волом.
Матвей Данилов, пашет волом.
Гаврило Мозол, пашет волом.
Грицко Рудый, пашет лошедью.
Филька Ефимов, пашет волом да лошедью.
Иван Руденко, пашет волом.
Игнашко Рыжишин зять, пашет волом.
Левка Тарасов, пашет двама вола да лошедью.
Захарко Залотный, пашет волом да лошедью.
Алешка Яковлев, пашет волом.
Микишка Федоров, пашет волом.
Грицко Лесков, пашет лошедью.
Ефимко Петров, пашет лошедью.
Данилко Царенко, пашет волом.
Грицко Кладченко, пашет лошедью.
Фирсунка Коваль, пашет лошедью.
Васька Войтченко, пашет волом.
Лукуьян Бороненко, пашет волом да лошедью.

Всего в селе Смолуже тритцать восемь человек крестьян, а в пашне у них дватцать семь волов да дватцать две лошади, денежного с них оброку с волов и с лошедей восемь рублей дватцать девять алтын с деньгою да хлеба с тех же волов и с лошедей тритцать пять осмачек с полуосмачкою на год, ржи и овса пополам.

Того ж села бобыли

Яцко Боженко.

Вясько Бобыль рябой.

Алешка Цебрик.

Сидорка Шулинда.

Самошка Тотченко

Стенка Зарков.

Пашка Рыжишин зять.

Всего бобылей 7 человек, денежного окладу с них по пяти алтын с человека. И всего села Смоляжи с крестьян, и с волов, и с лошедей, и с бобылей денежного окладу с них по 5 алтын с человека.

И всего села Смоляжи с крестьян, с волов, и с лошедей, и с бобылей денежного окладу 9 рублей 30 алтын 5 денег.

Села Евлашевки крестьяне

Войт Галата, пашет двама вола да двама лошедьми.

Назар Пугачь, пашет двама вола да лошедью.

Чижак, пашет двама вола да лошедью.

Бондарь, пашет двама вола да лошедью.

Фомка, пашет волом.

Косьянку, пашет волом.

Аниска Галатка, пашет волом да лошадейю.
Васька, пашет волом да лошадейю.
Мазыны, пащут четырма волами да четырма лошадейми.
Валтошиха, пашет двама вола.
Иван Сердитко, пашет лошадейю.
Козорез, пашет волом.
Поесиха, пашет волом.
Федька Бондарь, пашет волом.
Лукашка, пашет двама вола да лошадейю.
Петро Валко, пашет лошадейю.
Дейнек, пашет двама вола.
Петрунька, пашет двама вола.
Ивашко Емченко, пашет волом да лошадейю.
Добрик, пашет четырма волами.
Фомка Ефремов, пашет лошадейю.
Гордей, пашет волом да лошадейю.
Бездник, пашет волом.
Атрошко, пашет волом.
Стаско, пашет волом.
Назар Косенко, пашет двама вола.
Игнатко Шейка, пашет двама вола.
Яцко Голяк.
Павел Горкавой.

Всего в селе Евлашовки дватцать семь человек крестьян да два человека бобылей, а в пашне у них крестьян сорок волов да семьнатцать лошадей, денежного оброку с них крестьян, с волов и с лошадей девять рублей восемь алтын две денги да с бобылей с дву человек по пяти алтын с человека да хлеба с тех же волов и с лошадей тритцать семь осмачек ржи и овса по полам, на год. К сим книгам города Нежина церкви Богоявленія Господня Священник Степан вместо села Смоляжи да села Евлашовки крестьян по прошенію их руку приложил.

Села Вересоцкого крестьяне
Войт Харка Матвеев, пашет лошадейю.
Яцко Стебровской, пашет двама вола.
Кузька Сидоренко, пашет двама вола.
Ярошка Кулитка, пашет волом.
Яцко Грицко, пашет волом.
Савка Карашученко, пашет волом.
Іевко Скалозубенко, пашет двама вола.
Пашка Еремков зять, пашет волом.
Елфимко Ращенко, пашет волом.
Лавринко Мурашков, пашет волом.
Еско Проценко, пашет волом.
Ілюшка Кондратенко, пашет двама вола.
Ивашко Придатенко, пашет волом.
Петрунька Бондарь, пашет волом.
Пашка Доскачев зять, пашет волом.
Андрюшка Рабуха, пашет волом.
Ивашко Рудый, пашет волом.
Власко Быковченко, пашет двама вола.
Афонька Прихожей, пашет двама вола.
Захарко Дехтярь, пашет волом да лошадейю.
Кондрашка Прихожей, пашет лошадейю.
Мартинко Василенко, пашет лошадейю.

Всего в селе Вересоцком дватцать два человека крестьян, а в пашне у них дватцать пять волов да четыре лошади, денежного оброку с них, крестьян, с волов и с

лошедей четыре рубли три алтына с деньгою. Да хлеба с тех же волов и с лошадей шеснатцать осмачек с полуосмачкою на год, ржи и овса по полям.

Того ж села бобыли

Кондрашка Витейченко.

Абрамко Конашенко.

Афонька Витейченко.

Сахно Кашель.

Мосейко Винник.

Ивашко Деревянчишин зять.

Ромашко Овсеенко.

Пашка Наливайко.

Ивашко Ращик.

Леско Рудый.

Всего в том же селе бобылей десять человек, денежного окладу с них по пяти алтын с человека.

И всего села Вересоцкаго с крестьян, с волов и с лошадей и с бобылей с десяти человек денежного окладу пять рублей девятнатцать алтын пять денег.

Села Пашковки крестьяне

Савка Млодов, пашет лошедю.

Леско Григорьев, пашет лошедю.

Савка Замуленко, пашет лошедю.

Ивашка Струченко, пашет лошедю.

Якимко Игнатъев, пашет лошедю.

Гурка Захожей, пашет волом.

Грицко Остапенко, пашет волом.

Петрунько Остапенко, пашет лошедю.

Аношка Фоминчишин зять, пашет волом.

Филька Коломыец, пашет лошедю.

Того же села бобыль Аниско Фомин.

Деревни Куриловки крестьяне

Войт Данило Васильев, пашет два волы да лошедю.

Андрюшка Нагорной, пашет четырма волы да лошедю.

Демко Саченко, пашет два волы.

Ганка Штиль, пашет четырма волы да лошедю.

Лавринко Саченко, пашет два волы.

Федька Баклага, пашет волом.

Бенко Скрыпка, пашет волом.

Грицко Иванов Неводничего, пашет лошедю.

Еремка Власов, пашет три волы да лошедю.

Стенка Лаврентъев, пашет три волы да два лошедьми.

Микитка Романов, пашет два волы.

Федька Луценко, пашет волом да лошедю.

Села Комаровки крестьяне

Войт Евтифей Ермошенко, пашет два волы да лошедю.

Еска Юрченко, пашет два волы да лошедю.

Семен Лавриченко, пашет волом.

Роман Левченко, пашет волом.

Филька Молченко, пашет волом.

Агейка Прокофьев, пашет волом.

Ивашко Пашенко, пашет волом.

Грицко Еременко, пашет лошедю.

Тишка Клименко, пашет волом.

Федор Траценко, пашет волом.

Федька Тертичник, пашет волом.

Якимк Верин, пашет волом.

Емелька Тищенко, пашет волон да лошедью.
Кирюшка Сериков зять, пашет двама вола да лошедью.
Семен Семёнов, пашет волон.
Влас Тищенко, пашет волон да лошедью.
Мартынка Иванов, пашет волон.
Семен Макаренко, пашет волон.
Демка Данилченко, пашет двама вола да двама лошедьми.
Андрюшка Кондратьев, пашет лошедью.
Сидорка Павлов, пашет лошедью.
Мартынка Будниченко, пашет волон.
Емелька Петров, пашет волон.
Янка Петров зять, пашет лошедью.
Кондрапо Гриценко, пашет волон да лошедью.
Левка Петров брат, пашет волон да лошедью.
Гричко Задирко, пашет волон да лошедью.
Фомка Андреев, пашет двама вола да лошедью.
Назарка Вакуленко, пашет волон.
Митька Фатеев, пашет волон да лошедью.
Данилко Левченко, пашет волон.
Петрунка Матвеев, пашет волон.
Пронка Гриценко, пашет двама вола да лошедью.
Якимко Старый, пашет волон.
Симонко Гапонов, пашет двама вола да лошедью.
Пашка Фоменко, пашет лошедью.
Данилко Степанов, пашет волон.
Федька Анищенко, пашет волон да лошедью.
Миско Антоненко, пашет волон.
Пашка Алексеев, пашет двама вола да лошедью.
Ефим Филоненко, пашет лошедью.
Матюшка Гриценко, пашет лошедью.
Ивашка Гриценко, пашет волон да лошедью.
Яцко Испел, пашет волон да лошедью.
Андрюшка Ермошенко, пашет волон.
Паршка Федоров, пашет волон.
Дениско Прихожей, пашет волон.
Стенка Зенченко, пашет волон.
Самошка Лобода, пашет волон.
Алешка Шевлюга, пашет волон.
Ромка Лапотчишин зять, пашет двама вола.
Ивашко Демченко, пашет волон.
Степка Плеваченко, пашет волон.
Потапо Горбаченко, пашет волон.
Сенка Снегчишин зять, пашет волон.
Федька Шихенко, пашет двама вола да лошедью.
Ивашко Иванов, пашет двама вола да лошедью.
Семенка Павленко, пашет волон.
Ефимко Ильяшенко, пашет лошедью.
Артюшка Тимофеев, пашет лошедью.
Того ж села бобыли
Лавринко Горбач.
Матюшка Кравец.
Леско Филон зять.
Васька Сулименка.
Васька Жигченко.
Кирюшка Литвин.

Кондрашка Очкас.

Села Ильинец крестьяне

Ивашка Водопьян, пашет волом да лошедью.

Микишка Чученко, пашет волом да лошедью.

Симанко Сидоренко, пашет волом да лошедью.

Стенка Васильев, пашет волом.

Ефимка Глушенко, пашет волом да лошедью.

Левка Палуенка, пашет волом да лошадыю.

Васька Кондратьев, пашет волом.

Самошка Денисов, пашет волом.

Яцко Петренко, пашет волом да лошедью.

Игнашко Литвин, пашет волом.

Семенка Луговец, пашет волом.

Антюшка, резник, пашет волом.

Грицко Решетник, пашет волом.

Илюшка Степаненко.

Того ж села бобыли

Антошка Крупнолец, захожей.

Ивашко Дмитриев.

Ганка Иванов.

Максимко Хонич.

Калинка Терентьев.

Процьк Максютенко.

Леско Винник.

Семен Веретенник.

К сим книгам Нежинскаго уезду села Котадовли церкви Святого Архистратига Михаила священник отец Роман Стефанович вместо войтов и крестьян и бобылей по их веленью руку приложил.

Села Безугловки крестьяне

Петрунька Ермолин, пашет тремя волы да лошедью.

Ермолка Федоров сын Маскалев, пашет двумя волы да лошедью.

Митька Фоменко, пашет двумя волы да лошедью.

Сенка Макаров, пашет волом.

Кирюшка Семенов, пашет волом да лошедью.

Ивашко Романов, пашет волом да лошедью.

Дацко Микифоров, пашет двумя волы да лошедью.

Кирюшка Микифоров, пашет двумя волы.

Ивашко Стаценко, пашет трима волы да лошедью.

Яцко Потей, пашет двумя волы да лошедью.

Федька Прихожей Ермолин зять, пашет волом.

Села Дремайловки крестьяне

Войт Фомка Прокофьев, пашет двумя волы да лошедью.

Яцко Пратченко, пашет волом.

Афонька Антоненка, пашет волом.

Вдова Демидиха, пашет волом.

Зинка Филонов, пашет волом.

Данко Сухомлин, пашет волом.

Федька живёт на Левкове Дворищи, пашет волом.

Гришай Морозов, пашет волом.

Емелька Моругой, пашет двумя волы да лошедью.

Осташка Яцков, пашет лошедью.

Васька Чурило, пашет волом да лошедью.

Ермолка Игнатьев, пашет волом.

Афонька Степанов, пашет волом да лошедью.

Васька Крошенко, пашет лошедью.

Силка Васильев, пашет волом.
Вдова Иваниха Шулжиха, пашет лошедью.
Осташка Мищенко, пашет волом.
Яцко Титов, пашет лошедью.
Васька Барбуха, пашет лошедью.
Савка Левченко, пашет лошедью.
Самошка Антоненко, пашет лошедью.
Андрюшка Андреев, пашет волом.
Неумка Даниленко, пашет лошедью.
Васька Иванов, пашет волом.
Деревни Бритоновки крестьяне
Войт Василей, пашет волом.
Корнюшка Иванов, пашет волом.
Андрюшка Ерошенко, пашет два волы.
Андрюшка Яковлев, пашет волом.
Назар Динка, пашет два волы.
Савка Байжачной, пашет лошедью.
Самошка Ефремов, пашет волом.
Тимка Новик, пашет волом.
Афонька Близник, пашет волом.
Крестьянин Федька, пашет волом.
Крестьянин Климко, пашет лошедью.
Васька Маслюк, пашет волом.
Емелька Кривошея, пашет два волы.
Крестьянин Алёшка, пашет волом да лошедью.
Марко Кобылишин, пашет волом.
Якушко Черной, пашет волом.
Того ж села бобыли
Бобыль Авдюшка.
Бобыль Лучка.
Бобыль Аниска.
Федька Залеской.
Сенка Бобыль.
Захарко Швец.
Васька Тарабушка.
Якушко бобыль.
Филька Чупала.
Села Берестовского крестьяне
Войт Сидор Остафьев, пашет два волы да лошедью.
Малашко крестьянин, пашет волом да лошедью.
Гришка Микитин зять, пашет два волы да два лошедьми.
Максимко Иванов, пашет два волы да два лошедьми.
Яцко Проценко, пашет два волы да лошедью.
Демка Коровченко, пашет лошадью.
Семен Ермаченко, пашет два волы да два лошедьми.
Яцко Мартиненко, пашет два волы да лошедью.
Назарко Конаненко, пашет волом.
Микитка Рыженко, пашет два волы.
Ивашко Турчененко, пашет два волы.
Петрунка Романов, пашет два волы.
Коська Луценко, пашет два волы.
Ганка Кошеренко, пашет четырма волы да тремя лошедьми.
Корнюшка Заболотный, пашет волом.
Демка Юрченко, пашет волом.
Яцко Юценко, пашет волом.

Ивашко Ялузка, пашет лошедью.
Васька Гребененко, пашет лошедью.
Семенка Цыганенко, пашет два волы да лошедью.
Ганко Мартыненко, пашет два волы да лошедью.
Матюшка Коваль, пашет лошедью.
Сахно Дехтярь, пашет волом да лошедью.
Сенка Филипов, пашет волом да лошедью.
Яцко Дяченко, пашет лошедью.
Трошка Ефимов, пашет волом да лошедью.
Андрюшка Якубенко, пашет волом.
Ивашко Жегало, пашет два волы да лошедью.
Миско Мартынов, пашет два волы да лошедью.
Андрюшка Мисченко, пашет два волы да лошедью.
Ивашко Сопроненко, пашет волом.
Авдюшка Лукашенко, пашет волом.
Трошка Страевской, пашет волом.
Ганка Коваль, пашет два волы.
Кондрашко Кумилко, пашет волом.
Грицко Гусак, пашет волом.
Федька Гусак, пашет волом.
Микитка Апостолов брат, пашет волом.
Харка Курочков, пашет волом.
Васько Бондарев зять, пашет лошедью.
Назарко Шевцов зять, пашет три волы да лошедью.
Грицко Гладуненко, пашет волом.
Ивашко Яценко, пашет волом.
Андрюшка Приступа, пашет волом.
Ивашко Вода, пашет волом.
Демка Антонов, пашет три волы да лошедью.
Лавринко Иванов, пашет два волы да лошедью пашет.
Филька Кривоустенко, пашет волом.
Кирюшка Евтюшенко, пашет волом.
Савка Степанов сын, мельник, а у него мельница в том же селе на речке Берес-
товце, а в ней один камень.
Того ж села бобыли
Сахно Танков зять.
Еремка бобыль.
Пашка Бычков.
Тараско Андреев.
Іевко Билим.
Харька, бобыль прихожей.
Якубенко бобыль, Юхнов зять.
Пашка, Хветков зять.
Еско Мазур.
Осташев Тушенко.
Петрушка Новоченко, пашет волом да лошедью.
Того ж села бобыли
Лавринко Литвин.
Демьянко, Хитричишин зять.
Стенька Руденка.
Села Бакаевки крестьяне
Артюшка Коваленко, пашет волом.
Ивашко Вдовиченко, пашет лошедью.
Вдова Лукьяниха Кобчиха, пашет лошедью.
Вдова Яцыха Кудличка, пашет волом.

Бориска Скрыпченко, пашет волом.
Савка Савенков, пашет два волы да лошадыю.
Сидорко Воробей, пашет волом.
Пашка Дмитриев, пашет волом.
Гришка Тимофеев, пашет лошадыю.
Исачко Корноух, пашет лошадыю.
Тимошка Працкой, пашет волом.
Стецко Герасимов, пашет два волы.
Ивашко Притченко, пашет волом.
Вдова Дмитриха, пашет два волы да лошадыю.
Миско Крупей, пашет лошадыю.
Емелька Маскаленко, пашет два волы.
Ивашка Костянтинов зять, пашет волом.
Того ж села бобыли
Миско Байченко.
Ромашко Лазебник.
Андрюшка Чуйка.
Леска Овсяниченко.
Савка Крюк.
Грицко Котляков брат.
Села Колчева крестьяне
Войт Грицко Павлов, пашет волом да лошадыю.
Филька Мисковскій, пашет два волы да два лошадыми.
Пронка Филимонов, пашет волом да лошадыю.
Андрюшка Горбан, пашет волом.
Данилко Кадыр, пашет волом.
Андрюшка Щербинка, пашет волом.
Ивашка (...), пашет волом.
Еремка Семенов, пашет волом.
Петрунка Кондратьев, пашет волом.
Яцка Тимофеев, пашет волом.
Васька Офонасьев, пашет волом.
Кондрашка Васильев, пашет волом.
Мартышко Климов, пашет волом.
Ивашко Остафеев, пашет волом.
Мишка Васильев, пашет волом.
Максимко Карпов, пашет волом.
Данилко Войтученко, пашет волом да лошадыю.
Федька Пафомов, пашет два волы да лошадыю.
Того ж села бобыли
Аниско Гренко.
Наумко Лукьянов.
Микитка Борисов.
Левка Евтюхов.
Села Припутней крестьянине
Мануйла Жорав, пашет волом.
Матвей Зниза, пашет лошадыю.
Андрей, пашет волом.
Павел Авчинка, пашет волом.
Андрей Бердник, пашет волом да лошадыю.
Фолимон, пашет волом.
Степанка Журина, пашет лошадыю.
Михей, пашет волом.
Самойла, пашет волом.
Филько (...), пашет лошадыю.

Степан Сыч, пашет волом.
Васька Клицкаров зять, пашет волом.
Конон, пашет волом.
Иван Мещенка, пашет лошедю.
Степан Мещанка, пашет лошедю.
Кузьма Давыденко, пашет волом и лошедю.
Амелька (...), пашет двама вола.
Кузьма Ганчицин, пашет волом да лошедю.
Макар Неменшій, пашет двама вола и лошедю.
Еська, швец, пашет волом.
Яков (...), пашет лошедю.
Оська Грищенко, пашет волом.
Тишка, пашет двама вола.
Филип, пашет волом и лошедю.
Макаренко, пашет двама волама да лошедю.
Фалей, пашет лошедю.
Того ж села бобыли
Демидка бобыль.
Гришка Бадучка.
Тимош бобыль.
Левка Величка.
Микифар Близниченко.
Ивашка Бедко.
Села Черняховки крестьяне
Грицка Жолобеенко, пашет двама вола да двама лошеды.
Ерошка Мищенко, пашет двама вола да лошедю.
Семен Иващенко, пашет двама вола да лошедю.
Федька Иванов, пашет двама вола да лошедю.
Филька Ярыщин зять, пашет лошедю.
Петрунька Ярыщенко пашет волом да лошедю.
Стенька Павлов пашет лошедю.
Матюшка швец пашет волом.
Ивашка Яковлев пашет волом да двама лошеды.
Илюшка Мошица пашет лошедю.
Сенька Рыльченко пашет лошедю.
Карпунка Васьков зять пашет двама вола да лошедю.
Грицко Гиренко пашет двама вола.
Ивашко Красножон пашет волом да лошедю.
Сенка Никаненко пашет волом да лошедю.
Наумка Коверченко пашет двама вола да лошедю.
Пашка Дейнеко пашет двама вола да лошедю.
Ивашко Злеченко пашет лошедю.
Ивашко Кисель пашет лошедю.
Того ж села бобыли
Тимошка Слепой.
Еремка, захожей.
Митюшка Лысой.
Стенька Игнатов.
Сенька Пискун.
Сенька Кошев.
Онашка Гаркавий.
Села Борковки крестьяне
Войт Федор Деймененко, пашет двама вола да лошедю.
Тимошка Матвеев, пашет двама вола да лошедю.
Андрюшка Шулга, пашет двумя вола да двама лошеды.

Фомка Черненко, пашет два волы да лошедю.
Кузька Прійменко, пашет два волы.
Матюшка Полуляхов, пашет волом да два лошедьми.
Васька Бондырь, пашет два волы да лошедю.
Юрка Литвин, пашет волом да лошедю.
Афонька Шулженко, пашет лошедю.
Ромашко Попко, пашет два волы да два лошедьми.
Грицко Шеметенко, пашет два волы да два лошедьми.
Яцко Грушко, пашет волом да лошедю.
Мицко Семененко, пашет два волы да одною лошедю.
Ерошка Пріймин зять, пашет два волы да лошедю.
Тимощка Бибиченко, пашет волом да лошедю.
Кононко Горлачь, пашет два волы да два лошедьми.
Миско Лысой, пашет волом да два лошедьми.
Грицко Корноушенко, пашет два волы да два лошедьми.
Евсютка Брил, пашет два лошедьми.
Ефимко Чапешенко, пашет волом.
Васька Остапов сын Сестренец, пашет волом.
Андрюшка Дедик, пашет лошедю.
Сенка Андреененко, пашет лошедю.
Васька Шулга, пашет лошедю.
Села Прохоров крестьяне
Войт Остап, пашет два волы да три лошедьми.
Грицко Кондратенко, пашет три волы да три лошедьми.
Стенка Маскаленко, пашет два волы да лошедю.
Ганка Ниценко, пашет три волы да лошедю.
Кондрашко Крисенко, пашет два волы да два лошедьми.
Ганка Федоров, пашет волом да лошедю.
Корнюшка Кондратьев, пашет волом да лошедю.
Афонька Кондратьев, пашет волом да лошедю.
Логинко Гриценко, пашет лошедю.
Еремка Алексеев, пашет лошедю.
Левко Матвеев, пашет волом да лошедю.
Ивашко Остафеенко, пашет два волы да лошедю.
Тараско Есков, пашет волом да лошедю.
Данилко Иванов, пашет два волы да лошедю.
Данилко Иванов, пашет два волы да лошедю.
Ивашко Савченко, пашет лошедю.
Стенька Швець, пашет лошедю.
Сенька Шевченко, пашет волом да лошедю.
Кондрашко Степанов, пашет волом да лошедю.
Андрюшка Ковалев зять, пашет лошедю.
Васька Рябка, пашет лошедю.
Грицко Малай, пашет два волы да два лошедьми.
Емелька Алексеев, пашет два волы да лошедю.
Лучька, крестьянин, пашет волом да лошедю.
Крестьянин Ивашко, пашет лошедю.
Аношка Савченко, пашет лошедю.
Данилко Маскаленко, пашет лошедю.
Микишка Васильев, пашет лошедю.
Левка, швец, пашет волом да два лошедьми.
Ивашко Левченко, пашет волом да лошедю.
Петрушка Горошка, пашет лошедю.
Федька Сидоров, пашет лошедю.
Кондрашко, крестьянин, пашет лошедю.

Федька Горбатой, пашет лошедю.
Макарко, пашет лошедю.
Еско Кондратьев, пашет лошедю да у него ж живет зять ево.
Миско, пашет волом.
Федька Борщик, пашет лошедю.
Ивашко Борщик, пашет волом да лошедю.
Васька Серик, пашет волом да лошедю.
Федька Химин, пашет волом да лошедю.
Яцко Еременко, пашет волом да лошедю.
Гришко Ткачев зять, пашет двама вола да лошедю.
Стенка, ткач, пашет двама вола да лошедю.
Васко Мищенко, пашет двама вола да лошедю.
Микитка Дудка, пашет лошедю.
Петрушка Король, пашет волом да лошедю.
Серешка, швец, пашет лошедю.
Андрюшка Криненко, пашет волом да лошедю.
Ивашко Бубаришин зять, пашет лошедю.
Ганка Кривоуст, пашет лошедю.
Грицко Городовик, пашет лошедю.
Ивашко Кондратишин зять, пашет лошедю.
Того ж села Прохоров бобыли
Мишка бобыль.
Васька Кравец.
Микитка Десятник.
Матюшка Притченко.
Емелька Прихожей.
Стенька Семенов.
Села Липового рогу крестьяне
Макарко Харченко, пашет двама вола да двама лошедьми.
Сердиченко, пашет двама вола да лошедю.
Семка Микитин, пашет двама вола да двама лошедьми.
Пронка Грищенко, пашет волом да лошедю.
Клим Коломехченко, пашет двама вола да двама лошедьми.
Петрунка Штаненко, пашет двама вола да двама лошедьми.
Ганька Бодяченко, пашет двама вола да двама лошедьми
Ивашко Кондратенко, пашет волом.
Данилко, швец, пашет двама вола.
Савка Грищенко, пашет двама вола да двама лошедьми.
Ивашка Мелентьев, пашет лошедю.
Сенька Кондратьев, пашет лошедю.
Кузька Данилов, пашет двама вола да двама лошедьми.
Васька Данилов, пашет волом да лошедю.
Грицко Федоров, пашет волом.
Тимошка, пашет лошедю.
Петрунька Грищенко, пашет лошедю.
Ермошка Данилов, пашет волом да лошедю.
Яцко Коваль, пашет волом.
Матюшка Потулченко, пашет двама вола да двама лошедьми.
Лавринко Фомин, пашет волом.
Алешка Федоров, пашет волом да лошедю.
Грицко Шимченко, пашет волом да лошедю.
Васька Лавриченко, пашет волом.
Самошка Клыченко, пашет волом да лошедю.
Ивашка Василенко, пашет волом да лошедю.
Еремка Степанов, пашет волом да лошедю.

Осташка Офанасьев, пашет два волы да лошедью.
Мишка Захаров, пашет волом да лошедью.
Микитка Ерошенко, пашет волом да лошедью.
Филька Степанов, пашет волом да лошедью.
Тимошка Иванов, пашет волом да лошедью.
Матюшка Манжус, пашет лошедью.
Грицко Бездетченко, пашет два волы да лошедью.
Данка Подалченко, пашет волом да лошедью.
Мишкак Колесниченко, пашет лошедью.
Трошка Михайлов, пашет волом да лошедью.
Стенка Полосмас, пашет два волы.
Назарко Дмитреев, пашет лошедью.
Ромашко Микифоров, пашет лошедью.
Власко Иванов, пашет волом да лошедью.
Кондрашко Ермоленко, пашет волом.
Игнашко Бабенко, пашет волом.
Васька Иванов, пашет лошедью.
Илюшка Иванов, пашет лошедью.
Осташко Иванов, пашет волом да лошедью.
Артюшка Зенченко, пашет волом.
Кондрашко Микитин, пашет волом.
Васька Голощченко, пашет волом да лошедью.
Федька Микифоров, пашет волом.
Мосейко, пашет волом.
Тимошко Носачь, пашет волом.
Сенька Пятой, пашет лошедью.
Села Переясловки крестьяне
Войт Роман Яковлев, пашет два волы да лошедью.
Илюшка Агафонов, пашет волом.
Савка Агапонов, пашет лошедью.
Филька Агапонов, пашет два волы да два лошедьми.
Ивашко Савченко, пашет волом да два лошедьми.
Васька Иванов, пашет волом да два лошедьми.
Ивашко Павлов, пашет волом да лошедью.
Кондрашко Иванов, пашет волом да два лошедьми.
Карпик Ананченко, пашет два волы да два лошедьми.
Селуянко, пашет два волы да два лошедьми.
Стенка Сергеев, пашет волом да два лошедьми.
Ромашко Сергеев, пашет лошедью.
Лазарка Мисченко, пашет два волы да лошедью.
Федька Мищенко, пашет два волы да два лошедьми.
Савка Якубенко, пашет два волы да два лошедьми.
Ивашко Степанов, пашет два волы да два лошедьми.
Емелька Фомин, пашет лошедью.
Левка Кононенко, пашет волом да лошедью.
Алферко Корнеев, пашет два волы да два лошедьми.
Федька Грищенко, пашет волом да лошедью.
Савка Лукьянов, пашет волом да лошедью.
Петрунка Игнатъев, пашет два волы да два лошедьми.
Микифорко Якубов, пашет волом да лошедью.
Федька Якубенко, пашет три волы да два лошедьми.
Кононко Якубенко, пашет два волы да два лошедьми.
Гришка Григорьев, пашет волом да лошедью.
Оська, пашет лошедью.
Агафюшка Кононов, пашет два волы да два лошедьми.

Данилко Денисов, пашет два волы да два лошады.
Стенка Кононов, пашет два волы да два лошады.
Стенка Мищенко, пашет три волы да лошады.
Андрюшка Букало, пашет лошады.
Ганька, пашет лошады.
Пашка Федоров, пашет волем да лошады.
Власко Купреянов, пашет волем да лошады.
Ивашко Иванов, пашет лошады.
Николко Мищенко, пашет волем да лошады.
Мосейко, пашет лошады.
Осташко Денисов, пашет два волы да два лошады.
Сенька Иванов, пашет волем да лошады.
Ромашко Швец, пашет лошады.
Оська Литвинов, пашет лошады.
Якунка Марченко, пашет лошады.
Мартинко Алексеев, пашет волем да лошады.
Гришка Алексеев, пашет два волы да лошады.
Того ж села бобыли
Еско Бабарыка.
Савка Семенов.
Грицко Павлоцкой.
Еремка Пономаренко.
Села Дорогинки крестьяне
Васька Максимов, пашет волем.
Петрунка Сергеев, пашет два волы.
Федька Филипов, пашет волем.
Демка Горбач, пашет волем.
Евтюшка, крестьянин, пашет волем.
Села Кропивны крестьяне
Оська Грицков Котеленченко, пашет волем.
Ганька Алексеев, пашет лошады.
Федька Алексеев, пашет волем да лошады..
Ивашко Ещенко, пашет волем.
Максимко Сергеев, пашет волем.
Леско Еременка Потеенко, пашет волем да лошады.
Еремка Еремеев Будненко, пашет волем.
Гришка Гарасимов, пашет волем да лошады.
Села Жуковки крестьяне
Войт Мартин Кондратьев, пашет волем.
Демка Терещенко, пашет два волы да лошады.
Илюшка крестьянин, пашет волем.
Мокейка Михленко, пашет два волы да лошады.
Микитка, пашет два волы.
Ивашко Ласковец, пашет два волы да лошады.
Васька Сукач, пашет два волы.
Щербинка, пашет волем.
Васька Рева, пашет два волы.
Семка Мохлаенко, пашет два волы.
Корнюшка Сукач, пашет два волы.
Яцко Хобот, пашет волем да лошады.
Васька (...), пашет волем.
Ивашко Бабарыка, пашет волем.
Мануйлик, пашет волем.
Харька, пашет волем.
Ониско, пашет два волы.

Бузовица, пашет волом.
Федька Филоненко, пашет двумя волами.
Еремка, пашет двумя волами.
Карпенко, пашет волом.
Колтуненко, пашет волом.
Локошной, пашет волом.
Села Куликовки крестьяне
Войт Ерошка, пашет двумя волами.
Крестьянин Лазорка, пашет волом да лошадей.
Крестьянин Васька, пашет волом.
Ивашко Петров, пашет двумя лошадьми.
Крестьянин Филонко, пашет волом.
Ивашко Анищенко, пашет волом.
Крестьянин Артюшка, пашет двумя волами да лошадей.
Крестьянин Емелька, пашет лошадей.
Филька, пашет волом да лошадей.
Ивашка Голунка, пашет лошадей.
Федька крестьянин, пашет двумя волами да лошадей.
Васька крестьянин, пашет волом.
Крестьянин Гарасько, пашет двумя волами.
Крестьянин Федька, пашет лошадей.
Власенко, пашет двумя волами да лошадей.
Аниско Бондарь, пашет волом да лошадей.
Савка крестьянин, пашет волом.
Антошка крестьянин, пашет волом да лошадей.
Крестьянин Ивашко, пашет волом.
Того ж села бобыли
Бобыль Антошка.
Васка бобыль.
Василей бобыль.
Ивашко Тисенко.
Села Дроздовки крестьяне
Войт Демко, пашет волом.
Петрушка Семенника, пашет волом.
Ивашко Точеного, пашет двумя волами да лошадей.
Кирилл Резник, пашет волом.
Крестьянин Трошка, пашет двумя волами.
Силка крестьянин, пашет лошадей.
Ефремко крестьянин, пашет волом да лошадей.
Ивашко Кравченко, пашет волом.
Ивашко Паценко, пашет волом да лошадей.
Остапко Яцышин зять, пашет волом.
Дацко Паценко, пашет волом.
Крестьянин Самошка, пашет волом.
Мишка Привод, пашет двумя волами.
Гараська Носарь, пашет двумя волами.
Крестьянин Кабан, пашет волом.
Федька Народин, пашет волом.
Грицко Пономаря, пашет волом да лошадей.
Федоско, пашет волом.
Сергушка Алексеев, пашет волом.
Ивашко Наумов, пашет волом.
Андрушка Скребун, пашет двумя волами да лошадей.
Антошка Лаврентьев, пашет волом.
Наумко Купа, пашет двумя волами да лошадей.

Сенька, мясник, пашет волон.
Ромашко Буенко, пашет волон.
Крестьянин Игнатко, пашет волон да лошедью.
Миско Маленкого, пашет волон.
Ивашко Гриценко, пашет двама волы.
Села Оленевки крестьяне
Войт Григорей Тимофеев, пашет волон.
Левка Сахнов зять, пашет двама волы.
Тимощка Ефимов, пашет волон да лошедью.
Ефимка Новоченко, пашет волон.
Власко Рыбаченко, пашет двама волы да лошедью.
Андрюшка Каплуненко, пашет двама волы.
Лавринко Калишин зять, пашет двама волы.
Осташко Сивуха, пашет двама волы.
Ивашко Хадкевиченко, пашет волон.
Ивашко Микулаенко, пашет двама волы.
Миско Голяк, пашет двама волы.
Мишка Чеканенко, пашет волон.
Ивашко Игнатишин зять, пашет двама волы да лошедью.
Матюшка Волоскуп, пашет лошедью.
Грицко Кононенко, пашет двама волы.
Грицко Петренко, пашет двама волы.
Филька Повторацкой, пашет волон да лошедью.
Ивашко Чурик, пашет волон да лошедью.
Мишко Коваленко, пашет лошедью.
Кондрашко Новак, пашет волон да лошедью.
Сидорко Московченко, пашет двама волы.
Ивашко Тумченко, пашет волон.
Яско Баранник, пашет волон.
Ивашко Мазненко, пашет волон.
Степка Руденка, пашет волон.
Мишка Новый, пашет двама волы.
Трошка Ставицки, пашет лошедью.
Мартышко Дехтярь, пашет лошедью.
Того ж села бобыли
Андрюшка Черной.
Сенька Кравец.
Пантелейко Савченко.
Мишка Черной.
Степка Шаповалчик.
Максимко Великий.
Леско швец.
Осташко Заец.
Сенка Щербинишин зять.
Ивашко резник.
Села Веретеевки крестьяне
Ефимко Устименко, пашет двама волы да лошедью.
Мокейко Григорьев, пашет лошедью.
Вакулка резник, пашет волон да лошедью.
Максимко рудой, пашет волон.
Петрунька Отроценко, пашет волон да лошедью.
Федька Ходаченко, пашет волон.
Оська Пушкаренко, пашет волон.
Вдова Микитиха Василевская, пашет лошедью.
Иван Хвесков, пашет волон да лошедью.

Тимошка Долгопятой, пашет волом да лошедью.
Демка Козынчого зять, пашет лошедью.
Исачка Загуменний, пашет волом да лошедью.
Тишка Руденко, пашет волом да лошедью.
Грицко Скиба, пашет волом да лошедью.
Хадка Сенченко, пашет волом да лошедью.
Демка Пуствойтенко, пашет волом да лошедью.
Петрунька Минков, пашет двама вола да лошедью.
Сидорка Сенковского зять, пашет волом.
Федька Перетятка, пашет волом да лошедью.
Демка Пустятченка, пашет волом да лошедью.
Мизинко, пашет волом да лошедью.
Тишко Погребещенко, пашет волом да лошедью.
Ефимка Шулженко, пашет волом да лошедью.
Филимонко Фомин, пашет лошедью.
Васька Терещенко, пашет волом.
(...), пашет волом да лошедью.
Кузька Солениченко, пашет волом да лошедью.
Ромашко Тутченко, пашет волом.
Вавилко Костирченко, пашет волом да лошедью.
Сенка Мокеенок, пашет лошедью.
Михно Мокеенок, пашет волом.
Микулайко, пашет двама вола да лошедью.
Евсютко Янченко, пашет двама вола да лошедью.
Янко Шутенко, пашет двама вола да лошедью.
Демка Сомсоненко, пашет лошедью.
Пашка Савостьянов, пашет лошедью.
Исачка Варуженок, пашет волом да лошедью.
Фомка Литвин, пашет двама вола да лошедью.
Яцко Кулиленко, пашет волом.
Данилко Мириленко, пашет лошедью.
Ванжуленко, пашет волом да лошедью.
Федька Вербило, пашет волом да лошедью.
Вдова Ивановиха Квакошиха, пашет волом.
Ивашко Пустовойтенок, пашет волом.
Вдова Матвейиха Дубчиха, пашет волом да лошедью.
Нестерко Пчеленко, пашет лошедью.
Ганька Павленко, пашет волом да лошедью.
Андрюшка Падлепа, пашет волом да лошедью.
Ванка Зарыбной, пашет волом да лошедью.
Саско Логвинко, пашет волом.
Грицко Сергеенко, пашет волом да лошедью.
Кондратиха вдова, пашет волом.
Мартынка Микулаенок, пашет волом да лошедью.
Максимко Микулаенок, пашет лошедью.
Силивоненко Кривошеенко, пашет лошедью.
Кизик Олейниченко, пашет двама вола да лошедью.
Грицко Кривоенко, пашет лошедью.
Костюнка Передней, пашет волом да лошедью.
Ивашко Мокренко, пашет волом да лошедью.
Ивашко Денисов, пашет волом да лошедью.
Зинка Емельянов, пашет волом.
Федька Юденка, пашет лошедью.
Стенька Колибабенко, пашет лошедью.
Максимко Яценко, пашет двама вола да лошедью.

Данка Калибабенок, пашет волом да лошедью.
Костюнка Гаврилов, пашет двама вола да лошедью.
Андрюшка Легевенко, пашет волом.
Тишко Шершенко, пашет волом да лошедью.
Вдова Лавриниха, пашет волом да лошедью.
Миско Безуглой, пашет волом да лошедью.
Наумко Климов зять, пашет волом да лошедью.
Сенька Бут, пашет волом.
Петрунька Бабиченко, пашет волом.
Грицко Белоножченко, пашет волом.
Наумка Бородаенко, пашет трема вола да лошедью.
Пашка Аникенко, пашет двама вола да лошедью.
Петрунка Богданенко, пашет лошедью.
Грицко Богданенко, пашет волом.
Вдова Алексеиха, пашет волом да лошедью.
Емелька Лысой, пашет двама вола да лошедью.
Ивашко Емельченко, пашет волом да лошедью.
Ивашко Барладиненко, пашет волом.
Ивашко Винник, пашет волом да лошедью.
Федька Анищенко, пашет волом.
Мишка Назаров, пашет волом да лошедью.
Потапко Степанов зять, пашет волом да лошедью.
Аниско Иванов зять, пашет лошедью.
Назарко Масловской, пашет трема вола да лошедью.
Левонка Степанов зять, пашет двама вола.
Андрюшка Коварышко, пашет двама вола да лошедью.
Анофрейко, пашет волом да лошедью.
Вдова Левчиха, пашет волом да лошедью.
Марко Ефимов, пашет двама вола да лошедью.
Афонька, пашет волом да лошедью.
Илюшка Зоценко, пашет двама вола да лошедью.
Мартышко бобак, пашет двама вола да лошедью.
Андрюшка Романиченко, пашет волом.
Алешко Крапченко, пашет двама вола да лошедью.
Вдова Антониха, пашет волом.
Ивашко Степанов, пашет двама вола да лошедью.
Степанко старой, пашет двама вола да лошедью.
Филька, пашет двама вола.
Яцко Лукьянов, пашет волом да лошедью.
Стенка Миронов зять, пашет лошедью.
Ивашко Будник, пашет волом да лошедью.
Васька Белосушка, пашет двама вола да лошедью.
Сергушка Хилченко, пашет волом да лошедью.
Илюшка Мосеенко, пашет волом да лошедью.
Петрунька Яценко, пашет волом да лошедью.
Елфимко Шевченко, пашет волом да лошедью.
Федька Варгулиш, пашет волом.
Васька Сергеев, пашет волом да лошедью.
Васька Радченко, пашет волом да лошедью.
Назарко Ратченко, пашет двама вола да лошедью.
Матюшка Кравченко, пашет волом да лошедью.
Мелешко Клименко, пашет лошедью.
Тараско Яценко, пашет волом да лошедью.
Нестерко Раковец, пашет волом да лошедью.
Ромашко, пашет волом да лошедью.

Корнейко Литвин, пашет лошадей.
Сахно, пашет волон.
Ивашко Зелисанок, пашет волон да лошадей.
Олферко Коломыйец, пашет волон.
Матюшка Колпин, пашет волон.
Карпунка Федоров, пашет волон да лошадей.
Яцко Чумак, пашет лошадей.
Ивашко Янчишин зять, пашет волон да лошадей.
Вдова Степаниха, пашет двама волы да лошадей.
Вдова Алфериха, пашет волон да лошадей.
Михно Затыченко, пашет волон да лошадей.
Евлашко, пашет чотырма волы да двама лошадыми.
Микитка, пашет волон да лошадей.
Оська Левченко, пашет лошадей.
Агапонко Бороденко, пашет лошадей.
Мишка Калениченко, пашет волон.
Осташка, пашет волон да лошадей.
Грицко Олейниченко, пашет тремя волы да лошадей.
Савка, цеховой, пашет волон да лошадей.
Кирюшка, цеховой, пашет волон да лошадей.
Лавринко русатка, пашет лавон да лошадей.
Власко Левченко, пашет волон.
Тимошка, цеховой, пашет волон.
Пашка Яловой, пашет волон да лошадей.
Того ж села бобыли
Хвеско, цехмистр, швец.
Васька, цеховой, кравец.
Яцко Левченко, кравец.
Ярушка, швец, цеховой.
Пронька, швец, цеховой.
Мартышко цеховой.
Всего Нежинского уезду дватцать восемь сел и деревень, а в них восемьсот дватцать пять человек крестьян.
А в пашне у них, крестьян, девятьсот осьмнатцать волон да пятьсот шестьдесят одна лошедь.
Денежного окладу с волон и с лошадей двести пятьдесят пять рублев.
Да хлеба с тех же волон и с лошадей тысяча дватцать осмачек ржи и овса по полам.
Да в тех же селах сто чотырнатцать человек бобылей, денежного окладу с них, бобылей, по пяти алтын с человека, итого семнатцать рублев три алтына две деньги.
И всего с Нежинского уезду с крестьян, с волон, и с лошадей и с бобылей денежного окладу двести семдесят два рубли три алтына две деньги.
Да в Нежинском же уезде по жалованным Великого Государя грамотам отданы местечка и села и деревни.
За монастырем нежинским.
Местечка Девица Салтыкова да местечка ж Волошковичи, село Стальная, село Степановка, село Блистово.
За Нежинскою Ратушею.
Село Плоское, село Синяки, село Хорошее Озеро, село Печи, село Крутые, село Кагарлык.
За Нежинским войтом Александром село Колесники, село Мелники, село Кукшин.
За Нежинским же писарем Филипом село Мостища, село Хибаловка, да мельница под Нежиным городом.

За Нежинским же судьею казацким полковым Федором Завацким село Локнестое.

За Нежинским же сотником казацким за Иваном Касинским село Кошелевка Вертевская.

За Нежинским же попом Павлом село Топчівка.

За Киевским и за Мстиславским Епископом за Мефодіем

Село Ушня, село Борковка, село Воловицы, село Кладковка, село Слободка на Вороне реке со всякими угоды и с мельницами.

Города Всиволожи мещане

Окладчики

Войт Ерема Михайлов да мещанин Левонтей Черников, Федор Яковлев, а пашут они войт волом да лошедью, а Левонтей пашет двумя волы да двумя лошедьми, а Федор пашет волом да лошедью.

Мещане ж

Михайло Проценко, пашет двумя волы да лошедью.

Иван Борисов, пашет волом да лошедью.

Василий Дробьяска, пашет волом да лошедью.

Миска Негребенко, пашет волом да лошедью.

Василий Сененко, пашет двумя волы да двумя лошедьми пашет.

Грицко Гладуненко, пашет двумя волы да лошедью.

Данило Галиченко, пашет волом да лошедью.

Иван Кузменко, пашет волом да лошедью.

Микита Куриленко, пашет двумя волы да лошедью.

Дорофей Куриленко, пашет волом да лошедью.

Гарасим Кизленко, пашет двумя лошедьми да волом.

Грицко Кобановской, пашет тремя волы да двумя лошедьми.

Мартин Негребенко, пашет двумя волы да лошедью.

Кондрат Проценко, пашет волом да лошедью.

Грицко Плоденко, пашет тремя волы да двумя лошедьми.

Васька Лавленко, пашет волом да лошедью.

Грицка Проценко, пашет волом да лошедью.

Андрей Тилик, пашет двумя волы да лошедью.

Ефим Песенко, пашет волом да лошедью.

Андрей Лукьяненко, пашет двумя волы да лошедью.

Гарасим Тончачевский, пашет волом да лошедью.

Леско Иваненко, пашет двумя волы да двумя лошедьми.

Кузьма Степанов, пашет тремя волы да двумя лошедьми.

Тимофей Карпов, пашет тремя волы да двумя лошедьми.

Логин Лукашенко, пашет двумя волы да лошедью.

Тимофей Нефедов, пашет тремя волы да двумя лошедьми.

Афонасей Петров, пашет двумя волы да лошедью.

Ермак Скобеновской, пашет двумя волы да лошедью.

Иван Халтуренко, пашет двумя волы да лошедью.

Процко Борисенко, пашет двумя волы да лошедью.

А подымовного окладу с мещан с тридцать с трех человек с дыму по дватцать пошти алтын по четыре денги.

Средней статьи мещане

Самойло Ефимов, пашет волом.

Павел Скрыкатенко, пашет волом.

Матвей Лавриненко, пашет волом да лошедью.

Микита Тихопаенко, пашет волом.

Иван Проценко, пашет лошедью.

Васька Скрыкотенко, пашет лошедью.

Яцко Холодненко, пашет волом да лошедью.

Гаврили Юшков, пашет волом.
Степан Ефремов, пашет волом.
Еско Каневец, пашет волом.
Михайло Потапов, пашет лошедью.
Роман Анисимов, пашет лошедью.
Семен Игнатенко, пашет лошедью.
Андрей Петренко, пашет лошедью.
Иван Прасол, пашет двама лошедьми.
Семен Пугачь, пашет волом.
Сидор Микифоров, пашет волом.
Малашко Фомин, пашет волом да лошедью.
Левка Серой, пашет двама вола.
Митька Тимофеев, пашет лошедью.
Тишка Тимофеев, пашет лошедью.
Петрунька Похилка, пашет лошедью.
Иван Иванов, пашет волом да лошедью.
Васька Бакай, пашет двама вола.
Иван Щетенец, пашет двама вола.
Лукьян Богданенко, пашет волом да лошедью.
Иван Богданов, пашет двама вола.
Оська Матвеев, пашет волом.
Олешка Микитин, пашет волом.
Дмитрей Ломейко, пашет волом да лошедью.
Лаврентій Турченин, пашет лошедью.
Иван Турченко, пашет лошедью.
Афонасей Федоров, пашет лошедью.
Кондрат Корнеев, пашет волом.
Назар Ващенко, пашет лошедью.
Мартын Ющенко, пашет волом да лошедью.
Ермош Ющенко, пашет волом.
Никон Тимошенко, пашет волом.
Микулай Павлов, пашет волом да лошедью.
Кондрат Яцков, пашет лошедью.
Клим Ильин, пашет лошедью.
Яцко Павленко, пашет лошедью.
Иван Долгопольый, пашет волом да лошедью.
Лаврин Кононов, пашет волом.
Левка Антонов, пашет волом да лошедью.
Васька Коротков, пашет волом.
Алешка Елтухов, пашет лошедью.
Василей Поддубскій, пашет двама вола.
Яков Салдат, пашет лошедью.
Грицко Сериченко, пашет двама вола.
Костюнка Иванов, пашет волом.
Филька Рудченко, пашет лошедью.
Алешка Семещенко, пашет волом да лошедью.
Абакум Денисов, пашет лошедью.
Петрунька Богданенко, пашет лошедью.
Оська Хмелищин зять, пашет волом.
Тимошка Ключка, пашет волом да лошедью.
Федька Кислой, пашет двама вола.
А подымовного окладу с них с пятидесять с осмии человек мещан с дыму с
середней стегы по полтине.

Третьей статьи мещане

Федька Киреев. Грицко Тимосченко. Тишко Колот. Глеб Тимофеенко. Пархом Вершиненко. Федька Решков. Яков Якимов. Андрей Волк. Мартин Тощенко. Семен Ткач. Яско Лопанов. Грицко Кулбаенко. Андрей Даценко. Оська Федоров. Мартын Хмеленко. Иван Чернесенко. Иван Кулбаенко. Гаврило Иваненко. Иван Анисимов. Тишка Степанов.

А подымовного денежного окладу с них, мещан третьей статьи, с двадцати с четырех человек с дымом по полтине.

Всего города Сиволожи мещан сто пятнадцать человек, денежного окладу с них, мещан, подымовного шестьдесят один рубль тринадцать алтын две деньги.

А в пашне у них, мещан, которые пашут сто волов да семдесят семь лошадей, денежного окладу с волов и с лошадей тридцать один рубль дватцать пять алтын да хлеба с тех же волов и с лошадей сто дватцать семь осмачек ржи и овса по полам.

И всего денежного окладу с них, мещан, подымовного и с волов, и с лошадей девяносто три рубли пять алтын. А те им денежные и хлебные доходы, которыми они сами меж себя обложились, и те им доходы платить в Нежин город на срок на Покров Пресвятыя Богородицы семдесят пятого году.

А про рыбные ловли, и про бобровые гоны, и про звериные стойла, и про бортные угодыя, и про пасеки, и про рудни, и про озера, и про перевозки, и про ярмонки, и про ранды, и в росписи своей написали, что де у них в городе в Всеволожи и мельниц нет. К сим книгам города Сиволожи церкви Живоначальные Троицы священник Стефан вместо войта и мещан по их велению руку приложил.

Сиволожского уезда села Загаровки крестьяне

Войт Федор Романов, пашет волон да лошедью.

Кондрашка Алексеев, пашет волон да лошедью.

Костянтин Алексеев, пашет лошедью.

Васька Анисимов, пашет двама вола да лошедью.

Афонька Микитин, пашет волон да лошедью.

Давыдко Андреев, пашет волон да лошедью.

Куцей Анисимов, пашет волон да лошедью.

Остап Мельник, пашет чотырма вола да двама лошедьми да у негож на реке Загаровке мельница, а в ней два камени.

Ярунка Иванов, пашет лошедью.

Грицко Исаев, пашет волон да лошедью.

Грицко Еременко, пашет волон.

Микита Васильев, пашет лошедью.

Лукашка Степанов, пашет волон.

Демьянко Федоров, пашет лошедью.

Марко Михайлов, пашет волон.

Прокофій Емельянов, пашет лошедью.

Игнашко Осипов, пашет волон.

Иван Остапов, пашет волон.

Левка Устинов, пашет лошедью.

Марко Степанов, пашет волон.

Андрюшка Михайлов, пашет двама вола да двама лошедьми.

Кондрашка Юрьев, пашет волон да лошедью.

Якимка Костянтинов, пашет волон да лошедью.

Власка Степанов, пашет волон да двама лошедьми.

Левка Андреев, пашет волон да лошедью.

Левка Сычь, пашет лошедью.

Микитка крестьянин, пашет лошедью.

Лукьян Васильев, пашет волон.

Гришка Лазарев, пашет волон.

Крестьянин Мишка, пашет лошедью.

Крестьянин Оська, пашет лошедью.

Ивашко Гутырка, пашет волон.

Фомка Васильев, пашет волом да лошадейю.
Сенька Малашенко, пашет волом.
Крестьянин Адамко, пашет волом.
Федька Данилов, пашет лошадейю.
Аниска Алферов, пашет волом.
Иван Яковлев, пашет лошадейю.
Того ж села бобыли
Ивашко Гриценко.
Евтихей Остапов.
Микита Шелтей.

Всего села Загоровки крестьян тридцать восемь человек, а в пашне у них крестьян тридцать один вол да дватцать девять лошадей денежного окладу с волов и с лошадей одинатцать рублей четыре алтына с деньгою, да хлеба с тех же волов и с лошадей сорок четыре осмачки с полуосмачкою ржи и овса по полам.

Да с бобылей с трех человек денежного окладу, пятнатцать алтын.

И всего села Загоровки с крестьян, с волов и с лошадей денежного окладу и с трех человек бобылей одинатцать рублей девятнатцать алтын с деньгою. Города Сиволожи церкви Святые Живоначальные Троицы священник Стефан (...) вмес-то войта и крестьян по их веленью руку приложил.

Города Березны мещане

Окладчик войт Иван Денисов да сотник Филипп Лаврентьев, да мещанин Антипа Матвеев крамар, а пашут пашню войт двама волы да лошадейю, а сотник Филип двама волы да лошадейю.

Мещане

Грицко Федоров Коробочька. Ильяшка Павлов, ремесник. Семен Васильев, Чеботарь. Семен Савтенев. Левонтей Алексеев. Иван Симонов, Котляр. Влас Борисов, коваль. Микула Семенов, чеботарь. Василей Гаврилов, прасол. Павел Иванов, прихожей. Иван Васильев. Сава Раков. Павел Федоров, чеботарь. Никулай Володимиров. Демид Емельянов Коробочька. Павел Совченин. Антипа Рошков, пашет двама волы да лошадейю. Михайло Колесник. Степан Бурой, пашет двама волы. Клим Абакумов, чеботарь. Андрей Нестеров, кравец. Иван Филимонов, чумак, пашет лошадейю. Иван Алексеев, пашет лошадейю. Клим Ананьин, слесарь. Васька Лукьянов, чеботарь. Игнатей Иванов, кравец. Семен Тарасов, прасол. Яцко Федоров, ткачь. Иван Мартынов, чеботарь. Андрей Семенов, чеботарь. Христофорко Вахрамеев. Филимон Прокофьев, Прасол. Самойло Григорьев. Гаврило Григорьев. Антипа Протасов, прасол. Евдоким Гаврилов, прасол. Степан Исаев, Котляр. Остап Матвеев. Григорей Малахов. Василей Васильев. Исак Яковлев, кравец. Сафрон Андреев, резник. Григорий Алексеев, слесарь. Тишка Данилов, прасол. Адам Михайлов, калачник. Кондрат Лукьянов, калачник. Трофим Игнатев. Андрей Глухой. Микита Глебов, калачник. Федор Филимонов.

А подымовного денежного окладу с войта и с мещан с пятидесят с трех человек по рублю с дыму.

Средней статьи мещане

Игнатий Турченков.

Павел Петров, пашет двама волы да лошадейю.

Яков Алексеев, швец.

Степан Карагоденко.

Григорей Воловник.

Влас Цыбульской.

Матвей Демидов.

Давыд Васильев, пашет лошадейю.

Василей Купреянов.

Агафон Гречаник.

Тимофей Романов, кравец.

Иван Степанов, чеботарь.
Федор Остафьев.
Макар Марков, резник.
Еремей Григорьев, хлебник.
Спиридонко Авдеев, резник.
Дмитрей Костянтинов.
Яким Паршученко.
Лукьян Андреев, прасол.
Филат Иванов, прасол.
Евлампей Сергеев, прасол.
Левонтей Войтехов.
Юрка Левонтьев.
Исай Демидов, котляр.
Сава Левонтьев, прасол.
Максим Кондратьев.
Мирон Крамар.
Данило Иванов, пашет двумя волы да лошадей.
Федор Водовоз, прасол.
Иван Черной, кушнер.
Костянтин Наумов.
Ефрем Яковлев.
Софон Солодовник.
Павел мещанин.
Микифор Юрьев, солодовник.
Федька Михайлов, солодовник.
Степан Иванов, кравец.
Илья Федоров.
Игнат Тарасов, прасол.
Кузьма Гончар.
Мишка Сокол, пашет волон да лошадей.
Степан Савельев.
Федор Климов, Бондарь.
Конон Остафьев, Прасол.
Матвей Мартынов.
Яков Яковлев, колесник.
Андрей Сафонов, прасол.
Селиван Мартынов, прасол.
Игнатей, колесник.
Павел Пагапов, прасол.
Савка Осипов.
Денис Иванов.
Мосей Кормной.
Нестер Игнатьев, резник.
Гришка Андреев, резник.
Макар Аввакумов.
Юрка Родивонов, пашет волон да лошадей.
Матвей Степанов, прасол.
Назар Дехтарь.
Кирило Семенов.
Абрам Васильев, прасол.
Иван Евсеев, прасол.
Андрей Евтухов.
Григорей Игнатьев.
Кузьма Луста, прасол.
Тишка Ильин, прасол.

Трошка Андреев.
Ермола Микитин.
Данила Суходул, прасол.
Степан Миронов прасол.
Макей Михайлов, пашет лошедью.
Куська Иванов, чеботарь.
Роман Минин.
Матвей Васильев, пашет лошедью.
Микифор Остафьев.
Роман Ефимов, ткачь.
Алексей Степанов.
Яков Микитин, прасол.
Павел Давыдов Коробочька.
Петрунька Швец.
Петрунька Трофимов.
Денис Момотун, кравец.
Гришка Фомин.
Федька Васильев, кравец.
Илья Данилов, кушнер.
Михайло Степанов, чеботарь.
Назар Жик, прасол.
Игнат Вакар.
Павел Юрьев, прасол.
Степан Володимеров, чеботарь.
Гришка Степанов.
Павел Ларіонов.
Мещанин Алексей.
Мещанин Дмитрій, пашет лошедью.
Харька Лобков.
Ерошка Нестеров.
Максим Авдокимов, швец.
Давыд Михайлов.
Савка, кравец.
Еким, ремесник.
Григорій Петров, швец.
Юрка Горбатой, прасол.
Карп Васильев, музычник.
Сафон Иванов.
Филимон Колесник.
Леско Павлов.
Мещанин Максим.
Ермак Коробочька.
Ермола Васильев, пирожник.
Алексей, чеботарь.
Матвей Купреянов, пашет волон да лошедью.
Елфим, резник.
Иван Малафеев.
Иван Андреев, резник.
Харька Кушнер.
Трофим, золотарь.
Тимофей Павлов, пашет волон.
Ефим, колачник.
Грицко, швец.
Максим Федоров Коробочька.
Ермола Матвеев, прасол.

Федор Прасол, Матвеев сын.
Петрунка Савельев, прасол.
Роман Прокофьев.
Кондрат Толчей.
Михайло Степанов, прасол.
Ждан Андреев.
Иван Степанов.
Софрон, прасол.
Иван Федоров, прасол.
Абрам Левонтьев.
Гарасим Шинкаръ.
Афонька прихожей.
Семен Филонов, шинкаръ.
Петрунька Куриленко, прасол.
Давыд Семонов, пашет тремя волы да лошедью.
Сергей Комар, пашет тремя волы да двумя лошедьми.
Гришка (...), пашет волом да лошедью.
Миня Стесля с сыном, пашет четырьми волы да двумя лошедьми.
Дмитрей Григорьев, пашет волом да лошедью.
Мартын Ильин, пашет волом.
Оська Иванов, пашет лошедью.
Петрунка Заичин зять, пашет четырьми волы.
Еремка Владиміров, пашет лошедью.
Тимошка Иванов, пашет лошедью.
Мещанин Дмитрій.
Яков Иванов, пашет двумя волы.
Федька Яхнов, пашет волом да лошедью.
Иван Семенов.
Карп Иванов.
Федор Прокофьев, пашет волами двумя.
Марко Иванов, пашет волом да лошедью.
Петр Яковлев, пашет волом да лошедью.
Левка Леонтьев.
Микита Гречанка, пашет двумя волы да лошедью.
Дмитрей Юрьев.
Фома Гаврилов, пашет двумя волы да лошедью.
Родька, мещанин.
Терешка Григорьев, пашет волом да лошедью.
Кирилло Кривошейшин, пашет волом да лошедью.
Михайло Карагод, пашет лошедью.
Денис, пашет волом да лошедью.
Иван Максимов.
Данило Смаль, пашет двумя волы.
Яков Семенов, пашет тремя волы да двумя лошедьми.
Яцко Михайлов, пашет лволом.
Иван Карпов зять, пашет волом.
Конон, мещанин, пашет лошедью.
Микита Викулин, пашет четырьми волы да двумя лошедьми.
Мартин Васильев, пашет двумя волы да лошедью.
Ермак Иванов, пашет двумя волы да лошедью.
Иван Федоров, пашет двумя волы да лошедью.
Яков Гуленко.
А подымовного окладу с них, мещан с средней статьи со ста с семидесят с трех человек, по полтине с дыму.
Третьей статьи мещане

Тимофей Ширяев, пашет два волы да лошадыю.
Игнатий Васильев.
Иван Жученко.
Данило Плогавец, пашет лошадыю.
Григорий Черной, пашет волом.
Данило Тимофеев, пашет два волы да лошадыю.
Кондратей Соколенко.
Исай, прихожей.
Иван Яковлев.
Микита Дабрынин.
Семен Иванов, пашет три волы да лошадыю.
Ефим Колоша, пашет волом.
Федька Машенко, пашет чотырма волы да два лошадыми.
Григорей Кондратьев, пашет волом.
Лазарь Малофеев.
Леско Андронов, пашет два волы.
Семен Демьянов, пашет два волы да лошадыю.
Алексей Михайлов, пашет три волы да лошадыю.
Ермола Богданов, пашет волом да лошадыю.
Фома Гарасимов, пашет лошадыю.
Микита Богданов, пашет волом да лошадыю.
Семен Прокофьев, пашет чотырма волы да два лошадыми.
Демид Григорьев, пашет лошадыю.
Пацук Андреев.
Семен Гарасимов.
Лаврентей Митрофанов.
Гаврило Остафьев.
Каленик Свислочь.
Ананья Калеников.
Лаврентей Григорьев.
Самойло Созонов, пашет волом да лошадыю.
Лаврентий Логинов, пашет волом.
Алексей Карпов, пашет волом да лошадыю.
Андрей Якимов, пашет волом да лошадыю.
Гаврило Якимов, пашет волом да лошадыю.
Федор Иванов.
Мещанин Василей.
Андрей Григорьев, пашет два волы да лошадыю.
Иван Яковлев.
Калина Матвеев, пашет два волы да лошадыю.
Елфим, мещанин.
Степан Яковлев, пашет волом.
Федор Софонов, пашет два волы и лошадыю.
Корнило Алексеев, пашет волом.
Семен Степанов, пашет лошадыю.
Иван Кирилов, мещанин.
Филип Елфимов, пашет волом.
Андрей Лесков, мещанин.
Семен Семенов, пашет волом.
Андрей Савельев, пашет волом да лошадыю.
Федор Андронов, пашет волом.
Викула Андреев, пашет два волы да два лошадыми.
Петр Микулаев, пашет волом.
Мартын Аверкиев, пашет два волы да лошадыю.
Федор Федоров, пашет два волы да лошадыю.

Афонасей Васильев, пашет четырьмя волы да лошедью.
Петрунька Сизаненко, пашет двумя волы да лошедью.
Дорошка Петров, пашет волом да лошедью.
Филип Гарасимов, пашет волом да лошедью.
Лаврентей Яковлев, пашет волом да лошедью.
Трофим Левонтьев, пашет двумя волы да лошедью.
Борис Федоров.
Ермола Иванов.
Василей Богданов.
Семен Степанов.
Левонтий Сергеев, пашет двумя волы.
Герасим Богданов, пашет волом.
Степан Борисов, пашет лошедью.
Яков Дармосенко, пашет волом.
Лукьяк Федоров.
Прокофей Алексеев, пашет волом да лошедью.
Тарас Андреев.
Федор Авдеев.
Демид Кривой, пашет волом да лошедью.
Полухт Федоров, пашет двумя волы да лошедью.
Данила Абрамов, пашет волом да лошедью.
Ларька Кондратьев, пашет волом.
Лазарь Кондратьев, пашет тремя волы да двумя лошедьми.
Матвей Малафеев, пашет двумя волы да лошедью.
Трошка Иевлев, пашет волом да лошедью.
Яков Петров, пашет волом.
Данило Колтун, коломыец.
Семен Полевой.
Емелька Антонов, пашет четырьмя волы.
Алексей (...), пашет четырьмя волы.
Федька Пархомов.
Мещанин Юрка.
Пархом Богданов.
Гордей Иевлев, пашет волом да лошедью.
Васька Андреев, пашет волом да лошедью.
Карп Логинов.
Левонтей Маскаленко.
Семен Андреев, пашет волом да лошедью.
Иван Яковлев, пашет лошедью.
Семен Лаврентьев, пашет волом да лошедью.
Мартын Данилов, пашет двумя волы.
Гришка Садовской.
Мещанин Иван.
Михайло Григорьев.
Мещанин Яқунка.
Мещанин Демид.
Мещанин Семен.
Васько Андреев, пашет двумя волы.
Мещанин Иван.
Прокофей Пархомов, пашет двумя волы да лошедью.
Семен Матвеев, пашет тремя волы да лошедью.
Демьян Антонов, пашет волом да лошедью.
Мартын Горбачь.
Петрунька Григорьев, пашет волом.
Гришка Алексеев, пашет двумя волы.

Степан Соловской, пашет два волы.
Илюшка Матвеев, пашет три волы да два лошады.
Семен Елфимов, пашет чотырма волы да лошады.
Парфен Васильев, пашет чотырма волы да лошады.
Василий Федоров, пашет два волы да лошады.
Семен Яковлев, пашет чотырма волы да лошады.
Семен Еремеев, пашет чотырма волы да два лошады.
Иван Кривошеин, пашет волом.
Грицко Мартынов.

А подымовного окладу с них мещан со ста с дватцати человек по полуполтине с дыму.

Четвертой статьи мещане
Демка Кривошеенко, пашет волом да лошады.
Васько Борисов, пашет лошады.
Елтух Романов, пашет два волы да лошады.
Иван Яковлев, пашет волом.
Петр Романов.
Иван Юрьев, пашет чотырма волы.
Иван Васильев, пашет два волы.
Агапон, мещанин.
Павел Демьянов.
Степан Григорьев.
Демид Алейник.
Михайло Иванов, пашет волом да лошады.
Павел Микулаев, пашет волом да лошады.
Илюшка Шейненко, пашет два волы да лошады.
Грицко Борисов, пашет два волы да лошады.
Павел Будко, пашет волом да лошады.
Кирилла Варгуненко, пашет два волы да лошады.
Лаврентей Павлов, пашет волом.
Харька Семенов, пашет волом.
Петрунька Игнатьев, пашет чотырма волы.
Степан Харитонов, пашет волом.
Мещанин Вавилей, пашет волом.
Филип Мартынов, пашет чотырма волы да лошады.
Нестер Козыренко.
Федор Савельев, пашет два волы да лошады.
Степан Иванов, пашет два волы да лошады.
Пархом Глебов, пашет два волы да лошады.
Мишка Долбненко, пашет волом да лошады.
Илюшка Григорьев, пашет два волы.
Семен Белокриницкой, пашет чотырма волы.
Гришка Костянтинов, пашет волом да лошады.
Мосей Костянтинов, пашет волом да лошады.
Степан Романов.
Гришка Еремеев, пашет чотырма волы да лошады.
Андрей Васильев, пашет два волы да лошады.
Петрунька Григорьев, пашет волом да лошады.
Денис Федоров, пашет лошады.
Андрей Григорьев, пашет два волы да лошады.
Агафон Тимофеев.
Абрам Степанов.
Гаврило Иванов, пашет волом.
Кондрашко Хомутинник.
Степан Лазебной.

Мещанин Оська, пашет лошедью.
Федька Безднюк, пашет двама вола да лошедью.
Яцка Каслица, пашет волом.
Кондрат Иванов, пашет двама вола да лошедью.
Васька Калеников, пашет двама вола да лошедьми двама.
Алфер Лазетной.
Вдова Степаниха с сыном Кирюшкою, пашет волом да лошедью.
Мишка Кузьмин, пашет двама вола.
Левка Левонтъев, пашет двама вола да лошедью.
Иван Григорьев, пашет волом да лошедью.
Еремка Иванов, пашет волом.
Иван Седого, пашет волом да лошедью.
Василий Ларивонов, пашет волом.
Иван Костянтинов, пашет двама вола да лошедью.
Яков Дехтяр, пашет волом.
Самойло Иванов, пашет волом да лошедью.
Данило (...), пашет двама вола да лошедью.
Сидор Дорошенко, пашет волом.
Ермола Васильев, пашет волом.
Прокофей Григорьев, пашет двама вола да лошедью.
Савка Григорьев, пашет волом да лошедью.
Мещанин Игнатей Павлов.
Гаврило Матвеев, пашет волом да лошедью.
Иван Бондарь.
Иван Коломыец, пашет двама вола.
Ивашко Швец.
Федор Чеботарь.
Илья Еремеев, пашет тремя вола.
Трофим Кушнер, пашет волом да лошедью.
Василий Матвеев Коваленко, пашет двама вола.
Яков Мартынов, пашет волом.
Левонтей Янов.
Семен Губарь, пашет волом да лошедью.
Афонасей Коваленко, пашет лошедью.
Клим Коваленко, пашет двама вола да лошедью.
Михайло Бондарь.
Андрей Микитин.
Федор Мазуренец.
Яков Кузьмин, пашет двама вола.
Роман Андреев.
Иван Коваленко, пашет лошедью.
Алексей Коваленко, пашет волом да лошедью.
Федька.
Микита Савельев, пашет четырьми вола да тремя лошедьми.
Иван (...), пашет волом да лошедью.
Емелька Семенов.
Абрам Федоров, пашет волом.
Лукьян Андреев.
Матвей Бандик.
Микула Жучков, пашет двама вола да лошедью.
Мещанин Малыш ,пашет волом да лошедью.
Матвей Евсеев, пашет волом да лошедью.
Петрунька Островец, пашет лошедью.
Афонка Стариченко, пашет двама вола да лошедью.
Кирило Семенов, пашет двама вола да двама лошедьми.

Федор Иванов, пашет два волы.
Фома Григорьев, пашет лошедью.
Марко Евсевьев, пашет волом да лошедью.
Андрей Зайка, пашет два волы да лошедью.
Иван Мартынов, пашет два волы да лошедью пашет.
Назар Григорьев, пашет лошедью.
Филон Яковлев, пашет волом да лошедью.
Семен Еремеев, пашет два волы да лошедью.
Семен Седневид.
Петр Куреленко.
Гришка Котляр.
Иван Котляр.
Андрей Коваль.
Иван Коваль.
Иван Зубец, коваль.
Петрунька, коваль.
Федор Коваль.
Гришка Коваль.
Гаврило Сабельник.
Софрон Коваль.
Антипа Коваль.
Мартин Коваль.
Иван Коваль.
Яцко Коваленко.
Васька Коваль.
Гришка Коваль.
Кирило, слесарь.
Петрунька, ткачь.
Фома, ткачь.
Микула, ткачь.
Ерема, ткачь.
Сила, ткачь.

А окладу с них, мещан, с 4-й статьи, по шти алтын по 4-е денги с дымом со ста с тридцати с одного человека.

Всего города Березны мещан четыреста семьдесят семь человек, а денежного окладу с них, мещан, подымовного сто девяносто пять руб. дватцать три алт. две деньги.

А в пашне у них, мещан, которые пашут волом и лошедьми, триста пятнатцать волов, да сто пятьдесят восемь лошедей денежного окладу с волов и с лошедей семдесят восемь рублей 29 алт. с денгою, да хлеба с тех же волов и с лошедей триста пятнатцать осмачек с полуосмачкою на год, ржи и овса по полам.

И всего денежного окладу с них, мещан, подымовного и с волов и с лошедей двести семдесят четыре рубли девятнатцать алтын с деньгою.

А те им денежные и хлебные доходы, котормыи оне сами меж себя обложились, платить им в Нежине городе на срок на Покров Пресвятыи Богородицы сто семдесят пятого году. А про рыбные ловли и про бобровые гоны, и про звериные стойла, и про бортные угоды, и про пасеки, и про рудни, и про озера, и про мельницы, и про перевозки и про ранды в росписи своей написали, что де у них в Березне городе тех угодей и в уезде нет, а ярманки де у них бывають в году дважды: ярманка на Вознесеньев день Господня, а другая на Успеніе Пресвятыи Богородицы. К сим книгам города Березного церкви Успенія Пресвятыи Богородицы священник Иван вместо Березинского войта Ивана Денисова и мещан, кои в сих книгах написаны, по их веленю руку приложил.

Березинского уезду села Михайлова городища крестьяне
Войт Емельян Михайлов, пашет два волы да лошедью.

Гришка Ермоленко, пашет два волы да лошедью.
Климко Семенов, пашет три волы да два лошедьми.
Власко Андреев, пашет два волы да лошедью.
Кирюшка Михайлов, пашет два волы.
Афонька Калустенко, пашет волом да лошедью.
Савостьян Дутка, пашет лошедью.
Яким Костукенко, пашет лошедью.
Конон Колитвин, пашет три волы да три лошедьми.
Анашка Епимахов, пашет волом да лошедью.
Ивашко Игнатъев, пашет лошедью.
Андрюшка Агафонов, пашет лошедью.
Родька Ковенка, пашет волом да лошедью.
Яцко Иванов, пашет лошедью.
Кондрашка Лукьянов, пашет волом да два лошедьми.
Дмитрей Яковлев, пашет лошедью.
Крестьянин Давыдко, пашет лошедью.
Ярунка Воробенко, пашет два волы да два лошедьми.
Матюшка Федоров, пашет три волы да два лошедьми.
Кирюшка Ермолаев, пашет лошедью.
Сергунка Терещишин брат, пашет лошедью.
Яким Косычик, пашет лошедью.
Игнатей Глухой, винник, пашет лошедью.
Лаврушка Олферов, пашет волом да лошедью.
Ивашко Лаврентъев, пашет лошедью.
Терешка Иванов, пашет два волы да лошедью.
Моска Власов, пашет шесть волы да три лошедьми.
Иван Гребенник, пашет два волы да лошедью.
Тимошка Корнилов, пашет волом да лошедью.
Андрюшка Колесник, пашет лошедью.
Филонко Андреев, мелник, пашет шесть волы да четири лошедьми, у него ж мельница на реке Снове Березинского уезду, а в ней один камень.
Крестьянин Пантелей, пашет лошедью.
Игнашко Ермолаев, пашет волом да два лошедьми.
Крестьянин Алешка, пашет лошедью.
Демьянко Васильев, пашет два волы да два лошедьми.
Ивашко Васильев, пашет лошедью.
Савка Харитонов, пашет два волы да два лошедьми.
Мишка Сидоров, пашет волом да лошедью.
Петрунька Винник, колтун, пашет лошедью.
Ганька Микитин, пашет лошедью.
Мартышко Осипов, пашет лошедью.
Федька Савостьянов, пашет лошедью.
Елтух Гаврилов, пашет лошедью.
Ганька Бородуха, пашет лошедью.
Тимошка Данилов, пашет лошедью.
Антипка Пукленко, пашет лошедью.
Данилко Павлов, пашет лошедью.
Ивашко Цецушенко, пашет лошедью.
Крестьянин Климко, пашет лошедью.
Савостька, решетник, пашет лошедью.
Андрюшка Иванов, пашет четири волы да два лошедьми.
Петрунька Андреев, пашет волом да лошедью.
Ивашко Савельев, пашет два волы да два лошедьми.
Ивашко Волошин зять, пашет лошедью.
Митька Карпов, пашет два волы да лошедью.

Гришка Сидоров, пашет чотырма волы да тремя лошадыми.
Андрюшка Остафьев, пашет лошадыю.
Ивашко Андреев, пашет лошадыю.
Трошка Иванов, пашет двама лошадыми.
Лучька Черной, пашет волом да лошадыю.
Крестьянин Лучька, пашет двама волы да лошадыю.
Тимошка Фомин, пашет чотырма волы да двама лошадыми.
Якимко Степанов, пашет двама волы да двама лошадыми.
Гришка Рожек, пашет лошадыю.
Ивашко Харченко, пашет двама волы да двама лошадыми.
Кирюшка Ярофеев, пашет волом да лошадыю.
Федька Лукьянов, пашет тремя волы да двама лошадыми.
Мирошка Игнатъев, пашет двама волы да двама лошадыми.
Панфилко Андреев, пашет тремя волы да тремя лошадыми.
Федька Иванов, пашет двама волы да двама лошадыми.
Карпунка Игнатъев, пашет двама лошадыми.
Яцко Тиханов, пашет волом да лошадыю.
Игнашко Дорофеев, пашет волом да лошадыю.
Максимко Еремеев, пашет двама волы да лошадыю.
Андрюшка Петров, пашет лошадыю.
Пархомко Пузик, пашет двама волы да лошадыю.
Стенка Афонасев, пашет двама волы да двама лошадыми.
Мишка Игнатъев, пашет волом да двама лошадыми.
Ивашко Иванов, мелник, пашет шестью волами да чотырма лошадыми да у негож мельница на реке (...), а в ней один камень.
Ганька Игнатъев, пашет волом да лошадыю.
Арефка Максимов, пашет лошадыю.
Крестьянин Федька, пашет лошадыю.
Микитка Иванов, пашет волом да лошадыю.
Ивашко Сергеев, пашет волом да лошадыю.
Андрюшка Власов, пашет шестью волы да пятью лошадыми.
Филька Микитин, пашет чотырма волы да чотырма лошадыми.
Крестьянин Анашка, пашет лошадыю.
Моска Весловченко, пашет волом да двама лошадыми.
Симонко Васильев, пашет лошадыю.
Гордюшка Руденко, пашет волом да тремя лошадыми.
Потапко Фомин, пашет волом да лошадыю.
Андрюшка Васильев, пашет лошадыю.
Васька Григорьев, пашет двама волы да двама лошадыми.
Васика Шадрин, пашет волом да лошадыю.
Федька Щедрик, пашет волом да лошадыю.
Янка Савельев, пашет двама волы да двама лошадыми.
Ивашко Мех, пашет двама волы да лошадыю.
Аношка Семенов, пашет двама волы да двама лошадыми.
Ивашко Семенов, пашет двама волы да лошадыю.
Мишка Романов, пашет двама волы да лошадыю.
Иван Захаров, пашет волом да лошадыю.
Гришка Семенов, пашет волом да лошадыю.
Крестьянин Ермолка, пашет лошадыю.
Васька Михайлов, пашет лошадыю.
Давыдко Шулженко, пашет волом да лошадыю.
Крестьянин Юрка, пашет волом да лошадыю.
Федька Татарченкин, пашет волом.
Ермолка Назарьев, пашет лошадыю.
Пашка Широченко, пашет волом.

Гришка Юхненко, пашет волом да лошедью.
Емелька Собољ, пашет лошедью.
Ивашка Кононов, пашет лошедью.
Ивашка Федоров, пашет волом.
Панка Трофимов, пашет двама вола да лошедью.
Спирка Марков, пашет лошедью.
Мишишка Петров, пашет двама вола да двама лошедьми.
Ивашко Данилов, пашет чатырма вола да двама лошедьми.
Фатка Хуреенко, пашет волом да лошедью.
Данка Афонасьев, пашет чатырма вола да двама лошедьми.
Ивашко Жданов, пашет чатырма вола да двама лошедьми.
Савка Мазжев, пашет лошедью.
Гараська Дуботоченко, пашет волом да лошедью.
Федька Иванов, пашет волом да лошедью.
Максим Андреев, пашет двама вола да двама лошедьми.
Афонька Иванов, пашет двама вола да двама лошедьми.
Симонко Иванов, пашет трема вола да двама лошедьми.
Сидорко Иванов, пашет трема вола да двама лошедьми.
Андрюшка Лукьянов, пашет двама вола да двама лошедьми.
Калинка Степанов, пашет волом да лошедью.
Васька Аникіев, пашет двама вола.
Васька Иванов, пашет двама вола да лошедью.
Давыдко Климов, пашет волом да лошедью.
Степка Ерофеев, пашет лошедью.
Гардюшка Микифоров, пашет двама лошедьми.
Кондрашка Іевлев, пашет шэстью вола да трема лошедьми.
Васька Андреев, пашет двама вола да двама лошедьми.
Максимко Долгаленко, пашет волом да лошедью.
Игнашка (...), пашет волом да лошедью.
Елфим Гаврилов, пашет двама вола да двама лошедьми.
Ларка Федоров, пашет трема вола да двама лошедьми.
Гришка Степанов, пашет трема вола да двама лошедьми.
Федька Михайлов, пашет двама вола да двама лошедьми.
Оська Денисов, пашет волом да лошедью.
Митька Фомин, пашет трема вола да лошедью.
Афонька Мосеев, пашет волом да лошедью.
Фомка Климов, пашет трема вола да лошедью.
Оська Лаврентьев, пашет волом да лошедью.
Мокей Наумов, пашет волом да лошедью.
Гришка Васильев, пашет волом да лошедью.
Крестьянин Мирошка, пашет лошедью.
Назарко Васильев, пашет волом да лошедью.
Климко Антонов, пашет лошедью.
Янка Алексеев, пашет лошедью.
Пашка Елфимов, пашет волом да лошедью.
Васька Деготченко, пашет волом да лошедью.
Алешка Емец, пашет лошедью.
Елфим Петров, пашет двама вола да лошедью.
Пашка Федоров, пашет двама вола да лошедью.
Сенька Белиловец, пашет двама вола да двама лошедьми.
Янка Григорьев, пашет волом да лошедью.
Ганька Кононов, пашет лошедью.
Того ж села бобыли
Андрюшка Борисов. Федька Осипов. Ивашко Гунка. Власко Фомин. Гришка бобыль. Сенка Осипов. Нефедко бобыль. Мелешка Федоров. Федька Лукьянов.

Еремка Алексеев. Сенька Дементьев, коваль. Алешка Юрьев, коваль. Анфимко Михайлов. Трошка Васильев. Кондрашка Григорьев коваль. Левка Кулковец. Оська Степанов. Андришка Москаленко.

Всего села Михайлова городища крестьян сто шестьдесят три человека, а в пашне у них, крестьян, двести пятнатцать волов да двести дватцать шесть лошадей, денежного окладу с крестьян, с волов и с лошадей восемьдесят три рубли двенатцать алтын три денги да хлеба с тех же волов и с лошадей по окладу триста тритцать три осмачки с полуосмачкою ржи и овса по полам.

А бобылей в том же селе осмнатцать человек, денежного окладу с них, бобылей, по пяти алтын с человека.

И всего села Михайлова городища с крестьян, с волов и с лошадей денежного окладу и с бобылей восемьдесят шесть рублей два алтына три денги. К сим книгам села Михайлова Городища Архистратига Михаила священник Василий Иванович вместо войта Емельяна и крестьян по их велению руку приложил.

Города Борзны мещане

Окладчики

Войт Иван Григорьев.

Мещане

Дмитрий Федоров.

Григорий Петров коломыец, а денежным окладом обложились оне по рублю с дымом, а у Григория Петрова в пашне три вола да лошедь.

Мещане

Данило Степанов, кромарь, окладу рубль.

Иван Семенов, мельник, а у него мельница на реке Борзне, а в ней два камени, окладу рубль.

Ермола Григорьев, окладу рубль.

Василей Пятецкой, окладу дватцать алтын.

Василей Якубов, мельник, пашет четырьми волами да лошедь, да у него ж мельница на реке Борзне ж, а в ней два камени, да ступник, окладу полтора рубли.

Гаврила Плющ, мельник, пашет шестью волами да двумя лошедьми, да у него ж мельница на той же реке в селе Кунашевке, а в ней два камени да ступа суконная, окладу полтора рубли.

Яков Плющ, мельник, пашет шестью волами да двумя лошедьми да у него ж мельница та той же реке Борзне в том же селе Кунашевке, а в ней два камени, окладу полтора рубли.

Дмитрей, шапочник, окладу тринацать алтын две деньги.

Левка Жданов, окладу полполтины.

Андрей Яковлев Коробочка, окладу полполтины.

Мойсей Денисов, шинкарь, окладу полтина.

Вдова Кдолиха с сыном Лучкою, окладу полтина.

Гришка Жданов, полполтины.

Семен Крищенко, тринацать алтын две денги.

Микитка Сыпченко, калачник, полполтины.

Панка Антонов, калачник, полполтины.

Пашка Кушнер, полполтины.

Степан Верченко, резник, полполтины.

Остап Дрозденко, кравец, полполтины.

Андрей Дудченко, полтина.

Иван Исаев, работник, полполтины.

Федор Михайлов, прасол.

Гарасим Коробочка, полполтины.

Лазарь Петров Коробочка, полполтины.

Сидор Павлов, полполтины.

Иван Нехай, калачник, полтина.

Мишка Жайворонок, резник, полполтины.
Цань (?), резник, полтина.
Ярошка Скрыпка, полполтины.
Федька Филонов, швец, три алтына две деньги.
Афонька Петров, работник, три алтына две деньги.
Ефим Козел, дехтярь, полполтины.
Филька Лобченко, прасол, полполтины.
Сергей, прасол, полтина.
Василей Гайдученко, пашет воллом, полполтины.
Иван Литовченко, прасол, полтина.
Василей Мирочник, шинкарь, полтина.
Савка Ильин, шинкарь, полтина.
Павел Иконник, пашет четырьмя волами да двумя лошадьми, восемь гривен.
Василей Шовгенин, шинкарь, полтина.
Игнатей Савельев, шинкарь, тринадцать алтын две деньги.
Гришка Федоров, шинкарь, полполтины.
Иван Савельев, чеботарь и шинкарь, полтина.
Трофим Федоров, шинкарь, полтина.
Василей Павлов, шинкарь, полтина.
Василей, ткач, полполтины.
Федька, винник, полполтины.
Игнатей Павлов, пашет воллом да лошадью, полполтины.
Тарас Ткач, полполтины.
Иван Рымарь, пашет воллом да лошадью, четыре гривны.
Дорофей Родіонов, шинкарь, полполтины.
Роман да Павел Коломыченки, прасолы, полтина.
Мосей Тимофеев, швец, полполтины.
Данило Матвеев, швец, полполтины.
Иван Матвеев, швец, полполтины.
Тимофей Лемиш, прасол, полполтины.
Антон, ткач, полполтины.
Зиновей Крищенко, четыре гривны.
Васька Ананьин Коваль, четыре гривны.
Ярошка Крохматной, полполтины.
Данило Купріянов, коваль, полполтины.
Иван Станскій, пашет двумя волами, полполтины.
Семен, резник, полполтины.
Степан, швец, полполтины.
Гришка, ткач, полполтины.
Оська Глухой, кушнер, полполтины.
Васька Минин, пашет воллом, две гривны.
Павел Зачепа, шесть алтын четыре деньги.
Ларка, пашет воллом да лошадью, полполтины.
Фома Артемьев, шесть алтын четыре денги.
Михайло Иванов, пашет воллом да лошадью, полполтины.
Иван Кузьмин, пашет воллом, две гривны.
Марко Васильев, пашет воллом, две гривны.
Данило Федоров, пашет воллом да лошадью, тринадцать алтын две деньги.
Иван Черняховец, пашет лошадью, две гривны.
Данка Крищенко, пашет воллом да лошадью, четыре гривны.
Гаврило Мелашенко, пашет воллом, две гривны.
Родька Черняховец, пашет двумя волами да лошадью, полтина.
Павел Бураченко, пашет воллом, две гривны.
Марко Федоров, пашет воллом, две гривны.
Федор Степанов, пашет воллом, две гривны.

Степан Колотенко, пашет волом, две гривны.
Федор Колесник, пашет лошедью, полполтины.
Аниско Ареховец, пашет двома вола, десять алтын.
Павел Захарченко, пашет лошедью, две гривны.
Осип Семенов, пашет двома вола да лошедью, полтина.
Пронька Клещь, пашет волом, две гривны.
Грицко Филченко, пашет волом, две гривны.
Федор Павлов, пашет волом, две гривны.
Иван Мартынов, пашет волом да лошедью, четыре гривны.
Мещанин Андрей, пашет волом да лошедью, четыре гривны.
Тимощка Горох, пашет волом, две гривны.
Алешка Щербаненко, две гривны.
Андрей Горкушенко, пашет волом, полполтины.
Терешка Карпишин, пашет волом, две гривны.
Проходор Иванов, пашет волом да лошедью, четыре гривны.
Федор Матвеев, пашет волом да лошедью, четыре гривны.
Грицко Бондарь, пашет лошедью, две гривны.
Петрунька Коваленко, пашет лошедью, две гривны.
Сидорко Воскобойник, пашет волом, две гривны.
Иван Лобков зять, пашет трома вола да лошедью, дватцать шесть алт. четыре денги.
Алешка Бкдников, пашет двома вола да лошедью, дватцать алтын.
Семен Степанов, швец, две гривны.
Алешка Семенов, пашет четырма вола, дватцать алтын.
Семен Сергеев, пашет волом да лошедью, десять алтын.
Степка, швец, две гривны.
Парходор Иванов, пашет трома вола да лошедью, дватцать три алтына две денги.
Костюшка Яковлев, кравец, две гривны.
Грицко, паламарь, пашет волом да лошедью, четыре гривны.
Кузька Ермолин, две гривны.
Васька Харламов, пашет волом, две гривны.
Грицко Михайлов, пашет волом, две гривны.
Корнюшка Харламов, пашет волом, две гривны.
Артемей Калачников зять, пашет волом да лошедью, десять алтын.
Степан Васильев, пашет волом, десять алтын.
Федька Иванов, работник, две гривны.
Петрунька Павлов, пашет волом да лошедью, четыре гривны.
Андрей Горбаненко, пашет двома вола, десять алтын.
Яцко Васильев, пашет волом да лошедью, четыре гривны.
Андрей Ермолин, пашет волом, две гривны.
Оська Сахненко, пашет волом да лошедью, четыре гривны.
Яким Терещенко, пашет волом, две гривны.
Давыд Колесник, пашет волом, две гривны.
Васька Калитенко, пашет волом да лошедью, четыре гривны.
Федька Сухонос, пашет волом да лошедью, четыре гривны.
Елфим (...), пашет волом, две гривны.
Иван Великой, пашет волом, две гривны.
Оська Иванов, пашет волом, две гривны.
Влас Ермолин, пашет двома вола да лошедью, дватцать алтын.
Максим Задериморда, пашет волом, две гривны.
Васька Сухолед, пашет лошедью.
Алфер Алейник, пашет лошедью, две гривны.
Мещанин Иван, десять алтын, пашет лошедью.
Степан Котляр, пашет волом, полполтины.

Денис Савельев, пашет два вола, десять алтын.
Анофрей Васильев, пашет лошедю, десять алтын.
Мартын Семенов, работник, две гривны.
Пронька Левонтъев, пашет волом, две гривны.
Грицко Федоров пашет два вола, четыре гривны.
Дмитрей Локоть, пашет три вола да два лошедю, дватцать шесть алтын
четыре деньги.
Яцко Еремеев, пашет волом да лошедю, четыре гривны.
Грицко Пожарской, пашет два вола, четыре гривны.
Трофим Бондарь, пашет волом да лошедю, четыре гривны.
Кирик Филипов, пашет два вола да лошедю, восемь гривен.
Павел Бондарь, пашет волом, две гривны.
Андрей Лемиш, пашет лошедю, полполтины.
Ермола Исаев, пашет волом да лошедю, четыре гривны.
Грицко Дмитриев, пашет два вола, десять алтын.
Федор Скрыпка, пашет два вола да лошедю, четыре гривны.
Яцко Пхаенко, пашет волом, две гривны.
Андрей Портянка, пашет волом, две гривны.
Артюшка Рощков, пашет волом, две гривны.
Василей Левонтъев, пашет два вола да лошедю, четыре гривны.
Демьян Коржик, пашет волом, две гривны.
Харько Исаев, пашет волом, две гривны.
Трофим Рацков, пашет два вола, две гривны.
Мойсей Портюх, пашет волом, две гривны.
Иван Выхорка, пашет волом, две гривны.
Мартын Дробинко, пашет два вола да лошедю, дватцать алтын.
Ефрем Сахнов, пашет волом да лошедю, две гривны.
Степан Федоров, пашет два вола, четыре гривны.
Фома резник, пашет волом, две гривны.
Фома Гончар, пашет два вола, четыре гривны.
Иван Шайта, пашет волом, две гривны.
Мещанин Захарка, пашет волом, две гривны.
Михайло Демидов, пашет два вола, четыре гривны.
Андрей Тесля, пашет два вола да лошедю, дватцать алтын.
Павел Федоров, пашет два вола, четыре гривны.
Яцко Хомин, шесть алтын четыре деньги.
Павел Рубаник, пашет волом, две гривны.
Гарасим Михайлов, пашет волом, две гривны.
Оська Шевченко, пашет волом да лошедю, четыре гривны.
Радко Шевченко, пашет волом, две гривны.
Павел Круглик, пашет четырьми вола да лошедю, восемь гривен.
Семен Пятецкой, пашет два вола да лошедю, дватцать алтын.
Мещанин Процек, пашет два вола да лошедю, дватцать алтын.
Мишка Майковец, пашет четырьми вола да лошедю, восемь гривен.
Павел Семенов, пашет четырьми вола да лошедю, восемь гривен.
Васька Цапок, пашет волом, две гривны.
Миско Костоглад, пашет волом, две гривны.
Иван Степанов, пашет лошедю, две гривны.
Андрюшка Дубового зять, пашет лошедю, две гривны.
Грицко Васильев, пашет два вола да лошедю, дватцать алтын.
Степан Дмитриев, пашет два вола, четыре гривны.
Остап Новик, пашет лошедю, две гривны.
Микита Волошин, пашет четырьми вола да лошедю, восемь гривен.
Мещанин Ромашко, пашет волом, две гривны.
Ларка Коломыец, пашет четырьми вола, дватцать алтын.

Иван Колесник, волом пашет, две гривны.
Ермола Мисков, пашет волом, две гривны.
Андрей Сиволожской, пашет двумя волами да лошедью, четыре гривны.
Семен Мойсеев, две гривны.
Гришка Коваль, пашет лошедью, две гривны.
Пронька Яковлев, пашет волом да лошедью, четыре гривны.
Васька Третьяк, пашет волом да лошедью, четыре гривны.

Микита Калачник, две гривны.
Васька Пустовойт, пашет четырьмя волами да лошедью, восемь гривен.
Грицка Семенов, пашет волом, две гривны.
Грицко Верещенко, пашет волом, две гривны.
Иван Зайченко, пашет волом, две гривны.
Мещанин Кунаш, пашет волом, две гривны.
Прокофий Иванов, пашет двумя волами да лошедью, полтина.
Елфим Зубко, пашет волом, две гривны.
Мартын Шереметенка, две гривны.
Сахно Коваль, пашет волом, две гривны.
Алешка, резник, пашет волом, две гривны.
Савка Шевель, две гривны.
Миня Литвин, пашет лошедью, две гривны.
Устин Шугалей, пашет лошедью, две гривны.
Иван Адамов, пашет волом, две гривны.
Мещанин Ананка, пашет лошедью, две гривны.
Емельян Иванов, пашет волом, две гривны.
Оська Сухой, пашет волом, две гривны.
Грицко Федоров, две гривны.
Петр Миколаев, пашет лошедью, две гривны.
Васька Бугаенко, две гривны.
Иван Адамов зять, пашет волом, две гривны.
Мартин Заплой Свечька, пашет волом, две гривны.
Иван Литвин, пашет волом, две гривны.
Андрей Литошка, пашет волом да лошедью, четыре гривны.
Андрей Полребный, пашет волом да лошедью, четыре гривны.
Игнатей, прасол, полполтины.
Гаврило Труба, пашет волом да лошедью, четыре гривны.
Грицко Чашевый, пашет волом да лошедью, четыре гривны.
Павел Матвеев, пашет волом, две гривны.
Мещанин Федька, две гривны.
Степан Павлов, пашет волом, две гривны.
Самойло Дмитриев, пашет волом, две гривны.
Ганка Бабичь, пашет волом, две гривны.
Ефим Адамов, пашет волом да лошедью, четыре гривны.
Иван Рыбак, пашет волом да лошедью, четыре гривны.
Мещанин Елтух, пашет волом да лошедью, четыре гривны.
Лука Калинка, пашет волом, две гривны.
Ганка Труба, пашет волом, две гривны.
Миско Рыбак, пашет двумя волами да лошедью, полтина.
Мартин Труба, пашет двумя волами да лошедью, полтина.
Оська Пурис, пашет лошедью да волом, четыре гривны.
Алешка Марков, пашет волом, две гривны.
Федька Роговец, пашет двумя волами да лошедью, дватцать алтын.
Семен Яковлев, пашет волом да лошедью, четыре гривны.
Аниска Великой, пашет лошедью, две гривны.
Микифор Семенин, пашет лошедью, две гривны.

Степан Чеснок, две гривны.

Трофим Капуста, пашет двумя волами да лошедью, дватцать алтын.

Демко Мирченко, пашет волом да лошедью, четыре гривны.

Павел Емельянов, пашет волом да лошедью, четыре гривны.

Андрей Пурис, пашет волом да лошедью, четыре гривны.

Степан Фильченко, пашет двумя волами да лошедью, дватцать алтын.

Афонька Шереметенка, пашет двумя волами да лошедью, дватцать алтын.

Денис Ясков, пашет волом да лошедью, четыре гривны.

Иван Толстый, пашет волом да лошедью, четыре гривны.

Остап Ворт, пашет волом, две гривны.

Василей Чеснок, пашет волом да лошедью, тринатцать алтын две деньги.

Всего города Борзны мещан Двести пятьдесят семь человек, денежного окладу с них, мещан, подымовного девяносто рублев одинацать алтын четыре деньги.

А в пашне у них, мещан, которые пашут волами и лошедьми, двести тритцать четыре вола да девяносто семь лошадей, денежного окладу с волов и с лошадей пятьдесят три рубли с полтиною да хлеба с тех же волов и с лошадей двести четырнатцать осмачек ржи и овса по полам.

И всего денежного окладу с них, мещан, подымовного, и с волов, и с лошадей сто сорок три рубли дватцать восемь алтын две деньги.

А те им денежные и хлебные доходы, которыми они обложились сами меж себя, платить им в Нежине городе на срок на Покров Пресвятые Богородицы сто семдесят пятого году.

А про рыбные ловли, и про бобровые гоны, и про звериные стойла, и про бортовые угоды, и про пасеки, и про рудни, и про озера, и про перевозы, и про ранды в росписи своей написали, что де у них в городе Борзне и в уезде нет, а ярманки де у них в году бувають трижды. Ярманок в неделю Всех Святых, другая ярманка на Святую мученицу Парасковію да великого поста на четвертой неделе в среду.

Города Борзны уезду.

Села Куношевки крестьяне

Пронька Иванов, 1 вол.

Кузька Коваль, 2 вола.

Зеновка Климов, 1 вол.

Васька Горков, 1 вол.

Бориска Максимов, 1 вол.

Васька Бученченко, 1 вол.

Мартышко Данилов, 1 вол.

Амелька Петров, 2 вола.

Андрюшка Майбороденко, 1 вол.

Микитка Максимов, 1 вол.

Илюшка Сколозубенко, 1 вол.

Мосейко Ерофеев, 1 вол.

Ивашка Микитин.

Андрюшка Зубченко.

Якушко Иванов.

Федька Григорьев, 1 вол.

Павлик Федоров, 1 вол.

Мартинко Тимофеев.

Алешка Федоров, 1 вол.

Оська Максимов, 1 вол.

Ивашка Степанов, 1 вол.

Сенька Михайлов, 1 лошедь.

Стенька Дворниченко, 1 вол.

Васька Демидов, 1 вол.

Ефимко Ильин, 1 лошедь.

Назарко Шевцов зять, 1 вол.

Андрюшка Алферов, 1 вол.

Гришка Яковлев, 1 вол.

Данилка Влекулин сын, мельник, у него на Борзней реке на плотине, что города Борзней жителей мельницы, мельница, а в ней один камень да ступник да у него ж 1 вол да лошедь.

Митька Кондратьев, 1 вол.

Федька Матвеев.

Микитка Горкавий, 1 вол.

Васька Харитонов, 1 лошедь.

Харька Протопопи, 1 вол.

Матюшка Гаврилов, 1 вол.

Якушко Яковлев, 2 вола.

Якушко Коваль, 1 лошедь да вол.

Ивашко Заценко, 1 вол.

Игнашка Капля.

Стенька Приёмко, 1 вол.

Федька Приёмков зять.

Ивашка Подгорной.

Кононка Игнатъев, 1 вол.

Микитка Иванов, 1 вол.

Ивашка Вакулин, 1 вол.

Павлик Романов, 2 вола.

Павлик Федоров.

Зорко Демко.

Фомка Иванов, 1 вол.

Матюшка Бакуненко, 1 лошедь.

Радко Глущенко, 2 вола.

Оська Тихонов, 1 вол.

Власко Федоров, 1 вол.

Назарко Максимов.

Сенька Иванов.

Левка Бык, 1 лошедь.

Федька Иванов, 1 вол.

Мишка Будниченко.

Филька Захожей.

Данилко Линник, 1 вол.

Васька Жученко.

Всего в селе Куношевки крестьян сорок восемь человек, а бобслей тринадцать человек, а в пашне того села Куношевки у крестьян сорок сем волов да сем лошадей, денежного окладу с тех волов и лошадей семь рублей дватцать алтын пять денег, хлеба тритцать осмачек с полуосмачкою ржи и овса по полам. Да с бобылей денежного окладу рубль тринадцать один алтын четыре денги. Села Куношевки Архистратига Михайла священник Романій вместо войта и крестьян по их веле-нию руку приложил.

Села Плисков крестьяне

Войт Данило Климов, пашет лошедью.

Грицко Шевчишин заць, пашет волон.

Грицко Мазненко, пашет волон.

Сенька Шкурко, пашет волон да лошедью.

Федька Бездетко, пашет волон да лошедью.

Елфимко Емех, пашет волон да лошедью.

Андрюшка Прошчин, пашет двама волы да лошедью.

Ермак Анофреев, пашет двама волы да лошедью.

Ивашко Корыпка, пашет волон.

Ивашко Микифоров, пашет лошедью.

Тогож села бобыли
Ерошка Прихожей. Іевко Прокофьев. Лучька Прихожей. Антошка, Пугачев
зять. Олешка Халеченко.

Села Красиловки крестьяне

Войт Иван Михайлов, пашет волом да лошедью.

Харка Маскаленко, пашет волом да лошедью.

Власко Федоров, пашет волом да лошедью.

Дацко Федоров, пашет волом да лошедью.

Ецко Рахтик, пашет волом да лошедью.

Родка Шокаленко, пашет волом да лошедью.

Дацко Скрыпка, пашет волом да лошедью.

Тимошка Прилипка, пашет волом да лошедью.

Ивашка Матвеев, пашет двама вола.

Миско Кушнер Хижняк, пашет двама вола да лошедью.

Оська Молчаненко, пашет волом.

Федька Стуенко, пашет волом.

Того ж села бобыль Тимошка Калинин.

Села Загоровки крестьяне

Войт Кондратей Иванов, пашет волом.

Сенька Волкогон, пашет волом.

Иван Филипов, пашет волом.

Ларка Кривонос, пашет двама вола да лошедью.

Федька Кутнячин, пашет волом да лошедью.

Степка Алферьев, пашет волом да лошедью.

Сидорко Сало, пашет волом да лошедью.

Петрунька Вокогонов, пашет лошедью.

Юрка Петров, пашет волом.

Игнашко Сахненко, пашет волом.

Ивашка Ступак, пашет волом.

Федька Рыбченко, пашет лошедью.

Матюшка Макотря, пашет двама вола.

Пашка Мазненко, пашет волом.

Куська Лобода, пашет лошедью.

Демка Лобода, пашет лошедью.

Дениско Царенко, пашет волом.

Елфимко Ленда, пашет лошедью.

Ивашко Гуца, пашет волом.

Тогож села бобыли

Назарко Яковлев Колесник.

Кондрашка Лаврентьев.

Куська Ефремов.

Пронька Сидоров.

Села Николаевки крестьяне

Войт Иван Федоров Шустик, пашет волом да лошедью.

Андрюшка Иванов, мелник, пашет двама вола да двама лошедьми да у негож
мельница под деревнею два анбара, а в ней три камени да ступник, а держит он те
мельницы с детьми по третям.

Пронька Андреев, пашет двама вола да двама лошедьми.

Ивашко Андреев, пашет двама вола да двама лошедьми.

Данка Иванов, пашет двама вола да двама лошедьми.

Сенька Иванов, пашет волом да лошедью.

Куська Савельев, пашет волом.

Лучька Иванов, пашет волом да лошедью.

Филонко Григорьев, пашет два волы.
Федька Ступанов, пашет лошадью.
Васька Игнатев, пашет волем.
Сенька Костянтинов, пашет волем.
Паршка Ивер, пашет два волы да два лошадьми.
Ромашко Яблочник, пашет два волы да лошадью.
Данка Фомин, пашет два волы да лошадью.
Ивашко Кривченко, пашет волем да лошадью.
Филька Прихожей, пашет лошадью.
Демка Драганенко, пашет волем да лошадью.
Климко Яковлев, пашет волем да лошадью.
Микитка Павлов, пашет два волы да лошадью.
Васька Серогузенко, пашет волем да лошадью.
Степка Губка, пашет волем да лошадью.
Вдова Прожейчиха, пашет два волы.
Микитка Федоров, пашет волем да лошадью.
Ивашко Мельников зять, пашет два волы да лошадью.
Сенька Ревенко, пашет волем.
Тогож села бобыли
Огапитко Шевченко.
Абрамко Микитин.
Ганька бобыль.
Ивашко Трушенко.
Лучька Лушанинко.
Ивашко Толстенко.
Села Стрельников крестьяне
Войт Гарасим Корнилов, пашет волем да лошадью.
Ивашко Дроган, пашет волем.
Давидко Шульженко, пашет волем.
Логинко Тесленко, пашет волем да лошадью.
Андрюшка Богатыренко, пашет волем да лошадью.
Левка Хвенотенко, пашет волем да лошадью.
Грицко Полешов, пашет волем да лошадью.
Лучька Великой, пашет волем да лошадью.
Ивашко Хвенотов, пашет волем да лошадью.
Федька Колоша, пашет волем да лошадью.
Грицко Федоришин зять, пашет лошадью.
Данка Дьячек, пашет волем да лошадью.
Крестьянин Якимко, пашет волем.
Якимко Худемко, пашет волем да лошадью.
Федька Залеского зять, пашет волем да лошадью.
Ивашко Набойка, пашет волем да лошадью.
Федька Худенко, пашет лошадью.
Крестьянин Трошка, пашет волем.
Крестьянин Мартышко, пашет волем да лошадью.
Харка Носаленко, пашет волем да лошадью.
Васка Рева, пашет волем да лошадью.
Калинка Колесник, пашет волем.
Корюшка Смык, пашет лошадью.
Мишка Борода, пашет волем.
Грицько Прокопишин, пашет волем да лошадью.
Андрюшка Шульженко, пашет волем да лошадью.
Андрюшка Матяшов зять, пашет волем.
Мишка Выграненко, пашет волем да лошадью.
Федька Обрам, пашет волем.

Паршка Похилка, пашет волом да лошедью.
Степка Худенков зять, пашет волом.
Трошка Гляненко, пашет волом.
Офонька Литвин, пашет волом да лошедью.
Федька Богатыренко, пашет волом да лошедью.
Крестьянин Куська, пашет волом.
Вдова Шулжиха, пашет лошедью.
Процьк Скоробогатко, пашет волом да лошедью.
Федька Серой, пашет волом.
Левка Кушнеренко, пашет волом да лошедью.
Васька Сериченко, пашет волом да лошедью.
Мартышко Коледенко, пашет волом.
Данко Гончар, пашет волом.
Пархом Старой, пашет двама вола да лошедью.
Левка Вориводенко, пашет лошедью.
Якимко Богатыренко зять, пашет волом да лошедью.
Аношка Прихожей, пашет двама вола да лошедью.
Еремка Минин зять, пашет лошедью да волом.
Ромашко Каледа, пашет двама вола да лошедью.
Алешка Кононов зять, пашет волом да лошедью.
Еремка Старой, пашет волом да лошедью.
Грицько Коломыец, пашет чотырьма вола.
Миско Вдовиченко, пашет волом.
Грицько Худенко, пашет двама вола да лошедью.
Максимко Коваль, пашет волом.
Васька Саенко, пашет волом да лошедью.
Васька Худенко, пашет волом.
Андрюшка Худенко, пашет волом да лошедью.
Моска Андреев зять, пашет волом да лошедью.
Савка Худенко, пашет волом.
Федька Туровченко, пашет волом.
Андрюшка Мозоль, пашет волом.
Федька Колошенко, пашет волом да лошедью.
Крестьянин Паско, пашет волом да лошедью.
Максимко (...), пашет волом.
Афонька Худенков зять, пашет волом.
Мишка Игнатъев, пашет лошедью.
Мартышко Колошенко, пашет двама вола да лошедью.
Лучька Поздяк, пашет волом да лошедью.
Ярунка Косой, пашет волом.
Васька Гончар, пашет лошедью.
Крестьянин Спирка, пашет волом.
Харка Поздняков зять, пашет волом.
Крестьянин Кирюшка, пашет волом.
Ивашко Ващенко, пашет волом да лошедью.
Процьк Бородин сын, пашет волом.
Захарко Кононов зять, пашет волом.
Емелька Молафеев, пашет волом.
Вдова Марчиха, пашет волом.
Сенька Гришенко, пашет волом.
Тогож села бобыли
Андрюшка (...) зять.
Мартышко вдовин.
Бориско Литвин.
Андрюшка Былинко.

Савка Шрамченко.
Села Шеповаловки крестьяне
Войт Степан Емельянов, пашет волом да лошедью.
Петрунка Иванов, пашет волом да лошедью.
Лучька Юрьев, пашет четырьми волы да четырьми лошедьми.
Якунка Иванов, пашет двама волы да лошедью.
Осташка Федоров, пашет волом да лошедью.
Микитка Мартынов, пашет двама волы да лошедью.
Пашка Федоров, пашет волом да лошедью.
Пашка Алексеев, пашет волом.
Афонька Романов, пашет волом да лошедью.
Грицко Саченко, пашет волом да лошедью.
Андрюшка Титов, пашет волом да лошедью.
Степка Карпов, пашет волом да лошедью.
Федька Титов, пашет волом да лошедью.
Васька Гаврилов, пашет волом да лошедью.
Гришка Матвеев, пашет двама волы.
Федька Матвеев, пашет волом да лошедью.
Ивашка Ермолаев, пашет волом.
Васька Назаров, пашет волом.
Осташка Романов, пашет волом.
Бориско Яковлев, пашет волом.
Юрка Дутка, пашет волом.
Давидка Однокозов зять, пашет волом.
Петрунька Иванов, пашет волом.
Миронка Прихожей, пашет волом да лошедью.
Ивашко Литовченко, пашет лошедью.
Микитко Ренковенко, пашет волом да лошедью.
Ганка Бодюк, пашет волом да лошедью.
Игнашко Еренковенко, пашет волом да лошедью.
Миско Бутенко, пашет двама волы да лошедью.
Крестьянин Стенька, пашет волом.
Матюшка бровка, пашет волом.
Самошка Лябашенко, пашет волом.
Федька Куличенко, пашет двама волы да лошедью.
Ларька Рубаник, пашет волом да лошедью.
Крестьянин (...), пашет волом да лошедью.
Фомка Бондарь, пашет волом да лошедью.
Васька Стрига, пашет волом да лошедью.
Яцко Велитченко, пашет волом да лошедью.
Илюшка Емельянов, пашет лошедью.
Гришка Самойлов, пашет лошедью.
Афонька Микитин, пашет волом да лошедью.
Васька Бояренко, пашет волом.
Ванька Мовчин, пашет волом да лошедью.
Васька Ренковой, пашет волом.
Ивашко Кубриченко, пашет двама волы да лошедью.
Власко Олексеев, пашет волом да лошедью.
Ивашко Бояренко, пашет волом да лошедью.
Сидорко, винник, пашет двама волы.
Миско Фомин, пашет лошедью.
Федька Саадачной, пашет двама волы да лошедью.
Вдова Ратчиха, пашет волом да лошедью.
Матюшка Андреев, пашет волом.
Тимочко Радченко, пашет волом да лошедью.

Данка Якимов, пашет волом.
Тараско Дмитреев, пашет волом да лошедью.
Ганка Кушнер, пашет волом да лошедью.
Андрюшка Трущенко зять, пашет волом да лошедью.
Вдова Зиньчиха, пашет волом.
Киришка Костянтинов, пашет волом.
Осташко Гунченко, пашет волом да лошедью.
Васька Куликов зять, пашет волом да лошедью.
Назарко Ворона, пашет волом.
Якунка Дашученко, пашет волом да лошедью.
Ивашко Скубай, пашет волом.
Степка Однокоженко, пашет двама вола.
Федька Мелентьев, пашет волом.
Якунка Захарьев, пашет волом да лошедью.
Елфимко Захарьев, пашет двама вола.
Фомка Малуренко, пашет волом да лошедью.
Пашка Сапунов зять, пашет волом.
Пашка Тиханов, пашет волом.
Сенька Мялов, пашет двама вола да лошедью.
Мартышко Сапун, пашет волом да лошедью.
Богдашко Супруненко, пашет двама вола да лошедью.
Ивашко Швец, пашет волом да лошедью.
Якунка Кального зять, пашет волом да лошедью.
Сенька Резниченко, пашет волом.
Федька Кальной, пашет волом да лошедью.
Васька Бугай, пашет волом.
Васька Радитченко, пашет волом да лошедью.
Сенька Матвеев, пашет двама вола да лошедью.
Вдова Ермошиха, пашет волом.
Демидко Бояренко, пашет волом да лошедью.
Вдова Ефремиха, пашет волом да лошедью.
Фомка Черной, пашет волом.
Оська Семенов зять, пашет волом да лошедью.
Тогож села бобыли
Ивашко Олховченко.
Яцко Бордак.
Яцко Куличенко.
Тарас Прихожей.
Васька Однокоженко.
Села Носалевки крестьяне
Войт Кирила Иванов, пашет лошедью.
Паршка Онопка, пашет двама вола да лошедью.
Данка Ружченко, пашет волом да лошедью.
Яцко Федоров, пашет волом да лошедью.
Данка Морох, пашет волом.
Матюшка Руценко, пашет волом.
(...) Высоцкой, пашет волом да лошедью.
Власко Савченко, пашет лошедью.
Вдова Савчиха, пашет волом да лошедью.
Федька Супурменко, пашет волом.
Якимко Кухтик, пашет волом да лошедью.
Вдова Фесиха с сыном Осташкою, пашет волом.
Федька Литвин, пашет волом.
Андрюшка Левченко, пашет волом да лошедью.
Ромашко Быковец, пашет волом.

Тимошка Диденко, пашет волом да лошедью.
Яцко Пышков, пашет волом да лошедью.
Гришка Ливненко, пашет волом.
Пашка Париленко, пашет волом да лошедью.
Мартышко Мошниц, пашет волом да лошедью.
Микитка Пащенко, пашет волом.
Марко Чепуленко, пашет волом да лошедью.
Степка Олексеев, пашет волом да лошедью.
Игнашко Быковой, пашет лошедью.
Миско Будничек, пашет двумя вола да лошедью.
Кирик Казылист, пашет волом.
Вдова Алещиха, пашет волом да лошедью.
Степка Курбацкой, пашет волом.
Андрюшка Гудко, пашет волом.
Степка Агафонов, пашет волом да лошедью.
Ивашко Федурин зять, пашет волом.
Ивашко Жутченко, пашет волом.
Васька Мальшка, пашет волом.
Михайло Шмаленко, пашет волом да лошедью.
Яцко Езус, пашет волом.
Захарко Супруненко, пашет волом да лошедью.
Васька Носоленко, пашет волом да лошедью.
Илюшка Лемешенко, пашет волом да лошедью.
Степка Лемешенко, пашет волом да лошедью.
Остапко быковец, пашет двумя вола да лошедью.
Ивашко Носоленко, пашет волом.
Ганька Голенченко, пашет волом.
Антошка Великой, пашет волом.
Конрашка Кундус, пашет волом.
Ивашко Дутка, пашет волом.
Ефрем (...), пашет лошедью.
Самошка прихожей, пашет волом.
Куська Рожченко, пашет волом да лошедью.
Данилко Никоненко, пашет волом да лошедью.
Илюшка Кравец, пашет волом.
Игнашко Чернов, пашет волом.
Тогож села бобыли

Микитка Литвин. Самошка Обруцкой. Ивашко Букатенко. Остапко Воробей.
Савка Скрыпка. Прокофей Зацко. Мартин Чакало. Костюнька Литвин. Трошка
Кравец. Янка Литвин. Тарас Орещенко. Грицко Быковец. Илюшка Прихожей.
Степка Долбенко. Антон Артемьев. Васька Жутченко. Демка. Мокей Носоленко.
Борзенского уезду в семи селах крестьян двести восемьдесят три человека.

А в пашне у них, крестьян, триста три вола да сто восемьдесят четыре лошади,
денежного окладу с волов и с лошадей восемьдесят три рубли дватцать девять
алтын с деньгою.

Да хлеба с тех же волов и с лошадей триста тридцать пять осмачек с полуосмач-
кою ржи и овса по полам.

Да в тех же семи селех бобылей сорок четыре человека, денежного окладу с
них, бобылей, шесть рублей дватцать алтын, по пяти алтын с человека.

Оттого Борзенского уезду восемь сел, а в них в осми селех триста тридцать один
человек крестьян.

А бобылей в тех селех пятьдесят семь человек.

А в пашне у крестьян триста пятьдесят волов да сто двяносто одна лошедь.

Денежного окладу с тех волов и с лошадей двяносто один рубль с полтиною.

Да хлеба с волов и с лошадей триста шестьдесят шесть осмачек ржи и овса
пополам.

А с бобылей денежного окладу восьмь рублей семнатцать алтын две деньги.

Города Иван Городища мещане

Окладчик войт Мартын Шахворост.

Лука Шахворост, пашет волом да лошадею.

Васька Пріянов.

Самойло Гоманенко.

Остап Толчиков, пашет лошадею.

Сергей, пашет двама вола.

Федька Рыбченко, пашет лошадею.

Васька Бердник, пашет волом да лошадею.

Алешка Емельянов, пашет волом.

Иван Черныш, пашет лошадею.

Андрей Сидоров, пашет лошадею.

Вдова Демчиха, пашет лошадею.

Сидорко Постул, пашет волом.

Алешка Бараненко, пашет волом.

Пашка Созоненко, пашет волом.

Федька Лелекала.

Микита Маценко, пашет лошадею.

Иван Демченко.

Михайло Шуба.

Васька Людина.

Процка Таран, пашет двама вола да лошадею.

Матвей, швец, пашет двама вола.

Васька, ткачь.

Петрунька Плута.

Андрей Ширко, пашет лошадею.

Захарко Хмеляр, пашет лошадею.

Иван Шинкарь.

Иван (...), пашет волом да лошадею.

Оська Литвин.

Михайло Кравец, пашет волом да лошадею.

Иван Бурда, пашет волом да лошадею.

Всего в городе Иван Городище мещан тритцать один человек.

А подымовного денежного окладу с них, мещан, по дватцати алтын с дыму.

А в пашне у них, мещан, пятнатцать волов да четырнатцать лошадей, денежного окладу с них, мещан, с волов и с лошадей пять рублей двенатцать алтын три деньги да хлеба – дватцать полторы осмачки ржи и овса пополам. И всего с них, мещан, подымовного денежного окладу и с волов и с лошадей дватцать три рубли тритцать два алтына три денги да у них же под городом мельница, а в ней два камени держит казак Осип Скорик, а гребля починиватца от міру на реке Острє.

А те им денежные и хлебные поборы палтить в Нежине городе на Покров Прєсвѣтей Богородицы сто семдесят пятого году.

А про всякіе угодыя, и про перевозки, и про ярмонки и про ранду в росписи написали, что де у них всяких угодей в Иван Городище нет. Города Иван Городища церкви Преображенія Спасова Священник Григорей Павлович вместо войта и мещан по их веленью руку приложил.

Города Иван городища уезду села Хвостовицы крестьяне

Антон Андреев, войт, пашет двама вола да двама лошадеями.

Елтух Гриценко, пашет двама вола да двама лошадеями.

Дорошка Иванов пашет волом да двама лошадеями.

Иван Шейка, пашет лошадею.

Вдова Беличка Матвейха, пашет лошадею вдова с сыном.

Остап Кравец, пашет лошадею.

Андрей Кравец, пашет лошадей.
Оська Черняк, пашет волом да лошадей.
Миско маскаль, пашет лошадей.
Вдова Орлиха с сыном Федькою, пашет два вола да лошадей.
Демка Захозной, пашет лошадей.
Илюшка Санбурец, пашет лошадей.
Ефим Коваленко, пашет волом да лошадей.
Яцко великой Федько, пашет волом да лошадей.
Мартын Юрьев, пашет волом да лошадей.
Левка Перетятченко, пашет волом да лошадей.
Федька Коваленко, пашет лошадей.
Данило Мадусенко, пашет лошадей.
Тогож села бобыли
Купреян Литвин. Федька Прихожей, бобыль.
Села Махновки крестьяне
Андрей Фомин, пашет волом.
Петрунька Климов, пашет волом.
Васька Парачиненко, пашет волом.
Вдова Танька Романиха, пашет волом да лошадей.
Стецка Толстой, пашет волом да лошадей.
Андрюшка Клачан, пашет волом.
Петрунька Косенко, пашет волом.
Крестьянин Фирско, пашет волом.
Села Мартиновки крестьяне
Войт Семен Гаврилов, пашет волом да два лошадей.
Софонка Мороз, пашет волом.
Ганка Желей, пашет волом.
Федька Вдовиченко, пашет лошадей.
Ивашко Максимов, пашет волом да два лошадей.
Грицко Масковой, пашет волом да лошадей.
Миско Масковий, пашет два вола да лошадей.
Елфимко Васильев, пашет лошадей.
Ванька Бугай, два вола пашет да лошадей.
Аниско Прихожей, пашет волом да лошадей.
Марко Савченко, пашет два вола да два лошадей.
Пашка Кравец, пашет два вола да лошадей.
Миско Кривобок, пашет волом да лошадей.
Андрюшка Залозненко, пашет два вола.
Села Белмачовки крестьяне
Ивашко Литвин, пашет волом да лошадей.
Ганка Бердник, пашет два вола.
Сенька Левонтьев, пашет волом да лошадей.
Сенка (...), пашет два вола.
Васька Бердник, пашет волом.
Андрюшка Хорушенко, пашет два вола да лошадей.
Жданко Шулгачь, пашет волом.
Тогож села бобыли
Ивашко Бондарь. Пашка брашенин. Степка Шептичь. Марко Прихожей.
Оттого города Иван городища в уезде в четырех селех крестьян сорок семь человек. А в пашне у них, крестьян, сорок семь волов да сорок лошадей, денежного оклада с волов и с лошадей с четырех сел пятнадцать руб. дватцать девять алт. с денгою.
А бобылей в тех во четырех селех шесть человек, денежного оклада с бобылей по пяти алтын с человека.
А хлеба с волов и с лошадей десять три осмачки с полуосмачкою ржи и овса пополам. И всего с четырех сел с крестьян и с бобылей денежного оклада шеснатцать руб. дватцать пять алтын с денгою.

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

УДК 281.9 (477.51)

Максим Блакитний

●

ДІЯЛЬНІСТЬ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ЄПАРХІАЛЬНОГО СВІЧКОВОГО ЗАВОДУ (1872 – 1916 рр.) ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЧАСОПИСІВ "ЧЕРНИГОВСКИЕ ЕПАРХИАЛЬНЫЕ ИЗВЕСТИЯ" ТА "ВЕРА И ЖИЗНЬ"

У статті на підставі матеріалів, які були опубліковані у часописах "Черниговские епархиальные известия" і "Вера и жизнь", йдеться про діяльність Чернігівського єпархіального свічкового заводу у 1872 – 1916 рр. Головна увага приділена питанню фінансування даним підприємством різних церковно-освітніх проєктів у Чернігівській єпархії.

Ключові слова: Чернігівська єпархія, завод, підприємство, свічки, прибуток.

Будь-яка церква, як організаційна структура, потребує матеріальних або грошових коштів, що надходять від держави і людей у вигляді пожертв, та які можна спрямувати на вирішення нагальних проблем. Так, керівництво Російської імперії для того, щоб покращити економічне становище Православної церкви і змінити на краще фінансування духовних навчальних закладів, дозволило на початку 70-х рр. XIX ст. відкривати єпархіальні свічкові заводи, які юридично ставали монополістами у виробництві та реалізації своєї основної продукції на території окремих єпархій.

Часописи "Черниговские епархиальные известия" і "Вера и жизнь" дозволяють висвітлити різні аспекти життя Чернігівської єпархії XIX – початку XX ст., у тому числі й господарський. Так, на сторінках єпархіальної газети були опубліковані матеріали, які дають можливість дослідити функціонування Чернігівського єпархіального свічкового заводу, починаючи з часу його утворення.

Можемо стверджувати, що фактично розробкою і вивченням даної проблеми майже ніхто не займався. Так, лише у 1914 р. священник з Глухова Г.Кучеровський оприлюднив на сторінках єпархіального часопису "Вера и жизнь" нарис про Чернігівський свічковий завод. Він дуже стисло охарактеризував обставини заснування підприємства, навів деякі дані про кількість проданих свічок, прибутки і видатки на початку XX ст. Г.Кучеровський наголосив на тому, що на той час було дуже важко визначити, скільки саме коштів з прибутків заводу було надано на потреби Чернігівської єпархії. Дана ситуація, на думку автора, була зумовлена тим, що на підприємстві існували проблеми з належним веденням фінансової звітності у 1890-1891 рр. та через те, що єпархіальне духовництво не завжди розуміло і неналежним чином оцінювало всю користь від діяльності свічкового заводу. Г.Кучеровський зазначав: "Свечной епархиальный завод это тот фундамент, на котором основано, построено, выросло и держится все сложное здание епархиальной жизни, как крупной церковной единицы. Свечной завод это сундук, из которого епархия черпает ресурсы для строения и содержания своих зданий. Здание это постепенно растет и ширится, фундамент же под ним один и тот же." Тобто

© Блакитний Максим Михайлович – науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В.Тарновського.

видатки Чернігівської єпархії збільшувалися кожного року, і весь їх непосильний тягар лягав на підприємство. Священик Г.Кучеровський пропонував керівництву єпархії звернути належну увагу на завод як головний єпархіальний об'єкт і поділити достатньо сил, часу та коштів на його реформування. На початок ХХ ст. прибуток заводу з кожним роком зменшувався, а єпархіальні витрати – збільшувалися. Автор статті акцентував на тому, що на той час існувала "стара проблема", коли духовництво і церковні старости купляли свічки на інших підприємствах за допомогою "контрабанди" [1].

Увесь термін функціонування Чернігівського єпархіального свічкового заводу умовно можна розділити на кілька періодів. У основу даного поділу, на нашу думку, слід покласти важливі для діяльності місцевого підприємства рішення як єпархіального керівництва, так і заводського управління.

Перший період обмежується 1872 – 1885 рр. Його можна охарактеризувати як етап становлення свічкового підприємства. Утворенню Чернігівського єпархіального свічкового заводу передували такі обставини. 19 січня 1872 р. Святійший синод видав указ, який дозволяв духовництву православних єпархій Російської імперії для збільшення церковних прибутків облаштовувати свічкові заводи і крамниці. Ініціатива заснування Чернігівського свічкового заводу належала чернігівському єпископу Нафанаїлу. Зокрема, 3 травня 1872 р. він запропонував депутатам єпархіального з'їзду духовництва створити єпархіальне свічкове підприємство у Чернігові. Передбачалося, що кошти, які б надходили від продажу свічок до церков, а згодом на завод, можна було б спрямовувати на утримання духовних навчальних закладів єпархії. Слід зазначити, що на той час уже діяв свічковий завод, який належав архієрейському будинку, він давав можливість отримувати приблизно 4 тис. крб. чистого прибутку на рік. Архієрейське управління, реагуючи на дану ситуацію, заявило, що з дозволу преосвященного Нафанаїла їхній завод може бути переданий духовництву Чернігівської єпархії на вигідних умовах. На єпархіальному з'їзді духовництва у травні 1872 р., коли обговорювалося це питання, зокрема, йшлося і про те, що свічкове підприємство з часом приносило б прибуток 4-12 тис. крб. на рік. Станом на 1872 р., у єпархії діяло 1170 церков, кожна з яких за рік продавала прихожанам приблизно 16 кг свічок. Враховуючи цінову ситуацію, пропонувалося закупляти віск по 20 крб. за пуд (один пуд – 16,38 кг).

4 травня 1872 р. була утворена спеціальна комісія, до складу якої увійшли священники П.Огієвський, М.Главінський, В.Бучинський і А.Некрашевич, вони ж повинні були вивчити стан свічкового заводу при архієрейському управлінні. Вже 6 травня комісія звітувала про надійну роботу підприємства. З'їзд духовництва вирішив придбати завод і перетворити його на свічкове підприємство Чернігівської єпархії. Передбачалося, що три співробітники заводського управління за свою роботу будуть отримувати по 100 крб. на рік з прибутків підприємства. Наглядачем заводу депутати з'їзду обрали священника Т.Стефановського, а членами комітету заводського управління – священників Миколаївської церкви м.Чернігова П.Соколова та Катерининської – І.Кибальчича. Церквам і монастирям від того часу заборонялося власне виробництво свічок. Крім того, згідно з рішенням депутатів усі церкви Чернігівської єпархії повинні були продавати у себе лише свічки, вироблені єпархіальним заводом, у містечках дозволялося відкривати церковні свічкові крамниці. Для забезпечення підприємства сировиною у необхідних обсягах причти і церковні старости були зобов'язані закуповувати дешевий бджолиний віск – не дорожче 20 крб. за пуд, і якщо була нагальна потреба, вони могли використовувати для цього кошти приходських храмів. Депутати духовництва також заборонили церквам виробляти свічки з недогарків – їх треба було доправляти на єпархіальний завод для переробки за окрему грошову винагороду. Підприємство мало виробляти 5 тис. пудів (81 тис. 900 кг) свічок на рік. Для цього необхідно було мати 3 тис. пудів (49 тис. 140 кг) воску. Щорічно 2 тис. крб. з прибутків заводу треба було передавати до архієрейського управління як плату за придбання свічкового заводу. Наглядач підприємства повинен був отримувати за свою службу 1 тис. крб. на рік, а його

помічник – 500 крб., їм обом надавалися службові помешкання з опаленням та освітленням. Такі постанови і пропозиції єпархіального з'їзду були затверджені чернігівським єпископом Нафанаїлом 18 травня 1872 р. [2]

Офіційно Чернігівський єпархіальний свічковий завод почав працювати з 5 липня 1872 р. На той час на підприємстві був один паровий казан, на складі зберігалось понад 204 пудів (3342 кг) свічок з білого воску різних сортів без золочіння (з них понад 2 пуди – тримірних білих, тримірних траурних і пасхальних свічок), 130 книжок сусального золота [3].

7 липня того ж року спеціальна комісія, до складу якої увійшли: голова – кафедральний протоієрей Є.Пучковський, члени – протоієреї С.Шугаєвський і А.Страдомський, священники – Ф.Ладухин, І.Кибальчич, П.Карпинський, В.Еланський, П.Добровольський, Т.Стефановський, О.Юшков, В.Балонівич і П.Соколов, затвердила акт про передачу підприємства від економа архієрейського будинку архімандрита Феодосія наглядачу єпархіального свічкового заводу священнику Т.Стефановському. Чернігівський преосвященний Нафанаїл дозволив комісії узяти кредит у розмірі 100 тис. крб. під 5 % річних для налагодження і збільшення обсягів виробництва на підприємстві [4].

10 листопада 1872 р. чернігівський єпископ Нафанаїл затвердив інструкцію, яка регулювала діяльність комітету заводського управління. Її основні положення були такими: посади членів комітету (наглядача і двох міських священників) були виборними, наглядач заводу (він же голова комітету) відповідав за виробничу і фінансово-господарчу діяльність. Комітет мав дві іменні печатки. Гроші, що належали підприємству, повинні були зберігатися у ризниці архієрейського будинку. Продаж свічок мав відбуватися за готівку, у борг надавалася тільки половина продукції (у залежності від річних норм використання свічок), при цьому враховувалася потреба окремих церков. Комітет міг сам позичати гроші у борг під 5% річних. Значна частина прибутку заводу повинна була йти на утримання духовних навчальних закладів Чернігівщини, а також на інші єпархіальні потреби. Наглядач був зобов'язаний приймати віск (недогарки), які залишалися від використаних свічок, за ціною від 18 до 21 крб. за пуд. Головними особами на підприємстві були наглядач та його помічник, які відповідали за виробництво свічок [5].

У другій половині 1872 р. – на початку 1873 р. заводський комітет закуповував жовтий віск, у тому числі і в Чернігові. Ціна воску доходила до 20 крб. за пуд. Єпархіальний завод приймав залишки свічок (недогарки) по ціні 18 – 21 крб. за пуд у залежності від якості сировини. Однак із багатьох церков і монастирів взагалі не привозили рештки використаних свічок. Значна кількість церков Чернігівської єпархії продовжувала купувати свічки на приватних підприємствах, а монастирі взагалі виробляли їх у себе для задоволення власних потреб.

З 1 грудня 1872 р. преосвященний Нафанаїл дозволив у Чернігові, в крамниці купців Селокових, продавати свічки єпархіального свічкового заводу. Планувалося також налагодити збут продукції в Острі (у крамниці купця 2-ої гільдії Заболотного) та у купця П.Цвета в Чернігові. Того часу на свічковому підприємстві працювало 6 робітників, яким допомагали три підлітки [6].

З дозволу місцевого церковного керівництва у 1872 р. Чернігівське єпархіальне жіноче училище на потреби свічкового заводу надало кредит у розмірі 10 тис. крб., архієрейське управління завершило передачу різних матеріалів (на суму 32 тис. 560 крб.), 1135 крб. надійшло до підприємства як позичка від деяких церков та ін. Загальна ж сума кредиту, який узяв завод, становила 53 тис. 579 крб. З липня 1872 р. по 1 лютого 1873 р. єпархіальне підприємство від продажу свічок отримало понад 23 тис. крб. За цей же період на закупівлю сировини (воску), виплату позики архієрейському управлінню, на платню робітникам та ін. було витрачено понад 30 тис. крб. Згідно з висновками керівництва Чернігівської єпархії, завод працював добре, оскільки тільки за сім місяців його роботи було отримано майже 10 тис. крб. чистого прибутку.

На початку 1873 р. депутати духовництва на єпархіальному з'їзді обговорювали

питання про засоби збільшення продажу заводом свічок і організацію належної конкуренції з купцями. З цього приводу було прийняте рішення, згідно з яким свічки єпархіального підприємства слід було продавати трохи дешевше. Також депутати дозволили реалізувати продукцію свічкового заводу деяким купцям, а саме: Селокам у Чернігові (які припинили виробництво власних свічок) і Заболотному в Острі [7].

З єпархіального часопису довідуємося, яку кількість свічок потребували окремі повіти Чернігівщини. Так, на початку 70-х рр. XIX ст. церкви м. Ніжина та Ніжинського повіту використовували понад 202 пуди свічок на рік [8].

17 липня 1873 р. Чернігівська духовна консисторія своїм указом за № 6459 підтвердила попередні рішення єпархіального керівництва, якими заборонявся продаж по церквах свічок, вироблених іншими підприємствами, а не Чернігівським свічковим заводом [9]. Тим самим єпархіальне керівництво перетворювало його на місцевого монополіста.

У 1872-1873 рр. підприємство реалізувало 1044 пуди свічок на суму понад 24 тис. крб. За той же період було придбано 778 пудів воску, на що було витрачено 16 тис. 472 крб. На початку липня 1873 р. благочинні Чернігівської єпархії були винні заводу 8879 крб. за поставлені ним свічки. Борг підприємства перед архієрейським будинком становив 30 тис. крб. Для його погашення Чернігівське єпархіальне жіноче училище надало підприємству ще один кредит у розмірі 18 тис. крб. На заводському складі зберігалось товарів і матеріалів на загальну суму 32 тис. 560 крб. [10]

У 1873 р. службовці і робітники заводу отримали за рік 3350 крб. платні. Чистий прибуток становив 14 тис. 438 крб. З них 4456 крб. було сплачено за оренду приміщень і земельної ділянки архієрейському будинку. У жовтні 1874 р. члени заводського комітету (наглядач – священик Т. Стефановський, священики – І. Кибальчич і П. Соколов) констатували, що на території Чернігівської єпархії було вкрай важко придбати необхідний для виробничого процесу жовтий віск [11].

Сам Чернігівський єпархіальний завод безпосередньо не займався постачанням церквам свічок. Цим питанням переймалися благочинні, які виконували обов'язки комісіонерів, вони ж закупували віск та недогарки. На початок липня 1874 р. благочинні завинили підприємству 11 тис. 641 крб., окремі з них заборгували гроші за період від трьох до дев'яти місяців. Депутати єпархіального з'їзду вирішили того ж року вкласти 10 тис. крб. із прибутків заводу у збільшення його виробничих потужностей, планувалося також протягом п'яти наступних років спрямовувати щороку 5 тис. крб. на побудову нових корпусів Чернігівського духовного чоловічого училища [12].

11 грудня 1874 р. імператор Олександр II у відповідь на подання Чернігівської духовної консисторії видав указ, згідно з яким церкви єпархії мали використовувати свічки, вироблені виключно місцевим свічковим заводом [13]. Тобто центральна влада зі свого боку підтвердила монополне право підприємства на даний вид діяльності на території Чернігівської губернії.

Таким чином, у перші роки діяльності Чернігівського єпархіального свічкового заводу відбулося його структурне оформлення і становлення; місцевими церковними та вищими органами влади були прийняті необхідні постанови і накази, що регулювали діяльність підприємства та реалізацію ним головної продукції.

Як повідомляла єпархіальна газета, у 1878 р. священик Конотопського повіту М. Тимашевський, згідно з наказом Чернігівського єпархіального керівництва, займався закупівлею значних обсягів сировини (воску) у купців Єльфимових із м. Конотоп для потреб заводу [14]. В одному з нарисів про свічкове підприємство було зазначено, що вже у середині 70-х рр. XIX ст. на території Російської імперії вироблявся і рослинний віск, ціна одного пуда якого доходила до 12 крб. Комітет єпархіального заводу звітував, що воску такого походження на підприємстві спеціально не використовували (лише помилково у 1875-1876 рр.). У процесі виробництва свічок на заводі користувалися тільки натуральним бджолиним воском (який коштував 22 крб. за пуд, станом на 1874 р.). Наглядачем підприємства на той час був священик М. Розумовський (з 1878 р.) [15].

Фактично, вже у перші роки діяльності єпархіального свічкового підприємства воно почало виправдовувати основну мету, з якою створювалося, – надавати кошти на розвиток духовних навчальних закладів Чернігівської єпархії. Так, на потреби Чернігівського єпархіального жіночого училища 1873 р. було надано 3917 крб., для побудови нових корпусів Чернігівського чоловічого духовного училища з коштів заводу у 1876 р. було видано 7 тис. крб., у 1877 р. – 4 тис. крб., у 1878 р. – 8 тис. [16]

Водночас з початком функціонування підприємства поступово з'явилася проблема, яка залишилася нерозв'язаною й у наступні роки, а саме – борги "клієнтів". Так, на кінець 1879 р. церкви були винні заводу за відпущені свічки понад 25 тис. крб. Найбільшу суму (2212 крб.) заборгував староста Успенської церкви м. Ніжина купець Куликов [17]. На початок квітня 1880 р. церкви завинили підприємству вже майже 33 тис. крб. Найбільшу суму (1496 крб.) заборгував священник Ново-зібківського повіту Діомидов [18]. На 1 квітня 1881 р. дебіторська заборгованість становила понад 40 тис. крб. [19] Тобто кожного року загальний борг церков перед єпархіальним свічковим підприємством збільшувався. Як наслідок – на заводі не вистачало обігових коштів і готівки для належного ведення операцій із закупівлі сировини та виготовлення продукції. Звісно, що борги з часом поверталися, але неврегульована проблема залишалася і надалі та призводила до всіляких негараздів.

Таким чином, у перший період відбулося організаційне оформлення і становлення свічкового підприємства як нового господарського елемента Чернігівської єпархії.

Другий етап 1885 – 1890 рр.: реорганізація управління на основі прийняття місцевим єпархіальним керівництвом постанов відносно посередників та боргів підприємства.

Двічі на рік (у лютому і червні) на заводі проводилася ревізія. Зокрема, згідно з висновками ревізійної комісії, які були доведені до відома депутатів єпархіального з'їзду, свічкове підприємство на кінець 1884 р. перебувало у вкрай важкому становищі. Така ситуація, на думку ревізорів, була викликана великими боргами заводу і не завжди обгрунтованими податками, покладеними на підприємство керівництвом Чернігівської єпархії. Скрутне становище було спричинене також неналежним веденням бухгалтерії заводським управлінням та інколи байдужим ставленням членів комітету до виконання своїх обов'язків. Депутати з'їзду запропонували такі заходи для покращення ситуації на підприємстві: переобрання членів управлінського комітету, зміна способу ведення бухгалтерського обліку, зменшення непомірних грошових вистрків на потреби єпархії та ліквідація боргів. З метою погашення заводських боргів планувалося починаючи з 1886 р. збирати кошти з церков Чернігівщини – по 15 крб. на рік з кожного храму. 30 січня 1885 р. чернігівський єпископ Веніамін затвердив цю пропозицію депутатів. Того ж таки дня на посаді наглядача підприємства був затверджений обраний більшістю депутатів священник А.Некрасевич. Членами заводського комітету стали: вчитель Чернігівського духовного училища О.Корейша, священники – М.Смирнов і В.Миславський [20].

Нові співробітники заводського управління з'ясували, що борги підприємства утворювалися внаслідок несумлінної діяльності комісіонерів (посередників), які замовляли і купували на заводі свічки у кредит, а потім доставляли та розповсюджували їх по церквах. Комісіонери отримували свічки без грошової застави, своєчасно не сплачували заводу грошей за проданий товар, їхню діяльність взагалі ніхто не контролював. Так, дуже багато комісіонерів не сплачували підприємству коштів за товар по півроку і більше. Ті документи, що існували на той час у комісіонерів, не дозволяли чітко визначити, коли, скільки і якої якості вони отримували товар, скільки його продали і яка сума готівки надходила до них. Деякі комісіонери взагалі продавали свічки за завищеними цінами. Депутати єпархіального з'їзду вкрай негативно поставилися до існування комісіонерства і наполягали на

тому, щоб гроші, які посередники отримували за свічки від церков, негайно доставлялися на завод. Депутати вирішили підпорядкувати діяльність комісіонерів місцевим радам благочинних, які відтепер повинні були самі добирати благонадійних посередників. Комісіонери ж від того часу зобов'язані були ретельно вести фінансову звітність. Новий наглядач заводу священик А.Некрашевич повідомив депутатів і про те, що комісіонери дуже часто постачали недоброякісний віск, вимагаючи за нього значні кошти. Також фінансові проблеми на підприємстві спричинило неналежне оформлення і видача церквам позик. З 1885 р. єпархіальне керівництво за клопотанням депутатів духівництва взагалі заборонило їх видачу [21].

Ретельно ознайомившись зі станом справ на заводі і вивчивши виробничий процес, члени заводського комітету в травні 1885 р. повідомили депутатів єпархіального з'їзду про нагальні проблеми, які потрібно було вирішити, а саме: замінити два залізні парові двигуни на мідні, полагодити дахи майстерні і комори, була також висловлена пропозиція скористатися послугами фармацевта для визначення якості воску. Провізор міської аптеки Маркельс пропонував здійснити дану роботу без оплати, а тільки за почесну винагороду (працювати на постійній основі Маркельс погоджувався лише за умови, що платня буде становити 600 крб. на рік). Співробітники управління заводу наполягали на користі співпраці з Маркельсом. На рахунках підприємства того року зберігалось 28 тис. 601 крб. [22]

У жовтні 1885 р. Чернігівське губернське попечительство дитячих притулків повідомило єпархіальне керівництво про бажання продати будинок Чернігівського дитячого притулку, що містився на Шосейній вулиці, з церквою, садибою, кам'яними і дерев'яними господарськими будівлями. Попечительство через почесного члена купця О.Серафимовича звернулося до заводського комітету з пропозицією придбати будинок для потреб духівництва на вигідних умовах. Ціна будинку дитячого притулку з садибою була визначена у 11 тис. крб. У разі ж його купівлі свічковим підприємством сплачувати гроші можна було протягом десяти років. Під час перемовин йшлося також про те, що приміщення будинку можна буде пристосувати для проведення єпархіальних з'їздів, адже священики Чернігівської єпархії на той час вимушені були винаймати для цих потреб приватні готелі. У майбутньому в будинку можна буде продавати свічки за цінами виробника. Реагуючи на дану пропозицію, преосвящений Веніамін 29 жовтня 1885 р. дозволив управлінню підприємства провести дану купівельну операцію за рахунок власних коштів [23].

Проведені керівництвом Чернігівської єпархії у 1885 р. невідкладні заходи по стабілізації ситуації на заводі дозволили підприємству отримати 37 тис. 321 крб. чистого прибутку. З цієї суми заводський комітет надав 7 тис. крб. на закінчення будівництва нового корпусу Чернігівського єпархіального жіночого училища, 6393 крб. – Чернігівському чоловічому духовному училищу, 21 тис. 927 крб. – на погашення внесків церков по єпархіальному будівельному капіталу, 2500 крб. сплатив купцю Алейнову за поставлену сировину [24]. На 1 січня 1886 р. основний капітал і фонди підприємства становили 173 тис. 713 крб. Церкви Чернігівської єпархії були винні заводу 67 тис. 489 крб. Згідно з висновками заводського управління і ревізійної комісії, фінансове становище підприємства значно покращилося у порівнянні з попередніми роками.

На той час (1885 р.) ціни на товари, які виробляв завод, були такі: свічки з золочінням – 31 крб. 40 коп. за пуд, без золочіння – 30 крб. 40 коп. за пуд, жовті свічки – 26 крб. 40 коп., віск – 25 крб. за пуд. На виробництво продукції і закупівлю сировини підприємство витрачало такі кошти: свічок із золочінням – 24 крб. 50 коп. за пуд, без золочіння – 24 крб. 10 коп. за пуд, жовтих – 22 крб. 20 коп., воску – 19 крб. 40 коп. за пуд. Робітникам і службовцям разом у 1885 р. було сплачено 7573 крб. За оренду будівель і землі підприємство сплатило 3000 крб. [25]

Окрім виробництва своєї основної продукції – свічок, підприємство виготовляло або реалізувало також натільні хрестики, віск, смирну сіамську і звичайну, ладан афонський, антиохійський, духмяний, звичайний, росний № 1, росний № 2 і дерев'яне (оливкове) масло.

Товари поставляли (у різні роки) такі виробники і підприємства: віск – купці Варламов, Гриньов, Беляєв, Маргуліс, Хойтович, Сачко, Кунін, Струкова, Є.Томілін, Аврамов, К.Дмитренко, Баскин, Хелмер, Переплетчиков, Н.Вареников, Хальфін, Жуков, Л.Бень; гнотовий папір – брати Фоломіни з Києва і Ципін; сусальне золото – Думлінський; обгортковний папір – Лов'янов, фабрика князя Паскевича (Гомель); рогожу – Смирнов; ладан і оливу – Дуглеров; цеглу – Доброницький; бланки і етикетки – Чернігівська губернська друкарня; дрова – А.Беренстон. [26].

З середини 80-х рр. XIX ст. на сторінках часопису "Черниговские епархиальные известия" регулярно, двічі на рік, друкувалися докладні звіти про роботу свічкового заводу, які дають змогу ретельно розглянути окремі види діяльності підприємства та його фінансові показники. Зокрема, у них зазначалися дані про видатки і прибутки підприємства, борги клієнтів і заводу, відомості про вироблену продукцію, кошти, які були надані на потреби єпархії, інформація про постачальників товарів та ін. Так, зі звіту за 1886 р. довідуємося, що завод внаслідок різноманітних операцій отримав 175 тис. 826 крб., чистий прибуток становив 28 тис. 311 крб., витрати на потреби єпархії: 7508 крб. на добудову будинку Чернігівського єпархіального жіночого училища, 5 тис. крб. – емеритальній касі. Обіг грошей, товарів і матеріалів становив 881 тис. 18 крб. Фонди підприємства оцінювалися у 138 тис. 301 крб. На кінець 1886 р. завод був винен: купцю Варламову за придбаний у нього віск – 9057 крб., купцю Томильну – 8762 крб. (також за віск), купцю Л.Беню – 373 крб., емеритальній касі – 30 тис. 900 крб. [27]

Чернігівський єпископ Веніамін у 1888 р. своїм наказом скасував існування такого явища, як комісіонерство [28].

У 1889 р. на сторінках часопису "Черниговские епархиальные известия" була опублікована затверджена чернігівським єпископом Веніаміном інструкція для осіб, що керували Чернігівським єпархіальним свічковим заводом. Вона, зокрема, чітко визначала мету діяльності підприємства і регламентувала роботу кожного члена заводського управління. Згідно з положеннями інструкції, підприємство складалося з двох частин – зі свічкового і воскобілильного заводів. Йшлося також про будівлі обох виробництв [29].

Більшу частину свічок завод у 1889 р. реалізував через купця Н.Вареникова. Він же за домовленістю виготовляв окремі сорти свічок для потреб Чернігівського єпархіального підприємства. Для визначення якості воску завод співпрацював з фармацевтом Шлегелем. Страхові операції проводив О.Серафимович [30].

30 січня 1890 р. з'їзд духівництва Чернігівської єпархії підтвердив свої попередні рішення щодо виключної купівлі церквами свічок безпосередньо з місцевого заводу та дозволу комітетові підприємства на власний розсуд відкривати у кожному повіті одне складське приміщення, завідувачі яких мали забезпечувати відшкодування вартості наданих ним для реалізації свічок своїм рухомим і нерухомим майном. Свічковим складом, що містився у будинку єпархіального духівництва в Чернігові, того часу керував священник І.Ремболович. На заводі у той же період зберігалися грошові кошти церков, єпархіального будівельного комітету, якими підприємство вільно розпоряджалося і нараховувало їм за це відсотки [31]. Гроші, що надходили до управління заводу на зберігання, фактично відразу ж йшли на вирішення нагальних потреб єпархії, зокрема, на добудову і облаштування приміщень Чернігівського єпархіального жіночого училища. Взагалі, великі суми грошей ніколи не зберігалися на заводі, а надходили, наприклад, до ради єпархіального жіночого училища. Таким чином, комітет підприємства грав роль посередника і "грошового гаманця" у фінансово-господарських операціях на території Чернігівської єпархії. Реальні кошти завод отримував тільки від продажу свічок, вони ж зберігалися у Чернігівському міському банку (під 3% річних) [32].

14 травня 1890 р. Державною радою був затверджений закон про виготовлення і продаж свічок, який діяв на всій території Російської імперії. Чернігівський пресосвященний Веніамін своїм рішенням запровадив ці нові загальнодержавні правила по єпархії. Зокрема, свічки мали вироблятися виключно з чистого бджолиного

воску. Для оптового продажу свічки слід було складати у пакунки із заводською етикеткою (не менше 20 фунтів у пакунку) із зазначенням на обгортці "церковные восковые свечи". Роздрібна торгівля була дозволена лише церквам і свічковим складам [33].

У жовтні 1890 р. єпархіяльний з'їзд духовництва кардинально реорганізував заводське управління і переобрав його керівництво. Зокрема, були обрані на три роки, а преосвященним Веніаміном затверджені: на посаді наглядача – О.Корейша, на посаді завідувача управління – священник В.Миславський, помічником завідувача – священник І.Ремболович, казначеєм – Г.Вербицький (через відмову останнього обов'язки виконував колишній наглядач священник А.Некрашевич). Поважним блюстителем підприємства було обрано протоієрея І.Буримова. Усі зазначені особи повинні були приступити до виконання своїх обов'язків з 1 січня 1891 р. Заводське управління складалося із завідувача, його помічника, наглядача та казначея. Завідувач заводу мав отримувати 400 крб., наглядач і казначей – по 900 крб. на рік. Двоє останніх повинні були постійно перебувати на заводі у помешканнях з освітленням та опаленням. Головною ж особою на підприємстві, яка керувала виробничим процесом, піклувалася про зберігання матеріалів і товарів, займалася їхньою закупівлею, видачею свічок покупцям, був наглядач заводу. Відповідальною особою, що управляла конторою, здійснювала облік, отримувала гроші для закупівлі необхідних матеріалів, видавала платню службовцям, був казначей. Діяльність інших посадовців та структур підприємства контролював завідувач управління свічкового підприємства, котрому допомагав помічник. Нове керівництво повинно було розробити оновлену інструкцію, яка б регламентувала діяльність заводського управління. Планувалося через деякий час зробити на заводі водогін, придбати коня (за 100 крб.) [34]. Підприємство обслуговувала страхова компанія "Саламандра" з Санкт-Петербурга. Зокрема, у 1890 р. річний страховий внесок становив 1675 крб. [35]

Таким чином, під час другого періоду діяльності заводу єпархіяльним керівництвом були здійснені окремі реформи, що дозволили підприємству нарощувати обсяги виробництва і збільшувати фінансові надходження.

1. Кучеровский Г. Черниговский епархиальный свечной завод (1872 г. – 1912 г.) и назревший вопрос // Вера и жизнь. – 1914. – № 20. – Часть неофициальная. – С. 63-76; № 21. – С. 54-63.

2. Распоряжения епархиального начальства // ЧЕИ. – 1872. – № 10. – Часть официальная. – С. 235-248; Отчет о состоянии Черниговского епархиального свечного завода, с 5 июля 1872 г. по 1 февраля 1873 г. // ЧЕИ. – 1873. – № 15. – Часть официальная. – С. 328-336.

3. Акт о принятии от Черниговского архиерейского домоуправления свечного завода для передачи оного в заведывание комитета, учрежденного при заводе // ЧЕИ. – 1872. – № 14. – Часть официальная. – С. 332-338.

4. Журнал заседания комиссии по устройству Черниговского епархиального свечного завода // ЧЕИ. – 1872. – № 21. – Часть официальная. – С. 539-541.

5. Руководство для комитета по Черниговскому епархиальному свечному заводу // ЧЕИ. – 1872. – № 23. – Часть официальная. – С. 563-575; Отчет о состоянии Черниговского епархиального свечного завода за 1873 и первую половину 1874 года // ЧЕИ. – 1874. – № 20. – Часть официальная. – С. 433-443.

6. Отчет о состоянии Черниговского епархиального свечного завода, с 5 июля 1872 г. по 1 февраля 1873 г. // ЧЕИ. – 1873. – № 15. – Часть официальная. – С. 328-336.

7. Распоряжения епархиального начальства // ЧЕИ. – 1873. – № 19. – Часть официальная. – С. 405-418.

8. От комитета Черниговского епархиального свечного завода // ЧЕИ. – 1872. – № 23. – Часть официальная. – С. 594-596.

9. Распоряжения епархиального начальства // ЧЕИ. – 1873. – № 16. – Часть официальная. – С. 340.

10. Отчет о состоянии Черниговского епархиального свечного завода, с 5 июля 1872 г. по 1 февраля 1873 г. // ЧЕИ. – 1873. – № 17. – Часть официальная. – С. 363-372.

11. Отчет о состоянии Черниговского епархиального свечного завода за 1873 и первую половину 1874 года // ЧЕИ. – 1874. – № 20. – Часть официальная. – С. 433-443.

12. Журналы Общеeparхиального съезда депутатов духовенства Черниговской епархии // ЧЕИ. – 1874. – № 21. – Часть официальная. – С. 461-476.

13. Распоряжения епархиального начальства // ЧЕИ. – 1875. – № 3. – Часть официальная. – С. 48.

14. Журнал комитета Черниговского епархиального свечного завода 1878 года марта 12 дня // ЧЕИ. – 1878. – № 13. – Часть официальная. – С. 224-228.
15. О свечном заводе // ЧЕИ. – 1879. – № 14 – 15. – Часть неофициальная. – С. 160-163.
16. Отчет о состоянии Черниговского епархиального свечного завода за 1873 и первую половину 1874 года // ЧЕИ. – 1874. – № 20. – Часть официальная. – С. 433-443; Сведения о приходе и расходе сумм на постройку новых зданий Черниговского духовного училища // ЧЕИ. – 1879. – № 3. – Часть официальная. – С. 45-47.
17. Ведомость о количестве долгов Черниговскому епархиальному свечному заводу за восковые свечи, отпущенные из завода, за месяц декабрь 1879 года // ЧЕИ. – 1880. – № 6. – Часть официальная. – С. 63-65.
18. Ведомость о количестве долгов Черниговскому епархиальному свечному заводу за восковые свечи, отпущенные из завода, за март месяц 1880 года // ЧЕИ. – 1880. – № 19. – Часть официальная. – С. 226-229.
19. Ведомость о долгах Черниговскому епархиальному свечному заводу к 1 апреля 1881 года // ЧЕИ. – 1881. – № 19. – Часть неофициальная. – С. 425-428.
20. Журналы общепархиального съезда депутатов от духовенства // ЧЕИ. – 1885. – № 4. – Часть официальная. – С. 103-105.
21. Журналы общепархиального съезда депутатов от духовенства // ЧЕИ. – 1885. – № 4. – Часть официальная. – С. 107-109, 120-121; Список комиссионеров и церквей, состоящих в долгу более полугода Черниговскому епархиальному свечному заводу к 1 мая сего 1885 года, за отпущенные свечи // ЧЕИ. – 1885. – № 15. – Часть официальная. – С. 551-554.
22. Журналы общепархиального съезда депутатов от духовенства Черниговской епархии // ЧЕИ. – 1885. – № 12. – Часть официальная. – С. 419-423, 432, 434; Журналы общепархиального съезда депутатов духовенства // ЧЕИ. – 1885. – № 18. – Часть официальная. – С. 653-655.
23. От комитета Черниговского епархиального свечного завода // ЧЕИ. – 1885. – № 23. – Часть официальная. – С. 759-766.
24. Отчет Черниговского епархиального свечного завода за 1885 год // ЧЕИ. – 1886. – № 16. – Часть официальная. – С. 567-595.
25. Журналы общепархиального съезда, утвержденные его преосвященством // ЧЕИ. – 1886. – № 4. – Часть официальная. – С. 74-75, 81-84; Отчет Черниговского епархиального свечного завода за 1885 год // ЧЕИ. – 1886. – № 16. – Часть официальная. – С. 567-641.
26. Акт ревизионной комиссии и доклад управления свечного завода // ЧЕИ. – 1896. – № 6. – Часть официальная. – С. 125-135.
27. Отчет комитета свечного епархиального завода за 1886 год // ЧЕИ. – 1888. – № 1. – Часть официальная. – С. 3-64.
28. Журналы общепархиального съезда депутатов от духовенства // ЧЕИ. – 1888. – № 6. – Часть официальная. – С. 273-274.
29. Распоряжения епархиального начальства // ЧЕИ. – 1889. – № 12. – Часть официальная. – С. 401-442.
30. Отчет об операциях Черниговского епархиального свечного завода за 1889 год // ЧЕИ. – 1890. – № 13. – Часть официальная. – С. 285-313; Отчет об операциях Черниговского епархиального свечного завода за 1889 год // ЧЕИ. – 1890. – № 14. – Часть официальная. – С. 335-346.
31. Журналы общепархиального январского съезда депутатов духовенства Черниговской епархии // ЧЕИ. – 1890. – № 5. – Часть официальная. – С. 129, 140-141, 144.
32. Разные известия // ЧЕИ. – 1890. – № 8. – Часть официальная. – С. 127.
33. Распоряжения епархиального начальства // ЧЕИ. – 1891. – № 13. – Часть официальная. – С. 471-474.
34. Отношение Черниговской духовной консистории общепархиальному съезду от 19 октября 1890 года // ЧЕИ. – 1890. – № 23. – Часть официальная. – С. 642-660.
35. Журналы по делам свечного епархиального завода // ЧЕИ. – 1891. – № 24. – Часть официальная. – С. 20 – 64.

В статье на основе материалов, которые были опубликованы в журналах "Черниговские епархиальные известия" и "Вера и жизнь", говорится о деятельности Черниговского епархиального свечного завода в 1872 – 1916 гг. Основное внимание уделено вопросу финансирования этим предприятием различных церковно-образовательных проектов в Черниговской епархии.

Ключевые слова: Черниговская епархия, завод, предприятие, свечи, прибыль.

On the basis of the materials which were published in the newspaper "Chernihiv eparchial tidings" and "Faith and life" this article refers to the activities of the Chernigov diocese candle factory in the 1872-1916. In this article basic attention is spared to the question of financing various church and educational projects in the Chernigov diocese by this enterprise.

Keywords: Chernihiv diocese, factory, candles, profit.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК СЛОБОЖАНСЬКИХ МОНАСТИРІВ СЕРЕДИНИ XVII – XVIII СТ. МОНАСТІРСЬКЕ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ

Стаття присвячена історії розвитку монастирського землеволодіння на території Сумського та Охтирського полків у середині XVII – XVIII ст.

Вивчення аспектів економічного розвитку монастирів Слобожанщини показало, що у даному випадку їхня модель господарювання має свої особливості.

Це пов'язано з тим, що обитель – закрита установа з певним уставом та засобами відносин із навколишнім світом. З початку існування монастиря господарство не було орієнтоване на ринкове виробництво. Ченці власноруч обробляли невеликі земельні ділянки, що розташовувалися поряд з монастирем. Незначна кількість ченців на першому етапі існування обителі робила недоцільним придбання великих земельних наділів. Грошові пожертви козаків за кілька десятків років привели до збагачення монастирів. Вони починають активно скуповувати землю в окремих козаків та наймати селян з навколишніх слобід і хуторів. Основою економічного розвитку монастирів у перші роки існування було утримання їх з боку козаків та старшини. Є чимало писемних свідчень про те, що саме старшина ставала ініціатором заснування монастиря. Нею виділялася земля і кошти на його будівництво та утримання. Так, Сумський Успенський чоловічий та Сумський Іоанно-Предтечів дівочий монастирі були засновані за ініціативою сумського полковника Герасима Кондратьєва, а Михайлівський Іоанно-Предтечів монастир заснований і перебував на утриманні гадяцького полковника Михайла Васильєва, а після поразки Карла XII та гетьмана Івана Мазепи – родини Полуботків. Ініціаторами заснування Вольненського Троїцького монастиря були воевода та стрільці міста Вольного. Миколаївський Білогірський монастир заснували ченці-втікачі, але у перші роки існування монастиря всіляко підтримувалися спершу Герасимом, а пізніше Андрієм Кондратьєвими. Суджанський Іоанно-Предтечів монастир був заснований за ініціативою Белгородського ротмістра Семена Кнови.

У другій половині XVII ст. у містах та містечках, поблизу яких розташовувалися монастирі, проходили сезонні торги та ярмарки. Ченці часто самі були ініціаторами та упорядниками торгів, що приносило суттєвий прибуток, який не обкладався податками. Зберігся документ, у якому полковник міста Вольного скаржився на ченців Троїцького монастиря, які присвоїли собі право торгувати міддю [1].

Московський уряд був зацікавлений у службі козаків-переселенців з Правобережжя. Козаки отримували жалування вже високопробними срібними монетами московського карбування, але деякий час на Слобожанщині в обігу існували монети з низькопробного білону з Речі Посполитої та шведських володінь у Північній Європі та високопробні чеські та німецькі талери. Про обсяг монет, які були в обігу на території Сумського та Охтирського полків, свідчать скарби, знайдені у XX ст. у Сумах та Охтирці. Вони містили від 300 до 8000 срібних монет [2]. Приховування скарбів датується серединою XVII – початком XVIII ст., тобто часом, коли на цій території відбувалися найчастіші та нищівні татарські набіги.

© Кравченко Олександр Миколайович – аспірант кафедри всесвітньої історії Інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського.

Зі стабілізацією на початку XVIII ст. соціально-економічного та політичного становища на Слобожанщині монастирі вже виступають на економічний простір як заможні землевласники. До цього приводить кілька чинників.

Перші козаки-переселенці досягають досить поважного віку і, за традицією, починають відписувати маєтності, отримані від влади, та власноруч засновані слободи монастирям, до виникнення яких були безпосередньо причетні. Сторожова служба, яку несла переважна більшість козаків, була небезпечна, а часті напади татар приводили до значних втрат серед козаків. Козаки, які не мали сімей та родичів, часто у заповітах своїми правонаступниками вказували монастирі. Такі процеси відображені у грамотах, де досить точно, з переліком усіх топографічних прив'язок, описуються земельні ділянки, слободи та хутори, які переходять до володінь монастиря. Православні монастирі активно підтримувалися московським патріархатом, який вважав їх осередком духовного життя на нових землях та основою свого впливу на новоприбулих козаків. Відомо, що частина козаків сповідувала греко-католицьку віру, і тому було вкрай необхідно утвердження державної православної релігії на західних рубежах Московського царства.

З початку свого існування монастирі отримували земельні ділянки. Часто вони були невеликі за площею і розташовувалися поблизу новозбудованого монастиря.

Стрільці російських прикордонних фортець та козаки, що переселилися на нові землі, були зацікавлені у будівництві на території фортець церков та неподалік монастирів. Для цього часто вони ставали ініціаторами запрошення священників, які отримували приходи та ставали настоятелями монастирів. У перші роки існування козаки та старшина фактично брали на утримання монастир та виділяли поруч земельні ділянки.

У 1675 р. Вольненський Троїцький монастир отримує у власність від старшин та стрільців містечка Вольного 40 десятин землі, ще 50 було надано у 1683 р. Право власності на володіння земельними ділянками було підтвержене царською грамотою у 1688 р. У 1693 р. стрільцями Вольного Троїцькому монастирю було надано у власність земельну ділянку загальною площею 20 чвертей за рахунок земель загальної власності містечка Вольний, що не перебувають у користуванні. Таким чином, за 30 років стрільцями та старшинами Вольного було безкоштовно передано у власність Вольненському Троїцькому монастирю земельні ділянки, які у майбутньому склали основу монастирського землеволодіння. Аналізуючи документи, опубліковані Філаретом, та залучаючи дані археологічних розвідок у цьому регіоні, можна відтворити межі ресурсної зони монастиря.

Земельні ділянки, відведені монастирю, розташовані в основному на південь від нього. Збереглися окремі орієнтири, за якими вимежовувалися кордони для монастирських земельних ділянок. Західна межа землевідведення починається від р. Ворсклиця, від якої кордон прямує на Гутнев пруд, який можна локалізувати у південно-західній частині села Попівка Великописарівського р-ну в урочищі Гутинове. Наступний орієнтир – курган Розкопана могила, який згадується у документі, далі йдуть назви курганів Сурковий та Плоский. Не виключено, що ними можуть бути кургани, розташовані на південь від сучасного с. Попівка. Тут кордон повертає на схід, і далі межа проходить до Хотмизького кордону, тобто до межі землеволодінь Хотмизької фортеці, який можна локалізувати на північний схід від містечка Вольний, на витоках р. Ворсклиця. Потім у грамоті зазначено, що межею землевідведення є знову р. Ворсклиця. Отже, північний кордон земельної ділянки проходить течією р. Ворсклиця, західний – від Гутнева пруда до кургану Розкопана могила, південний – від Розкопаної могили до Суркового та Плоского курганів, східний – від Суркового та Плоского курганів до витоків р. Ворсклиця [3].

Таким чином, для ведення селянського господарства монастир отримав землі, розташовані навколо нього. На них згодом було побудовано новий монастир та виникло село Монастирське (сучасне с. Попівка). Загальна площа земельної ділянки, яка була відведена у власність монастирю, становить близько 200 га. Сюди

входили орні землі (чорнозем, лесові, сірі супіщані та піщані ґрунти), заплавні луки та сіножаті. У XVIII ст. ченці власним коштом налагодили виробництво цегли з місцевої глини для будівництва церкви. Наявність земельних володінь виводила монастир зі стану економічної залежності від нерегулярних майнових пожертвувань.

Неврегульованість процедури землевідведення на території північного заходу Слобожанщини, яка у XVI – першій половині XVII ст. входила до Путивльського уділу, пізніше, у другій половині XVII ст., призвела до того, що часто у власність та постійне користування козакам відводилася земля, яка вже мала власника. Це породжувало часті суперечки. Очільники козацьких ватаг, котрі згодом ставали сотниками та полковниками новозбудованих містечок, часто роздавали земельні ділянки без узгодження з путивльським воєводою та московським урядом.

За указом царя Олексія Михайловича полковники та сотники слобожанських містечок мали право вільно, на свій розсуд роздавати земельні ділянки козакам для ведення особистого селянського господарства, не уточнюючи межі та наявність власників цих земельних ділянок. Земельні ділянки надавалися як у власність, так і в постійне користування з правом подальшого викупу наділу. Таким чином, у одного земельного наділу могло бути два та навіть три власники або користувачі. Юридично земля, на якій розташовувалися нові містечка, слободи та хутори, належала Путивльському уділу, і саме там були власники земельних ділянок. Незаселені землі використовувалися як пасовища, лісові вирубки, борті. З появою на Слобожанщині нових населених пунктів постало питання про виділення новим містечкам землі.

Отримавши землю у власність або користування, козаки часто без відома полковників та сотників продавали її, а новий власник починав господарювання, часто вступаючи в конфлікт з її юридичним власником.

У 1647 р. серед пасік та бортей, які описувалися за наказом белгородського воєводи, значна кількість була розташована на Середньому Пслі, поряд з Сумним городищем. Відомий випадок зрубування бортних знаків козаками-переселенцями в лісах на Пслі в районі Сум, що належали путивлянину, та заміна їх власними, що стало причиною конфлікту.

Така практика призвела до того, що скарги з боку путивлян на самовільне захоплення землі стали причиною проведеної у 80-х роках XVII ст. кампанії по впорядкуванню відведених у власність та користування земель новим поселенцям. Грамоти, складені представниками московського уряду для Сум, Ворожби, Миропілля, Недригайлова та інших містечок, стали у подальшому основою для регулювання питань землеволодіння. Але землевпорядні роботи окремо для монастирів не проводилися. Землі, які настоятелі отримували у власність, виділялися із земель запасу навколишніх населених пунктів. Така практика застосовувалася для Сумського Успенського, Миколаївського Білогірського, Охтирського Благівіщенського (Свято-Троїцького) монастирів. На початок XVIII ст. процес землевідведення та юридичного закріплення права власності на землю завершився. Дяками Монастирського приказу було укладено кадастрові списки, в яких окремо було виділено монастирські землі. Встановлення меж земельних ділянок проходило за участю землевпорядника з Курська або Белгорода та представника монастиря, найчастіше казначея. Часто настоятелі монастирів самовільно захоплювали земельні ділянки. Особливо це стосується земель загального користування – лісів, луків та пасовищ. Для легалізації права користуватися земельними ділянками ігумени і настоятелі писали грамоти царю, де зазначали, що монастир бідний та обділений землею. Часто цього вистачало для того, щоб володіння земельною ділянкою було офіційно закріплено за монастирем. Так, у 1761 р. Охтирський Благівіщенський (Свято-Троїцький) монастир самовільно захопив понад 100 дес. лісу.

Економічний розвиток Сумського Успенського монастиря починається з досьвіт щедрих пожертв з боку сім'ї сумського полковника Герасима Кондратьєва. У

1658 р. Г. Кондратьєвим було виділено монастирю 225 дес. землі та лісу поряд з монастирем. Не виключено, що і козацька старшина за традицією жертвувала гроші та землі монастирю. На останню чверть XVII ст. Сумський Успенський монастир уже мав достатньо коштів для придбання землі у козаків Сумського полку. У 1677 р. ігуменом монастиря було придбано два хутори у верхів'ях р. Бездрик у сумських козаків. Відомі грамоти 1677, 1685 та 1686 років, які регулюють земельні відносини монастиря та козаків Сумського полку [4].

Аналізуючи тексти грамот та досить напружені відносини між Сумами та Сумським Успенським монастирем у питаннях розмежування земельних наділів, можна прийти до висновку, що більша частина угод про продаж або передачу земельних ділянок на схід від Сум відбувалася без попереднього погодження із сумською владою. Сумські міські володіння у другій половині XVII ст. мали спільний кордон, і продаж будь-якої із земельних ділянок приводив до порушення їх цілісності. Тому для підтвердження права монастиря володіти та користуватися землею в кінці XVII ст. було складено кілька грамот.

Грамоти практично повторюють за змістом одна одну і досить чітко, з перерахуванням усіх топографічних прив'язок та орієнтирів вимежують земельні угіддя. На жаль, на даний час з відносною вірогідністю можна локалізувати лише кілька топонімів. Урочище Красна Гірка – на північ від колишнього села Мала Чернечина, р. Комишанка – нині перетворена на каскад ставків, р. Бездрик, р. Битиця, р. Гнилиця. Інші топоніми, Вишневський та Федоровий стани, на жаль, не локалізовані. Судячи з тексту грамот, земельні відносини між монастирем та Сумським полком були напруженими. Земля, куплена в кількох козаків цього полку, межувала безпосередньо з монастирем і була розташована на схід від Сум.

У процесі заселення земель, що у XVI – першій половині XVII ст. належали Путивльському уділу, виділення наділів відбувалося стихійно, без втручання московської влади. Землями наділялися козаки та старшина, і часто ця земля мала двох господарів, що стало причиною зіткнень та взаємних скарг путивльських служилих людей, які мали тут бортні угіддя та сумських козаків. Для вирішення земельної проблеми у 1682 р. до Сум белгородським воєводою направлено піхотного капітана Мирона Золотарьова, який склав опис земельних угідь [5]. Однак у цьому опису не виділяються монастирські землі. Скоріш за все, монастирська земля розглядалася як частина сумського землеволодіння і не була об'єктом земельної власності для белгородського землевпорядника.

За документом 1682 р. було реконструйовано межі землеволодінь Сумського полку. Використовуючи текст грамот 1685 та 1686 рр., можна графічно відновити межі ресурсної зони Сумського Успенського монастиря. Північний кордон монастирських володінь проходить течією Псла від Федорова та Вишневського станів, які, найімовірніше, локалізуються на північ від Сум. Далі кордон іде берегом Псла до впадіння р. Битиці. Потім межа повертає на південь на р. Гнилиця та йде течією річки до її витоків. Наступним орієнтиром є р. Бездрик та козацький хутір Степана Мазана у її верхів'ях. Хутір локалізується за 1 км на північ від сучасного села Бездрик Сумського р-ну (поселення Бездрик 1) [6]. Далі кордон іде вниз за течією р. Бездрик до її впадіння у р. Сироватка.

З півночі монастирські володіння межують із землями Путивльського уділу. Південний та східний кордони проходили, найімовірніше, в межах земель, що належали Сумам. Західний кордон – по вільних землях і межував з володіннями Миропілля. Найбільше проблем у землевпорядників викликав східний кордон, який відмежовував сумські володіння від власне монастирських. Не виключено, що за кілька десятків років існування монастиря було придбано окремі земельні ділянки у козаків Сумського полку, які не мали спільних кордонів. Тому при виділенні землі часто орієнтири проходять за течією річок.

Монастирські володіння займали територію, 80 відсотків якої становив великий лісовий масив (Чорний Гнилецький ліс), в середині якого протікає кілька невеликих річок, приток Псла, Рибиці та Сироватки. Землі, придатні для орного

землеробства, розташовані у заплавах річок. Переважно це миси та похилі підвищення їх правих берегів. Більша частина угідь використовувалася як луки та пасовища.

Аналізуючи склад ґрунтів, можна зробити висновок, що домінуючими у земельних наділах монастирів були передусім легкі сірі лесові, супіщані та піщані ґрунти. Чорноземи практично відсутні. Тут слід відмітити, що межа монастирських землеволодінь часто збігається з межею поширення чорноземних ґрунтів. Для обробки чорнозему у XVII ст. стали використовувати важкий плуг, однак на Слобожанщині, особливо на території Охтирського та Сумського козацьких полків, він у середині XVII ст. не отримав поширення. Аналіз розташування сіл та хуторів, заснованих у другій половині XVII ст. у басейні середнього Псла та Ворскли, свідчить про тяжіння їх до заплавних лук та долин невеликих річок з легкими алювіальними ґрунтами. Так, територія вододілу Псла та Сейму, розташована на північ від Сум, була заселена переважно у XIX ст. Лесові та супіщані ґрунти були більше пристосовані для обробки легким плугом, який міг бути виготовлений місцевим ковалем без застосування складних технологій. Зважаючи на залежність монастирів від економіки навколишніх містечок, логічною є відмова від обробки важких лісостепових чорноземів.

Однією з найпоширеніших форм господарювання ченців стало заснування водяних млинів. Долини середньої течії Псла та Ворскли, багаті струмками та невеликими річками, були найбільш пристосованими для будівництва греблі та млина. Млини не потребували значної кількості робочої сили, але приносили значний прибуток. Вони ставилися практично по всіх річках, згаданих у грамотах. Млини приносили чистий грошовий прибуток монастирям, при цьому настоятелі намагалися отримати податкові пільги, які потім були закріплені царськими грамотами. Козаки та селяни з навколишніх сіл були зобов'язані молоти зерно саме на монастирських млинах. У 1725 р. Успенський монастир придбав земельну ділянку та млин по р. Сироватка. Часто це було спеціально закріплено текстом грамоти, що робило монастир монополістом у цій галузі. В кінці XVII ст. настоятель Успенського монастиря отримав місце для будівництва монастирського двору в Сумах. Він розташовувався на території сучасного провулку Терезова (колишній Монастирський), практично в центрі Сумської фортеці.

На території Сум у 20 – 30-х роках XVIII ст. відбувається значне піднесення торгівлі, особливо ярмарків. Белгородський архієпископ Досіфей писав до св. Синоду, що: "в слободском полку, в г. Сумах устанавлено ярмарковать всякими товарами на первой неделе Великого поста и бывает съезд всяких торговых людей, где торгуют богомерзкие жиды, в которые дни надлежало иметь пост и благоговейное богомолье приходить в церкви Божий и совершать исповедь и святых тайн сообщать, а в таковое время как жители, так и торговые люди имеют всякую праздность, пьют безвременно и чинят забавы, играют музыки и всякие игры, к тому же с православными сообщаются премерзкие жиды в яствах и питии и тем оскверняют христиан, а церковное служение и святого поста содержание оставляется" [7].

У 20 – 30-х роках XVIII ст. настоятелями Сумського Успенського монастиря було придбано та отримано в дар низку земельних ділянок та млинів на території Краснопільської сотні. З кінця XVII – на початку XVIII ст. Сумський Успенський монастир починає засновувати села та хутори на землях, які придбав у кінці XVIII ст. У межах ресурсної зони монастиря відомі чотири села з назвою Чернеччина (Чернецьке), заснування яких можна пов'язати з Сумським Успенським монастирем. Крім заснованих власних слобод та хуторів, монастир разом із земельними ділянками купує і хутори. Один з них, хутір Степана Мазана, відомий за грамотою 80-х років XVII ст., локалізований у верхів'ї р. Бездрик, був куплений у одного з сумських козаків. Села з назвою Чернеччина (Чернецьке) відомі також поблизу Скельського Преображенського, Охтирського Благовіщенського (Свято-Троїцького) та Михайлівського Іоанно-Предтечевого монастирів. У XVII ст.

економічне зростання регіону та збільшення прибутків монастиря стали поштовхом до їх реконструкції. Монастир перетворився на великого і досить успішного землевласника у північно-східній Слобожанщині. Дерев'яна стіна замінюється на цегляну, яка з точки зору оборони менш ефективна, але на цей період монастир перестав бути прикордонною фортецею і не потребував міцних оборонних споруд. У цей час зводяться дзвіниця та, імовірно, підземні галереї.

Одним з економічно розвинутих монастирів Слобожанщини був Охтирський Благовіщенський (Свято-Троїцький). З початку існування він отримує від жителів Охтирки землі, розташовані навколо гори Ахтир, та Доброславівку. Передача землі затверджена царською грамотою. За архівними даними кінця XVIII ст., загальна площа землі, яка була виділена у власність монастирю, становила 1079 десятин, згодом на цих землях було засновано село Чернеччина. У XVIII ст. монастирю в с. Чернеччина належало 200 десятин землі із загальної площі 1079 десятин, решта належала парафіяльній церкві та селянам.

На відміну від Сумського Успенського та Вольненського Троїцького монастирів, землі Охтирського Благовіщенського (Свято-Троїцького) не були виділені окремою ділянкою. Більшість земельних наділів розташовувалася на відстані 8 – 9 верст. Це переважно незаселені землі, які оброблялися залежними селянами з навколишніх сіл та хуторів. На окремих ділянках згодом виникають невеликі поселення. У кінці XVII ст. монастир отримує в дар млин на р. Ворскла поблизу с. Лутище та земельну ділянку площею 8 десятин [8]. Земельні ділянки Охтирського Благовіщенського (Свято-Троїцького) монастиря розташовувалася на р. Ворсклі та її притоках, що дозволяє окреслити ресурсну зону монастиря. У 1720 р. завдяки Т.В. Надаржинському, який був духівником Петра I, Охтирський Благовіщенський (Свято-Троїцький) монастир отримує у володіння містечко Тростянець. Поряд з Тростянцем монастир отримує два хутори та землі загальною площею 312 десятин. У самому Тростянці розташовано понад 10 водяних млинів, частина з яких стала належати монастирю. Ще один млин був розташований на хуторі Чернеччиному, який було засновано на землях, що належали монастирю. Селяни, котрі належали монастирю, працювали у млині, окрім цього, обробляли землю, а частину врожаю віддавали монастирю. Подібна практика обробки землі селянами з навколишніх сіл, найімовірніше, використовувалася й іншими настоятелями слобожанських монастирів.

Ігумен Іоанн у грамоті від 28 липня 1762 р. зазначав: "За Ахтырским монастырем крестьян прежде сего не имелось и ныне ни одной души не имеется, кроме близ того монастыря устроенного за монастырским двором и при нем поселенных вольных черкас 180 душ; да в гор. Ахтырке приезжих четыре двора, в коих живут вольные черкасы 17 душ, с поселения означенного монастыря в 1654 г. на отведенной под оной монастырь впусте стоящей и ни кем не владеемой пахатной земле, небольшое число сенных покосов, на 1000 копен; лесной дачи небольшое число и рыбных ловлей с прочими угодьями; к тому ж на данных на поминовение от добродетельных дателей в вечное владение мельниц и хуторов. Мельница, состоящая в селе владельческом Лутищах, расстоянием от монастыря 18 верст, при коей мельнице ни одной души, також ни земли, ни леса не имеется, кроме едних мерошников. Хутор, прозываемый Гнилосыровский, при котором мельничное пустое место, дуга и земли пахатной малая часть, да сенных покосов на 500 копен. При оном хуторе вольных черкасов 8 душ расстоянием от монастыря 25 верст на речке Коломаке" [9].

Це стало основою значного економічного піднесення монастиря, яке припадає саме на цей момент. До володінь Охтирського Благовіщенського (Свято-Троїцького) монастиря відходять також навколишні села. На кінець XVIII ст. у Охтирського Благовіщенського (Свято-Троїцького) монастиря було у власності дев'ять земельних ділянок загальною площею 11337 десятин, на яких розташовувались одне містечко, три села, два хутори [9]. За даними "Экономических примечаний..", переважна більшість земельних ділянок використовувалася під посіви та

сіножаті. Цьому сприяють ґрунти – переважно сірі супіщані та заплавні алювіальні.

Відомо також про володіння ченцями значною кількістю водяних млинів, які ставилися по Ворсклі та її притоках. Найбільша кількість водяних млинів відома в місці впадіння кількох річок в р. Боромля. Серед інших занять значну частину займає рибальство. Риба – основний продукт отримання тваринного білка ченцями під час посту. На відміну від Сумського Успенського монастиря, який заснував кілька сіл на власних землях, Охтирський Благовіщенський (Свято-Троїцький) монастир на момент закриття не мав залежних селян. Усі земельні ділянки, які належали монастирю, оброблялися селянами з навколишніх сіл. Про економічну діяльність інших монастирів дані практично відсутні. Філарет повідомляє, що на момент закриття Сумський Іоанно-Предтечів дівочий монастир був бідним та повністю залежав від внесків та пожертвувань. Для його утримання було передано млин у с. Сироватка, доходи від якого ішли до монастирської скарбниці.

У 1671 р. Миколаївський Білогірський чоловічий монастир отримав від сумського полковника А. Кондратьєва із земель запасу, які розташовані навколо містечка Миропілля, 30 десятин орної землі та 60 десятин сіножатей [10]. Грамотою 1672 р. "...великий государь пожаловал бы их, велел им к тому монастырю дать землю и сенных покосов, и в церковь Николая Чудотворца книги, ризы, сосуды и всякую церковную утварь" [11]. Крім того, ченці Михайлівського Білогірського монастиря займалися виготовленням вапна. Виходи мергелю відомі на правому березі середньої течії Псла. Урочище Фагор, де розташований монастир, являє собою природну гору з мергелю. Видобування цієї природної копалини було дешевим і не трудомістким. Для того, щоб добути значну кількість сировини, вертикальний схил підкопували, а породу вивозили підводами. Вапно використовувалося у виробництві будівельного розчину. Під час археологічних спостережень при реконструкції вул. Воскресенської у м. Сумах було виявлено кілька ям з будівельним вапном поряд із Воскресенською церквою. З початку XVIII ст. починається цегельне будівництво на Слобожанщині, і виробництво вапна було досить прибутковою справою. Монастир мав власне цегельне виробництво. Більша частина виготовленої продукції використовувалася при будівництві нового монастиря. У другій половині XVIII ст. Михайлівському Білогірському монастирю належало кілька хуторів (Прикольський та Івашковський) та частина дворів у с. Горналь [12].

У 1668 году белгородський ротмістр С. Кнова бив чолом царю Олексію Михайловичу "о порозжих землях в Суджанском уезде промеж больших лесов, поляна вокруг устья реки Мокрицкого Колодезя по речке по Пслу". Ходатайство ротмістра увенчалось успіхом: вся указанная земля была отдана в вечное владение Кнове за его службу "вместо Государева денежного жалования". У кінці XVII ст. Семен Кнова передав у власність Суджанському Іоанно-Предтечевому монастирю земельні ділянки навколо монастиря. Серед них орна земля, сінокоси та лісові угіддя. За картою генерального межування 1787 р., Суджанському Іоанно-Предтечевому монастирю належало кілька земельних ділянок навколо. Вони поділяються за місцем розташування. Східна ділянка, на якій розташовано монастир, має вигляд витягнутого прямокутника. Південна межа землеволодіння проходить правим берегом Псла, а на окремих ділянках переходить на лівий. Потім між селами Уланок та Конопелька повертає на північ і проходить вододілом до р. Конопелька. Далі повертає на схід і йде правим берегом р. Конопелька до невеликого хутора. Потім повертає на захід і паралельно дорозі, що з'єднує Суджу з Обоянню, прямує на схід до Псла. Загальна площа земельної ділянки становить близько 6 км². Західна ділянка підтрикутної форми розташована за 4 км на захід від монастиря. Південна межа йде від хутора Герасимова до яру Криничного. Далі повертає на північ до хутора Терентьєвського, а від нього – на південь до хутора Кубатовського. Загальна площа земельної ділянки становить 3 км². Земельні ділянки, які належали Суджанському Іоанно-Предтечевому монастирю, розташовані у запла-

вах річок Псел, Конопелька, Смерлиця. Тут переважають піщані ґрунти та заплавні алювіальні. Переважна більшість території – це луки та сіножаті. Земля, придатна для ведення сільського господарства, розташована на північ від р. Конопелька. На захід від монастиря тягнуться мокрі яри, порослі лісом. Невелика ділянка, де є чорноземні ґрунти, розташована в районі хуторів Терентьєвського та Хомовського. На території, яка належала монастирю, розміщені два села та вісім хуторів.

Іоанно-Предтечевому монастирю належав також Михайлівський Іоанно-Предтечів монастир. Михайлівський Іоанно-Предтечів монастир був на утриманні родини гетьмана Самойловича. На північній околиці села Михайлівка зберігся великий, на кілька гектарів, фруктовий сад, який має назву Монастирський.

З передачею володінь гетьмана І. Мазепи П. Полуботку починається активне будівництво в монастирі. Філарет наводить дані про устрій Михайлівського Іоанно-Предтечевого монастиря: "В хуторе Андреевском заштатный мужеский монастырь, называемый Предтечева пустынь; она состоит на содержании бригадира Александра Федоровича Коробовскаго; положение имеет на косогоре и при копанном пруде; в той пустыни церковь деревянная во имя Крестителя Господня Иоанна; кельи строительския, монашеския и ограда деревянные; из живущих там постриженных монахов 6, да не постриженных послушников 5 человек; за пустынею крестьян г. Коробовскаго 52 д. м. 52 ж. в 11 дворах" [13].

Археологічні розвідки також дали досить матеріалу, для того, щоб мати уявлення про економічний розвиток монастиря. Цегляні храм та будинки можуть свідчити про високий матеріальний статок монастиря. Монастирю належали ділянки лісу на лівому березі р. Псел. На монастирських землях у XVIII ст. було засноване с. Чернецьке, розташоване за 2 км на південний схід від м. Лебедин Сумської обл.

Монастирські господарства широко використовували промисли. Одним з промислів, який не потребував зайнятості значної кількості людей, було бортництво. Пасіки влаштувалися ченцями на власних землях. Ченці займалися збутом меду на ярмарках, що приносило додатковий прибуток монастирю. Мед та віск були досить дорогими, і більша частина добутого перекуповувалася на ярмарках і вивозилася до Московської держави та країн Західної Європи. Досить поширеним промислом було винокуріння. У другій половині XVIII ст. Охтирський Благовіщенський (Свято-Троїцький) монастир мав винокурню на 4 казани [14]. Не виключено, що горілку та пиво на продаж варили й інші монастирі. На Слобожанщині монастирське та старшинське винокуріння було досить поширеним.

У середині XVIII ст. господарство монастирів було в основному натуральним. Усі продукти, що були вирощені ченцями, ішли для власного харчування. Те саме стосується і предметів побуту. Більша частина нескладного реманенту виготовлялася самими ченцями. Ресурсні зони монастирів розташовано в місцях, де багато невеликих річок, струмків та проток, де водяться хутрянні звірі – бобри та ондатри. Бобровий промисел в Україні переживає значне піднесення у XVI – XVIII ст., коли збільшується попит на хутро у країнах Західної Європи. На жаль, писемні джерела не повідомляють, якими промислами займалися ченці. Традиційне полювання через обмежену кількість ченців, скоріш за все, не було поширеним. Бобровий промисел, котрий не вимагав спеціальних пристроїв та зброї, цілком міг бути освоєний ченцями, які щойно переселилися в місця, де віціліла популяція бобра. Навіть на сьогодні зберігся доволі значний ареал поширення цього звіра у середній течії Псла та Ворскли.

Полювання на бобра не носило сезонний характер, до того ж, якщо хутро йшло виключно на продаж, то м'ясо та жир використовувалися для їжі та у медичних цілях. Відомо, що хвіст бобра, який був вкритий шкірою і нагадував риб'ячу луску, інколи вживався ченцями і їжу під час посту. Про наявність бобрових гонів свідчать назви річок басейну Псла і Ворскли та численні назви урочищ з коренем "бобр", розташованих в середині ресурсних зон Сумського Успенського, Охтирсь-

кого Благовіщенського (Свято-Троїцького) та Вольненського Троїцького монастирів. У грамотах, даних Сумському Успенському монастирю, згадуються Вишневецький та Федорів стани. Скоріш за все, йдеться про сезонні табори, де могли розташовуватися рибалки, мисливці та бортники. За документом, стани розташовані поряд з Пслом, що не виключає присутність тут і мисливців на бобра. Практично всі монастирі займалися рибальством для власних потреб. Рибний промисел, яким займалися монастирі Середнього Подніпров'я, не отримав поширення на Слобожанщині. За даними "Экономических примечаний...", у річках водилися в основному щуки, лини, карасі, окуні [15]. Невелика частина вилову використовувалася для власних потреб, а основна частина риби йшла на продаж.

Отже, початок заснування монастирів на території Слобожанщини починається в середині XVII ст. одночасно з процесом колонізації. На перших етапах існування також виконують функції фортеці. Поступово монастирі стають власниками земельних ділянок, хуторів, сіл та навіть містечок. З початку XVIII ст. монастирі стають самостійною, економічно незалежною ланкою у соціально-економічному розвитку північно-східної Слобожанщини. Аналізуючи земельні володіння монастирів та порівнюючи їх з володіннями старшини та козаків, можна зробити висновок про те, що монастирські володіння розташовані переважно вздовж невеликих річок та струмків. Серед земель переважають сіножаті та луки, чорноземні орнік земля набагато менше. На першому етапі існування монастирське господарство зорієнтоване більше не на орне землеробство, а на менш трудомісткі типи господарювання – пасіки, млини, сіножаті, де невелика кількість працівників може принести гарантований прибуток. У XVIII ст. значні земельні наділи стали основою для економічного розвитку монастирів. Вони володіли не просто земельними наділами, часто козаки та старшина відписували їх разом із розташованими там хуторами. Слід зазначити, що земельні володіння були у монастирів із великою кількістю ченців та послушників.

Найбільшими землевласниками були Сумський Успенський та Охтирський Благовіщенський (Свято-Троїцький) монастирі. Натомість Михайлівський Іоанно-Предтечів монастир, де мешкало у кінці XVIII ст. усього 6 ченців, і не мав земельних володінь. Монастирі стали відігравати провідну роль в окремих галузях сільського господарства. Так, привілей ставити млини на невеликих річках створив усі умови для того, щоб Сумський Успенський монастир зайняв лідируючі позиції на ринку виробництва борошна у Сумах. Монастирські млини не обкладалися податком і працювали ефективніше, ніж козацькі. Податкові привілеї надавалися монастирям і для торгів на ярмарках, де монастирські товари були широко представлені. Монастирі мали свої постійні торгові двори на ярмарках, де вигідно реалізовували продукцію сільського господарства. Козацькі монастирі проіснували до 90-х рр. XVIII ст. Причиною їх ліквідації став не економічний занепад, а низка указів про їх закриття. Процес секуляризації, який почався у 1787 р., зайняв близько десяти років. Монастирі ліквідовувалися, ченці переводилися до інших монастирів. У більшості випадків на місці монастирів залишалися кам'яні храми, які ставали сільськими парафіяльними. Укріплення та господарські будівлі розбиралися, земельні ділянки розпродувалися. На початок XIX ст. слобожанські козацькі монастирі були повністю ліквідовані.

1. Филарет (Д.Г. Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Краткий обзор епархии и монастыри. – Отд. I. – М.: Типография В. Готье. – С. 213.

2. СОКМ. – Коллекционная опись № 1 в 5 тетрадах на клад польских монет второй половины XVI – первой половины XVII века. – КП-14355, НУМ 188; Коллекционная опись № 1 в 2 тетрадах на клад польских монет второй половины XVI – первой половины XVII века. – КП-14356, НУМ 189; ОКМ Су. – С. 20; ОКМ Су. – С. 22.

3. Филарет (Д.Г. Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Краткий обзор епархии и монастыри. – Отд. I. – М.: Типография В. Готье. – С. 214 – 215.

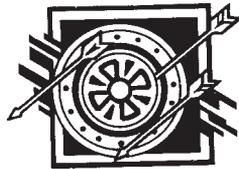
4. Там само. – С. 168 – 176.

5. Харламов В.О. Невідомі сторінки виникнення українських міст у XVII ст.// Історія Русі-України (історико-археологічний збірник). – К., 1998. – С. 313 – 316.

6. Осадчий Є.М. Реконструкція ресурсної зони Сум кінця XVII ст.// Середньовічні старожитності південної Русі-України. – Чернігів, 2006. – С. 128.
7. Архив Св. Синода – 1732. – Д. 119. Л. 21-22.
8. Филарет (Д.Г. Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Краткий обзор епархии и монастыри. – Отд. I. – М.: Типография В. Готье. – С. 144.
9. Филарет (Д.Г. Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Краткий обзор епархии и монастыри. – Отд. I. – М.: Типография В. Готье. – С. 78.
10. Экономические примечания на Ахтырский уезд 1785 г. – Харьков, 2008. – 215 с.
11. История городов и сёл Украинской ССР. – К., 1980. – С. 314.
12. Белогорская Николаевская пустынь и ее святыни. -Курск, 1912. – С. 13.
13. Филарет (Д.Г. Гумилевский) Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Краткий обзор епархии и монастыри. – Отд. I. – М.: Типография В. Готье. – С. 56.
14. Слюсарський А.Г. Соціально-економічне розвиток Слобожанщини XVII – XVIII вв. – Харьков, 1964. – С. 295.
15. Экономические примечания на Ахтырский уезд 1785 г. – Харьков, 2008. – С. 128.

Статья посвящена истории развития монастырского землевладения на территории Сумского и Ахтырского полков в середине XVII – XVIII вв. Основой экономического развития монастырей становится землевладение. Приобретение и жертвование монастырям земельных участков стало толчком к обогащению и развитию монастырских хозяйств. В середине XVIII в. монастыри превращаются из небольших хозяйств в крупных землевладельцев.

The article is devoted history of development of the monasterial's landed domain on territory of Sumskiy and the Ahtyrskiy regiments in the middle of XVIIth. – XVIIIth. c. To become the basis of economic development of monasteries landed domains. The acquisition and the donation monasteries of lot lands became a shove to enrichment and development of monasterial's economy. In the middle of XVIIIth. cent. monasteries transform from the small economies in large landed domains.

З ЛІТЕРАТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Антоній Стаховський

●

З КНИГИ "ДЗЕРКАЛО ВІД ПИСАННЯ БОЖЕСТВЕННОГО", ЧЕРНІГІВ 1705 р. (Підготовка до друку, переклад з польської та церковно- слов'янської, коментарі Валерія Шевчука)

Рік народження невідомий. Народився в містечку Олишівка Чернігівського полку в родині священика. Ім'я у хрещенні дістав Андрій. У 1668 – 1676 рр. навчавсь у Києво-Могилянській академії, після чого постригся в ченці в Чернігові, взявши ім'я Антоній. 1695 р. його призначено чернігівським катедральним проповідником та намісником чернігівського Борисоглібського монастиря. Був одним із головних помічників свого вчителя І. Максимовича при заснуванні Чернігівського колегіуму. 1700 р. призначений першим його префектом. Викладав тут поезію й риторику. З 1709 р. – архимандрит новгород-сіверського Преображенського монастиря; в 1713 р. поставлений чернігівським архієпископом, пробувши на цій посаді до 1721 р., коли був забраний до Московії і поставлений митрополитом сибірським і тобольським. У 1726 р. заснував Іркутську школу, в 1739 р. реорганізував Тобольську школу. Тут-таки й помер у 1740 р. Автор єдиної книжки "Дзеркало від писання божественного" (1705), присвяченої І. Мазепі.

* * *

Милість ясновельможна, пане Іоанне,
Предостойний нам Богом поданий гетьмане,
Хрест, Зоря, також Місяць¹ в тебе є знаменням,
Пристановище звісне, захист на щодення.
Перший взяв ти імення між нас Кавалерства²
У свій рід, своєму роду славу взяв рицерства.
Діви, старші, юнацтво, наші всі діти,
Ми бажаєм, добро щоб міг ти наслідити.
Успіх май і державствуй на премногі літа,
За труди в нагороду з неба візьмеш світла.

* * *

Від Якова³ яскрава Зоря в гербі сяє,
В Хресті Мазепів славне собі місце має,
Від Якова Христа тут Зоря знаменує:
Христос, у Вас вселившись, тріумфи готує.
Все добре, наче Місяць, пробуде на віки,
Вас удостоїть жити, де ангельські лики⁴.
(На арк. 1 зв. ритина: герб Мазепи, якого підтримують князі Гліб та Борис,
внизу напис латинською та словенською мовами).

* * *

Герб гетьмана Мазепи в руках оці тримають,
Тим гербом його ймення у небі відбивають.

Д З Е Р К А Л О

від писання божественного,

за благословенням ясно в Бозі преосвященного, його милості пана Отця Іоанна Максимовича, архієпископа чернігівського, новгородського та інше. Перший рік, який почав, всечесному пану отцю Варлааму Василевичу, архімандритові Свято-Троїцько-Іллінському, працелюб'ям новопчатого колегіуму архієпископії Чернігівської і друкарні Троїцько-Чернігівської.

Створено року від створення світу 7213, а від Різдва Христового 1705.

(На а. 2 зв. після титульного аркуша ритина: образ Іллінської Божої Матері, під нею вірші)

* * *

Сіверське місто Черніговом зване,
Чистої Диви там образ є знаний,
На горі Болдин він чуда з'являє,
Люд ізціляє.

З місця віддавна пророчого чуєм:

Бісних, сліпих він і хворих лікує,
В Троїцький храм тож тепер перенесли,
В діях чудесних⁵.

(На а. 3 мідерит з образом Георгія Побідоносця і зображенням російського державного герба, під ним вірші)

* * *

Трьома вінцями Орел цей східний сіяє,
Надію, віру, любов до Бога з'являє.
У серці з'явлений кінць – бадьорість це, знати,
До всіх милостивий що, мчить гордість збивати.
Царів образ Змія скрізь тож списом вражає,
Впаде турків винеслість, лев шведський⁶ впадає.
Простерті крила отож надійно вкривають
І скипетр, що захисний, в покрову бувають.
Простер крила, обійма кінці світу всього,
Схід, північ і південь теж і захід до того.
Міць царства скипетер той явля, честь і славу,
Трима світ і Августа перейме державу⁷.

“Бачачи мене, бачите Отця, чи ж не знаєте, що Отець у мені, і я в Отці (Іван, глава 4)⁸.”

“Улюблені, нині ми є Божі діти і не уявляємо, чим будем; знаємо, що коли явиться, подібні йому будемо і побачимо його, як є” (Іван, глава 3)⁹

“Тепер бачимо ми ніби у дзеркалі, у загадці, але потім обличчя в обличчя” (І До коринтян, гл. XIII. [12]).

“Бо хто слухач слова, а не виконавець, той подібний людині, що риси обличчя свого розглядає в дзеркалі, – бо розгляне себе та й відійде, а зараз забуде, яке воно є” (Яків, I, [23 – 24]).

Зачало¹⁰ 51. “Божественне писання розумними очима як певне дзеркало подається, щоб бачити в нім внутрішній наш образ. Отак пізнається лихий образ та добрий образ наш” (Святий Григорій. Мораліум, глава 30).

(Тут у книзі йде заставка).

Божою милістю пресвітлого й державного великого государя царя і великого князя Петра Олексійовича, всієї Великої, і Малої, і Білої Росії самодержця, його царської пресвітлої величності ясновельможному його милості панові Івану Мазепі, найдостойнішому обох боків Дніпра військ Запорозьких гетьману, першому, від Бога дарованому в Малій Росії, славного чину первозванного святого апостола Андрія

найдостойнішому кавалеру, премилостивому патрону, найліпшому добродієві нашому. Молитвами святих стратотерпців руських князів Романа та Давида¹¹ Бог і пресвята Богородиця хай дадуть благодать і славу, збережуть у доброприємнім здоров'ї і в довгочасному та доброчасному житті, не задрімають і не заснуть, оберігаючи на всякому шляху щасливо в усі дні доброгідного життя, вседбало молимо.

Пристойно є, ясновельможний, наймилостивіший добродію, цю книжицю, уподібнивши її до непорочного дзеркала, назвати справжнім світлосяйним дзеркалом, бо, дивлячись у дзеркало, видно своє лице збоку і всілякі на ньому звади – і все чисто поправляється. І в це духовне дзеркало Божественного писання всякий христілюбивий богодухновенно, уважно дивиться із захопленням читанням, не лише поправляє збоку красу людського щастя, але й убіляє божественною красою, біліше снігу, також душевну красу вічної благодаті й просвічує, за свідченням приточкика¹²: “Непорочне дзеркало Божого діяння є убілення вічного життя”¹³.

Дзеркало є у світі винайдене; людина-бо свого лица побачити не може, але коли ставить його перед очі, тоді бачить у ньому своє зображення. Неможливо тепер людині зріти лица Пречистого світу і його завждисяйне проміння – Пречисту Матір, але коли хто це чисте, утішне дзеркало молитви поставити перед розумними тілесними очима, уздрить їхнє спасительне світло, блискоту в майбутнім передстоянні. Бачить-бо, як дзеркалом у гаданні, тоді ж лицем у лице¹⁴ Ті, що прикрашуються мирськими речами, звикли часто заглядати до дзеркала, а коли відійдуть, то скоро забувають стан свого обличчя. А коли хто у всеочисне дзеркало часто зазиратиме, не тільки слухом (дзеркало-бо голосу не випускає), але й творенням старанного читання, той, і відійшовши від цього поточного життя-буття, не забуде краси лица свого, як у дзеркалі, в світлості вічного існування. Не вподобиться мужу, про якого апостол [вістить]: “Бо хто слухач слова, а не виконавець, той подібний людині, ще риси свого обличчя розглядає в дзеркалі”,¹⁵ побачить-бо себе в дзеркалі, а тоді забуде, який був. Дехто, бажаючи побачити істинну людину, зобразив дзеркало з написом: “Всім усе”. Дзеркало є ество доброго для всіх, що приходять і дивляться на зовнішнє – нічого не закрийється і не заховається, але все з'являється явно і правдиво. Йому ж і святий апостол себе уподібнює, кажучи: “Для всіх я був усе, щоб спасти бодай деяких”¹⁶. Ми бо – це богоглядне дзеркало, не так світле ділом через бідність діячів добротворення, що еством чисті, принісши до бачення очей найяснішої вельможності Вашої, поглядаємо на найсвітліше дзеркало Вашої рейментарської благодатини, в нього з усеродійською країною¹⁷ дивлячись, читаємо цього написа: “Всім усе!”. Сподіваємося-бо, що всім усе добродіяння подаєш і нікому не темніє лице скорботою від твого доброгоглядного дзеркала милості; показуючи, відпускаєш, але всякому, хто має потреби, добродійне істинної радості лице ти відслонюєш. Упираємо й наші зіниці від новозбуджених училищ¹⁸, щоб побачити світло й радісне лице нашої надії у відкритті істинного добродіяння Вашої вельможності. Бачимо в тому всесвітлому від благодаті дзеркалі всю Російську землю¹⁹, прикрашену новозбудованими божественними церквами; зримо Києво-Могилянські Атени²⁰, укріплені кам'яною будівлею щедрою правцею Вашою панською і прав утвердженням. Саму ж Києво-Печерську обитель святих, розширено і новозбудовано. Рясно золотом зовні і всередині одягнута вона і прикрашена, тож ясновельможність Вашу, що їм патронує, добродійника, всьому світові явно прославляють. Сяє в ній хрест Ваш гербовий, що кітвами міцно утверджує православну віру. Світліє небо благодаті Денницею та Місяцем, знаменитими світилами, ще все російське підсоння просвічує, з'являє Вашу рейментарську милість усім довкільним і що є в найдалших межах, хороброго нового Геркулеса і першого мужнього в Росії кавалера, що нові гори за Київськими горами виводить і хрестні колони встановлює. Їх-бо супостати не перейдуть. Ваше добророзум'я вікопомній славі залишить ритми:

Російського народу обози тут стали,
Через це і могилу хрестом знаменали
Та сипана могила хрестам оздобилась

В той час, як була польська від шведа побилась²¹.

Хто хоче більше звіститися про невимовні добродіяння Вашої панської милості, напевно зіниці на обидва раніше цілком благочестиві князівства²², то там у святих обителях добротество уздрить приоздоблення блискотом срібла та золота на божественних престолах, що вічно сяють від милостивого Вашого добродіяння. Коли ж захочеш пошукати і в тьмі оттоманського невір'я денниці Вашої рейментарської благодаті, і там божественні церкви промінням завждисяйних щедрот завжди осяюються від тезоіменної Вашої благодаті, що сходить від Сходу²³. І в теперішнім часі на вікопомний спогад передстійного свого імені багаточінний, вевиданий і доброліпний престол із золота та срібла і при ньому золокований келих для принесення безкровної жертви на місці, де на хресті Цар Слави для всього світу єдиний з усіх і за всі роди приніс [жертву], випивши смертну чашу. Всім-бо повсюди справді є відоме це, нам же присутнє видіння більше всього світу слух увірює, коли дивимосся на кам'яне остінення і невичерпне знову-таки [прикрашення] святих церков богоспасенного міста Києва. Це і богоспасенний град Чернігів архієрейською катедрою Вашим-таки рейментарським добротворенням у мурах і в деяких добровореннях тепер, як раніше не був добровеликий, став знаний, світлий і прекрасний. Соломон²⁴ у церкві Святая Святих два стовпи звів, як якесь усьому світу дзеркало й глядалище; одного назвав валоз, другого іякум, валоз розуміється – мужність, а іякум – правління. Ваша вельможність уподобився премудрому Соломону, достойно створивши тут більше Соломона – старе-бо мимо йде. Коли в архієрейському чернігівському домі мужністю добродійності того, що воює з душевними й тілесними супостатами, із горливого до Бога сходження доброзволив ти [створити] тріумфального знака, колоса, дзвіницю, а ній божественну церкву під іменем патрона Вашої вельможності Івана Предтечі, то коли й не святая святих, одначе в ній про здоров'я та спасіння Вашої рейментарської милості святая святих причинно приноситься. Багато стовпів мали на собі вишуканість та красу: одні були міцні та високі на вісімдесят ліктів, інші мали верхи мідяні, також і мідяні сіті, що висіли, – це окрім всіляких інших чудових та премудрих прикрас, а ще мали на собі гранатові яблука. Не кажемо тут про високість (за милістю Вашою панською) кам'яної будови, вища-бо є Соломонової, бо самолюбне Вашої вельможності дбання до хвали Божої досягає самих небес. Не кажемо про мідяну покрівлю, не нове-бо є Вашій щедрій правиці і золотом церковні верхи прикрашати, а про подіб'я Соломону – як на Соломоновім стовпі яблука, так і на Вашому панському колосі дзвіничному зроблений власним Вашим рейментарським коштом гласний кимвал²⁵, що черцем, як яблуко зернами, брякає, славу Вашої ясновельможності всьому світу в майбутні віки зголощує, закликаючи до церков божественних християнський рід, щоб Господу хвалу приносити. Не може місто, яке стоїть на горі, сховатися, мають-бо Болдинські чернігівські гори богоспасенний град – Пресвяту Богородицю, що називається преславним іменем; град, де його бачив святий Іван ув Апокаліпсисі: “І я, Іван, чув і бачив оце”²⁶, бачив град святий новий Єрусалим, що сходить од Бога, приготований із небес, як прибрана наречена до мужа свого. Прикрашений, як наречена, бачив град святий, і не може сховатися той, стоячи на версі Болдинської гори, сяючи чудесами. Хто його і якою красою так прикрасив доброкрасно? Знову-таки ясновельможність Ваша, виткавши, як наречений, чудову царську порфиру преблагословенній Діві Богородиці, кіот срібнокований – одуховлений град Божий, що сходить із небес, прикрашаючи маргаритами добродійностей у боговгоднім житті, не каменем простим, але найдорожчим золотом та сріблом обвив Ваша панська благостиня. Іван бачив град прикрашений, Іван же, ясновельможність Ваша, прикрасив град Божий, одушевлений в ікони, що чудовно завжди оновлюються. Що інше скажемо? Та ж бо не тільки зором очей, дзеркала благостині Вашої не збагнути, ані проказати сйявами вчень, Вашою рейментарською добродійністю,

помножених по всій Росії, ані пером описати переможних похвал над супостатами і превеликі в усьому щедроти багатства. Подасть катедра богоспасенного міста Чернігова всім, котрі живуть у всесвіті, й останньому родові від папірні, збудованої за Вашим панським доброзволенням і рейментарським преповажним підтвердженням, укріпленим у вікопомні літа; папір під пресвітлим, віддавна сенаторським родовим гербом Вашої ясновельможності²⁷, двома руськими князями Романом та Давидом, котрі стоять, що постали перед поважним зором Вашої вельможності, подає всьому світові про неописані преславні діла превисоких добродійностей Вашої ясновельможності. Самим нам годі оповісти й описати їх, бо це перевищує малоум'я наше, та й неможливо нам описати героїчні справи Вашого вождівства. Побачать остатні віки, що їх ти наповнив багатством слави від безчисленних звершень у воєнних ділах мужністю, добророзум'ям та щасливим російським рейментарством Вашого правління. Тепер же все оце і більше численне в дзеркалі доброї слави Вашої панської милості бачачи, добронадійні, що і ми сподобимося бачити в тому й своє бажане – хай збудеться на нас сказане істиною усім усе.

Має і те дзеркало, що труту від себе відкидає і так отруйного василиска²⁸ перемагає, не пробиває дзеркальної світлості той своїм отрутним зором²⁹, але оберігає труту й хворобу його на його ж голову, коли поглянемо на дзеркало Вашого правосуддя і здійснення в усьому милосердя. Бачимо не одного отруйного супостата зі своєю трутою, ворожу підступність зле упалого василиска, який нечестивими своїми радами, як шкідливою трутою ворожої підступності хоче дзеркало добровідного Вашого життя уразити й замовчати³⁰ – не вийде, поверне всю їхню хворість на голову їхню, а самі пощезнуть – зло злих погубить. Добророзумною довготерпеливою поблажливістю, Ваша ясновельможносте, добрим завжди перемагаєш лихе. Адже скляне дзеркало від простої речі, пороху й попелу, учинене, таку має силу, що отрутного перемагає василиска, але більше це богоглядне дзеркало від нетлінної речі, імені Ісуса Христа й пречистої Діви Марії учинене, належить мати. Його ж бо це духовне дзеркало книжиці воістину є спасительним дзеркалом, вилікувальне є й умертвлюванням добрим, добродуховленим читанням тим, що дивляться зовні, є справжнє лікування не тільки тілові на здоров'я, але й для душі спасіння. Злим же, нерозумним, ніби василискам, є трутою ненависті наповненим, є вічне омертвлення; супротивні-бо завжди супротивним перемагаються і супротивні супротивним бувають вилікувані. Але ми доброму ясним милосердя оком глядачі Вашої вельможності загальному і нам особливому милостивому патрону й добродієві, добре це душекорисне дзеркало, в нововідновленні Чернігівських училищ гарно учинене, а належне принісши даєння, молим усемножинно: хай не буде перед поважним Вашим лицем панським потемнення в милості, як добродіянні на молитви наші, але хай побачимо усміхненим та радісним лицем нам прознаменоване: “Всім усе!”. При поклоні земнім старанному постійні богомольці, бажаємо, заглянувши до дзеркала Писання божественного, і скажемо від усіх, що є у всесвіті, а мовлячи, всесмирненно молимося від роду в рід Вашій ясновельможності, наймилостивішому добродійнику: прославлять тебе, діла твої славетні звістять і силу вікопомних добродійництв твоїх прославлять. Ти ж бо, ясновельможний рейментарю, – похвала православ'ю, ти, милостивий патроне, – веселощі роду російського; ти, добронадійний добронадійнику, – честь людей наших. Ти все учинив і твориш мужньо, і є укріплене серце твоє на більші преславні і предостойні церкві й усьому православному роду добропотребні діла. Через це рука Господня укріпить тебе на кожне боговгодне діло і будеш благословенний навіки, вправляючись у цьому непорочному діянні Божому – дзеркалі. Сподобишся, Ваша вельможносте, побачити спасительне лице в небесній світлості лицем до лица – Бога і Богородиці, бачачи й світ завждисутній. Амінь.

Ясновельможності Вашої милостивого патрона та прещедрого добродійника,
вседбалі богомольці, найнижчі підніжки:

ієромонах Антоній, намісник катедри Чернігівської і префект колегіуму
Чернігівської архієпископії з трудівниками³¹.

ХРЕСТ

Початок мудрості у гербовому клейноті ясновельможного
його милості п[ана], п[ана]

ІВАНА МАЗЕПИ

обох боків Дніпра³² гетьмана і преповажного
кавалера, який світить оздобно світу небесними планетами
З хреста у домі наук початки бувають,
“Бо із чого ми почнем?” – звичайно мовляють.
І не дивно, як сама мудрість безконечна
Божа світові хрестом явлена конечно.
Хрест-бо мудрим є хвала, а хреста хто любить,
Той правдивого ества мудрості не губить.
Ну, а твій гербовий Хрест, вельможний гетьмане.
Учням золотим ключем мудрості постане.
А ще відчинивсь палац тих наук забутих,
Чи ясніше розказать: у непам'ять збутих, –
Влада це твого Хреста, що сюди камені³³
У чернігівські внесли мудрії Атени.
Стародавня Цитня³⁴ те блиском учинила,
Що і світло від наук золоте розлилось.
Фосфор³⁵ волі гетьмана в сонце покерує,
Вищої мудроти день його ласку вчує.
Чом же твій гербовий Хрест нас ударував був?
Щоб лицей оцей постав, дозвіл нам подав був.
Тож вельможний пане те дати тобі маєм:
Квітам цих нових наук скроні увінчаєм.
І по Марсових ділах від крові скажених
Ти спокійно у богинь візьми пальми вчені.
Не нестимем золота ми, коштовні ваги
Ті, що ними розлились Люзітанські Таги³⁶,
Ні далекий Калекут в перлах неубогих,
З нами під покірні тут ляже твої ноги.
І Сідонських³⁷ не несем, тирських пурпур збори,
Що поважним гонорам прикрашатись впору,
А що в домі цім наук праця всім керує,
Те тобі Мінерва³⁸ все радо зофірує³⁹

ШКОЛА ІНФИМА

Найменших тут Паллади⁴⁰ школярів так звано –
Інфимо, й тут шанують мудрого гетьмана
В заслугах і найперше схильність цим приносять,
Прийняв щоби у ласку всепокірно просять.

На тім тут питання

Школярчику стане

П[ИТАННЯ]. quid est Nomen?⁴¹

В[ІДПОВІДЬ]. Nomen est pars Oratiois⁴².

Що є те ймення? Маю про те добре знати,

І з імені про річ ту саму все пізнати.

Nomina sunt numina⁴³ одні повідають

Буває так і часто, що правду минають,

Бо Nomen⁴⁴ не все omen⁴⁵ хто з імені судить

Істоті речі в тому у реченні блудить.

Conveniunt rebus nomina saepe suis

*Disveniunt rebus nomina saepe suis.*⁴⁶

І що на те сказати? Est, non rationis⁴⁷

Argumeatum, nomen, sed pars orationis⁴⁸

Це почасти тільки казати є потреба,

Ім'я яких самого торкається неба.

Excelsi, feriunt sidera Vertice⁴⁹.

Та хто на те відкаже: в землі ті клейноти,

Хоч частка угаїлась знаменита цноти.

Хвала ж буває повна. Хвала є зменшіла.

Як Тільки в частку слівну буває уділом.

Але помовч, школяре ІНФІМІ, покірно,

В речах не маєш бути і в слові надмірний,

Хто вище понад розум у мові виносить,

Нерозум той на себе провинно наносить.

ГРАМАТИКА

Це друга вихованка Паллади...⁵⁰

Отут уже такий-то gesto casu⁵¹ стане,

Коли перед тобою не падає, пане.

CONIUGATIONES⁵²

Гарне фортун тут єднання,

Славне ймення й цнот постання.

І Coniugatiie хвалі тій твоїй єднають,

З вустами серце, славі так твоїй сприяють.

INDICATIVUS MODUS⁵³

Наказовий спосіб явно те віншує:

Твоя гідність над світом російським панує.

OPTATIVUS MODUS⁵⁴

Задавальний той спосіб – як моє казання,

Що ти, вельможний вождю, в чіткому жаданні.

CONIUNCTIVUS MODUS⁵⁵

Злучений-бо є спосіб злучення твогого

Доказ з правдою ймення у тобі м'якого.

POTENTIALIS MODI TEMPUS PRAESENS⁵⁶

Хто ж не бачить: у часі, котрий наступає,

Є вождем війська мужнім, мужньо управляє.

PERMISSIVI, SIVE CONCESSIVE MODI TEMPUS PRAESENS⁵⁷

Перетворена в чисту людськості є форма

Україна, і ти це зважив на ту ному.

INFINITIVUS MODUS⁵⁸

Незакінчений спосіб, бо й хвала нескінченна

В тебе, вічності шнуром є розтягнена певно

GERUNDIA

Gerundivum est Tuum nomen. gero⁵⁹ несе крүгом,

Твоєму звідти йменню суджена потуга.

А gerendo твій уряд, що participium⁶⁰

Домисляє таке мій неосвічений ум-бо,

Що ти будеш учасник в небесах похвали

І подасть тут круг славу світу і немало,

У краї земні слава з тебе розійшлася,

Боже, дай, щоб у небі вище розлилася.

SYNTAXIS

Syntaxis dici potent, Censtructio et series Ordinatio⁶¹

З третього класу немало

Така з'являється слава.

У складі Синтаксими річ ця позначає:
Порядок там і уряд – це ясно з'являє,
Що уряд твій гетьманський є вряд знаменитий,
Оздоба, честь в повагу монаршу завити.
Мала Росія досі таких ще не мала
Правителів, яких так поїняла похвала.
Не виставлять похвал тож ученоязики,
Ні гойноплинне слово колишне Аттики⁶².
*Voces copilatae saepe verbum plurale desiderant*⁶³
*Іван Мазепа, гетьман se voces copulatae*⁶⁴
*Заможний в честі, славі, багатій інтрамі*⁶⁵.
*Pluralia me verba*⁶⁶ Належить достойно,
Щоб чесність твого діла зголошувать гойно.
Не може *singulari verbo*⁶⁷ быть хвалебне,
В якого світ ділами є повний потрібно.
А синтаксична правда слів має багато,
Те, гетьмане, хай буде в твою хвалу взяте.
Appendix II generis p. ac. C.

*interdum alterum substantivum genetiv est casus*⁶⁸
Бува гетьман кавалер для честі від роду,
З домів відтак високих значних, од породи
Та менше те, а більше, як з діл беруть цноти
І гідно в руках мають такі клейноти.
Тих чтять оздоби цноти, як дільно справують
Гетьмане, славу славних ти вельми милуєш.
*Interrogacio, Responsio casu consentiunt*⁶⁹
Спитати нам, чим є ти, змагальний гетьмане,
Відтак голів премудрих познака постане
Вістять: ти сонце неба є певно роського,
З планет гербових світла свого оздібного,
Своєї отож слави є глянцем вістим
І лиском од Люцини⁷⁰ кристал дбалочистий.

VERBA AESTIMANDI⁷¹

Шляхетний рід пізнати, як мудрість цінують,
І це, як першу роду ознаку шанують.
Скарб мудрості низьких душ в простій лежить змазі,
Бо і самих натура не є у повазі.
Твій геній є шляхетний, військоврядний пане,
Коли науки множить ти вмієш старанно.
Твоя тим родовитість увіч показна є,
Як серце твоє мудрість шанує й плекає.

TEPTIUS ORDO ACTIUORUM⁷²

*Quaedam verba Activa, praeter Accusativum Jativum exigunt*⁷³
Ряд третій *Activorum*⁷⁴ у спадку лише є
*Praeter Accusativum*⁷⁵, оскаржень не має.
Надій значних роздання – чи є мілкі канали,
Що золотом багаті, на місці посталі.
Була би сітка злотна, то перла мудроті
Ловила б вона дивно у власній чесноті,
По-правді небес дочку собі пошлюбилла,
Коли б доми Мудроті значні розсадила.

*Dandi*⁷⁶

Чуже хапає ласість, своє роздасть ласка,
Дання роздає ласка в тобі Йване красно.

*Reddendi*⁷⁷

Дать чи віддять чие є, уродженням дано
Цнотам твоїм, прикметам властиве є, пане.

*Committendi*⁷⁸

Що з поваги своєї сказав все в поданні,
Тож поважне у силі твоє панування.

*Promittendi*⁷⁹

Така певна у слові твоїм обітниця,
Що коли проречеться, є звершеть скарбниця.

*Ciaradi*⁸⁰

Прояснить святі цяоти ясніше хто зможе?
Тільки сам ти, о світло трисонячне, Боже!

*Anteponendi*⁸¹

Над землею, як вічне небесне приносиш,
Кандидат країн вічних ти є, проголосим.

DE CONSTRUCTIONE FIGURITA⁸²

Ennalage

*Ennalage est, cum pars una orationis pro altera ponitur: ut vivere pro vita*⁸³

Нехвалебно прожити – це вмерти в нагані,
Таку долю тобі-бо, гетьмане не дано,
Бо твоє: жити – вічна в майбутнім похвала,
Та, що на своїм лоні завжди пестувала.

ECLIPSIS

*Eclipsis figura est, cum id quod in oracione deest, foris omnino paetendum est*⁸⁴.

Через це тебе, мудрий наш пане, ми хвалим
І посталих цнот гідних не лічимо стало.

Zeugma

*Zeugma figura est id, quod in oration desideratur, e proximo affumitur*⁸⁵

Ані Талія мудра, чи музи, як треба,
І ти сам-бо гетьмана не виславиш, Фебе.

Syllepsis

*Syllepsis cat cum id, quod sin oratoae deesi, leproximo, assumitur*⁸⁶

*Murato tamen genere, aut numero, aut casu, aut aligmo e caeteris
accidentibus. Verg. Aeneid 2. Vos o Calliopa precor aspirate canenti*⁸⁷

О дочко Йовишева, Калліопо звана,
Ти мудрого не в змозі уславить гетьмана.

Prolepsis

*Prolepsis est cum diction aligma rotum significans praecess it, quae rursus in parti-
bus Intelegitur neque expelcutur, ut duo Reges Roman auxerunt Romulus bello Remus
pace*⁸⁸.

Для Гелени звалив був Паріс колись Трою,
А Мазепа уславив державу собою.

Archaismus

*Archaismus Constructio est, qua prisca Vetustas pettissimum usa est. Nescio quid
absente nobis turbatum est domi pro absentibus nobis. Terent Com*⁸⁹.

Річ архаїзму та є: як є руські стани,
З тебе славить маєм твою честь, гетьмане.

Hellenismus

Hellenismus est Constructio est, quac graeci sermonis leges

*Non Latini observant. Dulce satis humor. Virg. Ecl.*⁹⁰

Мила є праця в юних літах, що поклалась,
Як твоя відтак старість у славі здоблялась.
Той порядок хвали-бо і дошка зголосить,
А сама твою ласку покірно попросить.
Малоросії владче, що так знаменитий
І повагою, честю і мудрістю вкритий!⁹¹

**ХРЕСТОПОДІБНИЙ КОЛОС
НА НОВІМ ГЕЛІКОНІ ДЛЯ ВІКОПОМНОЇ В СВІТІ ПАМ'ЯТІ
ЯСНОВЕЛЬМОЖНОМУ ЙОГО МИЛОСТІ ПАНОВІ ІВАНУ МАЗЕПІ.
ГЕТЬМАНОВІ**

*et caet*⁹² від неопоетів колегіуму Чернігівського виставлений
На вічну пам'ять хтивість людська виставляє
Колоси собі всякі чи мармури має.
Та чи під сонцем може щось вічного бути?
Що без руїн безпечно стоїть жальних, збутніх.
Усе піде за часом в тяжкій руїні,
Чи в попіл, пісок, прірву, чи у порошини.
Безмежно той у йменні своєму вікує,
Кого учена Кліо⁹³ на лоні пестує.
Від забуття боронить письмо значні справи,
Письмом хто укріпився, себе з того збавить.
А поєднався тісно із вічністю в славі,
Хто з мудрістю поважно себе й мило ставить.
Тривкіш над діаманти письмо мудрих стане,
Про жодні перестрашки не дбає принаймні.
Що може бути на світі хвалебне у часі,
Як бути значним у ритмах розумних в Парнасі?
Що ж є Парнас? Тривкого ото є Піраміс⁹⁴,
На котрому великих малюють діл зарис.
З уродження шляхетний і з мудрості, пане,
Військ Запорозьких наших моторний гетьмане,
Твій Колос хрестовидний стоїть непорушно,
На фундаментах твердих, трива несокрушно.
Фундамент перший – Паллас тут дерево склала.
Залізом битним другий Беллона⁹⁵ зміцняла.
Коли ж на фундаментах стоїть твій Піраміс,
То не боїться штурмів віків і розламів.
Отож подвійний Колос, в верхів'ях якого
Ми бачим дві оздоби для краю Роського,
Бо в дільність і у мудрість в тобі сполучились
І як Паллас ствердила й Беллона у ділі
Ех utroque Dux⁹⁶ є ти, чого більше треба,
Тож славою досягнеш самого так неба.
Держава мудрих в небі – то вчених будівля,
Є Марсу⁹⁷ в вічну славу чинить поготівля.
Писати діамантом потреба тут знову ж,
“Non plus ultra”⁹⁸ – знані слова Альцидові⁹⁹.
Які ж в тобі ще більші знаходяться цноти?
Пізнав, як у вік править Залізний та Злотий.
Не далі наш правитель Парнас прагне дати,
Він стрілами бажає і ритмом владати.
Одначе твоїх доста цнот, годі дати в слові.
“Immensae suut virtutum laudes”¹⁰⁰ – хтось так мовить.
Колосе, жодним віком тебе не промірить
І ритмами, що плінні, не висловить вірно.
Ти сам під неба виніс ту славу Івана
Мазепи, військ російських дільного гетьмана.
А ми в серцях те наших, що вірні, запишем
І голосам афектів офіру залишим.
Te durae silences, Te fortia Marmora scriptum,
Te great ex celso Piramis alta jugo¹⁰¹.

АПЕНДИКС

Скільки це зір небесних дасть лічбою можем,
Запахів Елізові скільки мають рожі,
Скільки є іскр злотавих в Цинтії¹⁰² сріблстий,
Стільки крапель у Тегизи¹⁰³ знайдеться пінистій.
Стільки похвал хай буде, шляхетний гетьмане,
Мудрих чи мудроти-бо єдине кохання.
Це поети всі наші з свого Гелікону¹⁰⁴
Знак покірно приносять низького поклону¹⁰⁵.

(Після цього йде фігурний вірш із уписаним у нього йменням Івана Мазепи).

[ВІРШ ДО ЗОБРАЖЕННЯ ІВАНА ПРЕДТЕЧІ]

Наш пророче, Предтечо, святий Іоанне¹⁰⁶,

Що з неплідних родився, ти Бога посланець.

Тобі благодать нам молитися дана,

Славного гетьмана покрий Іоанна!

Немає понад тебе з рожденних жінками,

Почуй отож моління принесене нами.

Даруй йому у світі велику честь, славу,

Вінцем крий довголітнім голів'я по праву¹⁰⁷.

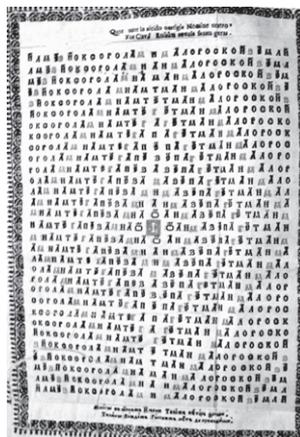
(Після того йде гравюра: Єлизавета в час утечі від Ірода).

Коли це Ірод Христа гонив був святиню,

Єлизавета¹⁰⁸ тоді втекла у пустиню,

Предтечу берегла, той спав без пороку,

На догляд ангелам лишила пророка.

До читача

Відомо всім, боголюб'язний читачу, що всякому архієрею при хиротонії покладено обов'язка мати дбання про доручену йому паству і в ученні. Дбало богоугодний і добророзумний життям та образом, ділом та словом, добрий і бадзорий пастир, блаженної пам'яті преосвященний Лазар Баранович, архієпископ чернігівський, коли запусіли школи Києво-Могілянські, подбав підняти учення в богоспасенному місті Чернігові в архієрейському домі, а коли трохи часу минуло і знову в Києві процвіло навчання, а в Чернігові через малі статки, простір та бідність не могли розширити його й утвердити і досі через численні нестатки та через явні перешкоди, які були до розширення училищ. Преосвященний Теодосій Углицький¹⁰⁹, подібний своєму попередникові невдовзі по обранні, за обов'язком, покладеним собі при хиротонії, здійснити того не зміг. Тепер же цюмою посприяв преосвященний архієпископ чернігівський¹¹⁰, коли віднайшов Бог мужа за серцем своїм на оновлення руського роду і поставив, як другого Константина, дарував Соломонову премудрість, поблагословив преславними перемогами, переваживши супротивних¹¹¹. Достойно сказати про нього давні слова: "Не було подібного йому перед ним і після нього не буде. Добронадійний дім милості архієпископії Чернігівської, що сприяє догляду, в теперішньому році поклав початок до розширення, поставив училищ кам'яного стовпа через нестачу місця під одним дахом. Коли ж Бог захоче і живі будемо, теперішнього року покладеться початок риторичному навчання. До нас же, які приступили до вчення, закликає Святий Дух вустами Соломона: "Иди до мурашника, лінюху, поглянь на дороги їхні"¹¹², і будь тією мурахою, вона тяготи не знає і не нудиться, не відає влади, "вона заготовлює літом свій хліб, збирає в жнива свою їжу"¹¹³. Або іди до бджіл і поглянь, яка трудівниця є бджола і як пречисто працює. Її зусилля царі та прості до здоров'я прикладають і люблять її всі і славлять. Ріка медоточних учень, велеголосна Труба, стовп і утвердження святої церкви святий Іван Золотоустий велить наслідувати бджіл і написав про це в книзі 4-й: "Повітряні пірнаті бджоли легкими крильми своїми, вилетівши на гілки дерев, що землю прикрашають ви́ростом, пахучі й різні від прегарних квітів, нешкідливим

узяттям збирають солодош і від того премудровправним з'єднанням учиняють стільники, на осолоду подають людям пресолодкий мед”¹¹⁴.

Подібно їй учитель церковні на просторах і різних сідаючи садах Божественного писання, розумними крильми старанно збирають духовне розуміння і пресолодкий учення вірним синам, наточуючи в серцях мед пізнання. Так, почавши трудитися в новоспоруджених Чернігівських училищах, головні крини боговгодного писання в один пластир цієї книжиці збирають, щоб усякий його дбалим читанням споживав і знайшов солодку пажить вічного життя. Владнано тут стільника від зібрання чудового цвіту, що вістить од себе: “Я є цвіт польовий від солодкого Ісуса, від пречистих його ран і від завждицвітного крину – пренепорочної Діви Марії” – і в різних речах посприяє Господь нашому малоум'ю і дійшло це до архієпископського дому богоспасенного міста Чернігова в році 1703-му. Пресолодке джерело невичерпних учень святий Іван Золотоустий у чотирьох книгах із грецького на латинську перекладених і виданих типом року 1594-му у Венеції, пише: “Бджола, доброприємну віднайшовши пажить до вичерпу у свій бджільник її переносить”. І ми від золотих вуст, віднайшовши духовну пажить, пребагато приклавшись, кілька слів Золотника на слов'янську переклали: “Псалом п'ятнадцятий про передбачення” і “На слова пророцькі”¹¹⁵. Коли в віках прогнівався на нас Бог, то удостоїв нас і інші писання святого Золотоустого, перекладеного Золотника, і проповідані слова в святій обителі Печерській на користь доброчестя Вашого віддати¹¹⁶, пропонуємо Вашому доборозум'ю на розгляд і чекаємо повеління, щоб мати змогу спершу для читання типом зобразити. Надійні будучи, що з доборозум'я Вашого писання убогого розуму нашого дістане покрову: не захочете уподібнити нас до бджоли, яка укусом себе чинить недійсною і безплідною і мед од неї, надмірно вжитий, гірчить. Захочете за добродарованим розумінням і до Дзеркала малорозумного писання нашого подивитися. Дзеркало, хоча неживе і без відчуття тим, що в нього дивляться, велику добродійність подає, а лаємо невидимо, то шкода повертається до того, хто її приносить. Бджола, горби і поле облітаючи, на найнижчих місцях збирає від усякого зела і не зневажає найбідніших квітників. І ми, незадоволені від своїх і превисоких богословій через короткість часу, щоб подати Вам, боголюб'язний читачу, під спудом [заховані] сокровенні слова у преславній обителі пресвятої Богородиці Печерської, в році 1675, поклавши проповідування через п'ятирічне число від ієромонаха Івана Максимовича, тепер архієпископа Чернігівського, ні трохи не змінивши, окрім усякого придатку, в пристойній книжиці, названої від нас “Дзеркало”: перше про Страшний суд, друге в день Різдва, першого покаяння святого проповідника Івана, третє, на представлення святого Івана Золотоустого, тут додаємо.

Пишуть природословці про бджоли: коли хочуть кудись далеко відлетіти для збору з квітів, бачачи постання вітрів, беруть у ніжки за силою своєю камінчики, щоб утяжити себе, аби їх збуджені вітри не занесли ніде на воду і в ній бджоли не потопилися. Коли хочеш, православний читачу, уникнути душепагубних вітрів, аби не занесли тебе до пекельної прірви і в неї не погрузили, пропонуємо наріжного стільника, каменя життя Христа Господа та невісчну гору, пречисту Діву – з них і приймеш мисленного каменя Писання божественного тобто для настанови життя вічного, залетівши на Гору Небесну, принесеш пажить духовну Господу Богу твоєму, з ним-бо хай зацарюєш навіки, молимо¹¹⁷.

(Наступна сторінка в книзі – зображення Богородиці з малим Ісусом, від якої відходять язики полум'я на тлі хреста із герба І. Мазепи, зобабіч абрєвіатурний напис: І[ван] М[азепа], Г[етьман] і К[авалер] В[ійська], Й[ого] Ц[арської] П[ресвітлої] В[еличності]; до цього додано вірша словенською мовою):

Дім Мазепів із давна Діва полюбила,
В небесній знамення вельми оздобила,
Від голови своєї Зорею прикрашає,
А місяцем до добрих тут справ надихає.

Івана при Хрестові приймає за чина,
Тож любить і розлюбить, як свого щоднини.
Підносить Діва Мати ускрізь твою славу.
Вінцем нетлінним в небі звінчає по праву.

[Наступна сторінка починається з ритини-заставки]

ЗВІЩЕННЯ ПРО ХРИСТОВІ МАНДРИ ТА СТРАЖДАННЯ

На молитву ідучи до святого храму,
Стань і на хреста поглянь, взятого на рам'я.
Прийми в серце своє ум розп'ятого Христа,
Ради тебе, подивись взяв тяготу хреста.
Тим хрестом обіцяний мир він повертає
І прогрішення усі легко він прощає.
Це тому пресвітлий світ з неба в землю явивсь
І спасіння нашеє хрестно був іздійснив.
Права путь ота тобі і життя, і спокій,
І знамення, навчання, збавлення нівроку.
За твоє спасіння тож Діві в живіт ввійшов
Бог, узявши людськую плоть, на страсть так пішов.
Був гонимий у кінцях він землі без миру,
Завше в бідах і трудах, в поті, спеці міряв
Шлях од юності-таки, скрізь пізнав гоніння,
У тій втечі він не мав спокою і тіні.
Безсловесні віл, осел Богу послужили
В ясла сіно занесли, вбого ним обвили.
У Єгипті спершу він був проводив літа,
Ірода й дім кинувши, що не мали світла.
Ненастанно у постах дні свої проводив
І від міста в місто так сам був переходив,
Наставляючи усіх й задля научання,
Він чинив на користь всім чуда несказанні.
Та Єрусалим був град злості наповнився,
Дихав там невір'я гнів, ним і осліпився,
І страждання: для Христа в думці хижо носив,
Щоб забуті не були, помочі відтак просив.
Але користь немалу чинить спомин того,
Бо спасе тебе твоє сповідання злого.
В добродійностях візьмеш збудження для себе
В напастях і у біді захист у потребі.
Як на тебе встане враг, то не подолати,
Переможцем будеш ти без образ стояти.
Як від тебе друзі теж відвернуть мир знеслий,
В ранах ти надію май і пробудеш чесний.
На погибне золото ти не уповай
І життя в усі часи Богу покладай.
Зрозумієш, як усе є під сонцем ложне,
Усолодяться неба, як хрест нести можна.
Всі багатства світові бажаная радість
Всякчас будуть прегіркі, при Христі є сладість.
Поки душу Бог в свою не візьме у руку,
Як веселий хочеш бути, глянь на його муку,
У той час наповнишся весь ти благодаті,
З ангелами без труда будеш пробувати
В Горнім місті, тож приймеш мир той, що з святими,
Звеселієш на землі, в Царстві ж – разом з ними.

БЕСІДА ДО СТРАЖДУЩОГО ХРИСТА

Яка любов, о Христе, небо нам забрала?
Ти неповинний, чистий, не грішив і мало.
Даєш на рани плечі, зв'язаний руками
І дроблять усе тіло, стьобають різками.
Бич червоніє кров'ю, точать кров'ю токи,
Земля уся сповняє кров'ю свої боки,
Примножують безумні рани тяжкі катні,
Від частих-бо ударів зрошуються шати.
Від ран численних чисте розідрали тіло,
По всій пречистій плоті місця нема ціло.
Червону халамиду, Царю, в себе маєш –
Нечесть приносить царську, насміхи вчиняє.
Дивлюся я на царський на голов'ї вінець –
Пронизує там терня гострее в кінець.
Трощаний трима скипетр пресвята правиця
І мучиться жорстоко також і лівиця.
Таким биттям, о Христе, образ твій прекрасний,
Стоїть морочно в ранах, позором весь жасний
Вуста чистіш троянди, вельми потемніли,
Вогнеплемінні очі в нього посиніли,
Вуста красу наявну власну покидають,
В устах чуття цілющих ледве прозирає.
Людина всюди вишня вельми у зневазі,
А ангельська веселість попрана в тій змазі,
Що ж змусило, о Христе, зносить оці труди?
Любов то до людини крушить твої вуди.
Любов велика, бачу, переважить болість,
Любов, що надчудова, змножує і горість.
Любов же пресолодка, безскорботна, знаєм,
Бува гірка, скорботи як в собі вміщає.
Твоя любов тримає при собі скарб многу,
Якщо страждать за мене чоловіку-Богу,
Любові перемога стане над бичами,
Постане, хоч страждає, над всіма катами.
Любов скорботна терня гострее змінила
У квіти бойовиті, хрест у славу вділа.
Любов всепереможна, пресолодка –скарб то,
Любові скарб – скорботи є відтак достоту.
Твоїм вогнем до неї буду нехай повний.
Та в серці я морозом стиснений гріховним.
Ти хочеш за любов щоб дав любов – це знаю,
Як любиш, полюблю хай – та серця не маю.
Над діаманта серце /ах!/ твердіш тяжіє,
І це як кров козина крушить, мовить смію.
Моя однак проклятість твердша за опоку,
Пом'якша, коли кривцю ти проллеш од боку.

ЗА ТРИДЦЯТЬ СРІБЛЯНИКІВ ПРОДАНИЙ
Утримують три пальці небо, землю, море,
Оцінений же мало, гей-гей! Душі горе!
Створив Бог своїм словом небо, землю, ріки,
Та дешево продасться Бог од чоловіка.
Створив Бог небо й земжю у своїм началі.
Іудою, погляньте, цінений як мало!
В САДУ ЖАХ
Оскаржений гріхами моїми, зітхаєш,

Почуй, о душе, скільки собі мук чекаєш,
Безгрішний у саду ти, як, Христе, болієш?
Чому ж ти, гріхолобче, його не жалієш?
Коли, Христе, скорбиш ти гріхів ради моїх,
Нестиму як гріховний тягар гріхів своїх?
АНГЕЛ УКРІПЛЯЄ

Все словом сотворивши, все словом сам носить,
Собі відради мало, тобі ж несе досить.
Все мудро учинивши, він сильний тримати,
Від ангелів бере міць, готовий страсть взяти.
Творець усього, котрий, трима усе в собі,
Від янгелів окріплий, дає поміч тобі.

КРИВАВИЙ ПІТ

Суха землє, пий краплі крові дощу Бога,
Плоди злі перетворюй в добрі грона з того
Кривавим кропи потом, та ж Христос у саді
Орошує Адама¹¹⁸ й сущих із ним в Аді.
Пий, земле, ти кривавий піт Творця твогого,
Лілеї замість терня з серця дай свогого.

ЗБРОЯ ТА СПИСИ

Ти, Христе, є безгрішний, я ж гріха начало,
Мені, пробувши грішним, взять узи й подобало
Коли приспіли жнива, йдуть колосся жати,
Щоб зброєю та списом, голодом ізняти.
Тобі бичі та різки, Христе, за нас дано,
Мені належить ними за гріхи взять рани.

СВІЧКИ

Темноносного світла з світила шукаєте,
Від Христа, від владики, ви світла не маєте.
Тьми синове, в вас світла йде пошук з свічками
Сонце правди світліє вночі перед вами.
Тьми синове, крізь промінь ви сонце уздріте,
А що сонцем Христос є, з світила учітесь,

ПОЦІЛУНОК ІУДИ

Цілунок продаєш-бо, хижаче улесний,
Ти Господа; аспиде, гризеш його перстний!¹¹⁹
Не Юда, василиск-бо Христа цілувати
Іде, щоб поцілунок йому страсть завдати.
Коли цілунок Бога, тебе, виявляє
Той зрадник, то єхидни злобу з'явить має.

НАКЛАДЕННЯ РУК

Ні мечем, ані списом, вояцтва множеством,
Скрізь любов-бо Христова з'явля торжество.
Христе, в узах страждаєш – на руки взяв, рам'я,
Не впадем через страсть цю твою в гріха яму.
Ні залізо, ні вої, ні ратна громада
Не здолає Христа нам – любов. то не зрада.

В'ЯЗАННЯ У ВУЗИ

Зв'язані твої руки, та не знемагають,
Нині з усіх гріховних нас вуз увільняють.
Маєш зв'язані, Христе, бичівками руки,
Хай не будем з гріхів ми терпіть пекла муки.
Це союзом любові Христос пов'язався
З нами, в вузи нас ради довільно віддався.

ПЕТРОВЕ ВІДРЕЧЕННЯ

Петро за любов чи жаль сльози проливає,
Христос пригідно уздрів, все йому прощає.
Трикратно вночі Петро Христа відрікався,
Алектру¹²⁰ зголосивши. сльозами спасався,
Зіниці плавить слізьми, спитай: “А для чого?”
Почуй: “Від болю і з-за любові”, – для того.
ЗЛЕ ПОБИТТЯ

Ти, Христе наш, смиренні лица доглядаєш.
Гей! Той є трипроклятий, хто Христа вдаряє.
Безум'я це невірних б'є, ще і питає.
Скажи, Христосе слово, хто тебе збиває?
О Христе, хто ударив, – в праву щоку бито, –
Гадаю, мав той руку у залізо вкриту.

ЗАПЛЬОВУВАННЯ

Великий страм і гріх є на небо плювати.
Багато більший Христу в лице плювки слати.
О прірко гріха, плювать в лице світловидне,
Ганьба оце наших вуст вчиня те огидне.
Що безсоромні вуста, скажи, що вчиняють?
Як неба й землі Творця харкотно вкривають.

ЛИЦЕ ПОКРИВАЮТЬ

Морочна шматина лице світле покриває,
Гадаю, належний вид людям відкриває,
Завісила сонце так, в ніч перемінила?
Міркую, змилились: світло це очей зір затьмило.
Як хмара сонце, так хрест за́слінка є очна,
Покрила, утримує погляд всім охочий.

НАРУГА

Людино, наругу кому таку пізнавать?
Тим Ад – страх, любов – земля, а небо має прийнять.
Ганьба наругу нести і того збивати,
Котрий не боронить всім у вічність вступати.
Людино! Кого з живих безчестить так пекло?
Побійсь, є ж небо з людьми солодконатекле.

СВІТЛА ОДЕЖА

Невинності ризою ягня як вкривають,
Одежу шлюбну відтак тоді відкидають.
О Агнче! У біле на сміх прибрався одиння,
Дай незлобиво в віках тримати надію.
Пречесним ягням Христа усяк називає,
Та ж білу на себе він одежу вдягає.

ВАРАВУ ВИПРОСИВ

Смерть із життям, а пекло до неба рівняють,
Оцим ділом Смерть з Пеклом собі все ладнають,
Смерть життя ставлять вище, Ад більше за небо,
Бо не мають, живучи, у небі потреби.
Смерть з життям, пекло з небом є на одній шалі,
Вибирають, що гірше з ума всі відпалі.

ОГОЛЕННЯ ХРИСТОВЕ

Хто криє сонце, місяць – у тьму зморочився,
Хто криє небо, сам той від всіх оголився.
Померкло сонце, місяць тьма також покрила,
І піднебесна твердь вся в вид інший змінилась.

Покрилось сонце, місяць прикрив очі встидом,
Як той, що оголився й стоїть перед жидом.

СТОВП

Премудрістю той, котрий неба́ всі тримає,
Пов'язаніі руки, покритий лик має,
Долонею створив хто стовпи землі, небу,
Долонями прибитий той до стовпа, де був.
Хто укріпив стовпами неба́, має руки
Пов'язаніі, стовпа теж стривожили муки.

БИТТЯ

Різки у нім криваві струмки виливають,
Ще дерево Адама¹²¹ із них напувають,
Увічненеє тіло терня умертвляє,
Його ж, Адама, гілка в тобі проростає.
Криваві на Христовім квітки бачу тілі
Із дерева, від нього і праотці їли.

ЧЕРВОНА РИЗА

Христе, кров твоя злита тебе прикрашає,
Від наруги честь риза тобі примножає.
Кров твоя, Спасе, добра тобі змогла бути,
Перепона наругам безшкідна вітчутно.
Твоя кров, Творче, вельми тебе приздобила
І нас, в грісі ушкодних, прещедро зросила.

ТЕРНОВИЙ ВІНЕЦЬ

Голові злотній терня не уймує честі,
Це вінців царських пишних віддаляє влестя.
В вінку царським численні гострі в хові ості,
Що у голову входять від вінця до кості.
На твоїй же терновий, Христе, вінець главі
Безпечальний царям є у безмежній славі.

ТРОСТИНА

Тростина є держави добреє знамення,
Царям дає велике завше шани ймення.
Знак царський дають – скипетр, простую тростину,
Де влада твоя, в неї укладуть в єдину.
За скипетра тростину, Христе, взяв сокрушну,
Тож дай любов тримати нам к тобі нерушну.

ПРИГИНАННЯ КОЛІН

Перед царем /жах!/ влєсно ноги пригинають –
Від володарів царства вічно погибають.
Превеликеє чудо! Зганьбивсь од людини
Землі й неба Творець-бо передвічний в чині.
Що це? Того на посміх як царя назвати,
Хто є Бог, адже може всіх на сміх підняти?

ЦЕ ЧОЛОВІК?

Це є випробування, не треба і много:
Що слово “плоть” буває? Нехай створить Бога!
Творець людину в порох вмівив, не людина,
Загине злість, у порох не ввійде людина¹²².
Створили чоловіка, немов черв, вміняльно.
“Хай, живши, Я пробуду!” Він – черв порівняльно.

УМИВАННЯ РУК

Руки що умиваєш? Розум злий сльозами,
Кров пролитая марно стане кайданами.
Неповинний Пілат був смертним Христа б мукам,

Коли вмив би сльозами лица, а не руки.
Руки вмив він водою, душу ж – в баговину
Умиттям тим своїх рук смерті дав причину.
ВІДДАВАННЯ НА СМЕРТЬ
Відчуй милосердя: хай грішний спасеться
З неправедного суду – Христос віддається.
Коли ж віддають суду неправому правих,
Тоді-то Христос чинить: спасеться й лукавий.
Судимий від Пілата неправедним судом,
Будь, Христе, милосердний в суді моїм вудам.
ГОТУЮТЬ ХРЕСТА
Спасенний хрест, його хоч був ворог готовий –
Христа гріх розпинає, який хреста зводив.
Хреста Христу готуйте, та хрест цей пречесний,
Невірні жидове! Вам хрест той безчесний.
Погибельним дурнота є хрестнеє слово,
Та нас, що Христа хвалять, спасати готове.
НЕСЕ ХРЕСТА
Сильний вельми Самсон, весь світ уладно носить,
Під хрестом упадає, допомоги просить.
Втяжений всяк гріхами, вагу хреста знає,
І Христос під ним падав, світом хоч владає.
Світ йому над перо-бо легший буде завше,
Але хрест, гріхів повний, тяжчий є – пізнав се.
СИМОН КИРИНЕЙСЬКИЙ¹²³
Христу, під хрестом впалім, як вчиняєш милість,
Подібний Христу будеш, відклади тож ліність.
А котрий співчуває під хрестом Христові,
Візьми хрест, щоб зрівнятись, будь до мук готовий.
Щоб хрест той не печалив, хрест бери ти власний,
Наслідником Христовим будеш ти, не жасний.
ЖОНИ, ЯКІ ПЛАЧУТЬ
За себе і діток плач , жони починайте,
Зготований вогонь вам вічний погашайте,
Дочки Сіону ви сліз вилийте немало,
Що висохнуть, бо малі, у вогненнім палі.
Скорботу зрівши мою, жони не ридайте,
Достойним сліз і вогню вічного подайте.
ВЕРОНІКА¹²⁴
В своєму серці Христа прийми лица образ,
Ісуса в умі, вустах тримай руку добру.
Лице серця обітри убрусом Ісуса,
В думці, серці, руці тримай без убруса.
Цим образом замилуй твар ¹²⁵ серця свого,
В слові, ділі згадай Ісуса твого.
ГОЛГОТА ЧИ КРАНІЄВЕ МІСЦЕ¹²⁶
Голгота хреста знесе, вершину всяк визна,
Велику над усіх гір, ускрізь славу візьме.
Знесеться так над усі вершини Голгота,
Бо вельми прославиться хрестом Саваота¹²⁷.
Голготу хрест той отак преславну сотворить,
Бо їй вершини всіх гір під ноги впокорить.
ВИНО ІЗ ЖОВЧЮ
Тобі догоджаючи, пий чашу розкрити,

А чашу мирськую кинь, що золотом налита.
Знамірено це вино із жовчю змішали
І до солодких Христа до вуст прикладали.
Не відвернув своїх вуст од гіркої чаші,
Нам на здоров'я пив за всі гріхи наші.

МОЛОТ

Молот рани клав Христу ув удах глибоко,
Серце моє ти побий, Ісусе, жорстоко.
Молот добрі рани дав цвяхів гостротою,
Серце кам'яне мені зм'якши добротою.
Молот той гостроцвяшшям клав рани Христові,
В серці кам'янім вмісти ти милість любові.

ЦВЯХИ

Цвяшшям готовий мене тяжко пригвоздити
За любов і серце плоть скоро простромити,
Богу любов'ю думки, страхом плоть гвоздити
Ліпше, аніж цвяшшям пригвождженим скніти.
Пригвоздіте-бо, цвяхи, пригвоздіте сильно
Ум любов'ю Бога мій, страхом же все тіло.

РОЗП'ЯТТЯ

Прощений старий Адам, новий пригвоздиться,
Так Христовим розп'яттям весь рід увільниться.
Розп'ятий новий Адам, старого хай збавить
Від ганьби відвічної, в новеє направить,
Голову він прихилив, прибитий, донизу,
Тим Адама одягнув у нову ризу.

ДВА РОЗБІЙНИКИ

Страждав Хритос і милість, любов примножилась,
З гріховного так рабства роди всі звільнились.
Висять побіля Йсуса розбійників двоє,
Він доброму сказав: "Ти в рай ввійдеш зі мною"
Й мені дай того ж, Христе, почути теж гласу,
Згадай мене, як буду у смертному часі.

РОЗДІЛЕННЯ РИЗ

Матірні речі, гей-гей! в користь повертають
Жеребком, інші ризи мечем розділяють.
А коли тебе вої на хрест розпинали,
Й не роздерли хітона, тож жереб метали.
Як ти зволив хітону бути нерозідраним,
Доброзволь з церкви ересь прогнати погану.

ХРЕСТНЕ НАДПИСАННЯ

Надписання це воїн добре прочитав був,
Що Христові наслідить весь світ – це пізнав-бо.
Пілат в Тройці являє одне божество
І лице в трьох народах, а в титлі ество.
Той-бо титул Христовим воїнам покаже,
Коли ставитись треба під свій знак, накаже.

СІМ ОГУД

При смерті мову чудну, Ісусе, приймаєш,
Від всіх відтак наругу ти мовчки сприймаєш.
Коли вмирав Христос був, то ворог поносив
У злі отім, одного повинного зносив,
Приймав ожог при смерті гудні мовні стріли,
Не дивно: ціль злости є лиш в славі, не ділі.

СІМ СЛІВ

На хресті святий Лебідь сім слів випускає,
Потопаючи в крові, всім легко прощає.
Віддає пташок духа при смерті Небесний,
Співа в водах кривавих глас семисловесний.
Йсус на хрестному руки гнізді простягає,
Розлетілі пташата повсюдно збирає.

ТРОСТИНА, ГУБА, ОЦЕТ

Гірке чаші із жовчю і оцту вживання,
Упалого Адама у рай це вертання.
Гірку воду Бог дровом в солодку оберне,
За це дасть єврей жовчі із оцтом на скверну.
Гірка з жовчю тростина коли поєднались,
Адама творить знову, в рай вдруге послали¹²⁸.

ЗНАМЕННЯ

Земля, камінь спадають – Людина нескрушна,
Більш землі і каміння твердіш, непорушна,
Страх розкидує землю і камінь зведеться,
Твердне з того каміння, як хто не жажнеться.
Світло змеркне небесне, земля стогне тяжко
Ув отой час страждання, про все слуха важко.

СПИС

Дає Христу списа смерть, дає Діви жалість
А тепер усім сумним витворює радість.
Пробивало Христу бік знаряддя те святне,
Є і хрест, що на ньому Ісуса розп'ято.
Спис є образ і як знак і сметрі, і бою,
А відтоді знаменням зробилось спокою.

ПРОБОДАННЯ, АБО ПРОБИТТЯ РЕБРА

У бідах, ранах Йсуса шукай ти відради,
І милосердний будеш, не збавлений вkladу.
У всіх лихих пригодах ребро май Христове
Пристаниськом од злого, сховать що готове.
Відчинений Христа бік, іди, грішний в нього,
Готове його серце прийняти такого.

П'ЯТЬ РАН

В руках, ногах – це діло нележке писати,
Та більше є далеке – в серці рани дати.
Мав каменів Давид п'ять¹²⁹, стрів як Голіяда,
П'ять ран мав Христос, але силу збив він Ада.
Не тільки на хребті, а на руках, ногах-бо
Дали всі грішні рани, Христе, а ти нам Бог.

ЗНЯТТЯ З ХРЕСТА

Ось болість! Ось жалоба! Бачим Син пробитий –
Поранить меч утробу Діви знакомиту.
Пробив меч серце Діви двічі за Христа,
Коли зняття страждуща бачила з хреста.
І жалем серце Діви все було обняте.
Із хрестного як ложа Сина було знято.

ПОМАЗАННЯ ЧИ АРОМАТИ

Христа преславне діло шукать поховання,
Ще більше, коли в удах змастить наругання
Христа, що вмер, адже це милосердне діло,
Щоб помастити миром вуда збиті ціло.

Добро таке вчинити, у гробі ліг, в вищі
Царитиме, як вуди йому змазать більше.
ПОХОВАННЯ ХРИСТОВЕ

Зерно добре ляга на камені буває,
Земля ліпшого плоду й райська на з'являє,
А як падає сім'я в землю неблаженно,
Плід не буде там ліпший у волозі денній.

Земля в собі ніколи скарбу, не містила,
Що дорожчий, чесніший від Христа тіла.
СТОРОЖА БІЛЯ ГРОБУ

Стражів тисяча, глядіть і гроб утвердіте,
Слідів польоту орла чи ж можна примітите.
Страж марно поклада над гробом печаті,
В полоні тож не здола Христа смерть вдержати.

Весь сонм юдеїв глядить хай гроб і печаті
Христа, що Ад здолав, не зможуть попрати.

**СКЛАДИ, ЩО ПРИКЛАДЕНІ ДО ХРИСТОВИХ СТРАСТЕЙ,
ПРОЧИТАЙ ДБАЛО ЦІЛЬБУ ВІД УСІХ СОЛОДОЦІВ ПЕКЛА, ПЛОТІ ТА
СВІТУ, ШАНУЮЧИ ПЕРЕДУСІМ ГОЛОВУ, І ВИЙДЕШ БЕЗ ЗАБОРОНИ В
НЕБЕСНУ СЛАВУ**

За срібляників тридцять був зданий ціною,
Скажи мені: в час смерті чи будеш зі мною?
Заради поту з кров'ю, що мав ти у саді,
Дай гроном мені бути в раю-винограді¹³⁰.

Ти ангелом, Бог сили, у страсті скріпився,
Молю, хай не з козлами я б постановився.

Як крові не захочеш у купіль подати,
Убілений більш снігу, то зможу зостатись.

Мене враг при кончині бажа собі взяти,
Даси знаряддя страсті, то мусить вступатись.

Зір, місяця і сонця при смерті не треба,
Мені будь світло, в вічність дерзну їти, в небо.

Прийняв ти від нечистих був уст цілування,
Подай себе і сповниш моє ти бажання.

Ти був за мене битий, молю поміч дати,
Коли душа від тіла почне виступати.

Дай грішному причастним твоїм бути вузам,
З тобою хай любові з'єднаюсь союзом.

Петрові сльози тягнуть з мого сльози ока,
Доглянь мене, хай буду ріка сліз глибока.

Удар прийняв, Христосе, щоку мав побиту,
Молю, душа не йде хай пекельному киту.

Оплювання терпівши, позбавився страму,
Даруй: піду хай слідом праотця Адама.

Покрито очі хусям, Христосе всезволивий,
Покрий мені гріхи всі, довготерпеливий.

До страстей примінився і зрю наругання,
Молю: дай не за ділом мені воздаяння.

На сміх, Христосе, одержу узав ти погану,
Стверди ум, що у хвилях мирських, коливаннях.

Розбійника ти гірше, Христосе, осудився,
Як правий той розбійник, я хай би протистився.

Одітий світлом, голий стоїш, оголовившись,
Помилуй мене, з шлюбних, стою, риз роздівившись.

Біля стовпа ти зволив, Спасителю, стати,
Втіли мене в Драбину¹³¹ – до тебе збиратись.
Биттям страждав, Ісусе, гріхів з-за моїх,
В день суду не забуду щедрот я твоїх.
У ризу, у червону, ти, Спасе, одівся,
Молю: подбай, хоч, клятий, я соромом вкрився.
Прийми вінця із терня, Ісусе в поставу.
Даруй життя безмежне у честь твою, славу.
Коли тростину держать, о, Спасе мій, руки,
Надійний той, як пишеш, не втрапить у муки.
Коліна ти пригнув був, Христе, при нарузі,
Дай з ангелами славить тебе у потузі.
Не викрий мене, хтівши гріх світу судити,
Не мов: “Іди, людино, щоб Ад наслідити!”
Пілатових рук скверна в мені пробуває,
Сльозу дай, котра скверни душі омиває.
Коли за життя зволив усіх умирати,
Воскреслий, сподоби щоб смерть чесну прийняти.
В Хрестові, мій Ісусе, знайшов ти мірило,
Пробач, як тіло в чомусь моє зогрішило.
Молю, Христе, полекшу дай в смертну годину,
Ти ж зніс у дереві хрестнім гріховну людину.
Із Симоном, о Христе, ти розділив сили,
Покриють благодаті мене твої крила.
Не борони сльозити мені із жінками,
Оमितь кал душі дай-но гіркими сльозами.
Лиця твого образ у серці ховаю,
Але лицем в лице я тебе зрїть бажаю.
Вмираючи, дивлюся на гору Голготу.
“Свят! Свят!” – співаю пісню відтак Саваоту.
За мене гірку чашу узяв ти для себе,
Вечері дай вкусити у вічності, в тебе.
Ти молотом прибитий був до хреста злом тим,
Вчини, нехай не буду болотом, а злотом.
Ти гострим цвяхом, Спасе, на хрест був прибитий,
До вибраного стада, молю, причислі ти.
О, Христе, доброзволив задля нас розп’ястись,
Тож не бриди душ грішних до неба прийняти.
Розбійнику давав рай, скажи, нехай буду
У лику тих, що голас твій чують: “Йдїть з суду?”
Своїх не боронив ти риз розподіляння,
Не борони з тобою відтак і єднання.
Ісусе Назарійський, о, царю юдейський,
Молю: мене прийми як путь кину житейську.
Від язика невдяки тебе як ганьбили.
Мені дай, аби мною в віках був хвалимий.
Співав на хресті пісню ти семичисленну,
Мене не дай на радість врагу у геєну.
Ти зволив жовчі з оцтом, Христе, ж муках пити,
То довготерпеливий, подяку візьми ти.
Ти землетруси чиниш і сонце згасаєш,
Від мене віджени гріх, вину, що з’їдає.
Віддай ти списа-зброю мені у долоні,
Непереможний буду хай в брані уповні.

Від рани, що в ребрі, мій ти, Христе, пробитий,
Просвічений хай буду в душі знакомито.
П'ятичисленні рани ти мав, виливай
Кров, хай чуттів п'ять буде страстей, посцілай.
Коли ж бо відступило з хреста твоє тіло,
Дай: в смерті моє серце у нім щоб містилось.
Скажи, Христе, торкнися мого тіла краю,
Солодкий мені буде твій гріб, більше раю.
Пішов у землю, Христе, людських сердць шукати,
Зволь і моє з земного до себе узяти.
І стражники на силу твою подуміли,
Даруй в час смерті в поміч ти ангельські сили.
Коли воскреснув, Спасе, сторожа – у страсі,
Дай зріти лице світле у жасному часі.

**КОЛИ СОЛОДКУ МОЮ БЕСІДУ ІЗ СИНОМ ЧИТАЄШ У ПІРКІЙ
СТРАСТІ, ЧИТАЧУ, МОЛЮ, ЩОБИ ПІЗНАВ, ЯК СИН МІЙ ЗВОЛИВ
ПОМЕРТИ ЗА ТЕБЕ, А КОЛИ НЕ СТРАЖДАЄШ, З НАМИ ЗВОЛЬ
СПІВЖАЛІТИ**

“Ран тисячу серцю дав матірньому Юда,
Як за малую ціну продав тебе з блуду,
А як на тридцять числом та й срібла не стало,
Печалі скорбот воно, мій Сину, не взнало”.
“О мати! Йосипа ти образ взнай, молю,
Колись-бо його приймеш, болість, сльози втолю”.
“Я бачу тебе в саду, о Сину, це жасно,
Питаю; а де це краса лица твого ясна?
Від тебе сонце, квітки і місяць красоту
Всі мають, чом одягнувсь ти в соромоту?
“Адам красний вельми був, а взяв в їжу плода,
Провинився, страм несучи людського я роду”.
“Чом янгол, дитино моя, тебе не вкріплює,
Чи мусить так учинять, чи допомагає?
Чи ж того, що в морі топив війська фараона
Ти менше потужний є чи сили Самсона?¹³²”
“Збагни, Мати, в янголах потреби не маю,
Посланника з чашею Отця я приймаю”.
“О що тобі, Сину, як піт кривавий зливаєш?
Чи квіти в рожу одну ти перетворюєш?
Та ж ліпше явитися одягнутим світлом,
Ніж красить криваво себе трояндовим цвітом.”
“Солодка Мати, тобі я тайну з'являю,
Як голий Адама страм тобі зображаю”.
“Яка це дерево тут земля проростила?
І черево котре таку злобу провістило?
Аби учинять на хребті твоїм, моє чадо
В печалі всім назавжди, єдина відрадо?”
“Це дерева віти мене, о Мати, покрили,
Старого Адама які плодом наділили”.
“Царів три, Сину, тебе шукали з звіздою
І діви із свічками, яснії красою.
Чому ж бо шукають тебе юдеї з свічками,
Єгипетськими вони осліплені тьмами?”
“Збагни, яка їхня суть, солодка Мати:
Достойні у вічнім вогні вони пробувати”

“Не дай Юді, Сину мій, лице цілувати,
На котре сам херувим не сміє взирати.
Отруту той гаспид несе у роті отрутнім,
Троянда в вустах, в серці терн його вельми трутний”.

“На влесний цілунок такий я геть не зважаю,
Хто образ друга несе, врагом я не маю”.

“Чи ж руки не з того оті на тебе здіймили
Іуди, що руки твої таких учинили?
Ті милі руками тебе, о Сину, збивають
І манну ж пустелі вони, ті ж руки, збирають”.

«Сльозити о перестань, солодка Мати,
Я за Адамовий гріх бажаю страждати”.

“Ти волі свободу був дав, о Сину, людині,
Пощо терпиш вузи ти, творцю віків,нині?
Належить хіба це тобі носити вуз тяготи,
Всечасно славить тебе живим тра достоту”.

“За смілість Алама рук мої в“яжуть руки,
По їжу руку простяг, не буде той в муках”.

“Від болю сама себе, мій Сину, вбиваю.
Петро твій як проказав? “Ісуса не знаю!”
Готовий за тебе, казав, той учень померти,
Не хоче з тобою тепер страждати, безсердий.”

“Моє це, о Мати, моє прославлення, знаю,
Петрове відкинення цілющим вважаю”.

“З душею мене, Сину мій, єврей розлучає,
Коли тебе, серденько, позавуш збиває.
Бажає, щоб ти оглух, не чув ані слова,
А не почувеш мене, я вмерти готова”.

“Биття це, Мати моя, такого навчає,
Що і пророків моїх глухий не сприймає”.

Лице те, що той цілував, агей! обплювали.
Що ангели зріть його повсюдно бажали,
Коли ж обплювання це, ти, Сину мій, терпиш,
То жалістю душу ти мою раниш терпко”.

“І сонце затінене у хмарі буває,
Я – сонце заплюване, мене хто скарає?”

“Твої очі над кришталь, мій Сину, чистіші,
Більше сонця й місяця і зір всіх ясніші,
Їх Ізраїль покрива хустям мрячнотемним,
Катом лютим, щоб страшить тебе, покровенний”.

“Пристойно очі мої, о Мати, покрили,
Бо недостойні були уздріть таких в ділі”.

“Коли-бо над тобою єврей тут зло вчиняє,
То матірню утробу це вельми терзає.
Чи через Матір терпиш ти муки такі,
Скажи: чому страждаєш й за вини які?”

“Наругу вчиняє хто, прийде в наругання
Всім разом у всі віки піде розсіяння”.

“Юдей тебе у білу вдягає-бо ризу
І так тебе одягши, саджає донизу.
Так одягнувши, Сину, до гробу справляє,
А серце моє жально і більно волає”.

“Молю, не печалься ти і не сумуй, Мати,
З’явити страстей цвіт бажаю в цій шаті”.

“О горе голові і душі моїй маю,
В якій ти славі Матір, мій Сину, лишаєш?
Єврей судив Вараву і найправедніше,
Від розбишак судив він тебе найжорсткіше”.

“О мати, так не ридай, цим не посрамляю,
Прийшов на те: за гріхи я світу вмираю”.

“Коли тебе я бачу: ти зовсім роздітий,
Молю: скажи, де риза, що мною не шита.
Тож хмара темна очі коли покриває,
Хай не встидиться голий і тьму одягає”.

«О Матінко, не сумнись, із ризи звільняюсь,
Як чоловік перший той я ризу скидаю”.

“Коли на стовпі бачу безчеснім я нині,
Пов'язаним, як образ порошний людини,
Скажи: без стовпів держать вагу землі неба?
Примусила до стовпу яка ж бо потреба?”

“Від іудеїв же будь, о Мати, зганьблена!
Тут біля стовпу їм стовп у путь дав вогненну”.

“Коли юдей, дитино, тебе ударяє,
То стільки ран і серце матірне приймає.
Скажи, яка потреба такеє терпіти,
Чи ж солодко страждати, на смерть щоб приспіти?”

“О Мати, ради того схотів я прийняти
Плоть, у терпінні щоб змогти засіяти”.

“У багряницю, Сину, одягсь од єврея,
Скажи: що більше хоче чинить Іудея?
Чи пестила тебе я, печальна Мати,
Щоб міг юдей з-за чогось в наругу віддати?”

“Адамів багрянний цей хітон страм з'являє,
За винних невинна ця порфира зганьбляє”.

“Он голову, мій Сину терням вже вінчає
Юдей, тебе на посміх царем називає.
Матірне моє серце в малії частини
Наругою, що збитна, розтерзано нині”.

“Наруги, о Мати, ці несуть речі дивні,
Мойсей провидів: з“явлюсь з вінцем у купині”.

“Дають за скипетр трощу, що вітер хитає,
Як я страждаю, Сину, коли це сприймаю!

“Царі, – ти кажеш, – мною у світі царюють,
Де ж є раби, в сліди ці, твої, всі простують?”

“Над скипетра троща та у мене державна,
Над золото, бісери, над честь чесна дана”.

“Коліна, Сину, перед тобою згинають
Юдеї і державу, й тебе вони лають.
Дітьми пророк глум чинить, тож Бог мститись буде,
В нарузі ти, дитино, агей вже забутий”.

“Коліна, Мати, коли у насміх згинають,
Самі в собі пізнають, що вельми впадають”.

“Пілат тобі являє, мій найлюб'язніший,
Що чоловік красою над всіми красніший,
Є черв, а не людина, лиця не видати!
Де та твоя краса є? Не можна пізнати!”

“Велика для мене честь і червом назватись,
Як родиться черв, у плоть я прагну убраться¹³³”.

“В сльозах моїх, не в водах, Пілат має руки.
О сину, та ж тебе він важким віддав мукам.
Сказав перед усіми: “Не заслужив смерті!”
Мені хто боліть, сльози спроможний обтерти?”
“Не плач, о Мати, Пілат, хоч руки змиває,
Душі-бо не очищає– людей всіх спасає”¹³⁴.
“На смерть, моя ти душе, присуджує ворог,
Дивитись не даючи, мій любий, просторо.
Коли, о Діви Сину, бажаєш вмирати,
То більше не назвуся: я Діва і Мати”.
“О Мати, сльози зітри! Тобі це з’являю:
Коли вмираю, я смерть із пеклом долаю”¹³⁵.
“Із дерева без плоду хрест, Сину, єврейський
На тебе рід готує, мій квіт назарейський.
Отож чи так плода ти дій добрих позбутий?
Явись, неплодним деревом умертвлений, сутий”.
«О Матінко, не ганьбись! Плід дерева того
Зросте всім найплідніший воістину з нього”.
“Це що, дитино, зволів? Хрест носиш, наклавши,
Якого нести важко, тяготу узавши.
Цей хрест, це кожен знає, знамення є страм’я,
Чому всім на очах ти, як честь, взяв на рам’я?”.
“Хреста в раю праотці мені зготували,
До дерева руки як по їжу сягали”¹³⁶.
“Це що, як хреста Симон несе Киринейський,
Чи, може, співчуває тобі рід юдейський?
Чи в рівній тебе честі із Симоном має,
Чи вас так спокушає, чи смішки ладнає?”
“Молю, нітрохи на це не треба скорбіти,
Потреба: маєш і ти хреста причаститись”.
“Бридкого тебе зрівши, жіноцтво ридає,
І жалістю матірне нутро роз’їдає,
Щоб ти достойний сліз був, я не вимагаю
Та через плач жіночий плач не припиняю”.
“Хай над своїми дітьми плачі ведуть, Мати!
Коли б не чинили так, пощо в світ пускати?”
“Подав ти на убрусі свого лица образ,
Його-бо Вероніки взяла рука добра.
А я приймаю в душу, як це зобразився
І пробуваю, Сину, в великій невтїсі”.
“На убрусі образ свій даю вірним, Мати,
Не печалють хай, як в грїб піду три дні спати”.
“Хрестом Голготу, смертю ти, Сину, вславляєш,
Мене ж, печальну матір, відтак залишаєш.
Коли на все те око своє покладаю,
Єдиною сльозою постати бажаю”.
“Голгота чесніша є, о Мати, від раю,
Тут Адама мертвого в раю оживляю”.
“Ти, Сину, вина з жовчю приймаєш змішання,
Дивуюся і плачу відтак ненастанно.
Ти ж міг у вино воду був перетворити,
Чому гіркезну чашу волієш цю пити?”
“Я по Адама грїху, те, Мати, вживаю,
Як солоджу те гірке, солодким тож маю”.

“Бажала тебе бачить на злотнім престолі,
Із малотом юдея тепер бачу долі.
О горе! Уже молот звіровидний кат,
Аби тебе прибити, узявсь опускати”.

“Цим молотом зготував на чоло поставу,
Я царську прийму всім діядему в славу”.

“Як руки твої, Сину, воїн прибиває,
Зіницю це від ока мойого виймає.
Коли ж бо цвяхи гостро вбивають у ноги,
Беруть з нутра то серце, болю від того”.

“О Мати, не печалься, як бачиш – прибитий,
Вчиню всіх вірних серця собі разом злити”.

“Вишитою старанно я, зболена Мати,
Це за яку вину ти був зволив страждати?
За світ чотиричастний страждаєш як так ти,
Воістину, спроможний розп’ятих спасати”.

“Огуду хрестові я схотів-бо відняти,
Тому і постаравсь в ганьбі розп’ястись”.

“Назвуть мене як? Бачать тебе поміж зброду
Розбійників, чи ж буде моя честь без шкоди?
Гадаю, коли будуть таким тебе звати,
До збійців будуть, Боже, відтак причисляти”.

“О ридати припини, Мати найлюбіша,
Від сонця промінь при тьмі буває світліший”.

“Онде воїни ризи твої розділяють,
І нутро так матірне вони все терзають,
А ці ризи зіткали, Христе, мої руки.
Агей! Лютеє горе! Розділюють з муки!”

“О Діво Мати, не плач за Сином із бодем,
Хто хмари небу дає, не лишиться голим”.

“Царем тебе юдейським Пілат називає,
Увінчаного терням, поглянь як зганьбляє.
Матірньому зле серцю! Болю душею,
Велику маю милість – не вкрили землею”¹³⁷.

“Відаючи, Мати, дух, чоло похиляю,
Земну славу, це пізнав, усю зневажаю”.

“Мечів сім в моїм серці єврей потопляє,
Коли від уст сморідних огуд сім пускає.
І лікаря немає зцілить з огуд рану,
Хіба що сам ізцілиш, підеш у край знаний”.

“О Мати, відкинь печаль! В пахучії квіти,
Твої оберну мечі, зірву смерті сіті”.

“Чом, Сину, сім пісень ти при смерті співаєш,
Чи так оце при страсті печалі збуваєш,
Чи, наче непорочний ти Лебідь, звіщаєш,
Чи ізраділим серцем ти пекло вітаєш?
І терпиш сім болячок ти Матері ради,
Забувши, що ти будеш віщати лиш радість.
Адже я сонце бачу в тьму вдіте, мій Сину,
А ще розбитий камінь, агей, мій єдиний!”

“Коли землю бачу я від плачу у струсі,
Хіба те розкажу, що серце у скрусі.
Належить, щоб все нічне небесним покрити,
Коли я світло, піду підземним світити”.

“Сотник Логвин копіє к серцю прикладає,

Купно Матері й твоє, Христе, пробиває.
До блаженних я тебе Сину, прилучила,
Коли б серце твоє я своїм заступила”.
“Те дається, просить що, а стука – відчинять,
Хто у боці рану дав, той віру взяв чинну”.
“Чому пробитий, хочу я звіщена бути,
Тече даремно кривця, в тяготах я сута.
Хай взнаю у болінні, чи буде вірада,
Чи в жалості велика оселиться злада?”
“Створив хто Єву в раю, що від ребра Адама,
Збудує церкву з ребер, розпростерши рамя”.
“О Сину, як на п’ять ран твоїх позираю,
Гробів п’ять моїм змислам – п’ять ран називаю.
Коли б юдей волів з них тебе увільнити,
Готова задля того себе умертвити”.
“В своєму джерел я п’ять з’являю-бо тілі,
Хай оживлю почуття людської всі цільні”.
“Бездушного з хреста як знімуть тебе, Сину,
То обійму, зцілюю у горі невпиннім.
З хреста коли ти сходиш, це серце зриває
Й мене, гадаю, в плачі, у гріб закликає”.
“Бажаю в чужій труні за гріх чужий спати,
Кажу тож: не побивайсь у болістях, Мати”.
«У плащеницю Йосип¹³⁸ обвив і помазав,
Тебе як любить, Сину, з’явив цим показом,
Готова я сльозами твій гріб весь налити,
Коли б це спромоглася тебе оживити!”.
“Помазання, Мати, це щоб наповнив був Ада
Я добропашням, по тім всім буде вірада”.
“Дивлюсь, тебе в морочній труні тут поклали,
Відчужуюсь, ридаю, злобу всіх пізнала.
Пощо дав, царю, слух? Я тебе вже не чую,
Стражданням обійнята, ледь дишу, сумую”.
“Не плач, о Мати, молю, я в чистому гробі,
В нім є так само мені, в твоїй як утробі”.
“Коли ми спали, учні да гробу приспіли
І мертвого украсти тебе там зуміли”, –
Отак стражі брехали. А я умираю,
Де ти, моя дитино, печальна не знаю”.
“Зачатий для ангелів і всім сокровенно,
Для сторожі, що спить, воскресну таємно”.
Мати Сина страждальця, уражена що гірко,
Тут пита болісливо, де віршів четвірка,
А її однородний, двома провіщає,
Хочеш це прочитати, вникай, побажаєм.

ЦІ ВІРШІ СКЛАДЕНО ВІД ПИСАННЯ І ВІД БАГАТЬОХ УЧИТЕЛІВ,
КОРОТКО ПОДАНІ, ТИ Ж БО, ЧИТАЧУ, ВСЕДБАЛО СПРИЙМИ, ТИМ, ЩО
СКЛАДАЛИ, ВИБАЧ, А СОБІ КОРИСТЬ ЗБЕРИ

ПРО МОЛИТВУ

Від твоїх молитва вуст хай не віддалиться,
Злий, лукавий ворог твій тож не наблизиться,
Із тверезого ума молитви бувають,
Не проси некорисне – Бог не забуває.
Нерозкрита стіна дбала є молитва,

З бані слізної бісів падає ловитва.
Коли молишся, тоді думку звись до Бога,
Від шкودливих утікай, не спіткнись ноги.
До молитви в немочах дбало удавайся
І розсудиш, лікарям мудрим доручайся.
Зі страхом прихось у дім Божий і священний,
Остоїшся, будеш ти к Богу причислений.
В подвигах і молитвах ненастанно будь ти,
Ворог не спокусить хай, не лілуйсь посутньо.
Коли діло ти ручне взявся сотворити.
То і словом, язиком вдайся помолитись.
Діло ти молитвою дбале укріпляй,
А ворожу раду злу зовсім занехай.
Хочеш Богові ти храм і собі створити,
Маєш у покаянні бути і сльозити.
Очищають молитви слізні душ кривини,
Придивись, з-за чого ти сльози ллєш провинні.
В церкві злих думок не май, як у небо вхось ти,
З другом-бо не пустослов, в одпусти вхось ти.
В церкві коли спів бува, то тоді надійди,
Коли ні, то помолись й куди треба піди.
А коли співаємо пісню Божу землі
“Боже мій!” – то молитвам, співу ум схили:
“Скоро я в дочаснім цім у житті скінчуся,
Потерплю, хай од гріхів плачем увільнюся.
Від хвороби і життя втому завше маю,
Від зітхань і днів число зменшується, знаю.
Всі бажання, Боже мій, є тобі явленні,
А зітхання сокрушні, знані тобі ревні.
І моя душа бажа в услякім часі
Повелїнь твоїх нести тягарі при Спасі.
Виправлялися б нехай всі шляхи мої,
Аби дбало зберегти заповіти твої.
О помилуй, Господи, бо я є несильний,
Ти доглянь, прийди з небес, щоб простивсь, став вільний.
Пом’яну: мене створив сам немов болото,
Зможеш тож перетворить в попїл чи у злото.
А душа моя бажа мати тебе в ночі
До спасіння, бо шука Господа помóчі.
Очі відверни мої, щоб не зрїв марноти,
Тоді звільниш од усіх наговорів псоти”.
Ти у лінощах не будь, добре проживеш,
Заповітно все твори, славно все знайдеш.
Будь бадьорий до кінця ти життя свого,
Мзду приймеш правиці тож, довгість літ од того.
Як полюбиться таке силам твоїм, Боже,
То не буде язика, що з’явить це зможе.
А закінчиться душа, схоче йти до двору
Господа, водно і до янгольського хору,
В Араратські гори¹³⁹ ти вибігай натхненно,
Сарні, юним оленям насліди блаженно.
“Крила голуба подай, полечу й спочину,
Із тобою буду я, похилив вже спину.
Серцю будуть ці слова звичні моєму,

Як явлюся я лицю, Йсусе, так твоєму.
Що для мене в небесах? Хочу що від тебе?
На землі немає над тебе, дай, що треба.
В мандрах серце йде-блука і туди й сюди-бо,
Собі місця не знайде, щоб спочити лібонь.
Чи не бачиш, Йсусе, що солодко і чесно
Приліплятися к тобі мило і невлесно”.
Ти спасенний, харч собі у нужді зливай.
Душу слізоточно ти завше орошай.
Божі похваляй слова помислом ти вільним,
Добрі похваляй діла змноженням посильним.
Приліпися над усіх до одного Бога,
Грішних і обмовців знай брехні і налоги.
Денно-нічно ти оплач грішних усі злості,
Меч при божій яроті скрушить їхні кості.
“У безпечнім місці я сам один буваю
І читанням я Писань завше утішаюсь.
Пригортатися мені вельми добре к Богу
І надію віднайти в нім самим премногу.
Пошукаю, а душа вся його полюбить,
Як шука і не знайде,— в злобі стане, згубі”.
Бережімося сонмищ, з грішних зійдім путей,
Зможем віднайти Христа, голос його вчути.
ПРО ПОКАЯННЯ
Зогрішивши, що вчиню, словесного стада
Пастирю? Чому біжу від тебе до Ада?
Праведнику як простиш, то більше немає,
Грішному прости, воздать тобі дяку маю.
Хто це дасть? У пеклі хай пробуду я цілий,
З праведного гніву я звільнюся на ділі.
Схопить мене пекла сіль і болісті смерті,
Як не допоможеш ти, ураз можуть стерти.
Плачу на гріхи свої і славу відпалу,
Сльози хто очам подасть, моїм вустам в палу?
Впав у гріх, ще учиню? Спаси, чоловіка?
Занепалого постав Творцю вік-од-віка.
Відвертаєш ти чому лице своє, Христе,
І вважаєш – ворог я для тебе, Пречиста?
Від країв землі в кінець лежить усіх більних
Лікар, котрий цілить всіх прийшов у край дільний.
Ласість душу плотська людину звабляє
І як вудка рибу, так у миг підсікає.
Від рабів злих одверне владика тож око,
Праведно до них трима він серце, жорстоко.
Від неправедного Бог, від Каїна дару,
Відвертається, мов від смертоносних чарів.
О душе! Що зможу я тепер зголосити,
Як про вічнеє життя захочу судити.
Проклятий я чоловік, хто від смерті тіла
Мене збавить, з’явить хто перед Богом ціло?
Сам собі я ворог є, скорботний тож жити,
Цілий світ темниця є, ліпш у гріб втулитись.
Суть у золото, в срібло смак, у пристрасть вселив,
Моє серце у хресті, його захотів.

Обійде пекельний біль і смертнії сіті,
Упередь, щоб не тремтів умерти у світі.
Не зумів од смертного гріха увільнитись,
А коли б хотів спастись не хтів би простити?
Хай не втопить буря вод мене превелика,
Глибина не пожере у прірвах, Владико.
Не нарікбися відтак на милість багатим.
Терпеливості коли над грішним не мати.
Вседержитель наш пощо меча в устах має
І пресвітлії в руках зірки чом тримає?
Розумій, що грішним він несе кару словом,
Добротворних же своїх отінить покровом.
А душа моя в світах блукала премного
Та нічого не знайшла, окрім гріха злого.
Горе мені! Те моє пришестя вдалила,
Бо покинув небеса, земним обліпило.
У дочаснім доки нам відтак мудрувати,
Доки будемо земне всім серцем шукати?
Полубивши-бо земне, у вічне вкладаєм,
А що звабна ота суть, таки забуваєм.
В нетривалих ми речах буваєм горливі,
А в небесних вельми всі стаєм недбайливі.
Хай би зрозуміли тож і правду пізнали
І остатній собі час відтак поминали.
Досконало ти пізнай безум'я моє,
Боже, милосердя хай пробачить твоє.
На щоденний, Боже, труд поглянь і смирення,
У великій милості подавши прощення.
Ворогом у час той Бог назве чоловіка,
Як покине його хтось для цього-от віка.
Сліпим горе, що збулись сонячного світла,
В котрих око власне є в вусі горе літа.
Горе тим, хто відвернув свій зір з правоти,
Похітливої котрі хочуть доброти.
І гордині горе, і проклятому п'янству,
Любодіїв віддають святі бісів панству¹⁴⁰.
Ласогубу горе, що прагне багатіти,
В муки тяжкії його стануть волочити.
Наче сонце, добре хто живе, просвітиться,
А злотворний в вічну тьму відтак йде вселиться,
Горе грішникам, як їм готова є рака¹⁴¹,
Та однаково: помре, покине Бог також.
Милосердний Боже, мов мені, що простив,
Коли в плоті неміцній я не зізлостив.
Прости, Господи, мені, грішив я багато,
Припаду смиренно тож любов щоб воздати.
ПРО МИЛОСТИНЮ
Всяку мудрість перейде вбогим милостиня,
Бо за неї небо дасть Божа благостиня.
Ті нетліннії доми, що життя вчиняють
В безконечнее буття так приготовляють.
Перед тебе жебрак став вбогий,, відтак просить,
Спогадай же того ти, благодать хто зносить.
Подаяння таж подай жебраку, що вбогий

І сторицею візьмеш в щедрого ти Бога.
Коли просить жебрак хліб в тебе, надійшовши,
Хліб — Христос він наситить, із небес прийшовши
Милосердності ім'я є пристойне Богу,
Будеш Богом ти земним, милість давши вбогим.
Не забудь, Владико мій, що то чоловік,
Милостивий буде Бог, дасть тож довгий вік.
Жебраків-бідах люби, не з'являвши скудність,
З Богом поєднають по смерті твою худість.
Всі труди тоді твої Бог од тебе прийме,
Коли в руку жебрака подаси і візьме.
Бо як чаша принесе від води спасіння,
То знайде отой давач і благословіння.
Милосердя для усіх подавать потреба,
Бо на землю тим зведеш Сина — Бога з неба.
Чоловіче, милість май, все Бог перевисить,
Єдна милість в річ одну, к Богу перемістить.
Не сторожа вояків і не так армата¹⁴²,
А людськую милість ти справднім вважай братом.
ПРО ВЛАДУ
Влада — Божий намісник, Бог мирний і смирний,
Владарю, будь милостивий, уславлять всемірно.
Мов пастух для худоби є щонайчесніший.
Від овець будь мисленних, пастуше, славніший.
Не лише володарюй ти своїм повелінням,
Але всіх перевищуй предобрим правлінням.
Хвалений так пробудеш — небес вище хвалім
Твоє ймення істотно, мов ти херувим.
Коли є ти воладар. люби тож змирання,
В день остатній Христос дасть тобі прославляння,
В добродійностях дбай же тримать досконалість,
Як понизять, терпи і візьмеш добра сталість.
Добродійністю, княже, як будеш в прикрасі,
В добродійності люд твій утвердиться в часі.
Праведно тож будь-кого, належно судити,
А не криво в тім ділі зерцалом з'явити.
Не дивись в лице красне та юне людини,
Доглянь мудрість душевну в теперішній днині.
Є володарю сором, як правди не мати,
За срібляники, злото провинних пускати.
Володарство як хочеш ти довго тримати,
Милостиво з людьми тож зволяй учиняти.
Так від Бога в управі еством чоловік,
Не страхом, а любов'ю провадить хай вік.
Підначального норів — знести вгору духом,
Як увіриться зором, не тільки лиш слухом.
Не ліпись до поганих, лихих, непокірних,
Будь улюбленим, вчися, незлобним і мирним.
Антигона¹⁴³ спитали: “Жорстоко чом злився,
А постарів на царстві, солодкий зробився?”
“Мав спочатку потребу продовження царства,
Тепер честі і слави, любові, моцарства¹⁴⁴.
Сонце як це на тверді небесній сіяє,
Пастир хай життя добре отак виявляє.

Влада в царській любові хай в милості буде,
Тим розширення власне держава здобуде.
Є суд праведний княжий, його всі бояться,
А в неправді засудять, в день лютий зганьбляться,
Не кажи владцям бути блаженних сильніш.
Сильний буде в день судний судитися більш.
Доброславний суддя є, що стримує руку
Від дарів, як неправні, і мзди – знай науку.
З чистим серцем є ліпше лежать у болоті,
Ніж у совісті кривдній в постелі, що в злоті.
Над собою володар мечі бачить голі,
Також стріли і списи собі для проколів.
Не по волі його сон, пиття, також їжа,
Жебрака він бідніший – правдиве підніжжя.
Серце втримує вбогий у мужності, знаю,
На землі сидить, чашу на доблесть тримає.
Має спокій, живучи без жодного страху,
Сон солодкий приймає, не маючи даху.
А начальний більш жовчі, ніж меду, спиває.
Від скорбот, що численні, завжди він зітхає.
Хочу вам сповістити: “Ще влада є красна?”
Не інакше скажу, що неволя це ласна.
Перед ним-бо сторожа стоїть уся в зброї
І вояцтва палата оточена роєм.
Один князя спитав був: “Що за зло створив,
Аж такий полк військовий тебе оточив?”
“Кому є – мовив – воля на злотнім престолі,
Хліб сухий спокійніший при власній-бо волі.
Честь, пристанище, слава мої, відступіте.
Не пізнав вашу користь, до іншого йдіте!”
Пастирю неможливо малим догодити,
Хіба схоче у їхній сваволі ходити,
А оскільки всі норів взяли різнояко,
Володїть кожен хоче по власних познаках.
О начальний, люби всіх, хоча й ненавидиш,
Ненавидь цілковито, як любиш, не гидиш.
Не карай, не безчесьть, не зобиджуй нікого
На землі і на небі, візьмеш добро з того.
Душі сущій у плоті не можна прожити,
Бо вона є безсмертна, не може вколїти,
Серцевидець все знає, як, владце, живеш,
За ділами, що в тайні, відтак прослиवेश.
Мудрого чи ж можливо знайти чоловіка,
Догодив би хто людям сучасного віка?
Хоч керує всіма він, жахається всіх він
На високім престолі в біді нещасливий.
Ложа злотні спокою його позбавляють,
Сон вночі відбирають, думки скрізь ширяють
Його слава високо і честь піднімають
І найбільшю жалість, падіж присилають,
Коли хто розміркує честь влади старанно,
Терня вельми багато, пахот знайде знаних.
Богом дана начальність: коли хто тримає,
Хай любов, рівно милість і суд той вчиняє.

Коли цар у хворобу буває заходить,
Кожен тяжко в сенаті зітхання заводить.
А на дожі як хворий лежить самотою,
Всі князі тоді мають себе у спокою.
Сьогочасну кинь славу, гуди стережись,
Марнота – тимчасова веселість, скажи.
Не шукай влади, швидко і мимо проходить,
Хто знайшов, тому згубу конечну народить.
Та ж чужими багатства Христос називає,
На землі все покине, що бачити має.
Коли злото беремо, удавку хапаєм,
Срібло ж як полюбаєм, тим рани приймаєм.
Важконосний тягар ти шукаєш для себе,
Коли владу високу взять хочеш в потребу.
Злодії, що украли, – у хові та втечі,
Ти небесне збирай, бо ніщо земні речі.
Тимчасове багатства над всіми царює,
Відтак кожному мало у часі слугує.
Хтось премудрий казав був: “В гноїщі вінець,
Підійме його той, хто незвісний вкінець”.
Речей всяких бажає багато, зазнач,
Про своє хай турботу з’являє багач.
На землі добро годі безтрудно зібрати,
Про небесний подбай труд, бо грішно складати.
Неба хочеш, зневаж всі ти речі земнії,
Бо земним як утяживсь, не вийдеш в горнії.
Все замне – тлінне, знай ти, і вельми прокляте,
Добродійність єдина й честь може встояти.
Над багатства ти душу безгрішну тримай,
До небесних погібних речей не рівняй.
А хто добродіяння від влади приймає,
Добровільно сам волі своїй догоджає,
І кому добродійства начальний дає,
Самовільно невірний, віддавшись, стає.
Вам, Адама нащадки, належить труждатись,
Господь вічне вам царство готовий подати.
Коли часом і будуть понищені, кануть,
Та безсмертя вінцями вшановані стануть.

ПРО ДОБРОДІЙНОСТІ

Коли хочеш од друга щедроти прийняти,
Не припинюй сам другу добро подавати.
Не образь побратима ніколи свого,
Від врага-бо не будеш в образі твого.
Як скорбота напала від друга тобі,
Пам’ятай, вготував що Бог любим собі.
Той блаженний, в скорботі терпець хто з’являє;
Богом, людом проклятий, хто друга взлобляє.
Як оскаржений, є ти наслідник Христа
А оскорбник – від біса в шаленстві відтак.
Щоб гріхи оминуті не гудь свого друга,
Лиш промовчавши, збудеш загальну наругу.
Обміркуй повсякчасно, що ближньому чиниш,
Бо як викопав рова, то сам в ньому згинеш.
Веселися, прийнявши покірливість ти

І це звісно дозволить спасіння знайти.
Не винося, як добре, буває, сотвориш,
Марнославством діла лиш, що добрі, помориш.
Друзям ти добродійства навіч не з'являй
В поміч; щоб не спинитись, завжди Бога май.
Ліпше є нерозсудно і камінь впустити,
Ніж порожнім словечком із уст уразити.
Ми двовухі, одначе з одними вустами,
Чуєм всяке, язик же у нас за зубами.
Друг зубожів солодкий, в нужді пробуває,
Душу ж спраглюю словом приємно сповняє.
Похвали словом Бога і умислом власним,
Добрі справи примножуй завжди ти і вчасно.
Добродійників словом майстерним повчай
Божим ділом, що справжнє, його величай.
Не такі є корисні слова із повчання,
Як життя добротливе в постійнім триванні,
Чистоту май сердечну, тримай плоть без скверни,
Церкву так, себе Богу поставиш містерно.
Ну, а ти коли чуєш, читаєш про тее,
Потурбуйсь бути чистим, як квітка лілея.
Як бажаєш ти мати Христа за співжителя,
Пом'яни чистоти-бо найперше любителя.
Учиняй діла добрі, в скорботах подячний,
У печалі явися, мов рожа позначний.
У напастях і тузі завжди май терпіння,
В мучение – у спільне вберешся одиння.
Той блаженний, хто тісним шляхом в житті ходить,
Вінця слави дістане, себе в небо зводить.
Таж блаженний на ласість мирську не працює,
У саду такий райським солодкість відчує.
Непорочний блаженний, душею покірний,
Зна́йде житло, потік де небесний б'є мірний.
Лихі бесіди розум від Бога звертають
І звичаї тлять добрі, вкінець погубляють.
Вір тож оку своєму і не відхиляйся,
Язиком ти не плескай і не спотикайся,
Та бо знешений будеш. Отут промовчати
Корисніше було би, аніж промовляти.
Ти любов свою щирю до брата з'являй,
І правдешнюю словом і ділом сповняй.
Од всіх вузів любов є теж найдійовіша,
Не зрівнятися з нею, від смерті сильніша.
Милосердий пробудеш, як інших харчуєш,
Милосердний, хто й друга свого не негує.
*Начало спасіння одне є – смиріння,
Люби тож смиріння, приймеш і спасіння.*
Зненавиджуй по-правді хіть сласну тілесну,
Серце чисте і душу утримуй невлесно.
Найпотрібніше то ж бо, коли є, дай плоті,
Не багато хай прагне, хай буде у цноті.
Від лакот бережися, що хіть в тобі будить,
Не любов розпоширить, а заздрість прибуде.
Черевом як владася, владай язиком ти,

Не поспіє із риком диявол достоту.
При покарі від Бога вину відбувай,
У мовчанні прийми скорб, а радість ховай.
У мені ця покора буває на радість,
Бог воздасть тобі з того належно у слабість.
Пий вина небагато, бо мало вкріплює,
Більше плотську силу воно погубляє.
Серце – добре вино є, звеселює тіло.
Душу ж Божее слово посилить на діло.
Ночі світ зморочілі численні тримає,
Марнотою він повний, день в день притемняє.
Гей, любові, людино, такої тобі,
Коли що вибираєш над Бога собі!
ПРО СМЕРТЬ І ОСТАТНІЙ ДЕНЬ
Що ти є, в плоті душе? Ти доки пробудеш?
Чи свобода є гірше неволі, як судиш?
Про речей не початок міркуй, я кончину
І остатню день-нічно осмислюй годину.
У той чає слово Боже в мої вуха ввійде,
А душа моя з тіла із радістю вийде
Від усіх, коли небо осягне чесніше –
Бо душа людська, знаю, від всіх достойніша.
Як створилась на теє, утрима хай Бога,
У віках хай пробуде, завжди не убога.
З смертним тілом бажаєм відтак розлучитись,
Із Христом розіп'ятим у всі віки жити?
“Одержимий упадком, розрішень бажаю,
До Христа доєднатись завжди я жадаю”.
Є велика премудрість останній час знати,
Невідомий час смерті завжди поминати.
Вже дні скоро мої всі марнотні скінчаться,
Доглянь, дай благодаті мені, щоб ридать все.
Бо життя у болячках мене притомляє,
А не знаю кончини, то гірко й зітхає.
Привіт гіркий од смерті, людино, з тобою,
Яка перебуває в солодкім спокою.
Це жах несповідимий перед судом стати,
Та ж отвіту йому-бо нелегко віддати.
Сумно тож є чекати страшного нам суду,
Бо не взнати на ньому: де хто і де буде.
День Господній великий вже близиться скорий,
Гіркий голос Господній жорсткий, сильний в пору,
День той скорбний, день гніву, час, день є пребідний,
День зникання нікому не є ісповідний,
День тьми, мряки і мли день, і хмари, що темна,
День труби і день кличу на весь край всеземний.
Як гадає людино, що гріх буде тайний,
В день побачить останній не без страху, явний.
Не стоїть хай, о Боже, твій раб в твоїм суді,
Оправдатись не зможе людино в цім труді.
Розумію: солодка твоя є тягота,
Коли час пригадаю останній достоту.
Недалеко кончина, готовий в суд буду,
У пияцтві, огуді, в гріхах не пробуду.

Весь світ ночі-бо має і всім бува тьмою,
Буде збуджений врешті, заплаче трубою.
Два мучителі душу беруть в переміну.
Жалість з трепотом ходять повсюдно в одміну.
До Христа любов, друга добра сподобиться
І в усіх світлих діях відтак утвердиться.
Вся потреба означна є дбало триматись,
Будь же добронадійний, щоб неба дістатись.
Твоя, Боже, оселя мені вельми любя,
А земля уся красна принижено-згубна.
В грішну душу вселися, улюблений Христе,
Не зогиджуй ти мною сквернотним, пречистий.
Поможи мені в цьому, всещедрий мій Боже –
При нахіддях ніхто злих пошкодить не зможе.
Я на тебе, єдиний, надію складаю,
Припадаю до тебе, на поміч взиваю.
Душа грішна зітхає до тебе зболіло,
У житті щоби мати одне таке діло:
Для поправи ти кроки корисні веди
І премудрий, прости, як грішив був завжди.
Хай би сам ти, о Боже, шляхи мої справив,
Пускав, заповідав як, блудягу наставив.
Від зітхань і душа в нас завжди-бо зникає,
Як велика вірада до тебе схиляє.
У твоїй тіні, котру бажав, щоб сидів,
Заспокоєння любе аби взять зумів.
Хто мене всолодитись тобою вдостойть,
У слід пустить і жити вовіки настроїть?
А мені приліпитись до тебе, що ліпше?
Жить з тобою і вмерти – від злота цінніше.
В небесах усе буде, ніщо тут, мій Боже,
Усе попіль, лиш милість твоя допоможе.
Тож виводь мою душу зі смерті темниці,
Мене збав од мук, давши постать при правиці.
До лица коли Бога прийду і явлюся,
З усіма так святими навек поселюся.
Душа грішна моя там пробути бажає,
Від зітхань пресердечних, як віск, розтопляє.
Хто сподобить, щоб крила я мав голубині,
Щоб без страху злетіть до Єсафат-долини¹⁴⁵.
Твоя, Боже, оселя улюблена мною,
Більш земних красот, щедро чудова собою.
У тяжких життя болях моє знемагає,
Лікування прохає, до тебе зітхає.
Підійми, бо упав я, дай руку помічі,
Ізціли цілковито, сльози в день і в ночі.
Чоловік я проклятий! З гріха хто ж бо забавить
Тіло з смерті у праву дорогу поставить?

1. Йдеться про атрибути герба І. Мазепи: Місяць і Зоря оточували двораменний хрест.

2. У січні 1700 р. І. Мазепа був ушанований орденом св. Андрія, ставши другим після московського канцлера Головкина кавалером цієї відзнаки, з українців же дістав її перший.

3. Яків – біблійний персонаж, син Ісаковий. Вважалося, що Ісус Христос походив з його коліна. Зоря, за біблійною оповіддю, в час його народження світила в небі.

4. Лик – хор.
5. Ця ікона вважалася чудотворною.
6. Лев був головним компонентом герба Швеції.
7. Август (63 – 14 до н.е.) – римський імператор. Тут йдеться про забаги Московії до світового панування.
8. Такого в указаному місці нема, є близьке: Іван, XIV-10: “Чи не віруєш ти, що я в отці, а отець у мені”.
9. Такого в указаному місці Євангелія нема.
10. Зачало – розділ; на такі розділи поділено богослужбне Євангеліє та Апостол.
11. Роман та Давид – християнські імена князів Бориса та Гліба, забитих братом Святополком Окаянним.
12. Приточник – притчетворець.
13. Примітка на полі: “I До коринтян, гл. XIII [12]”.
14. Примітка на полі: “Псалом...” посилення замазане.
15. Примітка на полі: “Яків, IV”, треба I, 23 – 24.
16. Примітка на полі: “I Коринтян, IV” – треба IX-32.
17. Усеросійська країна: Велика, Мала та Біла Росія – так було записано в царському титулі.
18. Тобто Чернігівського колегіуму.
19. Тут у розумінні: малоросійську, так само і далі.
20. В оригіналі: “Атини”.
21. Перший двовірш написано словенською, другий польською мовами.
22. Йдеться про Київське та Чернігівське князівства.
23. Маються на увазі дари, що їх давав гетьман І. Мазепа східним православним патріярхам.
24. Соломон (бл. 976 – 935 до н.е.) – ізраїльсько-іудейський цар, син Давида, автор біблійної книги “Приповісті”.
25. Кимвал – дзвін.
26. Об’явлення, XXII, 8.
27. Йдеться про водяні знаки на тому папері.
28. Василиск – мітичний звір, напівзмія, що вбивала поглядом, описувався у середньовічних bestiariях.
29. Примітка на полі: «Псалтир, псалом VII», але тут йдеться не про василиска, а про нечестивих (14 – 17).
30. Йдеться про доносителів цареві на гетьмана І. Мазепу, Соломона, Забілу та ін.
31. Похвала І. Мазепі написана словенською мовою.
32. В оригіналі: Непра.
33. Камени – музи.
34. Цитня (Кітна) – острів, де жили музи китероніди, один із Кікладських островів.
35. Фосфор – світлоносець, ранішня зоря.
36. Таг – золотоносна ріка в Люзитанії (Іспанія); Калекут (галекути) – місцевість в Іспанії.
37. Сідонський – від фінікійського міста Сідона, що славилася пурпуром. Тирський – від фінікійського міста Тир.
38. Мінерва – римська богиня мудрості, покровителька мистецтв, науки, ремесла, війни.
39. Вірш в оригіналі польською мовою.
40. Паллада (Паллас) – грецька богиня мудрості.
41. Що є ім’я (лат.). Тут і далі переклад з латини Ольги Циганок.
42. Ім’я є частина мови (лат.).
43. Імена є божествами (лат.).
44. Ім’я (лат.).
45. Знак, знамення (лат.).
46. Імена часто підходять до своїх речей.
- Імена часто не підходять до своїх речей (лат.).*
47. Це не є творенням розуму (лат.).
48. Доказ, ім’я, але частина мови (лат.).
49. Визначні торкаються головою зірок (лат.). Це цитата з “Од” Горація: “Я доторкнувся гордою головою зірок” (Ног. Сarm. I, 1, 36).
50. В ксероксі із стародруку, яким користувалися перекладачі, одна сторінка непрочитальна.
51. Прямо усумниться (лат.).
52. Дієвідміни (лат.).
53. Наказовий спосіб (лат.).
54. Бажаний спосіб (лат.).
55. Умовний спосіб (лат.).
56. Теперішній час можливого способу (лат.).
57. Теперішній час допустового або дозвільного способу (лат.).
58. Неозначений спосіб (лат.).
59. Герундії. Твоє ім’я – герундив. Владу (лат.).

60. Несучи... дієприкметник (лат.).
61. Синтаксис може називатися Конструкція і Ряд. Упорядкування (лат.).
62. Атика – Греція.
63. Зв'язані слова часто вимагають сл^ова у множині (лат.).
64. Це зв'язані слова (лат.).
65. Интрата – прибуток.
66. Слова мої у множині (лат.).
67. Слово у однині (лат.).
68. Додаток II. Роду у множині і відмінку (?). Інколи інший іменник є в родовому відмінку (лат.).
69. Питання і відповідь у відмінку, як правило, узгоджуються (лат.).
70. Люцина – одне із імен Юнони як покровительки шлюбу.
71. Оцінювальні слова (лат.).
72. Третій ряд дійсних (лат.).
73. Деякі дійсні дієслова, крім західного, вимагають давальний (лат.).
74. Дійсних (лат.).
75. Крім знахідного (лат.).
76. Давання (лат.).
77. Повертання (лат.).
78. Доручення (лат.).
79. Обіцяння (лат.).
80. Вияснення (лат.).
81. Виставляння перед (лат.).
82. Про конструкцію фігур (лат.).
83. Енналага – це фігура, коли одна мовна фігура ставиться замість іншої, як “жити” замість “життя” (лат.).
84. Ексліпсис (затемнення) – це фігура, коли те, чого в промові не вистачає, слід шукати повністю зовні (лат.).
85. Зевгма – це фігура, коли те, що знаходиться в промові, береться з найближчого (лат.).
86. Сілпесом є, коли те, чого немає у промові, береться з найближчого. (лат.)
87. Однак змінюючи рід або число, або відмінок, або щось із інших випадковостей. Вергілій. Енеїда: “Вас, о Калліопо, благаю, надихніть співом” (лат.).
88. Пролепсис – це коли якийсь вислів, який все з'являє, випереджає те, що розуміється в частинах позаду і не розкривається, як два царі розбудували Рим: Ромул – війною, Рем – миром (лат.).
89. Архаїзм – це конструкція, яку давнина дуже охоче використовувала: “Не знаю, що поганого сталося вдома, поки ми був відсутній” замість “поки ми були відсутні”.
90. Нелленізм – це конструкція, яка характерна для законів грецької розмовної мови, не латинської: “Волога приємна паросткам”. Вергілій. 4 еклога (лат.).
91. Весь вірш в оригіналі польською мовою, пересипаною латиною.
92. Та інше (лат.).
93. Кліо – муза історії.
94. Піраміс – піраміда.
95. Беллона – богиня війни.
96. Зобабіч володар (лат.), тобто обох боків Дніпра.
97. Марс – бог війни.
98. Не більше поза тим (лат.).
99. Слова Альцидові – Альцид – синонім Геракла, до нього у тодішній поезії уподібнювався І. Мазепа.
100. Безмір буває в славетній потузі (лат.).
101. Тебе, грубий каменю, тебе тверде на мрамурі письмо, тебе підносить від висоти ненастанно піраміда (лат.).
102. Цинтія (Кінтія) – синонім Артеміди, богині вічної юності та полювання.
103. Тетига (Тетія. Тетіс) – мати богів, усіх річок, богиня, яка дала життя, буквально – годувальниця.
104. Йдеться про Чернігівський Гелікон, тобто культурний осередок. Гелікон – гора в Греції, місце перебування муз.
105. Вірш в оригіналі польською мовою.
106. Святий Іван Предтеча, який охрестив Ісуса Христа, вважався патроном гетьмана І. Мазепи.
107. Цей і наступний вірш в оригіналі словенською мовою.
108. Єлизавета – мати Івана Предтечі.
109. Теодосій Углицький – (поч. 1630-их – 1696) – архієпископ чернігівський і новгород-сіверський з 1692 р., фактично ж став із 1693 р. після смерті Л. Барановича.
110. Тобто І. Максимович.

111. Йдеться про І. Мазепу.
112. Примітка на полі: Приповіді Соломонові, VI, [6]".
113. Примітка на полі: "Приповіді Соломона, VI, [8]".
114. Примітка на полі: "На Псалом 115".
115. Примітка на полі: "Від книги Перея. Псалом 8".
116. Маються на увазі часи, коли І. Максимович був проповідником у Києво-Печерській лаврі.
117. Передмову подано словенською мовою, так само і всі наступні твори.
118. За легендою, хрест із розп'яттям Ісуса Христа стояв на могилі Адама.
119. Перстний – від персть, тобто порох.
120. Алектра (Електра) – дочка Агамемнона, сестра Ореста, врятувала брата й допомогла здійснити помсту над убивцями батька.
121. Дерево Адама – див. прим. 118. Образ постав з того, що хрест бачився ніби живе дерево, основою якого було поховання Адама.
122. Така рима в оригіналі: людина – людина.
123. Симон Киринейський – тобто киринейнин. Його примусили нести хреста Ісуса Христа після мук над останнім (Матвій, XXVII, 33).
124. Вероніка – жінка, яка, за переказом, забрала плащаницю з відбитком лица Ісуса.
125. Твар – обличчя.
126. Голгота – гора біля Єрусалима, вона звалася ще Череповище (Матвій, XXVI, 33). Назва походить із арамейського: трупна голова, череп.
127. Саваот – у Старому Заповіті назва верховного бога.
128. Тут обіграно мотив, що в українській традиції мав назву "Збурення пекла" (була така драма): по смерті Ісус Христос спустився у пекло і вивів звідти до раю Адама й інших, які пекла не заслуговували – оповідання апокрифічне.
129. Давид – ізраїльсько-іудейський цар (к. XI ст. до н.е. – бл. 950), мається на увазі його битва з велетнем Голянтом.
130. Виноград – означник не лише виноградника, але й саду взагалі.
131. Йдеться про Яковову драбину, по якій, за Біблією, виходили в небо праведники.
132. Самсон – біблійний персонаж, володів незвичайною силою.
133. Тут подано натурфілософську позицію, за якою Бог присутній в усіх формах і видах життя.
134. Спасає тим, що творить жертву, яка й спасає всіх людей.
135. Також натурфілософська позиція: зерно, зігнвши, живить парість, яка приносить сторічний плід.
136. Вигадливий образ: хреста зроблено з дерева життя, яке росло в раю.
137. Ісуса Христа поховали не в землі, а в печері.
138. Йосип – біблійний персонаж, чоловік Діви Марії.
139. Араратські гори – гори в сучасній Туреччині, знамениті висотою. Вважалося, за легендою, що до них пристав корабель Ноя.
140. Бісів панство – держава бісів, пекло.
141. Рака – гриб.
142. Армата – артилерія.
143. Антігон – (419 – 239 до н.е.) – македонський цар, один із могутніх грецьких правителів античних часів.
144. Моцарство – могутність, самодержавство.
145. Єсафат-долина – тобто в небесне царство.

РОЗВІДКИ

УДК 94(477.51) "1837/1890"

Олександр Рахно

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ГУБЕРНСЬКИЙ ЗЕМСЬКИЙ ГЛАСНИЙ О.Ф.ЛІНДФОРС (До 120-х роковин від дня смерті)

Стаття присвячена аналізу життєвого шляху та громадсько-політичної діяльності гласного Чернігівського губернського земського зібрання у 1874 – 1877 та 1880 – 1886 рр. О.Ф.Ліндфорса. Визначено основні віхи життєвого шляху, схарактеризовано його роботу у губернському земстві та громадсько-політичну діяльність у другій половині XIX ст.

Ключові слова: гласний, губернаторство, ліберальні ідеї.

Олександр Федорович Ліндфорс (1837 – 1890) – відомий громадський діяч не лише Чернігiщини, а й Російської імперії в цілому. Втім, його життєвий шлях, громадська діяльність не знайшли висвітлення в історичній літературі. Отож наша стаття має на меті надолужити цю прогалину.

О.Ф.Ліндфорс народився 12 лютого 1837 р. у Тобольську в родині полковника російської армії Федора Федоровича Ліндфорса (1807–1871) та його дружини Анни Олександрівни, уроджені Жерве (1816 – 1859). Дід Олександра по батьківській лінії Федір Андрійович (Аксель Фрідріх) Ліндфорс (1760 – 1813) був ліфляндським дворянином шведського походження. Він розпочав військову службу в 1777 р. рядовим лейб-гвардійського Семенівського полку й усе життя провів у походах і війнах, пройшовши усі унтер-офіцерські й офіцерські посади, дослужився до чина генерал-майора (1805). Під час Вітчизняної війни 1812 р. він командував Галицьким піхотним полком та бригадою 13-ої піхотної дивізії. За бойові заслуги був нагороджений орденами св. Георгія IV ступеня (1807), св. Володимира та св. Анни III ступеня (1804) та золотим хрестом за взяття Очакова. У 1813 р. Ф.А.Ліндфорс брав участь у битві з наполеонівськими військами під Лейпцигом, де був тяжко поранений, й помер від ран 6 жовтня того ж таки року ¹.

Дід по материнській лінії Олександр Карлович Жерве (1779–1858) походив з пруських дворян. Закінчивши 2-ий Кадетський корпус, він розпочав службу в 1798 р. підпоручиком у 1-ому Осадному артилерійському батальйоні. Брав участь у закордонних походах та битвах з наполеонівськими військами на початку XIX ст. У 1812 р. він був уже полковником і, командуючи батальйоном лейб-гвардійського Фінляндського полку, відзначився у Бородинській битві, де, за словами офіційного донесення, «с особливою храбростю» закричав «ура», бросився в штыки и опрокинул неприятеля». О.К.Жерве брав участь у закордонному поході російської армії 1813 – 1814 рр., у битві під Лейпцигом. У 1816 р. він був призначений

© Рахно Олександр Якович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології України, заступник директора Інституту історії, етнології та правознавства імені О.М.Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка.

командиром 2-ого Єгерського полку і незабаром отримав чин генерал-майора. У 1831 р. 16-а піхотна дивізія під його командуванням брала участь у придушенні польського повстання. З 1833 по 1839 рр. у чині генерал-лейтенанта він виконував обов'язки коменданта міста Тобольська і за станом здоров'я був звільнений зі служби. О.К.Жерве був нагороджений російськими орденами св. Анни II ступеня (1812), св. Володимира III ступеня, св. Георгія IV ступеня (1813), св. Анни I ступеня (1831), прусським «Pour le merite» (1814) та польським «Virtuti militari» II ступеня. Останні роки життя провів у Парижі, де і помер у 1858 р.²

Батько Олександра – Федір Федорович Ліндфорс (1807–1871) – продовжив родинну військову традицію. Протягом 1817–1826 рр. навчався у Пажеському корпусі, звідки був випущений прапорщиком у 8-ий Єгерський полк. Протягом наступних років служби Ф.Ф.Ліндфорс пройшов усі офіцерські посади і у 1845 р. отримав чин полковника. Брав участь у російсько-турецькій війні 1828–1829 рр., придушенні Польського повстання 1831 р. та взятті Варшави. У 1833 р. Ф.Ф.Ліндфорс був переведений у лейб-гвардійський Семенівський полк, а в 1836 р. призначений перебувати для особливих доручень при командирі окремого Сибірського корпусу генерал-лейтенанті М.Д.Горчакові. 29 грудня 1844 р. він був призначений головою Прикордонного управління сибірських киргизів, а з 9 червня 1846 р. – помічником окружного генерала 7-го округу Окремого корпусу внутрішньої сторожі. З цієї посади за станом здоров'я Ф.Ф.Ліндфорс був звільнений у відставку з наданням йому чину генерал-майора³. За військову службу він був нагороджений орденами св. Станіслава II ступеня з імператорською короною (1843 р.), св. Анни III ступеня з написом «За хоробрість» (1830), св. Володимира з бантом (1832); медалями за турецьку війну 1828-1829 рр. та за взяття Варшави 1831 р.⁴

У Сибіру Ф.Ф.Ліндфорс одружився з дочкою коменданта Тобольська О.К.Жерве Анною (1816 – 1859). Подружжя мало п'ятьох дітей: Олександра (1837 – 1890), Марію (1844 – 1876), Наталію (1846 – 1859), Володимира (1847 – 1859) та Софію (1856 – 1940). Після народження двох старших дітей та виходу у відставку Ф.Ф. Ліндфорс наприкінці 40-х рр. XIX ст. разом із сім'єю виїхав з Сибіру і оселився у Городнянському повіті Чернігівської губернії у придбаному ним у поміщиці Коденцової маєтку (понад 1000 десятин землі) біля с. Олешні.

Новий власник закрав гуральню й зайнявся виключно сільським господарством: «расчищал болота под сенокосы, засеявая некоторые клевером; распахивал поля на растеребах и получал значительный по тому времени доход»⁵. Ф.Ф.Ліндфорс зробив чимало для благоустрою села, опікувався селянами, їх здоров'ям і духовним розвитком. Селянські хати були перенесені на інше місце і розташовані двома широкими вулицями. На його кошти була збудована невеличка церква за планом чернігівського архітектора Д.Є.Єфимова⁶.

У 1859 р. його сім'я зазнала тяжкого горя. Ф.Ф.Ліндфорс втратив сина Володимира й дочку Наталію. 17 листопада того ж таки року, не переживши смерті своїх дітей, померла й хвора на туберкульоз дружина Анна Олександрівна.

Ф.Ф.Ліндфорс мужньо переніс трагедію. Він продовжував виховання дітей, займався господарством, не залишався осторонь громадських справ. Скасування кріпосного права внаслідок Великої селянської реформи 1861 р. викликало до життя інститут мирових посередників, яких призначав Сенат з місцевих дворян. Завданням його було запровадження в життя уставних грамот, а також організація нового сільського і волосного управління. Ф.Ф.Ліндфорс із 1861 р. займав у Городнянському повіті посаду мирового посередника⁷. Він належав до ліберально налаштованих поміщиків і, захищаючи інтереси колишніх кріпаків, нажив собі чимало недоброзичливців серед землевласників повіту і невдовзі залишив цю посаду.

У зв'язку з необхідністю навчати дочок Марію і Софію у гімназії олешнянський маєток у 1865 р. було здано в оренду, а сімейство Ліндфорсів оселилося у Києві. Помер Ф.Ф.Ліндфорс у Києві 8 січня 1871 р. Його прах був перевезений і

похований в Олешні. Незадовго до смерті, 4 травня 1869 р., він передав маєток «по дарственной записи» своєму синові О.Ф.Ліндфорсу⁸. Йому також довелося бути опікуном душевно хворого брата матері відставного поручика лейб-гвардійського полку П.О.Жерве.

Про дитячі роки та навчання О.Ф.Ліндфорса відомо небагато. Навчався він у Дворянському пансіоні при Московському університеті, зі стін якого вийшло чимало видатних діячів Російської імперії. Як один з кращих учнів, брав участь у різних урочистостях, до яких залучався пансіон. Зокрема, під час костюмованого балу, даного московським дворянством 9 та 11 квітня 1849 р. на честь перебування сім'ї імператора Миколи I в Москві, «отрок А. Линдфорс» ніс герб міста Пензи⁹. «Он был уже в четвертом классе, когда ... дворянский пансион удостоился довольно оригинальной чести: несколько лучших учеников были из гимназии переведены в Пажеский корпус. В числе переведенных оказался и А.Ф.Линдфорс. Он был сделан камер-пажом императрицы Марии Александровны и выпущен в один из гвардейских полков»¹⁰, – згадував його сучасник І.І.Петрункевич.

Закінчивши пажеський корпус, Олександр, як і його батько, розпочав військову кар'єру в 1855 р. у гвардійському Семенівському полку. Потім був переведений у лейб-гвардію, у 1-ий стрілецький батальйон у Петербурзі¹¹. Втім, маючи ліберальні погляди, він страшенно нудився на військовій службі і підтримував зв'язки з передовою петербурзькою молоддю. Це, напевно, і вплинуло згодом на його рішення подати у відставку. Під час відпустки, перебуваючи в маєтку батьків у с. Олешні, він покохав гувернантку сестри попівну Євдокію Миколаївну і, незважаючи на заборону батьків на нерівний шлюб, після смерті матері, дослужившись до чина штабс-капітана, близько 1860 р. подав у відставку і одружився з нею.

Ф.Ф.Ліндфорс відмовився підтримувати сина матеріально і відправив його у костромські ліси до маєтку душевнохворого брата покійної дружини П.О.Жерве, опікуном якого він був у Олешні. Проте батько і син невдовзі порозумілися, бо дуже любили один одного, і незабаром Олександр з дружиною повернувся до Олешні. Втім, після пологів дружина, а потім і дитина померли. Олександр не міг залишатися в Олешні й виїхав до Петербурга¹².

Незабаром на виклик батька він повернувся до Олешні і перейняв його посаду – його обрали мировим посередником. Справу О.Ф.Ліндфорс повів ще більш радикально на користь селян. «Але те, що чернігівське панство могло ще прощати полковнику Ліндфорсу, всіми поважаному землевласнику, того воно не могло терпіти від його молодого мало ким знаного сина, і скоро кваліфікація «красний» була одверто проголошена про мого брата. Губернатор, колишній приятель батька, попросив мого брата, щоб він сам покинув посаду»¹³, – згадувала його сестра С.Ф. Русова. О.Ф.Ліндфорс подав у відставку і виїхав до Києва здобувати вищу освіту.

О.Ф. Ліндфорс мав намір стати адвокатом і, відтак, навчався на юридичному факультеті університету св. Володимира, який закінчив у 1865 р., здобувши ступінь кандидата права¹⁴. 4 вересня того ж таки року він вступив на фізико-математичний факультет, але, провчившись рік «своєкоштно» на математичному відділенні, залишив його 8 жовтня 1866 р. за власним бажанням¹⁵. До того ж треба було заробляти на життя, щоб утримувати сім'ю, оскільки у Києві він одружився, знову ж таки проти волі батька, з дочкою викладача англійської мови Ольгою Яківною Гревс (1850 – близько 1872) і мав з нею двох дочок Ольгу (1866 – 1947) і Зінаїду (1868 – 1919).

О.Ф.Ліндфорс був призначений київським генерал-губернатором на посаду мирового посередника у Вінницький повіт Подільської губернії, де знову намагався проводити «справедливий наділ землею». Але великий землевласник, лікар-хірург і попечитель Київського навчального округу М.І.Пирогов, який на той час вже мешкав у своєму маєтку «Вишня», «коли справа торкнулася його копійки, не посоромився взятись за ту зброю, яка була цілком не гідна його звання: написав

доноса на мирового посередника Ліндфорса, що він занадто захищає інтереси селян на шкоду місцевим великим землевласникам... І брата усунули по 3-му пункту, як тоді казали – за політичні усунення з посад, звісно, не довівши жодного беззаконня, бо брат мій належав до тих громадських діячів, що робили опозицію урядові на ґрунті його ж власних законів, якими завше зловживає адміністрація»¹⁶, – згадувала С.Ф.Русова. Київський губернатор запропонував інший повіт, але О.Ф.Ліндфорс відмовився.

Отже, він втратив посаду і повернувся до Києва з хворою дружиною і двома дочками. Його дружина незабаром померла на лікуванні у Пізі в Італії, і О.Ф. Ліндфорс близько 1873 р. одружився з її сестрою Катериною Яківною Гревс (1856 – 1891). У них народилося чотири дочки – Любов (1873 – 1925), Катерина (1876 – 1947), Людмила (1882 – 1952), Анна (Галина) (1885 – 1937) і син Олександр (1880 – 1917)¹⁷.

Треба було годувати сім'ю, та й Олешнянський маєток потребував догляду, і О.Ф.Ліндфорс повернувся на Чернігівщину. Він вирішив заробляти на життя працюю присяжного повіреного (адвоката), адже розраховувати на великі прибутки від маєтку не доводилося. І.І.Петрункевич згадував: «Его имение, расположенное в местности близкой к Днепру, имело малоплодородную, песчаную почву, требующую больших затрат, чтобы приносить доход. Я посещал его, когда он жил в своей Алешне и своими собственными руками исполнял самую черную хозяйственную работу, которой он отдавался по нужде, не будучи ни предшественником, ни последователем [Л.Н.]Толстого. Его дисциплинированный ум был чужд всяких крайностей и всего показного. Он сам задавал корм своим лошадям и коровам и убирал их, не делая из этого цели жизни, находя ее в более высоких и важных задачах человека, а просто делал все, что было нужно, когда обстоятельства того требовали»¹⁸.

Зазначимо, що, перебуваючи в Києві, О.Ф.Ліндфорс 18 листопада 1873 р. був обраний дійсним членом Південно-Західного відділу Російського географічного товариства (1873 – 1876), плідно працював і допомагав його становленню. Зокрема, він подарував музею відділу декілька історичних «предметов». О.Ф.Ліндфорс був включений до складу наглядової ради, створеної відділом, яка керувала проведенням одноденного статистичного перепису мешканців Києва 2 березня 1874 р., а потім опрацьовувала зібрані під час перепису матеріали¹⁹.

Повернувшись до Олешні, О.Ф.Ліндфорс розгорнув активну діяльність як у власній садибі, так і у повітовому земстві. Його турботами у 1873 р. Городнянське земство відкрило в Олешні початкову школу.

На 1874 – 1877 та 1880 – 1886 рр. штабс-капітан та «радикальний адвокат» О.Ф. Ліндфорс був обраний гласним Городнянського повітового й Чернігівського губернского земського зібрання²⁰, а також членом училищної ради Городнянського повітового земства.

Особливу увагу він приділяв питанню про поліпшення стану кустарних промислів у губернії та опікувався умовами праці кустарів. У 1874 р. О.Ф. Ліндфорс порушив у Городнянському земстві клопотання про створення в Олешні чи в іншому сусідньому селі зразкової гончарної школи, де б місцеві гончарі могли знайомитися з кращими способами виробництва глиняних виробів. Проект організації промислових артілей у сільських місцевостях О.Ф.Ліндфорс уніс на одне із земських засідань. Але земство не знайшло на тоді на цю справу необхідних коштів. Тому власним коштом він організував у Олешні гончарну артіль. На початку 1875 р. його клопотаннями тут було відкрито Суховершинсько-Олешнянське позичково-ощадне товариство та влаштовано школу з вечірніми заняттями для неписьменних дорослих²¹. Для губернского земства він підготував доповідь про позичково-ощадні товариства Чернігівської губернії²².

Активна діяльність О.Ф.Ліндфорса у Городнянському повіті простежується за журналами земських зібрань і пізніше. Зокрема, на повітовому земському зібранні 10 – 12 червня 1881 р. «голова кошторисної комісії гласний Ліндфорс» разом з

гласним П.П.Червінським, головою та членами повітової управи був включений до складу комісії, яка розробляла питання про створення сирітського притулку у повіті, оскільки Чернігівський сирітський дім коштував земським установам губернії 20000 руб., а сироти до нього потрапляли «большей частью из Чернигова и Черниговского уезда»²³.

11 червня О.Ф.Ліндфорс виступив з доповіддю про необхідність допомоги селянам с. Нові Млини у придбанні маєтку Лукашевичів. Він пропонував надати селянам для купівлі землі земський кредит. Після обговорення питання зібрання ухвалило: «доклад Линдфорса отклонить и согласиться с мнением Червинского», оскільки останній повідомив, що маєток вже проданий, та треба почекати часу, коли губернське земство «выработает общие основания кредита для всей губернии»²⁴. Отже, пропозиція О.Ф.Ліндфорса не знайшла підтримки гласних. Однак наступного дня, коли повітове зібрання обговорювало пропозицію Московського губернського земства взяти участь у збиранні коштів для спорудження у Кремлі пам'ятника імператору Олександру II, він зумів переконати гласних у необхідності допомоги селянам. Виступаючи в обговоренні, він, зокрема, сказав: «Нет никакого сомнения, что мы все с глубоким сочувствием относимся к призыву Московского земства; но я полагаю бы организацию пожертвования несколько изменить в таком смысле: 1000 рублей, ассигнуемые по предложению нашей управы на сооружение памятника, назначить на предмет покупки земель для безземельных крестьян, с возможно льготными условиями и с тем, чтобы приобретатели сих земель, по мере возможности, возвращали обратно земству затрачиваемый капитал, а для образования капитала, который следует употребить на сооружение памятника в Бозе почившему Государю по кличу Московского земства, я полагаю бы открыть подписку по приходам и волостям. Собрание, по выслушании заявлений гласных Качановского, П.Н.Михно и Морозова, постановило: согласиться с мнением гласного Линдфорса»²⁵.

У Чернігівському губернському земському зібранні О.Ф.Ліндфорс швидко знайшов спільну мову з ліберальними земцями І.І.Петрункевичем, О.П.Карпінським, М.О.Константиновичем на ґрунті боротьби за покращення соціально-економічного й культурного становища населення губернії, збереження й розширення прав земських установ, проти адміністративної сваволі.

На засіданнях губернського земського зібрання вони ставили питання про необхідність справедливого оподаткування селян у залежності від якості землі. Завдяки їх активним і переконливим виступам Чернігівське губернське земське зібрання ухвалило відповідне рішення, і наприкінці 1875 р. при губернській управі було створено статистичне відділення. Внаслідок його діяльності у другій половині 70 – 80-х рр. XIX ст. були обстежені всі повіти губернії і здійснене більш справедливе оподаткування населення.

Однак діяльність статистичного відділення відбувалася за умов жорсткого протистояння консервативних поміщиків, які не хотіли сплачувати земські податки у повному обсязі й робили все можливе для припинення статистичних робіт у губернії. Гостра боротьба з цього приводу розгорнулася вже на губернському земському зібранні у січні 1877 р. під час обговорення кошторису статистичного відділення. Гласний від Городнянського повіту Л.І.Жданович намагався довести, що статистичні дослідження переслідують шкідливу мету, програми мають тенденційний характер на тій підставі, що в них не розглядаються проблеми поміщицьких господарств, а у статистиків відсутня відповідна освіта. Виступаючи на захист програм і статистиків В.Є.Варзара, О.О.Русова та П.П.Червінського, ініціатор створення відділення О.Ф.Ліндфорс, зокрема, зазначив: «Правда, нет статистического факультета, где бы можно было приобретать специально статистические знания, но нельзя забывать и того, что члены статистического отделения окончили высшие учебные заведения: один – университет, другой – лесной институт, третий – технологический. Люди эти, занимаясь статистикой, несомненно приобрели надлежащие сведения, что и видно из составленной ими

программи»²⁶. 12 січня 1877 р. О.Ф.Ліндфорс був обраний до спеціальної комісії для перегляду програм і 17 січня того ж таки року доповідав зібранню про удосконалені програми²⁷. Земське зібрання незначною більшістю голосів (26 проти 22) таки затвердило асигнування статистичного відділення на 1877 р. у розмірі 8000 крб.²⁸ Того ж таки року чернігівські статистики спромоглися повністю обстежити Чернігівський і Борзнянський повіти губернії. На жаль, уже 18 січня 1878 р. супротивники статистичних робіт об'єднали зусилля і незначною більшістю голосів домоглися закриття статистичного відділення.

Відновлення статистичного бюро у Чернігівській губернії відбулося у січні 1881 р. знову ж таки за діяльної участі О.Ф.Ліндфорса. Під час обговорення питання він наголосив на необхідності поставити статистику «поза коливанням земських партій, які вже раз встигли погубити справу»²⁹.

Лівим земцям удалося також домогтися відкриття в Чернігові учительської семінарії та громадської бібліотеки, покращити медичне обслуговування населення губернії. До вирішення цих питань доклав чимало зусиль О.Ф.Ліндфорс.

Багато уваги він приділяв розвитку освіти, у тому числі й жіночої, переконував губернських земських гласних збільшувати асигнування на цю справу. Зокрема, виступаючи на засіданні чергового губернського земського зібрання 1874 р., О.Ф.Ліндфорс зазначив: «В России совершается движение женщин к высшему образованию, к просвещению нашей обыденной жизни. Это вопрос наших семей, всей интеллигенции России. Понятно, что этому вопросу сочувствует и большинство нашей интеллигенции. Тратит земские деньги на просвещение нашей ежедневной, будничной жизни, чтобы дети наши находились в руках просвещенных матерей, – это удовлетворение потребности, которую каждый чувствует. Но в то же время, в этом симпатичном русском человеке живет и человек ветхий. Этот ветхий человек, в виду эгоистичных инстинктов, инстинктов, почти не сознаваемых, не сочувствует этому движению; повторяю это чувство инстинктивное. В силу условий нашей общественной жизни, мы не решаемся гласно, откровенно высказать, что мы делу не сочувствуем и денег на него давать не будем»³⁰.

Як юрист О.Ф.Ліндфорс виступав за удосконалення земського законодавства. Виступаючи з доповіддю на засіданні губернського земського зібрання 14 грудня 1875 р., він запропонував гласним порушити перед урядом клопотання про доповнення статті 36 Земського положення пунктом про заборону обирати гласними волосних старшин і писарів, «чтобы получить в среде земства независимых крестьянских представителей». Це клопотання він мотивував несумісністю обов'язків представників селянського управління з обов'язками гласних земських зібрань. Як приклад незалежних органів влади він навіть щойно створені контрольні палати, які «оставлены совершенно независимо от губернаторов, так как всякая ревизия только тогда и может стать действительною, когда ревизор не зависит от ревизуемого»³¹.

Згадуючи про губернські земські зібрання другої половини 70-х рр. XIX ст., С.Ф.Русова писала: «Два промовці виконували головні функції в цій боротьбі. Ліндфорс завше з яскравими доказами, з спокійною будовою своїх промов, завжди на ґрунті закону, а Петрункевич – палким почуттям, красою слова захоплював слухачів, вже переконаних попередньою промовою Ліндфорса. Савич, Вовк-Карачевський додавали факти, конкретні, життєві вимоги, і не диво, що добре підготовлена боротьба лівих завше захоплювала всі збори, головним чином, публіку, що під час земських зібрань наповнювала залю Чернігівського Дворянського Дому і иншим разом так захоплювалась промовами Петрункевича та Ліндфорса, що нагороджувала їх гучними оплесками, за що часто голова зборів (особливо Неплюев) загрожував їй забороною бути далі на зборах»³².

Зазначимо, О.Ф.Ліндфорс негативно ставився до народницького руху і особливо до терористичних форм боротьби, хоча й надавав притулок борцям проти царату у своєму маєтку в с. Олешні. Він був одним з ініціаторів та активних

діячів земського конституційного руху. Посилення втручання чернігівської адміністрації у земські справи викликало відповідну реакцію з боку ліберальних земців. Разом з губернськими гласними І.І.Петрункевичем, О.П.Карпінським, М.О.Константиновичем, В.О.Савичем він боровся за збереження принципів самоврядування, розширення прав земств, виступав проти адміністративної сваволі, за політичні права та впровадження конституційного ладу в Російській імперії.

«Вони гаряче вірили, що можна цілком легальним шляхом вивести країну з тої неволі, в якій тримала її адміністративна всемогутня влада, з економічного і культурного занепаду. «Легальність» – це було гасло боротьби земців, і вони гадали, що з цим гаслом вони можуть і тільки ним мусять провадити цілком одверту боротьбу, не визнаючи жодної конспірації.

Ліндфорс вітав вираз Драгоманова: «чисте діло вимагає чистих рук». Це були люде таких твердих принципів, такої шляхетної вдачі, що ніщо не могло б звести їх з раз вибраного шляху»³³, – згадувала С.Ф.Русова.

Намагаючись згуртувати земські сили для створення широкого петиційного руху з вимогами конституції, О.Ф. Ліндфорс та І.І. Петрункевич ініціювали та провели у листопаді 1878 р. нараду ліберальних земців у Харкові, використавши святкування 100-літнього ювілею Г.Квітки-Основ'яненка. За умов наростання терору з боку революціонерів-народників О.Ф.Ліндфорс та І.І.Петрункевич запропонували припинити його й добиватися парламентського ладу легальними засобами. З цією метою вони провели наради з керівниками народницького руху у Ніжині та Києві. На жаль, народники не пристали на їх пропозицію, і переговори не дали бажаного результату³⁴.

Саме вони стали ініціаторами скликання першого земського з'їзду і підготували ґрунт для його проведення. На з'їзді земців-конституціоналістів, що відбувся 1 – 2 квітня 1879 р. в Москві, були присутні близько сорока земців із різних губерній Російської імперії. Обмін думками привів до єдиної думки: «Тільки конституційний порядок, покоящийся на силе права и закона может обезоружить террор и ограничить произвол власти. В виду такого единства воззрений было принято решение организовать на местах распространение конституционных идей и содействие всяким попыткам предъявления правительству конституционных требований»³⁵. Було визнано також за необхідне періодично скликати земські з'їзди і продовжити надсилати адреси та клопотання на ім'я царя. Проте посилення терористичної діяльності народників і відповідна жорстка реакція уряду на будь-які антиурядові виступи зашкодили на той час розгортанню земського конституційного руху.

Активна діяльність чернігівських ліберальних земців неабияк непокоїла уряд та адміністрацію губернії. У 1879 р. за наказом імператора Олександра II О.Ф.Ліндфорс та О.П.Карпінський давали пояснення щодо своєї «революційної» діяльності у III відділенні «Собственной Его Величества канцелярии». Але цього виявилось мало, і їх було викликано до Петербурга, де вони мали тривалу розмову з начальником III відділення.

1 березня 1879 р. міністр внутрішніх справ шифрованою телеграмою повідомляв чернігівського губернатора: «Отримано відомості про підготовку співчуваючої демонстрації Карпінському і Ліндфорсу, що повернулись. Якщо правда, пропоную... вжити всіх необхідних заходів до усунення будь-якої демонстрації в цьому розумінні. О.Ліндфорса віддати під гласний нагляд поліції»³⁶. У травні 1879 р. О.Ф.Ліндфорс клопотався щодо зняття з нього нагляду поліції³⁷. Лише 24 червня 1879 р. управляючий III відділенням «Собственной Его Величества канцелярии» спеціальним «предписанием» за № 3979 повідомив чернігівських жандармів «об освобождении отставного штаб-капитана Александра Линдфорса из под надзора» поліції. З нього був знятий нагляд поліції, хоч чернігівський губернатор пропонував III відділенню встановити за ним таємний нагляд³⁸.

Однак О.Ф.Ліндфорс не зрадив своїм ідеям і продовжував брати участь у

земському конституційному русі. Це засвідчує, зокрема, запис у щоденнику відомого діяча українського національно-визвольного руху, правника О.Ф.Кістяківського, зроблений 1 листопада 1879 р. У ньому йдеться про те, що О.Ф.Ліндфорс був на з'їзді земців у Москві і, повертаючись через Київ, мав зустріч з І.В.Лучицьким, якого проінформував, що на з'їзді було вироблено програму думок і дій: «а) признать необходимым самодержавие; б) объявить злом бюрократию; в) считать необходимым непосредственное отношение самодержавия с земством и устранение посредника – бюрократию; г) стараться распространять убеждение в необходимости совещательной думы; д) признать необходимым издание за границею органа мыслей». Рішення з'їзду О.Ф.Кістяківський прокоментував у такий спосіб: «Эта программа – двусторонний обман – себя и правительства... Одно что может в настоящее время разубить гордиев узел – это издание честной, твердой конституции с намерением ей честно и беспрекословно подчиняться»³⁹.

Після того, як соратника О.Ф.Ліндфорса по земському ліберальному руху І.І.Петрункевича 26 квітня 1879 р. було заарештовано і заслано в адміністративному порядку в Костромську губернію, він вживав усіх легальних засобів тиску на владу, щоб його виправдати і звільнити із заслання. У зв'язку з тим, що виборці Борзнянського повіту в 1880 р. знову обрали І.І.Петрункевича повітовим й губернським гласним, у Чернігівському губернському земському зібранні 15 січня 1881 р. гласний «Линдфорс сделал заявление о внесении в очередь своего доклада о необходимости губернскому собранию ходатайствовать перед правительством о предоставлении возможности губернскому гласному И.И.Петрункевичу выполнять обязанности гласного»⁴⁰. Його підтримали 37 губернських гласних, які зробили зібранню таку заяву: «Недоверие, выраженное администрацией Петрункевичу, высылкой его без суда, не разделяется местными жителями, так как тремя выборами они ясно выразили, что по-прежнему доверяют г. Петрункевичу быть их земским представителем. Такая противоположность в оценке деятельности одного и того же лица возможна потому, что как администрация в вопросах о высылке без суда, так и земство в выборе своих представителей, уполномочены законом действовать вполне дискреционно. Но само собою разумеется, что подобная коллизия законных прав двух государственных учреждений – земства и администрации – в высшей степени прискорбна, так как в основе колеблет в местных жителях ту веру в закон, которая необходима для правильного течения государственной жизни»⁴¹.

Після ознайомлення з доповіддю О.Ф.Ліндфорса губернський предводитель дворянства М.І.Неплюєв змушений був передати її комісії і 20 січня 1881 р. заслухати у зібранні. «Затем был прочитан доклад комиссии по предложению гласного Линдфорса и заявление 37 гласных. Собрание без всяких прений постановило: 1) Признать права И.И.Петрункевича на звание губернского гласного (большинством 56 голосов, против 4), и 2) Ходатайствовать перед правительством о предоставлении И.И. Петрункевичу возможности исполнять его обязанности губернского и уездного гласного (большинством 57, против 3)»⁴².

Питання звільнення І.І.Петрункевича він порушував і на засіданнях Чернігівського губернського дворянського зібрання, у якому також мав високий авторитет і підтримку. Зокрема, на засіданні 28 травня 1881 р. була зачитана «записка дворянина А.Ф.Линдфорса о дворянине И.И.Петрункевиче. При этом Линдфорс присовокупил, что он сегодня узнал, что кроме дворянина Петрункевича в административной ссылке находятся и другие дворяне Черниговской губернии, поэтому Линдфорс его предложение о Петрункевиче [предложил] распространить и на других дворян Черниговской губернии. Собрание постановило: записку Линдфорса представить г. Харьковскому генерал-губернатору и ходатайствовать о пересмотре дела о дворянине И.И.Петрункевиче; с таким же ходатайством обратиться к генерал-губернатору и в отношении других, административно

сосланных дворян Черниговской губернии, по собрании надлежащих об них сведений чрез уездных предводителей дворянства»⁴³.

На жаль, клопотання О.Ф.Ліндфорса до різних урядових інстанцій не дали позитивного результату – І.І.Петрункевичу так і не дозволили повернутися до земської діяльності на Чернігівщині.

Незважаючи на усі ці негаразди, авторитет О.Ф.Ліндфорса серед дворянства Чернігівської губернії залишався доволі високим. 20 січня 1880 р. на надзвичайному губернському зібранні дворянства його обрали до складу комісії для підготовки від імені дворянства Чернігівської губернії «всеподданнейшего адреса, с выражением верноподданнических чувств» у зв'язку з 25-річчям царювання Олександра II⁴⁴. Чернігівське губернське дворянське зібрання 1881 р. обрало його кандидатом на посаду городнянського повітового предводителя дворянства, а губернатор змушений був затвердити це обрання⁴⁵.

У 1881 – 1886 рр. О.Ф. Ліндфорс служив присяжним повіреним Київської судової палати і мешкав у Києві, але земської діяльності не покинув. Як губернський гласний він продовжував брати участь у роботі Чернігівського губернського земського зібрання і водночас займався громадсько-політичними справами. Зокрема, у повідомленні начальника Київського губернського жандармського управління від 21 вересня 1882 р. директору Департаменту поліції П.М.Дурново зазначалося, що О.Ф.Ліндфорс і О.О.Русов у 1881 – 1882 рр. видавали в Києві газету «Труд», і цьому виданню, «как органу либерального направления», грошову підтримку надавали І.І. Петрункевич і графиня Паніна. У цьому ж документі зазначалося, що Русов, Ліндфорс і графиня Паніна – «личности известные – принадлежат к крайней русской либеральной партии». «Жена Линдфорса ... хотя активного действия не принимает, но не чужда революционных дел»⁴⁶. Водночас, за агентурними даними жандармів, і О.Ф.Ліндфорс, і О.О.Русов украй негативно ставилися до народницьких уподобань С.Ф.Русової (Ліндфорс), яку 18 серпня 1882 р. було заарештовано за сприяння народникам у переховуванні друкарського обладнання⁴⁷.

На жаль, активна громадська діяльність О.Ф.Ліндфорса незабаром припинилася. У 1886 р. він заслаб на прогресуючий параліч – спадкову хворобу по чоловічій лінії в роду Ліндфорсів, яка давалася взнаки після сорока років. Отримавши телеграму про таке нещастя, його сестра С.Ф. Русова з с. Олешок Херсонської губернії виїхала до Києва. Вона згадувала: «Страшно было дивиться, как талантливый, такой видатный, разумный гражданский діяч перевернулся в неведомого дикуну» і відвезла брата до Петербурга. Пізніше, у Херсоні він був «добре влаштований у земській лікарні, де був дуже гарний відділ для психічно-хворих під керуванням лікаря Поппера»⁴⁸.

Чутки про хворобу О.Ф.Ліндфорса і про те, що буцімто дружина незаконно привласнила його маєток, досягли й Чернігова. Це занепокоїло чернігівського губернського предводителя дворянства, який 22 листопада 1886 р. отримав від городнянського повітового предводителя інформацію, що О.Ф.Ліндфорс «находится в душевнобольном состоянии, ввиду чего необходимо сделать какое-либо распоряжение по отношению как к собственному имуществу его, Линдфорса, так и к имуществу Жерве, находящемуся в его опекуном управлении»⁴⁹. За дорученням губернатора з цього приводу було проведено слідство.

Городнянський повітовий справник, зокрема, рапортував у Чернігівське губернське правління: «Во исполнение предписания от 28 января за №433, представляя копию уведомления старшего нотариуса Черниговского окружного суда, 31 июля 1886 г., №4776, о переходе имени Линдфорса к его жене, – имею честь донести, что господин Линдфорс последние шесть лет не жил в Городнянском уезде, а находился с семейством своим в г. Киеве, где служил присяжным поверенным при судебной палате. Вследствие этого, до болезни своей, или после болезни он совершил на имение свое купчую крепость – здесь неизвестно, доходили же до меня слухи, что будто бы Линдфорс жил с особою, приобревшей его имение,

вне законного брака»⁵⁰. Однак старший нотаріус Чернігівського окружного суду повідомив, що «по купчей, утвержденной им 23 июня 1886 года, жена штабс-капитана Екатерина Яковлевна Линдфорс приобрела от штабс-капитана Александра Федоровича Линдфорса 986 десятин 857 сажень разных угодий земли в даче д. Алешни Городнянского уезда». «Купчая крепость на имение была совершена в г. Киеве 16 июня 1886 года в конторе Киевского нотариуса Пономарева»⁵¹. Було також з'ясовано, що до психіатричних клінік Харкова «дворянин Городнянского уезда А.Ф.Линдфорс на излечение не поступал»⁵².

До слідства була притягнута й київська поліція. На запит із Чернігова київський губернатор 19 березня 1887 р. повідомив, що «о подвергшемся психическому расстройству дворянина Александра Линдфорса собирались сведения путем полицейского дознания», і з цього приводу були запрошені на допит присяжний повірений Ц.А.Абрамович і вчитель Київської 2 гімназії В.П.Науменко. Перший дав свідчення, що, «он супругов Александра и Екатерину Линдфорс хорошо знает; А.Линдфорс служил присяжным поверенным при Киевской судебной палате; Екатерина Федоровна есть законная жена Александра Линдфорса; со стороны ее при совершении купчей крепости на имение никакого злоупотребления по отношению мужа своего не было; Александр Линдфорс на излечении в г. Харькове в заведении душевно-больных никогда не был и признаков душевной болезни у Линдфорса он никогда не замечал; в настоящее время супруги Линдфорс проживают вместе и Линдфорс состоит опекуном над своим безумным родственником и его имуществом»⁵³. В.П.Науменко засвідчив, що «Линдфорс выехал из Киева в августе 1886 г. в г. Херсон, но был ли он здоров не знает, жена Линдфорса передавала, что муж ее едет к сестре отдохнуть от своих адвокатских занятий, так как он страдает нервным расстройством; в марте месяце видел его совершенно здоровым; жена живет в Городнянском уезде, а он у сестры своей, живущей в нескольких верстах около Херсона на даче»⁵⁴. Отримавши таку інформацію, Чернігівське губернське правління 6 липня 1887 р. закрило справу.

Після адміністративного видворення родини Русових з Херсонщини у червні 1889 р. С.Ф. Русова разом з хворим братом і дітьми виїхала в Олешню, на Чернігівщину. Вона згадувала: «Наш смуток ще зростав од присутности мого хворого брата, що цілком не розумів, куди й нащо його везуть, того самого мого брата, що колись сам боровся з свавіллям адміністрації і мене захищав од нього, а тепер він, як безпомічна несвідома дитина, дивився на всіх цих людей, що відпроваджували нас... Я лишилася на селі доглядати хворого брата, готувати Любу [дочку] до гімназії»⁵⁵.

В Олешні відставний штабс-капітан О.Ф.Ліндфорс прожив недовго. Помер він 23 травня 1890 р. у віці 53 років від паралічу головного мозку і 24 травня був похований на Олешнянському цвинтарі⁵⁶.

7 грудня 1890 р. під час чергової сесії Чернігівського губернського земського зібрання «собрание почтило память усопшего Линдфорса вставанием и постановило отслужить панихиду по нем»⁵⁷. Гласний від Городнянського повіту М.М.Євреїнов запропонував пам'ять про О.Ф.Ліндфорса «увековечить каким-либо общепольным делом», оскільки повітове земство для цієї справи утворило спеціальну комісію і мало намір «устроить ремесленное училище или что-либо подобное»⁵⁸. Проте його пропозиція залишилася не почутою. На підтримку увічнення пам'яті О.Ф.Ліндфорса виступав і гласний М.Миклашевський: «Я не был губернским гласным в то время, когда действовал здесь Линдфорс, но то, что я слышал о нем отовсюду, доказывает, что он был не только выдающийся, но и замечательный земский деятель, который всю свою жизнь и все свои силы посвящал земской деятельности. Поэтому я просил бы собрание почтить его не в виде общего правила, а в виде исключения»⁵⁹.

Те, про що мріяв О.Ф.Ліндфорс, здійснилося дещо пізніше. 26 лютого 1895 р. у с. Олешні відбулось освячення першої в Чернігівській губернії земської сільської гончарної школи. Вона була збудована на спільні кошти Городнянського повітового

та Чернігівського губернського земств, а також на пожертви землевласників Олешні Ліндфорсів-Русових, у пам'ять колишнього губернського гласного О.Ф.Ліндфорса для потреб місцевого населення⁶⁰.

О.Ф. Ліндфорс помер, але його ліберальні ідеї продовжили життя в діяльності наступних поколінь земських діячів Чернігівщини, зокрема, й Російської імперії в цілому, і призвели на початку ХХ ст. до створення Конституційно-демократичної партії Росії.

1. Детальніше див.: Отечественная война 1812 года. Энциклопедия. – М., 2004. – С. 419; Словарь русских генералов, участников боевых действий против армии Наполеона Бонапарта в 1812 – 1815 гг. // Русский архив.– М., 1996. – Т. VII. – С.455–456; Русский биографический словарь. «Лабзина – Ляшенко». Издаваемый Императорским Русским историческим обществом. – СПб, 1914. – С. 443 – 444.
2. Детальніше див.: Русский биографический словарь. «Неабокритский – Зяловский». Издаваемый Императорским Русским историческим обществом. – СПб, 1916. – С.33 – 35.
3. Детальніше див.: Русский биографический словарь. «Лабзина – Ляшенко»... – С.444 – 445; Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства / Г.А.Милорадович. – СПб., 1901. – Т.1. – Ч. 1 – 2. – С. 314.
4. Державний архів Чернігівської області (ДАЧО), ф. 27, оп. 3а, спр. 844, арк. 59 зв.-60.
5. Р.С. Освящение здания первой земской сельской ремесленной школы в Черниговской губернии / С.Р. // Земский сборник Черниговской губернии (далі – ЗСЧГ). – 1895. – № 1 – 3. – С. 144 – 145.
6. Там само. – С. 145.
7. Милорадович Г.А. Назв. праця. – С. 314.
8. ДАЧО, ф. 127, оп. 3, спр. 1689, арк. 1.
9. Шевырев С.П. Русский костюмированный бал в Москве 1849 г. / С.П.Шевырев // Русская старина. – 1883. – Т. 37. – № 3. – С.723.
10. Петрункевич И.И. Из записок общественного деятеля. Воспоминания / И.И.Петрункевич. – Прага, 1934. – С. 39.
11. Милорадович Г.А. Назв. праця. – С. 314.
12. Русова С. Мемуари. Щоденник / С. Русова. – К., 2004. – С. 25.
13. Там само. – С. 26.
14. Державний архів м. Кисва, ф. 16, оп. 465, спр. 492, арк. 14 зв.
15. Там само, ф. 16, оп. 465, спр. 494, арк. 11 зв.-12, 30.
16. Русова С. Назв. праця. – С. 28 – 29.
17. Там само. – С. 27.
18. Петрункевич И.И. Назв. праця. – С. 39.
19. Журнал собрания Юго-Западного отдела императорского Русского географического общества 18 ноября 1873 года // Записки Юго-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества. – К., 1874. – С. 64.
20. Состав Черниговского губернского земства (1865 – 1884) // ЗСЧГ. – 1884. – № 6 – 10. – Приложения. – С.14 – 15.
21. Волощенко А.К. Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х – на початку 80-х років ХІХ ст. / А.К.Волощенко. – К., 1974. – С. 147 – 148.
22. Ліндфорс А.Ф. Заметка о ссудно-сберегательных товариществах Черниговской губернии / А.Ф.Ліндфорс // ЗСЧГ. – 1877. – №9 – 12. – С. 71 – 76.
23. Журнал Городницкого очередного уездного земского собрания созыва 1881 года // Черниговские губернские ведомости (далі – ЧГВ). – 1881. – № 30. – 26 июля. – Часть неофициальная. – С.8.
24. Там само.
25. Журналы Городницкого очередного уездного земского собрания созыва 1881 года. Июня 12 дня // ЧГВ.– 1881. – № 31. – 2 августа. – Часть неофициальная. – С.4.
26. Журналы Черниговского губернского земского собрания очередной сессии 1876 года, состоявшейся в январе 1877 года // ЗСЧГ. – 1877. – № 1 – 4. – С.183.
27. Там само. – С. 337.
28. Там само. – С.214 – 217.
29. Журналы заседаний Черниговского очередного губернского земского собрания сессии 1880 года, состоявшейся в январе 1881 года // ЗСЧГ. – 1881. – № 1 – 4. – Приложение. – С.111 – 117.
30. Журналы Черниговского губернского земского собрания очередной сессии 1874 г. // ЗСЧГ. – 1875. – №1 – 3. – Приложение. – С.183.
31. Журналы Черниговского губернского земского собрания очередной сессии 1875 г. // ЗСЧГ. – 1875. – №11 – 12. – Приложение. – С.76.

32. Русова С. Назв. праця. – С. 65 – 66.
33. Там само. – С. 65.
34. Земское движение и «украинофилы» // Украинская жизнь. – 1914. – №1. – С. 88.
35. Петрункевич И. Памяти В.А.Гольцева (Страничка из личных воспоминаний) / И.Петрункевич // Памяти Виктора Александровича Гольцева. Статьи, воспоминания, письма / Под ред. А.А.Кизеветтера. – М., 1910. – С. 109.
36. Волощенко А.К. Назв. праця. – С.149.
37. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 1439, оп. 1, спр. 2, арк. 27.
38. ЦДІАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 2, арк. 52 зв.
39. Кістяківський О.Ф. Щоденник (1874 – 1885): у 2 т. / О.Ф. Кістяківський. – К., 1994. – Т.1. – С.573.
40. Журнал заседания Черниговского очередного губернского земского собрания 1881 года, 15 января // ЧГВ. – 1881. – №6. – 8 февраля. – Часть неофициальная. – С.7.
41. Цит. по: Белоконский И.П. Земское движение до образования партии Народной Свободы / И.П.Белоконский // Былое. – 1907. – № 4/16. – Апрель. – С. 244.
42. Журнал заседания Черниговского очередного губернского земского собрания 1881 года, 20 января // ЧГВ. – 1881. – №13. – 29 марта. – Часть неофициальная. – С.5.
43. Журналы Черниговского губернского дворянского собрания 1881 года. Мая 28 дня // ЧГВ.– 1881. – № 29. – 19 июля. – Часть неофициальная. – С.10.
44. ЧГВ. – 1880.– № 4. – 27 января. – Часть неофициальная. – С.1.
45. Служебные перемены по Черниговской губернии // ЧГВ.– 1881. – №26. – 28 июня. – Часть официальная. – С.3.
46. ЦДІАК України. ф. 274, оп. 1, спр. 225, арк. 228.
47. ЦДІАК України, ф. 274. оп. 1, спр. 228, арк. 1.
48. Русова С. Назв. праця. – С. 101 – 102.
49. ДАЧО, ф. 127. оп. 132а, спр. 171, арк. 1-1 зв.
50. Там само. – Арк. 6-6 зв.
51. Там само. – Арк. 7, 10.
52. Там само. – Арк. 13.
53. Там само. – Арк. 14-14 зв.
54. Там само. – Арк. 14 зв.
55. Русова С. Назв. праця. – С.108.
56. ДАЧО, ф.679, оп. 10, спр.2005, арк. 391зв.-392.
57. Журналы Черниговского губернского земского собрания очередной сессии // ЗСЧГ. – 1891. – № 4 – 5. – Приложение. – С. 24.
58. Там само. – С. 49.
59. Там само. – С. 49.
60. Р.С. Освящение здания первой земской сельской ремесленной школы в Черниговской губернии / С.Р. // ЗСЧГ. – 1895. – № 1 – 3. – С.138.

Статья посвящена анализу жизненного пути и общественно-политической деятельности гласного Черниговского губернского земского собрания в 1874 – 1877 и 1880 – 1886 гг. А.Ф.Линдфорса. Определены основные этапы жизненного пути, дана характеристика его работы в губернском земстве и общественно-политической деятельности во второй половине XIX в.

Ключевые слова: гласный, земство, либеральные идеи.

The article is devoted to the analysis of O. Lindfors life, and social activity. Oleksandr Lindfors was a zemstvo-glasnyi Chernihiv government zemstvo in 1874 – 1877 and 1880 – 1886. The main milestones of his course of his life have been defined. His activities as a member of Chernihiv government zemstvo at the beginning of 19th century and his work on leading position of province zemstvo government have been investigated.

ФІНАНСУВАННЯ СЛОБІДСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕНЬ ДО ЇХ РЕОРГАНІЗАЦІЇ У 30-х рр. ХІХ ст.

Стаття присвячена проблемі фінансування Слобідсько-Українських військових поселень до їх реорганізації у 30-х рр. ХІХ ст. Розглядаються принципи формування бюджету військових поселень Російської імперії першої половини ХІХ ст.

Ключові слова: військові поселення, фінансування, бюджет.

Проблема фінансування військовопоселеної системи залишається ще не до кінця дослідженою в історіографії військових поселень, незважаючи на те, що є певні напрацювання [1]. В окремих випадках важко простежити за комплексом наявних джерел усі аспекти цього питання. Крім цього, існувало декілька статей, за рахунок яких шляхом перерозподілу коштів відпускалися суми на влаштування, функціонування та розвиток системи військових поселень. Тому в даному дослідженні зроблена спроба проаналізувати фінансування Слобідсько-Українських військових поселень до їх реорганізації у 30-х рр. ХІХ ст. та розглянути принципи формування бюджету військових поселень.

Організація та влаштування військових поселень потребували додаткових і, безумовно, чималих витрат. Необхідні були значні кошти для масштабних будівельних та меліоративних робіт, для господарського влаштування поселених округів, для купівлі приватних маєтків з метою збільшення земельних фондів військових поселень, а також для утримання нових структур військової адміністрації. Але після Вітчизняної війни 1812 р. та закордонних походів 1813-1814 рр. фінансова система Російської імперії була у досить тяжкому становищі, й виділяти значні кошти на створення військових поселень не було можливості. Так, тільки недоїмки до державного бюджету в 1816 р. сягали понад 168 млн. руб. Тому імператор Олександр I дав згоду на використання для влаштування поселених округів податків, які щорічно збиралися із українських козаків за право винокуріння у розмірі 1.716.288 руб. [2]. Така практика продовжувалася до 1830 р., коли казна стала відпускати тільки 1 млн. руб. [3], а з середини 1830-х рр. військові поселення почали одержувати лише по 500 тис. руб. на рік від цих податків.

1818 р. залишком із першого асигнування в розмірі 707.260 руб. було покладено формування особливого капіталу військових поселень [4]. Крім того, використовувалися й інші джерела для поповнення бюджету військових поселень. Ці надходження не завжди були стабільні, але досить значні. Назвемо деякі з них:

1. Кошти, що залишалися від зборів із населення за рекрутський одяг, "які раніше збиралися з "отдатчиков" у натурі та почти повністю втрачалися без користі для казни" [5]. Річ у тім, що на обмундирування кожного рекрута надходило по 65 руб., тоді як його фактична вартість не перевищувала 40-45 руб. Ці гроші вносилися до місцевої казенної палати. Так, наприклад, по 88-ому рекрутському набору було зібрано 3.842.865 руб., а витрати становили лише 1.822.098 руб. Залишки від цих зборів, з червня 1816 р., почали надходити до бюджету військових поселень. У результаті тільки за чотири рекрутські набори було отримано для

© Колеватов Олексій Олександрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних наук Чернігівського державного технологічного університету.

поповнення капіталу військових поселень майже 14,5 млн. руб. [6].

2. Кошти, що вносились до казни за звільнення поміщицьких, удільних селян і вільних хліборобів від натуральної поставки рекрутів у тих повітах, де розташовувалися військові поселення. Згідно з імператорським наказом від 26 серпня 1818 р. селяни звільнялися від рекрутської повинності "з внеском до казни при всякому рекрутському наборі з п'ятисот душ по два рублі з душі за кожного рекрута. Зібрана таким чином сума направляється на влаштування військових поселень" [7]. Тільки по 88 рекрутському набору ця сума становила 800 тис. руб. [8].

3. Кошти, що зберігалися в результаті переведення частини поселених військ на власне утримання, "до надання їх у користь державних доходів" [9]. Хоча гроші надходили до казни наприкінці кожного року, але проценти з цієї суми до дня її передачі зараховувались у капітал військових поселень. 1821 р. ця сума становила майже 1,6 млн. руб. [10].

Використовувалися й інші менш значні джерела надходжень: суми від продажу виранжированих коней, за оброчне утримання різних господарських закладів в округах поселень (млинів, лавок в полкових штабах та ін.), кошти з церковного капіталу військових поселень, а також сума, що отримувалася як відкуп за продаж вина в поселених округах. Крім того, для поповнення капіталу військових поселень застосовувався і такий засіб, як "приріст відсотками", в результаті розміщення в Ощадній казні Санкт-Петербурзького виховного будинку певної суми під 5% річних. Так, з накопичених за декілька років командуванням військових поселень капіталів (понад 1,43 млн. руб.), майже 1,15 млн. руб. було внесено до Ощадної казни.

Таким чином, з усіх цих джерел упродовж 5 років (з 1818 по 1823 рр.) надійшло до бюджету військових поселень 28.940.627 руб., а на влаштування поселених округів було витрачено 13.798.129 руб. 60 коп. Також треба відзначити, що з 1820 по 1823 рр. від переходу деяких округів на утримання військових поселенців Військове міністерство мало понад 8 млн. руб. заощаджень і навіть позичало гроші з капіталу військових поселень. Так, наприклад, 1822 р. міністерство позичило 2.239.706 руб. з капіталів військових поселень [11]. Усього ж на 1 квітня 1826 р., за винятком суми, асигнованої на всі витрати в цьому році (3.757.540 руб. 25 коп.), "наявні капітали військових поселень взагалі сягали понад 26,5 млн. руб." [12].

З 1817 по 1832 рр. Слобідсько-Українські військові поселення отримали на своє влаштування і розвиток за річними кошторисами 3.555.823 руб. 22 коп. (див.: табл. 1). Проте ці асигнування становили лише 9,02% від загальної суми (39.418.360 руб. 50 коп.), спрямованої на асигнування системи військових поселень у цілому за цей час. В окремі роки частка цих асигнувань коливалася від 6,54% (166.583 руб. 91 коп.) 1821 р. до 16,31% (228.822 руб. 93 коп.) 1831 р. Починаючи з 1826 р., простежується тенденція до скорочення коштів, які виділялися на розвиток поселених округів, і тільки з 30-х рр. XIX ст. відбувається деяке їх збільшення. Також треба відмітити, що якщо на першому етапі функціонування Слобідсько-Українських військових поселень асигнування становили 2.228.109 руб. 88 коп., то на другому – 1.327.713 руб. 34 коп., тобто на 900.396 руб. 54 коп. менше. Це відбувалося головним чином тому що імператор Микола I почав проводити політику скорочення державних витрат на військові поселення.

Фінансування Слобідсько-Українських військових поселень, як й інших військових поселень Російської імперії, здійснювалося за чотирма основними статтями. Перший розділ складали так звані штатні витрати. Сюди включалися кошти, які виділялися на утримання штабу 2-ого поселеного резервного кавалерійського корпусу (з 1829 р.), двох дивізійних штабів (2-ої уланської і 2-ої кірасирської дивізій), що становило, в середньому, 12.750 руб. (утримання одного штабу коштувало казні 4250 руб.), військово-робочого батальйону № 7 та управління лісовими угіддями, що належали військовому поселенню. Частка цих витрат у загальному бюджеті поселених округів відрізнялася по роках і залежала від розміру коштів, що виділялися на влаштування та розвиток Слобідсько-Україн-

ських військових поселень, а також від структури цієї статті витрат.

Друга стаття витрат по поселених округах включала асигнування по "особливому, найвище затверженому розпорядженню". Сюди відносились такі витрати: виплати додаткової платні офіцерам і генералам, утримання чиновників Слобідсько-Українських військових поселень та землемірів, продовольство офіцерських коней, утримання шкіл, кінно-робочих команд та ескадронних церков і каплиць, різні канцелярські витрати та інше.

Третю статтю витрат по кошторису складала витрати на будівництво в поселених округах. На початковому етапі влаштування та розвитку військових поселень в Слобідсько-Українській губернії ця стаття мала важливе значення, оскільки плани і масштаби будівництва в цьому регіоні були великими. Але, починаючи з 1827 р., спостерігається значне скорочення фінансування на будівництво в Слобідсько-Українських військових поселеннях (див.: табл. 2). Так, асигнування на будівництво 1829 р. було на 216.865 руб. менш, ніж 1826 р., тобто в 5,2 разу. І лише на початку 1830-х рр. відбувається деяке збільшення фінансування на будівництво в поселених округах. Це, на нашу думку, було наслідком того, що з реформуванням військовопоселеної системи в 1826-1827 рр. спостерігається зменшення будівельних робіт у військових поселеннях. Також треба відмітити, що щорічні витрати на будівництво не були однаковими і коливалися від 32,39% (83.505 руб.) 1822 р. до 64,85% (208.160 руб.) 1832 р. бюджету Слобідсько-Українських військових поселень. Усього з 1822 по 1832 рр. на будівельні роботи в поселених округах було витрачено 1.527.087 руб. 18 коп., що становило 53,15% від загальної суми асигнувань на поселені округи Слобідсько-Української губернії.

Остання кошторисна стаття витрат включала суми так званого повернення, тобто по цій статті відшкодовувалися кошти, витрачені понад кошторис у попередній період по одній з перших трьох статей або ті, що не ввійшли до неї раніше. Проте треба відмітити, що ця стаття включалася до кошторису тільки декілька разів, отже, вона не була постійною для Слобідсько-Українських військових поселень, і її розміри були не такими вже й значними.

Слід також зазначити, що фінансування військових поселень у Слобідсько-Українській губернії мало свої особливості. Так, наприклад, виділялися кошти тільки на влаштування та розвиток Слобідсько-Українських військових поселень та утримання місцевого апарату управління (ескадронні і полкові комітети та дивізійні штаби), а на господарський розвиток поселених округів (облаштування господарства, забезпечення його засобами виробництва, в тому числі робочою худобою, реманентом, насінням), як це було у військових поселеннях піхоти, кошти не надходили. Таким чином, кошти, які асигнувалися на функціонування та розвиток поселених округів, спрямовувались у більшості випадків переважно на формування інфраструктури та управління.

Асигнування за річними кошторисами задовольнялися практично завжди, не використовуючи загальний капітал військових поселень, але в той же час, командування поселень ніколи практично не допускало і перевищення витрат коштів, економлячи на цьому значні суми. Не витрачені за кошторисом кошти надходили, як правило, до заліку потреб Слобідсько-Українських військових поселень у наступні роки.

Головний над військовими поселеннями начальник граф О.А.Аракчєєв використовував частину капіталу військових поселень з лихварською метою (гроші надавалися у борг під відсотки). Навіть позиковий грошовий капітал і допоміжний офіцерський капітал використовувалися керівництвом поселень для "приросту відсотками". Ніякі "зайві" кошти не могли залишатися для місцевих оборотів, і за цим уважно слідкувало керівництво поселених військ. Тому усі "вільні" капітали переводилися через Економічний комітет до Ощадної касни [13]. В той же час треба відмітити, що капітал військових поселень майже ніколи не використовувався у виробничій сфері і був пасивною частиною в структурі держбюджету.

Іноді уряд і особисто імператор Олександр I видавали позики з коштів військових поселень на державні потреби. Гроші надавалися у борг і чиновникам військових поселень. Так, 1825 р. ген.-м. П.А.Клейнміхелю було видано 80 тис. руб. для купівлі будинку в Санкт-Петербурзі. Ця сума надавалася йому на 25 років під 5% річної плати [14]. Позичково бралися також гроші для придбання стройових коней для поселених округів кавалерії [15]. Із коштів капіталу також робилися пожертвування і з благодійною метою. 1824 р. з капіталу військових поселень відраховували 1 млн. руб. до комітету, що був заснований для допомоги жителям Санкт-Петербурга, котрі постраждали від повені. Гроші ці не підлягали поверненню, тобто це був своєрідний акт "милосердя" уряду Олександра I [16].

Після того, як імператором став Микола I політика по відношенню до капіталів військових поселень дещо змінилася. Так, наприклад, якщо в аракчеевський період вони ніколи не використовувалися для загальнодержавних потреб, то під час війни з Туреччиною 1828-1829 рр. та під час придушення польського повстання 1830-1831 рр. Микола I взяв позик майже 5,35 млн. руб. з бюджету військових поселень для Військового міністерства. Однак наприкінці 1831 р. імператор Микола I розпорядився списати цей борг з міністерства, мотивуючи свої дії тим, що капітал поселених військ був у гарному стані [17].

Таким чином, аналізуючи фінансування і формування бюджету військових поселень слід відзначити, що основна частина бюджету поселень формувалася в більшості шляхом додаткового оподаткування населення в губерніях, де створювалися поселені округи, а також шляхом направлення частини державних надходжень на користь військовопоселеної системи. Також треба відмітити, що динаміка капіталів військових поселень свідчить про різницю в підходах до формування і використання бюджету військових поселень під час царювання Олександра I та Миколи I. Крім цього, капітал військових поселень майже ніколи не використовувався у виробничій сфері і був пасивною частиною в структурі держбюджету. Проте слід визнати і те, що капітали військових поселень були своєрідними резервними та допоміжними фондами у фінансовій структурі Російської імперії, тобто служили додатковими джерелами фінансування тих чи інших державних заходів у критичні часи для країни.

Говорячи ж про фінансування Слобідсько-Українських військових поселень, треба відзначити, що воно здійснювалося за чотирма основними статтями, які, однак, були різними за обсягами. Найбільшими були асигнування на будівництво в поселених округах. Проте загальне асигнування на влаштування і розвиток військових поселень у Слобідсько-Українській губернії не було однаковим кожного року (від 6,5% до 16,3% коштів, що надходили для функціонування військових поселень Російської імперії), а з 1826 р. взагалі спостерігається загальна тенденція скорочення асигнувань на розвиток поселених округів, хоча на початку 30-х рр. XIX ст. відбувається деяке зростання фінансування Слобідсько-Українських військових поселень, яке майже дорівнювало асигнуванням на функціонування поселених округів в аракчеевський період.

Таблиця 1.
Кошторисні асигнування на Слобідсько-Українські
військові поселення

Роки	Асигнування на всі військові поселення	Асигнування на Сл.- Укр. поселення	% від загальної суми
1816 – 1819	3967828 руб. 36 коп.	264899 руб. 27 коп.	6,71
1820	3290926 руб. 57 коп.	251097 руб. 69 коп.	7,63
1821	2547154 руб. 61 коп.	166583 руб. 91 коп.	6,54
1822	3792344 руб. 55 коп.	257781 руб.	6,79
1823	3002832 руб. 51 коп.	230047 руб. 7 коп.	7,66

1824	2808713 руб. 60 коп.	246160 руб. 64 коп.	8,76
1825	3613548 руб. 53 коп.	303504 руб. 88 коп.	8,39
1826	4172867 руб. 87 коп.	508035 руб. 42 коп.	12,17
1827	2590210 руб. 85 коп.	213619 руб. 8 коп.	8,24
1828	2313094 руб.	166496 руб.	7,19
1829	2044795 руб.	144955 руб.	7,09
1830	1883750 руб.	252844 руб. 84 коп.	13,42
1831	1402824 руб. 63 коп.	228822 руб. 93 коп.	16,31
1832	1987469 руб. 42 коп.	320975 руб. 49 коп.	16,14
Всього	39418360 руб. 50 коп.	3555823 руб. 22 коп.	9,02

Підраховано за: Російський державний військово-історичний архів (далі: РДВІА). – Ф. 405. – Оп. 1. – Спр. 25, 87, 119, 121, 149, 175, 192, 266, 349, 428; Оп. 2. – Спр. 308, 955, 964, 1635, 2110, 4063, 7395; Оп. 3. – Спр. 2058; Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі: ЦДІАК України). – Ф. 1353. – Оп. 1. – Спр. 171-173, 249.

Таблиця 2.
Кошторисні асигнування на будівництво по
Слобідсько-Українських військових поселеннях
в 1822 – 1832 рр.

Роки	Асигнування (руб.)	% від загальних асигнувань	% від суми фінансування поселення
1822	83505	2,2	32,39
1823	135890	4,52	59,07
1824	151732	5,4	61,63
1825	183362	5,07	60,41
1826	268384	6,43	52,82
1827	125100	4,82	58,56
1828	84619	3,65	50,82
1829	51519	2,51	35,54
1830	125041	6,63	49,45
1831	109775	7,82	47,97
1832	208160	10,47	64,85

Підраховано за: РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 1. – Спр. 87, 119, 149, 175, 192, 266, 349, 428; Оп. 2. – Спр. 308, 964, 1635, 2110, 4063, 7395; ЦДІАК України. – Ф. 1353. – Оп. 1. – Спр. 171-173, 249.

1.Кандаурова Т.Н. Военные поселения в России: аспекты экономической истории // Экономическая история. Ежегодник 2000. – М., 2001. – С. 559-606; Ячменихин К.М. Финансирование и бюджет военных поселений в России // Вестник Московского университета. Серия 8. История. – 1993. – № 2. – С. 35-44.

2.Богданович М.И. История царствования императора Александра I и России в его время. В VI т. – Т. VI. – СПб., 1871. – С. 132.

3.РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 2. – Спр. 1079. – Арк. 123.

4.Петров А.Н. Устройство и управление военных поселений в России // Граф Аракчеев и военные поселения 1809-1831. – СПб., 1871. – С. 247.

5.Богданович М.И. Назв. праця. – С. 132.

- 6.РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 2. – Спр. 1462. – Арк. 20 зв.
7.Полное Собрание Законов Российской Империи. Собрание первое. – Т. XXXV. – СПб., 1830. – С. 548-549.
8.Богданович М.И. Назв. праця. – С. 133.
9.Петров А.Н. Назв. праця. – С. 248.
10.Богданович М.И. Назв. праця. – С. 133.
11.Карцов П.П. О военных поселениях при графе Аракчееве // Русский вестник. – 1890. – № 3. – С. 94; Петров А.Н. Назв. праця. – С. 187, 248-249.
12.Богданович М.И. Назв. праця. – С. 133-134.
13.РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 2. – Спр. 3643. – Арк. 89-89 зв.
14.Там само. – Оп. 1. – Спр. 226. – Арк. 530-534.
15.Там само. – Оп. 2. – Спр. 5600. – Арк. 124-125, 129.
16.Кандаурова Т.Н. Назв. праця. – С. 572.
17.РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 2. – Спр. 2221. – Арк. 129-132.

Статья посвящена проблеме финансирования Слободско-Украинских военных поселений до их реорганизации в 30-х гг. XIX ст. Рассматриваются принципы формирования бюджета военных поселений Российской империи первой половины XIX ст.

Ключевые слова: военные поселения, финансирование, бюджет.

The article deals the finance of Slobidsko-Ukrainian's military settlement its reorganization in 30th of the XIX century. The main principals of budget formation of Russia's empire military settlements in the first third of the XIX century are considered.

Key words: military settlements, finance, budget.

ЗМІНИ В ПАРТІЙНО-ДЕРЖАВНОМУ КУРСІ ЩОДО РОЗВИТКУ ПРОМИСЛОВОЇ КООПЕРАЦІЇ (кінець 1940-х рр.)

У статті розглядаються особливості промислової кооперації в 1940-х рр. та зміни в партійно-державному курсі щодо її розвитку.

Ключові слова: промисловість, кооперація, партійно-державний курс.

Постановка проблеми. Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасна українська історіографія щодо проблем діяльності промислової кооперації представлена широким колом публікацій. Достатньо повні історіографічні огляди, присвячені висвітленню різноманітних аспектів кооперативного життя в місті, містяться, зокрема, в монографіях Р.А. Білоусова, І.Н. Буздalова, О.Ю. Зубкової, Є.Ф. Паршакова [1] та ін.

Слід однак зазначити, що чисельно переважають публікації, присвячені загальним проблемам діяльності промислової кооперації в післявоєнні роки. Окрім того, часто дана проблема не виділялася із загального контексту досліджень економічної історії України. Тому вважаємо: рівень дослідження проблеми розвитку промислової кооперації в УРСР у повоєнні роки залишається недостатнім. Висвітлення окремих питань, відсутність аналізу діяльності рядових робітників промкооперації, їх соціально-побутових умов не дозволяють здійснити достатньо об'єктивних висновків та узагальнень.

Автор статті ставить за мету дослідити процес здійснення партійно-державної політики у промисловій кооперації УРСР у 40-х рр. ХХ ст., оскільки державна система промислової кооперації в радянські часи розвивалася виключно під централістсько-бюрократичним впливом, саме державний тиск визначав темпи, характер, зміни у формах промислової кооперації.

Виклад основного матеріалу. Перші післявоєнні роки, необхідність відбудови народного господарства та соціальної стабільності створили умови для деякого послаблення державного тиску на економічне життя країни, що проявилось у розвитку промислової кооперації. Розуміючи, яку велику роль у вирішенні соціальних проблем населення та у виробництві товарів широкого вжитку відігравала промислова кооперація, уряд, тим не менш, сприймав артільників як капіталістичний елемент, що проникав у радянську економіку. Це стало причиною суперечливості та непослідовності партійно-державної політики щодо промкооперації.

"Уряд змушений був піклуватися про зняття соціальної напруги, однією рукою відкриваючи клапан, а іншою – сильніше стискаючи його", – так характеризував післявоєнну радянську дійсність історик О.Л. Лейбович [2, 75]. Отже, коли перші, найважчі післявоєнні роки минули, радянське керівництво повернулося до своєї звичайної практики – посилення контролю над усіма сферами життя. Не могла уникнути цих процесів і промислова кооперація.

До того ж радянське керівництво непокоїв стрімкий розвиток промкооперації та ті тенденції, які його супроводжували. Кооперативне виробництво мало багато

© Клименко Віктор Васильович – аспірант кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету.

переваг над державною промисловістю і вже у перші післявоєнні роки засвідчило свою життєздатність. На 1 січня 1947 р. в Україні було охоплено членством споживачів кооперації 52,6% дорослого населення [3, 34].

Передусім це проявлялося у зміцненні фінансового стану артільей. У порівнянні з 1945 р. власні кошти системи промкооперації збільшилися втричі [4, 4]. Це пояснювалося значним ростом кількості членів артільей, що, відповідно, означало і надходження до артільей коштів у вигляді пайових та вступних внесків. Вступивши у 1946 р. з наявністю власних та найманих довгострокових коштів в обороті в сумі 342 тис. руб. при нормативних – 1501 тис. руб., на 1 січня 1947 р. система Укрсклопромсоюзу вийшла з наявністю 2005 тис. руб. та на 1 січня 1948 р. – 2492 тис. руб. власних коштів в обороті [5, 23].

Стабілізація фінансового становища промартільей свідчила про досягнення у налагодженні товарообігу. Так, якщо роздрібний товарообіг по системі кооперації інвалідів УРСР у 1946 р. становив 94 млн. руб., то вже у 1947 р. він сягав 519 млн. руб., що перевищувало заплановане зростання на 65% [6, 6]. Ці показники постійно збільшувалися: план роздрібного товарообігу в цілому по системі промислової кооперації за 1949 р. 498 млн. руб. був виконаний у сумі 537 млн. руб., або на 107,9% [7, 36].

Ще однією особливою рисою кооперативної промисловості була гнучкість у використанні робітників на різних трудових операціях. Характерною ознакою кооперативного підприємництва була і його багатопрофільність, тобто артілі були менш спеціалізованими у порівнянні з великим промисловим виробництвом на державних підприємствах та орієнтувалися на мінливий попит та різнопланові замовлення. Це дозволило досить швидко налагодити виробництво вкрай необхідних товарів. До того ж вони часто переважали за якістю товари державної промисловості. На конкурентоспроможність системи впливало й постійне розширення асортименту товарів. Лише за один 1947 р. системою Укоопінради було освоєно до 200 нових виробів у тому числі по текстильно-трикотажній галузі – 38, металогалузі – 54, поліграфічній – 19, хімічній – 15, харчовій – 47 [8, 6]. До того ж артілі орієнтувалися переважно на задоволення потреб власних споживачів: Центрпромрада відмічала, що промкооперація України зосередила свою увагу на забезпеченні внутрішньо-республіканського контингенту та часто не виконувала встановлених планів із постачання продукції за межі республіки [9, 3].

Саме у післявоєнні роки проявилось подвійне ставлення до промкооперації. З одного боку, кооперація розглядалася як засіб досягнення зростання виробництва, інтеграції суспільства. З іншого ж, роль кооперації намагалися обмежити, логічним завершенням чого була адміністративно-командна система: визначення завдань "нагорі", доведення їх до виробників, вимога безумовного підпорядкування розпорядженням вищого керівництва, навіть якщо вони суперечили економічній доцільності [10, 17].

Уже з 1946 р. для посилення контролю над промисловою кооперацією було взято курс на посилення організаційної структури промислової кооперації. У 1946 р. було прийняте тимчасове положення про Українську раду промислової кооперації та перший післявоєнний статут УРПК. Ним визначалося, що УРПК – це керівний кооперативний центр промислової кооперації УРСР, що повинен був об'єднати діяльність промислових кооперативних організацій УРСР. До функцій, які мала здійснювати рада, належали: планування та звітність по системі промислової кооперації; розподіл між організаціями-членами промкооперації сировини, напівфабрикатів, товарів, централізованих кредитів та фондів; контроль за усіма сторонами діяльності кооперації; розробка планів кооперації.

Боротьба за придушення приватницької ініціативи розпочалася вже у квітні 1948 р., коли Рада Міністрів СРСР прийняла постанову "Про проникнення приватника в кооперацію та підприємства місцевої промисловості". Відповідна постанова була прийнята й Радою Міністрів УРСР уже у травні 1948 р. [11, 162]. У цьому ж році у відповідності з рішенням загальних зборів, що прийняли додаток

до статуту артілі, у системі було здійснено усупільнення основних засобів та знарядь виробництва, що належали членам артілі [11, 162].

Держава почала впроваджувати й політику спеціалізації та укрупнення артілей. У післявоєнні роки промислова кооперація була досить багатопрофільною та включала артілі: виробничі, торговельно-заготівельні, суспільного харчування, нетоварно-трудоі. Проте переважали змішані артілі – тобто ті, що поєднували в собі кілька виробництв [11, 68]. Спеціалізацію виробництва також розглядали як засіб наблизити промартілі до державних підприємств. До того ж під гаслами спеціалізації ліквідовувалися дрібні кустарні виробництва [8, 9].

Отримавши позитивні результати, партійно-радянське керівництво приступило до спеціалізації по всій системі промислової кооперації, не враховуючи багатопрофільність виробничої діяльності більшості артілей. У 1948 р. було здійснено спеціалізацію по системі Укрпромради: по меблевому виробництву – 46 артілей, по виготовленню обозів – 23 артілі та по бондарному виробництву – 23 артілі лісопромислової кооперації [12, 5].

Протягом 1947 – 1949 рр. помітно зросла частка великих артілей, в яких працювало понад 100 чол. [13, 6]. У той же час відбувалося скорочення так званих "малопотужних та нерентабельних" артілей, в яких працювало по 1-2 чол. [14, 1]. Протягом лише 1948 р. припинили свою діяльність 448 артілей промкооперації [13, 12]. Спостерігалось й загальне скорочення чисельності артілей. Протягом лише 1948 р., за даними Укрпромсоюзкас, було ліквідовано 448 артілей [13, 2].

Результати змін у партійно-державній політиці щодо промислової кооперації проявилися відразу. Особливо це вплинуло на артілі, які займалися побутовим обслуговуванням населення. Їх особливістю був невеликий обсяг робіт, який визначався попитом населення районів. Стрімке зростання мережі таких артілей спостерігалось у 1946 р., коли вийшла постанова Раднаркому УРСР та ЦК КП(б)У від 5 жовтня 1946 р., що дозволяла розширювати мережу побутового обслуговування населення [15, 72]. Наприклад, у системі Укрпромради, станом на 1 січня 1947 р., працювало 9047 майстерень та пунктів побутового обслуговування промкооперації проти 6776 у попередньому році. Таким чином, у 1946 р. відбувся приріст на 2428 майстерень, у той час як за попередній рік кількість таких майстерень зросла на 1850 [16, 195]. Проте вже у 1947 р. під гаслом укрупнення виробництв та ліквідацією нерентабельних майстерень розпочалася боротьба з так званою "приватницькою діяльністю", яка фактично призвела до скорочення мережі, а отже, до погіршення умов побутового обслуговування населення [17, 31].

Загалом, зміни у державному курсі негативно вплинули на промислову кооперацію. Начальник словного управління у справах промислової та споживчої кооперації при РМ СРСР відзначав, що в 1 кварталі 1947 р. промислова кооперація різко погіршила свою роботу по виробництву товарів широкого вжитку, план за цей період по випуску валової продукції було виконано на 88,7%, а товарів широкого вжитку – на 93,7%, план з 25 областей виконали лише дві [18, 61].

Почала зростати кількість районів, у яких зовсім не було артілей. Так, якщо у 1947 р. з 763 адміністративних районів УРСР артілей не було в 98, або 13% районів, то у 1948 р. кількість районів, не охоплених промкооперацією, зросла до 23% – 172 райони не мали жодної артілі [19, 5]. А вже у 1949 р. артілей не було в 224 районах, або у 29% [20, 4].

Ті ж артілі, що працювали, розміщувалися вкрай нерівномірно. Наприклад, по системі Укоопіради у 1949 р. 320 артілей, або 47% від їх загальної кількості, знаходилися в обласних центрах та містах обласного підпорядкування [21, 68]. Нерівномірність розташування та укрупнення підприємств та артілей промкооперації свідчили про неврахування радянським керівництвом реальних потреб населення.

Таким чином, уже з середини 1940-х рр., коли артілі системи почали демонструвати перші успіхи, створювати умови для розвитку трудової та творчої ініціативи артільників, держава проявила своє справжнє ставлення до розвитку

промислової кооперації та її функцій. Адже промисловою кооперацією сталінське керівництво сприймало завжди тільки як допоміжний засіб переборення економічних труднощів та підйому народного господарства в країні, коли ж кооперація почала становити загрозу подальшому розвитку соціалістичної економіки, радянське керівництво пішло на поступове згортання її діяльності, що було закріплено в ряді урядових та партійних постанов та розпоряджень 1946 – 1948 рр. Погіршився й загальний стан артілей, що займалися виробництвом товарів широкого вжитку та побутовим обслуговуванням населення. Їх кількість саме з цього часу почала невпинно скорочуватися.

Партійно-радянське керівництво наголошувало, що промислова кооперація повинна відкривати нові підприємства по виробництву товарів для населення, ширше залучати до виробництва місцеву сировину, відходи державної промисловості. Для заохочення кооперування ремісників та підтримки процесів відновлення роботи артілей уряд законодавчо підтримував розвиток промкооперації. У спеціальних постановах встановлювалися пільги для промислових артілей: для організації виробництва промислової кооперації передбачалося передавати частину невикористовуваного в державній промисловості обладнання, інструменту та сировини, змінювався порядок оподаткування промкооперації; надавалась можливість промкооперації під контролем держави встановлювати ціни на товари, що вироблялися кооперативними організаціями, промартілям дозволялось розгорнути торгівлю товарами свого виробництва як у містах, так і в сільській місцевості, на базарах та ярмарках.

Висновки. Отже, промислова кооперація приховувала в собі можливість для розвитку приватницької діяльності, чого не могло допустити партійно-радянське керівництво. Тому під гаслами збільшення випуску промислової продукції, ліквідації малопотужних та нерентабельних промислових кооперативів було вирішено взяти курс на укрупнення та реорганізацію підприємств кооперативної промисловості та подальшу спеціалізацію артілей з метою їх наближення до державних підприємств та посилення контролю над системою в цілому.

1. Білоусов Р.А. Исторический опыт планового управления экономикой СССР. – М.: Мысль, 1983. – 319 с.; Буздалов И.Н. Возрождение кооперации. – М.: Экономика, 1990. – 173 с.; Зубкова Е.Ю. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945 – 1953. – М.: РОССПЭН, 1999. – 229 с.; Паршаков Е.А. Экономическое развитие общества. Концепция кооперативного социализма: Ист. исследование – Запорожье: Дикое поле, 1997. – 264 с.

2. Лейбович О.Л. В городе М. Очерки социальной повседневности советской провинции в 40-50-х гг. М.: РОССПЭН, 2008. – 295 с.

3. ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 4871, Телеграммы за подписями Кагановича Л.М., Хрущова М.С. тов. Сталину И.В., секретарям обкомов КП(б)У, отчеты, доклады отдела торговли и общего питания ЦК КП(б)У, секретарей обкомов КП(б)У, Министерств госбезопасности, торговли, пищевой промышленности УССР о состоянии государственной и кооперативной торговли, 07.08.1947 – 20.12.1947 г. – 223 с.

4. ЦДАГО, ф. 1, оп. 78, спр. 324, Текст резолюции IX Укоопромсовета, июль 1949 г. Т.1. – 28 с.

5. ЦДАВО, ф 4963, оп. 1, спр. 15, Сводный годовой отчет УСПС по производственно-финансовой деятельности за 1946 – 1947 гг. – 112 с.

6. ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 4874, Телеграммы за подпями тов. Кагановича Л.М., справки, сведения отдела торговли и общественного питания ЦК КП(б)У, статистика управления УССР о расширении торговой сети и подготовке материально-технической базы торговли к отмене карточной системы, об обеспечении снабжения населения продовольственными и промышленными товарами, 08.03.1947 – 18.12.1947 г. – 92 с.

7. ЦДАВО, ф 2, оп. 8, спр. 1107, Матеріали про підсумки господарсько-фінансової діяльності Укоопромліспілки за 1949 р., 06.02.1950 – 24.07.1950. – 118 с.

8. ЦДАВО, ф 4964, оп. 1, спр. 455, Доклад президиума Укоопинсовета за годы первой послевоенной пятилетки, 1950 г. – 117 с.

9. ЦДАГО, ф. 1, оп. 80, спр. 735, Постановление президиума Центросоюза УССР и РСФСР, письма министерства сельского хозяйства УССР и Укоопспилки о заготовке картофеля, 11.02.1948 – 101.12.1948 г. – 45 с.

10. Кооперативы по производству товаров и оказанию услуг. – М., 1991. – 318 с.

11. ЦДАВО, ф 4964, оп. 1, спр. 208, Отчеты, доклады президиума УКСИ за 1949 – 1952 гг. – 205 с.
12. ЦДАВО, ф 4965, оп. 1, спр. 369, Сводный годовой бухгалтерский отчет Укоопромлессоюза за 1948 г. – 138 с.
13. ЦДАВО, ф 4966, оп. 1, спр. 135, Годовой отчет по основной деятельности "Укрпромсоюзкассы" за 1948 г. – 141 с.
14. ЦДАВО, ф 4966, оп. 1, спр. 144, Годовой отчет по основной деятельности "Укрпромсоюзкассы" за 1949 г. – 104 с.
15. ЦДАГО, ф. 1, оп. 78, спр. 346, Справка Укоопинсовета о деятельности системы кооперации инвалидов Украины, 1950 г. – 146 с.
16. ЦДАГО, ф. 1, оп. 81, спр. 6, Отчеты, справки, информации обкомов КП(б)У о ходе выполнения постановления СМ УССР и ЦК КП(б)У о развертывании кооперативной торговли, 1947 г. – 201 с.
17. ЦДАВО, ф 4964, оп. 1, спр. 441, Отчет о выполнении плана товарооборота по системе Укоопинсовета и по облкоопинсоюзам за 1951 г. – 124 с.
18. ЦДАВО, ф. 4960, оп. 1, спр. 43, Приказы начальника Главного управления делами промышленной и потребительской кооперации при СМ СССР за 1947 г. – 3 с.
19. ЦДАГО, ф. 1, оп. 78, спр. 301, Итоги производственно-хозяйственной деятельности промкооперации УССР по материалам Укоопромсовета, 1948 г. – 78 с.
20. ЦДАГО, ф. 1, оп. 78, спр. 428, Докладная записка Укрпромсовета об итогах производственно-хозяйственной деятельности промкооперации в 1951 г., Т.3. – 103 с.
21. ЦДАВО, ф 4964, оп. 1, спр. 208, Отчеты, доклады президиума УКСИ за 1949 – 1952 гг. – 205 с.

В статье рассматриваются особенности промышленной кооперации в 1940-х гг. и изменение в партийно-государственном курсе в отношении ее развития.

Ключевые слова: промышленность, кооперация, партийно-государственный курс.

Annotation. Klimenko V.V. Changes are in a party state course on development of industrial co-operation (kn. 1940th). In the article the features of industrial cooperation in 1940th and change are examined in a party-state course in relation to its development.

Keywords: industry, co-operation, party state course.

ПРОБЛЕМИ ОСВІТИ ЧЕРНІГІВЩИНИ 20-х – ПОЧАТКУ 30-х рр. ХХ ст. НА СТОРІНКАХ ЧАСОПИСУ "РАДЯНСЬКА ОСВІТА"

У статті аналізуються матеріали, розміщені в громадсько-педагогічному часопису «Радянська освіта», присвячені проблемам освіти на Чернігівщині 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст. Автор доходить висновку, що, незважаючи на обмежену кількість матеріалів, журнал є важливим джерелом для вивчення розвитку освіти в регіоні.

Ключові слова: часопис, освіта, розвиток, регіон.

1920-і рр. були періодом певною мірою схожим на нинішній. Це був етап зміни освітньої системи, впровадження нових, творчих підходів до форм та методів педагогічної діяльності, варіативних навчально-виховних технологій. Цілком зрозуміло, що ці процеси знайшли відображення у тогочасній фаховій періодиці для освітян як складовій загального освітнього процесу в Україні.

Метою даної розвідки є аналіз матеріалів, присвячених проблемам навчання та виховання у Чернігівській губернії, що розміщені на шпальтах журналу «Радянська освіта». Відображення освітніх процесів, які відбувалися на Чернігівщині, на сторінках загальноукраїнських педагогічних журналів до цього часу не стало предметом дослідження істориків. З огляду на це, вважаємо за доцільне розглянути, якою мірою матеріали, присвячені Чернігівській губернії, присутні в громадсько-педагогічному часопису «Радянська освіта».

«Радянська освіта» – це громадсько-педагогічний журнал, що виходив з 1923 по 1931 рр. Він видавався у Києві, а згодом у Харкові почергово видавництвами «Червоний шлях», «Шлях освіти» та «Радянська школа». Даний часопис був друкованим органом Народного комісаріату освіти УСРР та Укрбюро ЦК робітників освіти.

Головним редактором першого номера журналу «Радянська освіта», який побачив світ у листопаді 1923 р., був В.П. Затонський. Відповідальним редактором другого номера журналу був М.В. Салько. До редакційної колегії входили, відповідно, О.К. Дорошкевич, Г.М. Іваниця, Б.В. Скарбек та Я.Т. Чепіга¹. Зважаючи на те, що «Радянська освіта» була офіційним органом Народного комісаріату освіти УСРР, М.В. Салько на посту відповідального редактора майже відразу змінив народний комісар освіти О. Я. Шумський, а згодом його наступник на цій посаді М. О. Скрипник. Він і був незмінним головним редактором часопису до 1931 р. У 1931 р. часопис було об'єднано з журналом «За політехнічну освіту» в новий журнал «Політехнічна школа».

Мета часопису найбільш чітко окреслена у зверненнях редакції до читацької аудиторії: «Радянська освіта» має на меті допомогти робітникам освіти, переважно сільському вчителю, знайти відповідь на питання сучасного громадського й особливо педагогічного життя та налагодити зв'язок його з центром»². «Радянська освіта» має на меті надати твердого суспільного характеру роботі радянського

© Дедович Дарія Валентинівна – аспірантка кафедри історії та археології України Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

вчителя-громадянина, ув'язати шкільництво з життям трудових мас, поглибити зв'язок освітника з робітничо-селянським суспільством і загалом зміцнити громадсько-політичну установку вчительства»³, «Радянська освіта має завдання: допомогти нашому освітникові знайти найближчі, найпростіші й найлегші шляхи до комуністичної освіти й виховання тих кадрів дитинства й юнацтва, що ними він керує. «Радянська освіта» дає практичну відповідь на питання сучасного педагогічного життя і вказівки найреальніших метод виховання й освіти»⁴.

Що стосується цільової аудиторії часопису, то «Радянська освіта» була журналом перш за все сільського вчительства, його шукання й досягнення висвітлювалися в журналі насамперед. Більш того, зі звернення редакції можемо зробити висновок, що під час підготовки перших номерів часопису виникали проблеми з кількістю матеріалів – вчителі на місцях не брали активної участі у цьому: «...треба, щоб українські освітні робітники зрозуміли, що на свій часопис вони мають не тільки права, але й обов'язки до нього; треба, щоб вони самі відгукнулися на оті змагання «Радянської освіти» й колективно, масово взяли як-найдіяльнішу участь у своєму часописі»⁵.

Отже, навіть зважаючи на той факт, що 20-і рр. були періодом змін та відносно вільних пошуків на освітній ниві, досліджуючи періодичну пресу радянського періоду, маємо пам'ятати, що «в Україні вся преса – загальна й спеціальна – є пресою комуністичної партії, що бореться за соціалізм, за світову пролетарську революцію»⁶.

Журнал мав такі розділи: «Загальний», «Дитячий рух», «Методика та практика школи», «Політосвітня праця», «Життя школи й учителя», «За кордоном», «Політогляд», «Хроніка», «Бібліографія», «Інформація», «Листування».

Не всі розділи були постійно присутні в кожному номері журналу. Це залежало від того, якій події або подіям його присвячено. Наприклад, у номері «Радянської освіти» за листопад 1925 р. були присутні вступна стаття, розділи «Дитячий рух», «Методи й практика школи», «Як працює вчитель у нас і за кордоном», «Наука-техніка-господарство», «Політогляд», «Хроніка» та «Серед книжок та журналів»⁷. У кожному номері без винятку були присутні лише розділи «Хроніка», у якому відображалися важливі події у сфері освіти загальнодержавного значення – набір до шкіл, розширення шкільної мережі, накази та розпорядження Народно-го комісаріату освіти, та «Серед книжок та журналів», в якому друкувався огляд підручників, навчальних і методичних посібників і періодичної преси з освітніх питань. У другій половині 20-х рр. у часопису з'являються розділи, присвячені політехнізації школи – «Підручник політехнічної школи»⁸, «За політехнічну школу»⁹.

У середньому кожен номер журналу складався з 60-80 сторінок. Передплата «Радянської освіти» на рік коштувала 3 крб., на півроку – 1 крб. 50 копійок, на 3 місяці – 80 копійок. Один примірник журналу коштував 30 копійок¹⁰.

Авторами статей у «Радянській освіті» були як науковці, фахівці з педагогіки, психології та педології (проф. Суліма, проф. Анан'їн, проф. Готалов-Готліб, проф. Булаховський, проф. Пономарьов), так і кореспонденти з регіонів УСРР, переважно сільські вчителі, завідувачі шкіл та інспектори окружних інспектур народної освіти. На сторінках журналу також зустрічаються статті та оповідання письменників В. Еланського «Дитячий будинок»¹¹, Остапа Вишні «Такий досвід – і не оцінили»¹², відомого краєзнавця з Чернігівщини А. Розанова¹³.

Безумовно, маємо відзначити, що всі матеріали у журналі друкувалися українською мовою, але, на жаль, її рівень, особливо в дописах сільських кореспондентів, був досить низьким. Серед недоліків найчастіше трапляються русизми та дослівний переклад з російської мови (це стосується навіть статей, присвячених українізації).

Частина матеріалів була присвячена подіям у регіонах України. Проаналізувавши увесь масив номерів часопису, доступний для дослідників, можемо констатувати, що кожному регіону відводилася приблизно однакова кількість статей

– як правило, 5-6. Саме стільки матеріалів присвячено Київщині, Харківщині, Одещині, Чернігівщині, Полтавщині, Волині та Донбасу.

Переважаю ці статті подають інформацію про вчительські з'їзди, перепідготовку вчителів, практичний досвід із впровадження комплексної системи навчання та дальтон-плану. Зустрічаємо також матеріали, які стосуються антирелігійної пропаганди серед учнів, досягнень та проблем учнівського самоврядування, виставкової роботи, організації позакласної роботи зі школярами. Саме останньому пункту в нашому переліку присвячена стаття В. Коряка «Учительський побут», вміщена у другому номері журналу за грудень 1923 р.¹⁴ Автор здійснив огляд позакласних занять учнів у різних губерніях, зокрема, і в с. Носівка на Чернігівщині. Він зазначав: «У с. Носівці вже три роки є сільсько-господарський гурток молоді, що утворив самотужки досвідну станцію... На другий рік гурток поділяється на кілька груп: садівників, кролівників, городників, насіннярів, квітників, пасічників, шовківників. Гурток бере участь у Ніжинській виставці й дістає нагороду... Цілий район заворушився: по різних селах організуються подібні сільсько-господарські гуртки молоді»¹⁵. Незважаючи на те, що стаття присвячена тяжким матеріальним та побутовим умовам життя сільських учителів, основною нотою в ній пролунали активність та ентузіазм учнівської молоді, яка, експериментально займаючись сільським господарством, намагалася хоча б частково забезпечити вчителів продуктами харчування: «Цей рух подекуди підтримує місцеве вчительство»¹⁶.

Достатньо інформативною, на наш погляд, є стаття «Губз'їзд у Чернігові», надрукована у сьомому номері за 1924 р.¹⁷ Вона присвячена губернському з'їзду робітників освіти, що відбувся у Чернігові 21 березня 1924 р. На з'їзді було констатовано існування багатьох труднощів у сфері освіти на місцях. У статті відзначалося, що: «Матеріальний стан робітників освіти на Чернігівщині тяжкий. Особливо це стосується до сільських робітників, які ще знаходяться на договірних підставах». Через недостатність державних дотацій (500 000 крб.) губнаросвіті зі спілкою робітників освіти довелося скоротити сітку шкіл на 20%. Досить гостро, незважаючи на недостатню кількість учителів у губернії, стояла і проблема безробіття: «Безробітних в спілці рахується 400 душ, з них більшість технічні службовці дитдомів і шкільні робітники невисокої кваліфікації»¹⁸.

Деякі статті та матеріали про Чернігівщину присвячено перепідготовці вчителів, адже ця справа була однією з найактуальніших з огляду на необхідність побудови нової системи освіти в державі. Саме цій темі присвячена велика стаття В.Семенова «Губкурси по педперепідготовці в Чернігові», розміщена в журналі у липні 1924 р. Як стверджує автор, «Курси мали завдання не стільки навчити, дати формальні знання, скільки, головним чином, поставити віхи нового шляху педагогічної думки, зацікавити ними сільського робітника освіти, познайомити з новими методами навчання, що цілком координується з освітньою політикою Народного Комісаріату Освіти»¹⁹. Цим завданням цілком відповідали й дисципліни, прочитані курсантам: курс обліку педпраці, різниця систем народної освіти в РРФСР і УРСР, курс нових педтечій у школі, основи дитруху, методика мови, українська й російська література, нові навчальні програми, школа на селі з сільськогосподарчим ухилом, економічний огляд губернії, охорона здоров'я, природознавство, народне господарство республіки, аграрна політика, неп, кооперація, політекономія, основи історичного матеріалізму, ленінізм.

На курсах були присутні вчителі з усіх районів губернії, всього 182 курсанти, з яких 148 – з сільської місцевості. Навчання відбувалося протягом 6 тижнів. З 349 навчальних годин 120 годин було відведено для практичних занять.

Отже, справді, головним на курсах перепідготовки було поставити вчительство на нові рейки: «В промовах було підкреслено, що вчительство за час революції позбулось шкідливих ухилів, відсіяло усі негідні елементи, прилучилось щільно до пролетарських мас, несе на селах велику громадську працю»²⁰.

Аналогічні курси перепідготовки вчителів функціонували в усіх регіонах Ук-

раїни. Так, у матеріалі під назвою «Полтавські й Чернігівські курси для перепідготовки», розміщеному у сьомому номері за 1924 р., автор подав порівняльний аналіз проходження вчителями курсів у Полтаві та у Чернігові й відмітив більшу зацікавленість та вищий відсоток відвідування курсів чернігівською аудиторією: «...Почувалося, що тут освітники, ще не «збалувані» курсами, й без офіційного обліку дають 100% відвідування. Особливо новиною для більшості чернігівців було все, що торкалося саме української школи, українського навчання... Делегованих з матеріальною допомогою було 150 курсантів, по двоє на район, але бодай чи не більше було «добровільних» слухачів, що про них доводилося дивуватися, як то, заробляючи не більше 10 карбованців на місяць, у когось є ще змога йти в «добровільні слухачі» й утримувати себе в місті «на свої кошти»²¹.

Ми згадували, що виставкова робота навчальних закладів була однією з тем для матеріалів, які надсилалися до «Радянської освіти». Відомий краєзнавець із Чернігівської губернії А. Розанов став автором статті «Школи Чернігова на виставках» у номері журналу за липень 1924 р.²² У ній дослідник виклав враження випускників Остерських педагогічних курсів, які відвідали шкільні виставки в школах ім. Шевченка, ім. Коцюбинського, ім. Леніна, у школі № 6 та у дитячому містечку в м. Чернігові, на яких експонувалися роботи самих учнів та спільна творчість школярів і педагогів – карти, діаграми, графіки, малюнки, експонати з природознавства: «Після огляду виставки в школі ім. Коцюбинського одна з екскурсанток виявила загальну думку в такій формі: «Бачу, що всім нам треба ще починати знову навчання в сучасній семирічці»²³.

Та найбільше, судячи зі статті, екскурсантів зацікавила школа № 6: «Ця школа міститься в невеличкому одноповерховому будинку, а не в шкільному палаці, не має, видимо, ніяких спеціальних коштів, але робота педагогічна в ній зацікавила більш за все курсантів, як майбутніх сільських вчителів. В селі в їх розпорядженні не буде ні двоповерхового будинку з кабінетами та лабораторіями, ні багатой бібліотеки, ні фарб, ні гарного паперу; не буде навіть, можливо, звичайного паперу та олівців, взагалі нічого – крім колективу учнів та педагогів, об'єднаних спільною волею до роботи»²⁴.

Яскраве враження справили на екскурсантів методи обліку та роботи у школах Чернігова. Зокрема, у школі ім. Коцюбинського «...щоденно учні в окремих зшитках по черзі записують усе, що пророблено та взагалі відбулося в групі; на підставі цих записів складається триместрового відчита по окремих дисциплінах, який заслухують на окремому триместровому ранку». На відміну від сільських шкіл, «...всюди провадиться комплексна система навчання, в деяких школах введено дальтон-плани»²⁵.

Окрім інформації про шкільне життя, на сторінках «Радянської освіти» подавалися відомості й про життя працівників освіти, зокрема щодо турботи радянського керівництва про долю сільських вчителів. Так, щоліта Спілкою робітників освіти (далі – Робос) організовувалися екскурсії сільських освітян до Москви: «Екскурсантів буде ознайомлено з Москвою як політичним, промислово-економічним та культурно-художнім і педагогічним центром» [25]. Для України ЦК та ВУЦП Робос було відведено 60 місць, які згодом було розподілено між губернськими спілками робітників освіти. До I групи, яка перебувала у Москві з 9 до 15 червня, потрапили й 7 сільських учителів із Чернігівщини. Крім них, до групи входили також освітяни з Катеринославщини, з Поділля, Волині та з Автономної Молдавської СРР²⁶.

Зусиллями ЦК Робос екскурсанти отримали п'ятдесятивідсоткову знижку на пересування залізницею. Окрім цього, освітяни з України за рахунок ЦК профспілки користувалися безкоштовною квартирою та забезпечувалися харчуванням. Спілка робітників освіти також забезпечувала екскурсантів керівником-екскурсоводом. План перебування у Москві передбачав відвідування екскурсантами музеїв, галерей та один раз театру за рахунок ЦК Робос. Ніяких інших видатків ЦК на себе не брав. Місцеві організації та екскурсанти були заздальгідь

попереджені про те, що вони мали бути забезпечені власними коштами, адже ніяких інших видатків, окрім вищезазначених, держава на себе взяти не могла²⁷. Таким чином, можемо зробити висновок про турботу держави про культурний розвиток кадрів освітян на місцях.

Наприкінці 20-х рр. у журналі «Радянська освіта» простежується тенденція до зменшення кількості матеріалів, присвячених окремим регіонам УСРР, натомість значно зростає кількість політичних, пропагандистських статей, які спонукали селян підвищувати обсяги хлібозаготівель, популяризували колгоспи, мали антирелігійний характер. Чернігів та Чернігівщина у них згадуються побіжно, поряд з іншими містами, тому, на нашу думку, наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. інформативність часопису «Радянська освіта» як джерела вивчення розвитку освіти на Чернігівщині знижується. Більшість згадок про проблеми в освітній та культурній сферах області пов'язані зі статистичними матеріалами.

Наприкінці 20-х рр. неабиякого поширення в державі набуло питання українізації, що, природно, знайшло своє відображення у часопису для освітян. З 1928 р. фактично кожен номер «Радянської освіти» починався зі вступної статті народного комісара освіти М. Скрипника, котрий, як ми вже зазначали, був і головним редактором часопису. Ці статті стосувалися кампанії боротьби з неписьменністю²⁸, питань уніфікації систем освіти в УСРР та РСФРР²⁹ та, звичайно, вирішення національного питання в УСРР³⁰.

Інші автори також присвячували значну увагу національному питанню та українізації. Зокрема, М. Авдієнко у статті «Народня освіта на Україні в 1927-28 році» зазначає, що для багатьох міст УСРР залишаються характерними русифікаторські тенденції. Серед них називає Дніпропетровськ, Маріуполь, Миколаїв, Сталіне та Чернігів. Автор відзначає, що по м. Чернігову українською мовою розмовляють лише 37,8% учнів, тоді як російською мовою 28,1%: «Отже справа українізації шкіл в цих місцях в небезпеці і на це слід звернути увагу»³¹.

Статистичні відомості щодо відсоткового співвідношення українського населення та учнів в українських школах поділяють й інші автори. Так, у статті «Трудова школа на Україні» П. Лукашенка повідомляється, що по м. Чернігову українське населення становить 57%, а частка учнів, які відвідують українські школи, – 37,8%³².

На сторінках громадсько-політичного журналу «Радянська освіта» перевага надавалася матеріалам загальноукраїнського значення, кількість статей, що пряму стосувалися Чернігівщини, є незначною. Тим не менш, цінність цих матеріалів, на нашу думку, в тому, що вони написані очевидцями подій (переважно вчителями, випускниками педагогічних курсів), а тому, на відміну від архівних матеріалів, містять не лише факти, а й емоційні та оціночні судження, на які також потрібно звертати увагу, вивчаючи освітні процеси. Крім цього, отримуючи інформацію зі сторінок часопису (зокрема, статистичні відомості), ми маємо можливість порівняти її з відомостями, які дають нам матеріали архівів, та переконатися у її достовірності.

1. Радянська освіта. – 1923. – № 2.
2. Радянська освіта. – 1926. – № 2.
3. Радянська освіта. – 1926. – № 9.
4. Радянська освіта. – 1923. – № 2.
5. Там само.
6. Сірополко С. Історія освіти в Україні / С. Сірополко. – К.: Наукова думка, 2001. – С. 852.
7. Радянська освіта. – 1925. – № 12. – Зміст.
8. Радянська освіта. – 1931. – № 1.
9. Радянська освіта. – 1931. – № 3-4.
10. Радянська освіта. – 1923. – № 2.
11. Еланський В. Дитячий будинок / В. Еланський // Радянська освіта. – 1928. – № 9. – С. 92.
12. Вишня О. Такий досвід – і не оцінили / О. Вишня // Радянська освіта. – 1923. – № 2. – С. 61.

13. Розанов А. Школи Чернігова на виставках / А. Розанов // Радянська освіта. – 1924. – № 7. – С. 74.
14. Коряк В. Учительський побут / В. Коряк // Радянська освіта. – 1923. – № 12. – С. 57.
15. Там само. – С. 60.
16. Там само. – С. 60.
17. Губз'їзд у Чернігові // Радянська освіта. – 1924. – № 7. – С. 110.
18. Там само. – С. 110.
19. Там само. – С. 71.
20. Там само. – С. 72.
21. Ол. Л. Полтавські й Чернігівські курси для перепідготовки / Л. Ол. // Радянська освіта. – 1924. – № 7. – С. 84.
22. Розанов А. Школи Чернігова на виставках / А. Розанов // Радянська освіта. – 1924. – № 7. – С. 74.
23. Там само. – С. 74.
24. Там само. – С. 74.
25. Радянська освіта. – 1925. – № 6–7. – Обкладинка.
26. Там само. – Обкладинка.
27. Там само. – Обкладинка.
28. Скрипник М. Великий почин / М. Скрипник // Радянська освіта. – 1928. – № 11. – С. 3.
29. Скрипник М. Про системи народної освіти / М. Скрипник // Радянська освіта. – 1929. – № 3. – С. 3.
30. Скрипник М. Національне питання в УСРР / М. Скрипник // Радянська освіта. – 1929. – № 1. – С. 1.
31. Авдієнко М. Народня освіта на Україні в 1927-28 році / М. Авдієнко // Радянська освіта. – 1928. – № 10. – С. 15.
32. Лукашенко П. Трудова школа на Україні / П. Лукашенко // Радянська освіта. – 1929. – № 6. – С. 21.

В статтє анализируютя материалы, размещенные в общественно-педагогическом журнале «Радянська освіта», посвященные проблемам образования на Черниговщине 20-х – начала 30-х гг. XX в. Автор приходит к выводу, что, несмотря на ограниченное количество материалов, журнал является важным источником для изучения развития образования в регионе.

Ключевые слова: журнал, образование, развитие, регион.

The information about educational problems in Chernigiv region in 1920th – the beginning of 1930th, assigned in “Radyanska Osvita” magazine, is analyzed in the article. The author comes to a conclusion, that the magazine is an important source of information for studying the development of education in the region, though the amount of materials is rather limited.

Key words: magazine, education, development, region.

МЕДИЧНЕ ОБСЛУГОВУВАННЯ НАСЕЛЕННЯ ЧЕРНІГОВА (70 – 90-і роки ХІХ ст.)

У статті аналізується діяльність гласних Чернігівської міської думи в напрямку організації медичного обслуговування населення.

Ключові слова: гласні, дума, управа, лікар, фельдшер, медичне обслуговування населення.

Виборні інституції Чернігова, що функціонували на засадах міських положень 1870 і 1892 рр., вирішували не лише різноманітні проблеми господарсько-побутового характеру, але й переймалися питаннями соціальної сфери. З-поміж них – організація медичного обслуговування населення.

У дореформену епоху (маємо на увазі до ліберальних реформ 60 – 70-х років ХІХ ст.) еліта тогочасного суспільства не мала клопоту з медичним забезпеченням, звісно, на рівні тодішньої науки. Вона користувалася послугами фахівців, зазвичай іноземних, могла дозволити собі пройти курс лікування за кордоном, зрештою, матеріальний статус і спосіб життя виступали тими чинниками, котрі уможлилювали проводити елементарну профілактику різноманітних захворювань, не допускаючи їх виникнення.

Значно складніше було отримати медичну допомогу простому населенню, особливо жителям периферії. Традиційно вони лікувалися народними методами, які передавалися з покоління в покоління. У разі потреби зверталися до знахарів, котрі зналися на лікарських травах і замовляннях. Скажімо, якщо скаржилися на головний біль, знахар давав нюхати спирт, одеколон, сіль, м'яту; захворювання шлунково-кишкового тракту – пропонував пити декокт (відвар із лікарських трав); серцево-судинних – пускав кров шляхом надрізування вен. До речі, останній спосіб був досить популярним. Вважалося, що таким чином випускали “погану кров”, після чого організм очищався, хвороба припинялася. Окрім лікарів, займалися цим ще й цирульники. На вивісках цирулень зазначалось “і кров пускаємо”¹.

Домашні методи лікування виявлялися дієвими при нескладних захворюваннях, коли ж йшлося про ускладнення чи проблеми інфекційного характеру, що могли спричинити епідемію, то вони були безсилі. Лікуванням, як, зрештою, будь-якою іншою справою, повинні займатися фахівці. До такої думки урядовці прийшли ще в 30-х роках ХVІІІ ст., коли, згідно з розпорядженням Сенату від 1737 р., у 56 великих містах Російської імперії запровадили посади міських лікарів. Їхніми прямими обов'язками стали профілактика і боротьба з інфекційними хворобами, надання медичної допомоги населенню, проведення судово-медичної експертизи. Варто звернути увагу, що уряд лише ініціював ідею призначення міських лікарів, тобто виступив своєрідним генератором справи, але фінансова сторона повністю покладалася на плечі виборного управління. Саме останнє мало забезпечувати лікарів житлом і своєчасно виплачувати заробіток (у середньому по 12 руб. на місяць). Відтак у 1737 р. міські лікарі з'явилися в Чернігові, Ніжині, Прилуках, Стародубі, з 1775 р. – в інших населених пунктах Чернігівської губернії².

Із 1785 р. у Чернігові відкрився стаціонарний заклад для надання медичної

© Шара Любов Миколаївна – доцент кафедри історії слов'ян Інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського ЧНПУ імені Т.Г. Шевченка.

допомоги військовим, інвалідам, безпритульним та арештантам. Інші верстви суспільства мусили викликали лікаря додому, хоча зробити це було досить складно. Річ у тім, що міські лікарі, формально працюючи як штатні спеціалісти, реально виконували свої обов'язки лише 2-3 дні на тиждень. Протягом решти днів вони надавали допомогу жителям повіту, тобто працювали в системі роз'їзної медицини (були на виїздах). Така система виявилася недосконалою, навіть самі лікарі називали її "грою у хованки", оскільки хворим було важко їх знайти³.

Поліпшилася ситуація лише після того, як у Чернігівській губернії започаткували земське самоврядування, передавши до його компетенції медичне обслуговування населення. З листопада 1865 р. Чернігівська земська управа взяла під свій контроль богоугодні заклади, підпорядковані в дореформений час Приказу громадської опіки, та повітові лікарні. Найрезультативнішою діяльністю земств виявилася у напрямку трансформування роз'їзної медичної практики. Провідні лікарі-земці ініціювали організацію лікарських округів із фельдшерськими пунктами та амбулаторний прийом хворих. Територія губернії була поділена на дільниці, в центрі яких відкрили лікарні з амбулаторіями, інфекційними відділеннями та кількома фельдшерськими пунктами. Зазвичай лікарська дільниця розраховувалася на 10 тис. осіб, радіусом обслуговування до 17 верст (верста дорівнює 1,0668 км). Протягом 15 років (1865 – 1880 рр.) на теренах Чернігівської губернії зорганізували 46 дільниць, у кожному повітовому містечку діяло по одній лікарні⁴. Станом на 1895 р., працювали 83 лікарські дільниці, охоплюючи 545 кв. верст, де мешкали 26710 чел.⁵

Після реформування виборного управління Чернігова, яке згідно з Положенням 1870 р. теж отримало можливість вирішувати проблеми медичного обслуговування населення, місто орендувало в повітській лікарні певну кількість ліжок для чернігівців (медичний заклад підпорядковувався Чернігівській повітській управі). У середньому на утримання одного хворого асигнувалося по 25 коп. за добу. Зазвичай першочергово гроші виділялись на лікування незаможних жителів, військовослужбовців, пожежників. Обслуговування бідних міщан покривалося коштом міщанських управ (міщани, як окремий соціальний стан, формували касу взаємодопомоги на випадок екстрених потреб, скажімо неврожаю; розпоряджалася грошима обрана управа). Матеріально забезпечені жителі отримували медичну допомогу за власний рахунок і, як правило, надавали перевагу домашньому лікуванню. Загальні витрати Чернігівської земської лікарні зростали з року в рік. Так, упродовж тридцяти років вони збільшилися майже у 5 разів. Якщо в 1866 р. сягали 26213 руб., через десять років – 55933 руб., 1886 р. – 66016 руб., 1896 р. – 120 тис. руб.⁶ Таке швидке зростання зумовлене різноманітними факторами. Першочерговим, на нашу думку, було розширення спектра медичних послуг, використання нових методів лікування, зокрема вакцинації, активізації профілактичних заходів, збільшення кількості пацієнтів, передусім у роки російсько-турецьких воєн, поширення епідемій.

Збільшення витрат лікарні змусило земців шукати нові шляхи надходжень або способи розширення існуючих джерел доходів. Зокрема, у 1895 р. на засіданні земського зібрання було вирішено змінити плату за лікування, підвищивши з 25 коп. до 40 коп. за добу. Таку суму передбачалося брати упродовж наступних двох років, вона не мала поширюватися на психічно хворих. Земці наголосили, що навіть 40 коп. за добу не відповідає реальним потребам лікарні. Перебування пацієнта обходиться майже вдвічі дорожче⁷. Звісно, вони мали рацію. Утім, коли мова заходила про зростання міських витрат на об'єкти загальногубернського користування, гласні Чернігівської думи досить емоційно реагували на такі речі. З одного боку, це нові видатки, з іншого – звучала думка, що послугами земських чи державних закладів або установ користуються жителі всієї губернії, то чому ж міська громада повинна витрачати власні кошти. Подібні твердження щодо повітової лікарні лунали вже в 70-х роках, відразу ж після реформування виборного управління Чернігова. Гласні були переконані, що, відкривши міську лікарню або

хоча б прийомний pokій, можна самим контролювати витрати на лікування, бути впевненими у правильності їх використання. Тому в 1876 р. дума ініціювала організацію прийомного покою для надання діагностично-консультаційних послуг. Було знайдено відповідне приміщення (дерев'яний будиночок на чотири кімнати, де містилося помешкання лікаря і проводився прийом хворих), придбано обладнання, медичні препарати, запрошено на роботу лікаря та фельдшера.

Робочий день лікаря тривав 4 години, упродовж яких він безкоштовно допомагав малозабезпеченим чернігівцям. Заможні користувалися його послугами лише на платній основі. Як свідчать статистичні дані, лікар не залишався без роботи. Так, у 1878 р. медичну допомогу отримали 2251 чол., 1879 р. – 3800, 1880 р. – 4413, 1889 р. – 4600, 1890 р. – 5922 особи. Серед останніх за соціальним складом нараховувалося 64,3% – міщан, 26% – селян і козаків, 4,6% – дворян, 4% – солдат, 1,1% – духовенства⁸. У 1897 р. прийомний pokій відвідали 8824 хворих⁹.

Попри це, варто вказати, що на думку столичного чиновника – сенатора О. Половцова, прийомний pokій Чернігова не відповідав потребам населення, не витримував порівняння щодо надання кваліфікованої медичної допомоги зі стаціонарними лікарнями¹⁰. Звісно, все це правильно, місто повинне мати власну лікарню, але, враховуючи ті умови, в які урядовці поставили виборні управління, позбавивши їх можливості автономно розпоряджатися місцевим бюджетом, змушивши першочергово фінансувати загальнодержавні потреби, натомість соціальної сфери – за залишковим принципом, організація прийомного покою все ж заслуговує на увагу. На його потреби, у тому числі оплату роботи лікаря і фельдшера, витрачалося з міського бюджету в середньому по 1630 руб. Окрім того, близько 360 руб. виділялося на купівлю медичних препаратів для малозабезпечених жителів Чернігова¹¹.

Органи самоврядування також утримували штатного міського лікаря, асигнуючи щорічно на оплату його роботи близько 200 руб. Звичайно, такої суми було не достатньо для утримання родини, тим паче, що навіть повітове місто Новгород-Сіверський виділяло значно більше – 800 руб.¹² Із метою стимулювання нелегкої лікарської практики у 1890 р. Міністерство внутрішніх справ ухвалило рішення про державні дотації на збільшення оплати праці медиків. Отож чернігівський лікар отримував, крім грошей з місцевого бюджету, ще 160 руб. державної допомоги¹³. Поступово дотації, як, власне, й платня, зросли. Скажімо, у 1897 р. остання сягала 1200 руб.¹⁴

Найбільше зусиль для поліпшення медичного обслуговування населення виборне управління Чернігова докладало під час поширення інфекційних захворювань. Зазначимо, що епідемії були звичним явищем і, часто повторюючись, забирали тисячі життів. Незважаючи на те, що Чернігів останньої третини XIX ст. був порівняно невеликим містом, у ньому не зафіксовано високого рівня міграційних процесів, транзитних потоків, поза тим механізм розповсюдження інфекційних захворювань характеризувався помітною активністю. У 1872 – 1873 рр. лютувала холера, 1879 р. – чума, 1887 – 1888 рр. – дизентерія, дифтерія, 1892 – 1893 рр. – знову холера, 1897 р. – черевний тиф. Жителі хворіли на малярію, лихоманку, кір, різноманітні венеричні інфекції, щоправда, в менших масштабах¹⁵.

Найпоширенішими були захворювання, пов'язані з травним трактом, хвороби дихальних шляхів, кров'яні і зовнішніх покривів. Боротися з ними було складно в силу кількох факторів. По-перше, спостерігався низький рівень санітарних умов, якісних характеристик продуктів харчування і питної води. Як відомо, в організмі людини є різноманітні хвороботворні бактерії, проте, при відповідних умовах особистої гігієни, санітарії помешкання, місця роботи, тобто мікроареалу проживання і харчування, збудники інфекцій не активізуються. Зі стану пасивного очікування їх виводить передусім погіршення життєвого рівня. Недаремно науковці називають частину вищевказаних захворювань “соціальними хворобами”. Такої ж думки дотримувалися й в позаминому сторіччі. Так, у 1879 р. у кількох чернігівських родинах зафіксували прояви висипного тифу. Управа відразу ж ство-

рила санітарну комісію на чолі з лікарем Д. Лавриненком, поставивши перед нею завдання ознайомитися з санітарно-гігієнічним станом будинків хворих та умовами їхнього життя. В результаті роботи (оглянули 15 дворів), комісія дійшла висновку, що основною причиною поширення інфекційного захворювання у сім'ях М. Лейкіна, Є. Татарова та інших мешканців П'ятницької вулиці були важкі матеріальні умови. Саме вони не дозволяли підтримувати належну санітарію, нормально харчуватися, здійснювати своєчасне медичне обстеження. На думку членів комісії, механізм поширення інфекційних збудників значною мірою корелюється з рівнем життя людини¹⁶.

Другим фактором, що ускладнював боротьбу з епідеміями, була відсталість периферійної медицини, відсутність елементарних лікарських препаратів, хоча вже знали природу основних хвороботворних збудників і проти них винайшли антидоти. Так, у 1796 р. Е. Дженнер відкрив вакцину проти віспи. Він помітив, що доярки, котрі перехворіли коров'ячою віспою, не хворіли на людську. Взявши ці спостереження за основу, лікар винайшов вакцину (вакцина з латинського слова "вакка" – корова), що перемогла хворобу¹⁷. У 1882 – 1883 рр. Р. Кох дослідив бацилу туберкульозу та холерний вібріон, 1888 р. М. Гамалея запропонував використовувати для захисту від холери мертві бацили¹⁸, 1886 р. І. Мечніков заснував в Одесі бактеріологічну станцію, що спеціалізувалася на виготовленні вакцин проти сказу, винайденої Л. Пастером¹⁹, 1892 р. В. Хавкін (учень І. Мечнікова) відкрив вакцину проти холери²⁰, того ж 1892 р. німці Леффлер, Берінг і француз Ру виготовили сироватку проти дифтериту²¹. Як бачимо, епідеміологічна медицина не тушувала на місці, розвивалася, але лікарські новинки використовувалися в основному в столичних або промислових центрах, до яких, на жаль, не належав Чернігів. І третій чинник, через який інфекційні захворювання набирали масштабного характеру, – забобонність населення. Ще не стався переворот у свідомості людей, вони свято вірили у вищі сили, зверталися за допомогою до них, а не до лікарів.

Гласні Чернігівської думи абсолютно справедливо вважали, що надійними способами попередження епідемій є профілактична робота та імунізація населення. Попереджувальна санітарно-гігієнічна діяльність передбачала розробку і розповсюдження управою обов'язкових правил щодо профілактики захворювань. Зазвичай, у них йшлося про дотримання елементарних правил особистої гігієни, чистоти в помешканнях, санітарних норм у процесі виробництва і реалізації харчових продуктів, вживання чистої води, своєчасне проведення вакцинації тощо. Виконання даних вимог не складало труднощів для матеріально забезпечених родин. Ті ж чернігівці, котрі не мали можливості купувати якісні харчі або чисту воду, могли скористатися безкоштовною ідальнею або чайною (відкривалися за міський кошт)²². Проблема постачання якісної води вирішилася з появою міського водогону. При перших спалахах інфекційних захворювань видавалося розпорядження про безкоштовне забезпечення бідних сімей водогінною водою²³. Таким способом не лише намагалися перешкодити розповсюдженню хвороботворних збудників, а й переконати населення у якісних перевагах води з водогону, відучити їх від споживання води зі Стрижня.

Обов'язкові розпорядження видавалися щодо обережного поводження із домашніми собаками і котами як потенційними переносниками вірусної інфекції сказу. Механізм передачі досить простий – домашніх тварин могли покусати заражені дикі тварини, а ті – власних господарів або інших людей. Тому, щоб не допустити захворювання на сказ, перетворення його в чергову епідемію, господарям наказувалося утримувати собак на ланцюгу. Якщо за ним помітили незвичайну поведінку – негайно повідомити ветеринара. Вживали заходи щодо безпритульних собак, як правило, їх знищували. Управа купувала отруйні препарати, найняті робітники розкидали їх по вулицях чи у місцях найбільшого скупчення собак, потім вивозили трупи. Даний метод боротьби виявлявся не зовсім ефективним, оскільки часто отруйні речовини поїдали свійські тварини. Проте на той момент саме таким способом намагалися попередити розповсюдження сказу²⁴.

Ключова позиція в процесі профілактичної роботи належала імунізації. Міська влада дбала про своєчасне її проведення, забезпечення лікарів цілющою сироваткою. Передусім активно застосовували вакцину проти віспи. Спочатку її замовляли у Санкт-Петербурзі, згодом з'явилася можливість отримувати сироватку у межах губернії, купуючи у віспяних телятниках. У 1882 р. лікарі-земці Ніжинського повіту успішно провели щеплення детритом. Для його виготовлення здоровим телятам вводили авірулентний варіант вірусу. Через 4-5 днів дозрілі віспинки, збудники хвороби, обробляли і прищеплювали людині, спричиняючи легку форму захворювання. Після одужання вироблявся імунітет – стійке неприйняття збудника віспи²⁵. У 1886 р. віспяний телятник відкрили у Чернігові, першим його завідувачем призначили лікаря П. Буштета, а з 1889 р. – жінку-лікаря М. Кранц, котра перебувала на цій посаді понад 40 років²⁶.

Для проведення щеплень дума запрошувала лікарів і фельдшерів, у разі загрози епідемії навчалися 1-2 добровольці. Вакцинація проводилась у спеціально відведених приміщеннях, зазвичай, пристосованих для подібної процедури. У середньому, на імунізацію населення асигнувалося по 400-500 руб. упродовж року²⁷. Обсяги фінансування варіювались у залежності від наповненості місцевого бюджету та кількості зроблених щеплень. Останній чинник мав вагоме значення, оскільки чернігівці ухилялися від імунізації. Як уже зазначалося, традиційна ментальність пересічних громадян штовхала їх до знахарів і народної медицини. За кваліфікованою допомогою зверталися лише у крайньому випадку, коли хвороба була на останній стадії і лікарське втручання не мало сенсу. З метою попередження такої ситуації, гласні вдавалися до примусового щеплення, передусім дітей. Причому робилося це досить серйозно. Склалися списки тих родин, котрі ухилялися від імунізації, і подавалися на розгляд мирового судді. Згідно зі ст. 29 Статуту про покарання мировими судьями, на порушників чекав вирок, ухвалювався вердикт про стягнення штрафу та обов'язкове щеплення. З іншого боку, органи самоврядування заохочували медичних працівників збільшувати кількість вакцинацій і ревакцинацій²⁸. Найбільшою подякою було отримання срібної медалі, заснованої ще Катериною II з нагоди успішного проведення варіоляції (до появи сироватки проти віспи використовували давньосхідний спосіб попередження хвороби – варіоляцію. У ніздрю здорової людини вводили висушений гній віспинок хворого, який одужав. Хвороба протікала, як правило, у легкій формі, в організмі формувалася захисна реакція на віспині збудники)²⁹.

Своєчасно проведені попереджувальні заходи дозволяли уникнути епідемій. Так, у червні 1896 р. в Чернігові було заплановане відкриття мощів святого Феодосія і, звісно ж, очікувався наплив богомольців із різних регіонів країни. Органи самоврядування взяли до уваги можливість занесення хвороботворних збудників через велике скупчення населення (губернатор також попередив про це думу, розпорядився вжити необхідних заходів для недопущення епідемій). Місто умовно розділили на кілька зон, у кожній з них сформували санітарні загони. Їхнім прямим обов'язком був контроль за санітарно-гігієнічним станом приватних садиб, закладів громадського користування. Санітарна комісія, міський лікар і фельдшери мали працювати в посиленому режимі. Управа розробила й подала на затвердження думи проект заходів, спрямованих на покращання санітарних умов у Чернігові. За рахунок міського бюджету відкрили їдальні та чайні, де богомольці за символічну платню мали змогу купити чаю чи порцію гарячої страви³⁰.

Якщо ж попереджувальна діяльність не ставала на заваді поширенню інфекційних захворювань, вони набували епідеміологічного характеру, тоді вживалися необхідні заходи для їх локалізації та приборкання. Місто умовно розділялося на кілька частин на чолі з санітарними попечителями, для допомоги яким призначалися помічники-добровольці. Їхнім обов'язком був контроль за певною частиною міської території, виконання розпоряджень управи, організація транспортування хворих, їх ізоляція, перевірка санітарно-гігієнічного стану приватних будинків, громадських закладів тощо.

Серед найнебезпечніших хвороб була холера. Зауважимо, що холера вперше потрапила до Росії в 1823 р. через Астрахань зі Сходу. На той час вона не спричинила епідемії, досить швидко припинилася. Повторно проявилася в 1830 р. і впродовж двох років її вогнища охопили майже всю країну, забравши 230 тис. осіб. Загалом, із 1823 по 1910 рр. на теренах Російської імперії було 44 холерні роки, тобто прості математичні підрахунки доводять, що в середньому епідемії повторювалися через рік³¹. Зокрема, у 1872 – 1873 рр. під час епідемії холери у Чернігові утворили 9 дільниць, відповідальними за які призначили попечителів-лікарів І. Демидовича, Д. Лавриненка, І. Лагоду, П. Щиткова та інших. Кожному з них допомагали по 5 добровольців, котрі щоденно обходили будинки у своїй частині міста, дізнавалися про самопочуття мешканців, контролювали санітарно-гігієнічний стан, забезпечували прибирання території населеного пункту. Про все, що відбувалося, добровольці повідомляли попечителів, а ті в свою чергу звітувалися перед управою³².

Інфікованих людей ізолювали у спеціальні приміщення, які орендували, або до інфекційного відділення земської лікарні. Лікування в останній оплачувалося з міського бюджету, в середньому по 15 руб. за місяць. Для транспортування хворих наймали візників, робота яких також фінансувалася органами самоврядування. Єдиний нюанс: якщо інфікований був із заможної родини, то половину суми покривали родичі. Організовувалися нічні чергування гужового транспорту, зазвичай з 21 год. вечора до 7 год. ранку. У такий час послуги візників коштували дорожче, близько 2 руб., оскільки праця вночі та перевезення носія збудника інфекції – суттєвий фактор ризику для здоров'я³³.

Лікували хворих медики, найняті виборним управлінням. Так, у 1872 р. запросили на роботу трьох вільно практикуючих лікарів, яким допомагали фельдшери³⁴. Медичні препарати продавали у двох приватних аптеках Чернігова. Згідно з домовленістю між власниками аптек і органами самоврядування, ліки реалізовували за зниженими на 25% цінами. Скажімо, під час холерного 1872 – 1873 року пан П. Задервальд торгував препаратами, здешевленими на 20%. Жителі, котрі не мали грошей на лікування, могли отримати ліки безкоштовно, але виключно за рецептами, виписаними на бланках управи³⁵. Звісно, що остання потім розраховувалася із власниками аптек. Враховуючи періодичність епідемій, гласні неодноразово зверталися до губернської адміністрації з проханням допомогти отримати дозвіл на відкриття громадської аптеки, однак чиновники не погоджувалися. Своїми відмовами вони апелювали до закону про умови організації аптек (травень 1873 р.), згідно з яким останню дозволялося відкривати у губернському місті, де мешкало не менше 10 тис. осіб і обслуговувалося 15 тис. рецептів упродовж року. З огляду на те, що в Чернігові вже функціонували дві аптеки, попит узгоджувався з пропозицією, третя вважалася зайвою³⁶.

Ізоляція інфікованих та їх лікування спрямовувалися на локалізацію епідемій. Іншим не менш важливим кроком було обмеження контактів із потенційними носіями інфекції, цебто особами, котрі спілкувалися з хворим до моменту його ізоляції. Вони могли стати бактероносіями, оскільки у їхньому організмі збудник захворювання перебував на інкубаційній стадії. За такими людьми встановлювався суворий контроль. У разі наявності в родині дітей до 15 років, управа опікувалася переселенням їх із сімей бактероносіїв в окремі приміщення (міські або орендовані), до родичів чи сусідів. З муніципального бюджету компенсувалися витрати на харчування і проживання в чужих родинах³⁷.

У будинку хворого проводилася ретельна дезінфекція. Беручи до уваги специфіку епідеміології захворювання, ступінь стійкості збудника у зовнішньому середовищі, купувалися карболова кислота (3-5% розчин знищував патогенні мікроби), хлорне і гашене вапно (знешкоджувалися мікробні клітини, рідкі субстрати, мокротиння), залізний купорос і деревне вугілля. Безпосередньо дезінфекційні роботи передбачали кілька заходів. По-перше, в будинку обов'язково знімали верхній шар глиняної підлоги – долівки – і спалювали. Саме в ньому містилися різноманітні нечистоти й бруд, що створювали сприятливе середови-

ще для розмноження хвороботворних мікробів. По-друге, приміщення обробляли 5% розчином хлорного вапна. Це дозволяло знезаразити стелю, стіни, підлогу³⁸. І, по-третє, будинок герметизували на кілька днів (цілком зачинялися вікна, двері, димохід) й наповнювала хлорним газом. Одяг і власні речі хворого знищували, виборне управління відшкодовувало малозабезпеченим сім'ям завдані збитки. З часом така стаття витрат відпала: речі знезаражували у дезінфекційній камері губернської в'язниці, потім Чернігівська дума об'єднала свої фінансові зусилля із повітовим земством і збудували власну дезінфекційну камеру. В неї закладали одяг хворого, обробляючи спеціальним розчином, і повертали власнику³⁹.

Боротьба з епідеміями була досить виснажливою у фінансовому плані. Не маючи змоги простежити динаміку бюджетних асигнувань по роках, наведемо такі цифри: у 1892 р. для приборкання холери дума виділила 8 тис. руб., наступного року асигнували ще 10 тис. руб., у 1897 р., коли спалахнула епідемія черевного тифу, витрати становили понад 4 тис. руб.⁴⁰ Часто для збільшення асигнувань на медицину управа залучала добровільні пожертви, гроші міщанської управи, коробочного збору з представників єврейської національності. Так, у 1885 р. гласний П. Цвет дав 10 тис. руб. на лікування хворих із малозабезпечених родин. Управа використала їх не як одноразове цільове призначення, а поклала до громадського банку. Щорічно отримували по 400 руб. із відсотків, які асигнували земській лікарні за оренду лікарняних ліжок для бідних. Медична допомога євреям оплачувалася за рахунок відрахувань з коробочного збору – 547 руб. на рік. Робилися одноразові цільові збори, у тому ж таки 1885 р. гласні звернулися до міщанської управи і єврейської громади з проханням допомоги заплатити за лікування у земській лікарні. Було зібрано 493 руб. (320 руб. виділила міщанська управа, 173 руб. – єврейська громада), виборне управління асигнувало 720 руб.⁴¹ Видатки значно зростали у разі, коли органи самоврядування залучали матеріальні й моральні зусилля на боротьбу з однією епідемією, вдавалося її приборкати, але раптом фіксували появу іншої інфекційної хвороби. Ні сил, ні грошей на попереджувальні заходи вже не вистачало, все починалося наново, хоча, варто віддати належне гласним, вони не опускали рук.

Таким чином, завдяки старанням земського і міського самоврядування було започатковано принцип системної організації медичного обслуговування населення. Виборне управління Чернігова, враховуючи фінансові можливості, оплачувало роботу міського лікаря, фельдшерів, лікування бідних чернігівців у земській лікарні, проводило профілактичну роботу, націлену на попередження різноманітних епідеміологічних захворювань, що в сукупності позитивно позначалося на рівні здорового мікроклімату в соціумі губернського міста.

1. Федосюк О. Что непонятно у классиков, или Энциклопедия русского быта XIX в. – М., 1998. – С. 260.
2. Мирский М. Медицина России XVI – XIX вв. – М., 1996. – С. 301.
3. Змеев Л. Чтения по врачебной истории. – СПб., 1896. – С. 62.
4. Груша А., Дуля М. З історії медицини Чернігівщини. – Чернігів, 1999. – С. 16, 17.
5. Организация уездной земской медицины Черниговской губернии в 1897 г. – Чернигов, 1897. – С. 2.
6. Журнал заседания Черниговского губернского земского собрания за 1895 г. – Чернигов, 1896. – С. 52.
7. Там само. – С. 53.
8. Улезко Н. Отчет Черниговской городской лечебницы за 1890 г. – Чернигов, 1892. – С. 1, 2.
9. Чертов А. Городская медицина в Европейской России. – М., 1903. – С. 255.
10. ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 1. – Спр. 14460. – Арк. 410.
11. Там само. – Арк. 541.
12. Там само. – Оп. 32 в. – Спр. 123. – Арк. 25.
13. Там само. – Оп. 33 в. – Спр. 244. – Арк. 8.
14. Чертов А. Указ. соч. – С. 255.
15. Тридцатилетие деятельности Черниговского городского общественного управления: 1870 – 1900 гг. – Чернигов, 1901. – 1245 с.

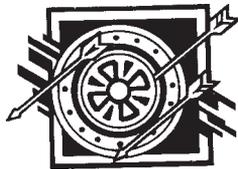
16. ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 23. – Спр. 1487. – Арк. 242 – 251.
17. Грибанов Е. Медицина в необычном. – М., 1964. – С. 114.
18. Леванов Ю. Победившие холеру // Биология в школе. – 1995. – № 3. – С. 18 – 19.
19. Велінський Ю. Лікарська справа України // Людина і світ. – 1995. – № 1 – 2. – С. 35.
20. Грибанов Е. Указ. соч. – С. 116.
21. Галайба В. Дифтериту сказали „ні” ще в минулому столітті // Вечірній Київ. – 1996. – 23 вересня. – С. 5.
22. Свод постановлений Черниговской городской думы. 1883 – 1887 гг. – Чернигов, 1896. – С. 103, 106.
23. Там само. – С. 179.
24. ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 189 а. – Спр. 175. – Арк. 2.
25. Там само. – Оп. 8 в. – Спр. 38. – Арк. 10, 27.
26. Груша А., Дуля М. Назв. праця. – С. 28.
27. ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 189 а. – Спр. 219. – Арк. 13.
28. Там само. – Оп. 7 в. – Спр. 11. – Арк. 60.
29. Крылов А. Екатерина Великая подает пример // Наука и жизнь. – 1995. – № 9. – С. 116.
30. Тридцатилетие деятельности... – С. 546.
31. История медицины СССР. – М., 1964. – С. 433.
32. ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 3. – Спр. 14412. – Арк. 1.
33. Там само. – Оп. 189 а. – Спр. 219. – Арк. 43, 60.
34. Тридцатилетие деятельности... – С. 45.
35. ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 7 в. – Спр. 226. – Арк. 42.
36. Земский сборник Черниговской губернии. – 1873. – № 11. – С. 1 – 6.
37. ДАЧО. – Ф. 469. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 34 – 35.
38. Там само. – Арк. 36.
39. Тридцатилетие деятельности... – С. 46.
40. Чертов А. Указ. соч. – С. 256.
41. Свод постановлений... – С. 214.

В статье анализируется деятельность гласных Черниговской городской думы в плане организации медицинского обслуживания населения.

Ключевые слова: гласные, дума, управа, врач, фельдшер, медицинское обслуживание населения.

The article analyses the activities of town councilors of Chernihiv town дума in direction of medical service organization.

Key words: town councilors, дума, uprava, doctor, medical assistant, medical service of inhabitants.

ПОШУКИ І ЗНАХІДКИ НА НИВІ УШИНСЬКОЗНАВСТВА (З нагоди 140-річчя від дня смерті К.Д.Ушинського)

У статті йдеться про пошукові здобутки автора на ниві ушинськознавства

Добре відомим фактом (ще з подачі уродженця м.Новгорода-Сіверського, приятеля К.Д.Ушинського по навчанню в місцевій гімназії, педагога, письменника М.К.Чалого) є свідчення: "Овдовев в 1835 году, он (Д.Г.Ушинський, батько майбутнього педагога. – **В.Т.**) женился во второй раз в 1937 году в Шостенском пороховом заводе, на сестре генерала Гербеля, после чего круг знакомства Д.Гр. расширился; у него постоянно бывали гости, большей частью военные" (1).

Розшуковуючи дані про зв'язки Ушинських з Гербелями, звернув увагу на видання "Автобиография Н.В.Гербеля", випущене в світ 1915 року в Москві під редакцією уродженця Чернігівщини (хутір Якубівка), літературознавця і бібліографа В.В.Калаша (1866-1919). У ньому (с.12) було чітко прописано: "О первом издании стихотворного перевода "Слова о полку Игоря" было сказано покойным К.Д. Ушинским в "Современнике", 1854, №2. З'явився цей відгук Ушинського на віршоване перекладання "Слова о полку Игоря" М.В.Гербелем (1827-1883), сином згаданого генерал-лейтенанта на той час В.В.Гербеля (1790-1870) анонімно.

Однак дивно і майже парадоксально, що до 1972 (часу опублікування цієї рецензії в ярославському збірнику "О педагогическом наследии К.Д.Ушинского" в додатку до моєї статті "О забытой рецензии К.Д.Ушинского на стихотворный перевод "Слова о полку Игореве") праця Ушинського протягом майже 120 років не тільки не вводилася до зібрання його творів, а й не згадувалася. Після цієї ярославської публікації, а ще більше згадки про неї в бібліографічному покажчику (1968-1987 рр.) "Слово о полку Игореве" (Л., "Наука".-1991) з'явилася злива статей про К.Д.Ушинського і "Слово о полку Игоревім". Крига, кажучи словами відомого літературного персонажа, скресла.

Рецензія була вперше занесена до 2 тому "Педагогических сочинений" К.Д.Ушинського (М., "Педагогика".-1988.– С.401-407).

К.Д.Ушинський порівняв переклад М.В.Гербеля з іншими такого роду виданнями: "Стихотворные переводы, подобные переводам Серякова, Палицына, Левитского, Грамматина, де-ла-Рю, Минаева, Мея, или слишком мало похожи на стихи, или фантазируют о чем вздумается по поводу "Слова" (2).

Бачимо, що публікації і рецензії передувало глибоке ознайомлення Костянтина Дмитровича з працями названих осіб. Назвемо їх:

–Художній переклад (правильніше – переказ) "Слова" Івана Серякова, вчителя К.М.Батюшкова по пансіону Жакіно. Він з'явився в 1803 році, всього через три роки після опублікування пам'ятки (тексту оригіналу) в Москві;

–Перший в Україні переклад О.О.Паліцина "Игорь, героическая песнь", який вийшов у Харкові в 1807 році;

–Переказ Івана Левитського в 1813 р. під назвою "Героическая песнь о походе Игоря на половцев" (СПб., у друкарні І.Байкова);

© Терлецький Віктор Володимирович – член Національної спілки письменників України (м. Шостка).

– Переказ М.Ф.Грамматіна (1786-1827) – Грамматин Н.Ф. Слово о полку Игореве, историческая поэма... Изданием издателя (М., в типографии С.Селивановского, 1823). Зустрічаються вказівки, що ця праця вийшла у світ у 1821 році. М.Ф.Грамматін – особа, яка, на думку деяких словознавців, стала першим вченим-спеціалістом із давньоруської літератури;

– Переклад у 1839 р. поета М.Д.Деларю (811-1868) – "Песнь об ополчении Игоря, сына Святослава, внука Олегова";

– Переказ "Слова" Д.І.Минаєва (1808-1876), батька відомого поета Д.Д.Минаєва. Його обробка пам'ятки з'явилася у світ 1846 року в Петербурзі;

– Переклад "Слова" ("Москвитянин", 1850) Л.О.Мея (1822-1862), який працював над пам'яткою впродовж 1841-1850 років.

Як на мене, то Костянтин Ушинський міг із більшістю з цих видань ознайомитися ще на Чернігівщині. Адже у "Воспоминаниях об обучении в Новгород-Северской гимназии" він згадував про свої читання в "библиотеке отца, оставленной на наш произвол" – читання, які "слишком рано и сильно развили во мне мечтательность" (3). А в іншому своєму записі, розповідаючи про від'їзд на навчання до Московського університету, вже написав: "Но вот и красивые горы, с которых съезжал когда-то удалой князь Игорь, отправляясь на половцев, .. скрались в дали..." (4).

Оцінка перекладу "Слова" М.В.Гербелья була така: зроблений "с чрезвычайной добросовестностью, в звучных и гладких стихах и с замечательной близостью к подлиннику... Гербель, как видно, долго и добросовестно изучал "Слово", с тем уважением к предмету, которого он вполне заслуживает"(5).

Гадаю, що не помилюся, коли скажу про причину анонімного вміщення Ушинським своєї рецензії в "Современнике". Адже тітка перекладача Наталія Василівна Гербель була мачухою К.Д.Ушинського. Останній, природно і зрозуміло, не бажав розкривати своє авторство з огляду на родинні зв'язки з М.В.Гербелем.

В оцінці "Слова" – це "родные звуки, донесшиеся к нам из глубины XII столетия, из темных времен княжеских усобиц и половецких набегов" – вельми цікаві і, здається, дуже близькі до істини такі рядки-твердження К.Д.Ушинського: "Слово" написано (за думкою Полевого. – **В.Т.**) на том языкe, на котором говорил в то время народ в Чернигове и Киеве. Почему бы не сказать просто, что "Слово" написано на том языке, на котором должен был говорить его сочинитель по всей вероятности, житель Новгород-Северска, который и сам, как видно из нескольких мест поэмы, участвовал в походе северского князя" (6).

Не можемо не навести ще таку думку Ушинського: "... этот единственный список отыскан в Спасо-Ярославском монастыре, где жило много духовных, прибывших из Малороссии, и куда легко могли попасть книги с. Дмитрия, мы можем предположить, что список точно сделан самим Дмитрием Ростовским, во время пребывания этого святителя в Новгороде-Северске". (7) Версія Ушинського була нагадана мною у статті "Навколо рукопису "Слова о полку Ігоревім" (8) і підкріплена такими власними словами: "Безперечно, Туптало як людина великою мірою освічена, що постійно турбувалася про поширення писемності, знань в Україні, як щирий патріот свого Отчого краю, не міг на землі "Слова о полку Ігоревім пройти мимо рукопису цієї пам'ятки, якщо б він потрапив у поле його зору! Цілком можемо погодитися з припущенням К.Д.Ушинського, що Дмитро Туптало міг бути переписувачем "Слова..." під час перебування у Новгороді-Сіверському".

Мені один із дослідників заперечив: "ярославська" та "ростовська" версії про надходження рукопису "Слова..." до колекції графа О.І.Мусіна-Пушкіна "на сьогоднішні обидві ... вже не існують" (9).

Цей закид не відповідає дійсності. Про роль Дмитра Туптала у 1996 році / "Русская література ", №4/, у 2000-му /" Українська мова та література", ч.3/ писав відомий дослідник пам'ятки Борис Яценко, а зробив свої висновки в праці "Слово о полку Ігоревім"та його доба": "Збірник, відомий як Мусін-Пушкінський, з'явився у Спасо-Ярославському монастирі в 1708-1709 роках. До цього, без сумніву, був причетний Дмитро Туптало – український релігійний діяч, драматург,

автор популярних багатотомних "Житій Святих", відомий також як митрополит Дмитрій Ростовський / помер 1709 р./.

Ремінісценції "Слова" знаходимо в його книзі "Руно орошенное", яка вперше була видана в 1680 р. (10)

...У згаданих "Воспоминаниях об обучении в Новгород-Северской гимназии" (то були 1833-1840-і роки. – **В.Т.**) К.Д.Ушинський писав: "Отец по смерти матери почти не жил дома, так что жил я один с меньшим братом моим в том хуторке, куда никто не заглядывал"(11). Отой хуторок – це околиця Новгород-Сіверського, яка ще й досі за назвою церкви, що там стояла, зветься Покровщиною. У супліці 1831 року Д.Г.Ушинський так перелічив своїх синів: "Александр 14. Владимир 12, Константин 8 и Сергей 2-х лет" С.Воїнов (12).

Отож молодшим братом, згадуваним К.Д.Ушинським, був Сергій. Про нього граф Милорадович у "Родословной книге Черниговского дворянства" подав такі свідчення: "Сергей, р. 1829 года, ум., написал книгу против штундистов, в 1878 г. заведывал Рубежовскою колониєю (близ Киева) малолетних преступников"(13). Це була прикра помилка, яку повторив на сторінках "Сіверянського літопису" автор статті "Дещо нове до біографії К.Д.Ушинського"(14).

Ушинськознавчі київські пошуки поставили все на свої місця. У місті 1874 року утворилося Товариство хліборобських колоній і ремісничих притулків. Серед приватних осіб, які підтримували це товариство, були відомі промисловці, зокрема, цукрозаводчики, благодійники брати Микола та Федір Терещенки, коріння роду яких у Глухівському повіті колишньої Чернігівської губернії. На зібраний капітал товариство "в 35 верстах від м. Києва", в селищі Рубежівка, придбало маєток для улаштування тут хліборобсько-ремісничої колонії для малолітніх злочинців. Коли постало питання про призначення директора колонії, то комітет товариства зупинив свій вибір на місцевому жителі, відставному колезькому раднику Олександрі Дмитровичі Ушинському"(15).

Це й був найстарший з братів Костянтина Ушинського, який народився 12 квітня 1817 р. у Новгороді-Сіверському, був охрещений в місцевій Покровській церкві неподалік від будинку матері – Любові Степанівни, народженої Карпинської. Будівля дісталася їй у спадок, що й засвідчив батько Олександра і Костянтина Д.Г.Ушинський, зокрема, в атестаті 1836 р., який стосувався його майнового становища: "за женою родового от отца ее, статського советника Карпинского в г.Новгород-Северском с жилым домом" (16).

Проте повернімося до розповіді про хліборобсько-ремісничу колонію. Невдовзі після зупинення вибору товариства на О.Д.Ушинському він відбув відряджений до Петербурга та Москви, де знайомився з усім комплексом робіт у першій в Росії Петербурзькій виправній колонії, відкритій 1871 року, та московському Рукавишниковському притулку. Повернувшись до Києва, з 10 березня 1876 року почав виконувати обов'язки директора Рубежівської колонії. Працював на цій посаді чотири роки. До речі, дійсним членом Товариства була його дружина Ольга Василівна, народжена Абірюхтіна, яка для будівництва лікарні при цій колонії внесла 256 крб. 60 копійок (17).

Вивчення "Исторического очерка Рубежовской земледельческо-исправительной колонии с 1876 по1884 г." (К., 1884) принесло таку цікавинку, майже невідомий факт: у списку вихователів Рубежівської колонії зазначено ім'я Павла Платоновича Чубинського з приміткою "образование получил в Киевской военной гимназии, служил в колонии – 5 месяцев".

На жаль, не повідомляється, коли саме тут працював етнограф, автор слів пісні – національного гімну "Ще не вмерла Україна" (1863). Зважаючи на те, що П.П.Чубинський в 1876 – 1879 рр. працював у Петербурзі, це могло бути тільки після 1879-го року. Чи не був причиною короткочасної праці поета в колонії стан його здоров'я? Адже 26 січня 1884 року він пішов із життя.

Ушинськознавці про Сергія Ушинського, якому помилково приписано керу-

вання Рубежівською колонією, не тільки не сповіщають будь-які дані, а навіть не згадують його, не висувають припущень.

Наші пошуки у відомій картотеці сина приятеля Костянтина Ушинського, педагога, одного із засновників Пушкінського дому, Бориса Львовича Модзалевського (1874 – 1928) також не принесли бажаних результатів. Проте у відділі рукописів цього С.-Петербурзького наукового закладу серед понад 30 згадок про членів роду Ушинських, зібраних Б.Л.Модзалевським, знайшли дані про Володимира Дмитровича Ушинського: "Кадет Дворянського полка. Умер 20 октября 1833 г. 14 л/ет/ 8 мес/яцев/ и 17 дней. Родители. Смоленск/ое/ кл/адбище/".

Чому такі детальні загадки про тривалість життя другого (за часом народження) сина Дмитра Григоровича та Любові Степанівни Ушинських? Певно, він запозичив їх з дат на надгробному камені чи то плиті на могилі померлого. Дані абсолютно точні. Подаючи "дворянський список" до Вологодського дворянського депутатського зібрання для внесення синів до родовідної книги вологодського дворянства, Д.Г.Ушинський подав метричні свідоцтва із Чернігова. Щодо Володимира мовилося: народився 3 лютого 1819 року в Новгороді-Сіверському, охрещений в Покровській церкві. Чому до Вологодського? Бо Д.Г.Ушинський служив у Вологді з кінця 1826 р. до кінця 1833-го в казенній палаті радником господарчого відділення. Там у подружжя Ушинських народилися згадуваний Сергій (28 липня 1829 р.) та Катерина (24 листопада 1831 р.).

За радянського часу член-кореспондент АПН РРФСР, автор книжки "Очерки жизни и педагогической деятельности К.Д.Ушинского" (М., 1960) В.Я.Струминський писав: "Из других материалов известно... в 1905 г. Надежды Семеновны Ушинской и сына Владимира уже не было в живых"(18). Про які такі матеріали мовив академік? Якби вони були в нього під рукою, то він би їх назвав! Мої пошуки на сторінках київської преси спростували цю вигадку В.Я.Струминського. "Киевлянин", "Киевская мысль" за травень 1914 р. повідомляли про смерть дружини славетного педагога 14 травня. Найдетальніше сповіщало читачам останнє видання /1914, № 134, 17 травня/: "14 мая скончалась в Киеве вдова известного русского педагога К.Д.Ушинского Надежда Семеновна Ушинская. Покойная после смерти своего знаменитого мужа поселилась в Киеве, где похоронен ее муж, и жила последние годы у своих дочерей В.К.Пото и О.К.Суковкиной. Здесь же в Киеве на средства семьи при участии городского управления было сооружено городское училище им.К.Д.Ушинского.

16 мая Н.С.Ушинская похоронена на Выдубецком кладбище рядом с мачехой ее покойного мужа".

Відшукалися також дані про сина К.Д.Ушинського Володимира.

Спогади деяких осіб, в першу чергу Миколи Білоусова із м.Таруси Калузької області (тепер Російська Федерація), який був компаньйоном при хворому Володимирі Костянтиновичі /прогресуючий параліч/, засвідчили, що ще в 1910 – 1911 роках син педагога був живий, вони разом часом виїздили то неподалік із хутора Богданка до Новгороду-Сіверського, Шостки, то навіть до Москви, Петербурга; що В.К.Ушинський лікувався в професора Баженова.

Про долю дружини К.Д.Ушинського, його дітей читач може значно детальніше дізнатися в нашій книжці "Роде наш красний: Ушинські крізь призму століть" /Суми, Собор. – 2001/.

Ціла низка помилкових суджень була висловлена в книжках різних авторів (вони здебільшого запозичували неоковирності один в одного) щодо запису К.Д.Ушинським до свого альбому волелюбних віршів. Є потреба перш за все перелічити вірші, занесені до нього. І при цьому зберегти послідовність зроблених записів.

Першим йде вірш Огарьова "Памяти Рылеева". Далі – чотиривірш Адама Міцкевича:

Что случилось с вами?

Рылеева честная шея,

Которую братски сжимал я,
В объятьях моих,
В петле задохнулась по воле
Царя-лиходея...
Проклятье народом, гулящим
Пророков своих!

Потім були занесені твори самого К.Ф.Рилєєва: "К временщику", "Свободы гордой вдохновенье", "Вере Николаевне Стольпиной", "Гражданин", "Тюрма мне в честь – не в укоризну"; уривки з поеми "Наливайко" – а/ "Киев", б/ "Смерть Чигиринского старосты", в/ "Исповедь Наливайки".

Відповіді на запитання, за яких саме обставин Ушинський вписав ці твори до свого альбому, в літературі про педагога не знаходимо. А ось на інше – з якого джерела запозичені перелічені твори – існують численні точки зору, твердження.

Том XI зібрання творів К.Д.Ушинського /М.-Л., 1952/-С.279: "Питання про час цих записів може бути вирішене тільки так, що вони відносяться до часу після виходу Ушинського з Ярославського ліцею і початку його роботи в міністерстві внутрішніх справ до департаменту іноземних віросповідань". Яке категоричне твердження: "Тільки так"! Уточнімо для читачів дату: опісля 1849 року.

В. К. Зажурило, дослідниця з Петербурга, в книжці "Ушинский в Петербурге" /С.25/:"Наступила весна 1851 года... По-видимому, тогда и были сделаны Ушинским записи революционных стихотворений в одном из альбомов... Переписывая произведения К.Ф.Рылеева". Але з якого ж джерела?

В.Я.Струминський /"Очерки жизни и педагогической деятельности К.А.Ушинского"/; виправляючи і доповнюючи свої категоричні твердження, зроблені в примітках до отого XI тому Зібрання творів Ушинського: "... как только Н.П.Огарев издал в Лондоне в 1861 г. сборник под заглавием "Думы К.Ф.Рылеева", Ушинский раздобыл этот сборник и полностью переписал его в один из своих альбомов". Повністю весь збірник?!

Це говорить по те, що Струминський не брав до рук альбом Ушинського, не звіряв його, а скоріш за все, й не читав "Думы К.Ф.Рылеева".

Юрій Сальников, краснодарський письменник, книжка "Убеждение" /М., 1977. – С.109/:"В 1861 году по Петербургу подпольно распространялась небольшая книжка: "Думы К.Ф.Рылеева". Ее издал в Лондоне Огарев. Он включил в нее многие произведения Рылеева – "К временщику", "Свободы гордой вдохновенье", "Гражданин" и другие. И предослал рылеевским стихам свое стихотворение о декабристе-поэте".

М.С.Гриценко, автор статті "До життєпису великого педагога" /Збірник "Педагогічні ідеї К.Д.Ушинського", К., 1974. – С.61/:"Прочитавши збірку М.П.Огарьова "Думы К.Ф.Рилєєва", він переписав у свій щоденник уривки з поеми "Наливайко" /"Київ", "Смерть Чигиринського старости", "Сповідь Наливайка" та ін./.

Дивна річ: названих дослідників, письменників не насторожила навіть сама назва вказуваного ними джерела. Мовилося ж про "Думы К.Ф.Рылєєва"! Ніхто з них не взяв до рук цю книжку і не зіставив альбомні записи Ушинського з отим лондонським Огарьовським виданням. А недбалість, наукова несумлінність, як стверджує життя, часто призводять до прикрих помилок.

Улітку 1861 року після відвідання в Лондоні О.І.Герцена та М.П.Огарьова "Полное собрание сочинений К.Ф.Рылєєва" видав у Лейпцигу у видавця Блокгауза М.В.Гербель. Своє ім'я він приховав під криптонімом "Л.Л."

Розглядаю це гербелівське видання. Воно датоване – "Лейпциг, 3 серпня 22 липня 1861 року". І все, що було власноруч записане К.Д.Ушинським до свого альбому, тут є: – і вірші М.Огарьова "Памяти Рылєєва", віршовані /саме віршовані!/ рядки Адама Міцкевича, і твори самого Рилєєва. І до того ж все це розміщене в збірці в тій же послідовності, в тому ж порядку, що і в альбомі Ушинського.

Немає ніякого сумніву, що Ушинський перечитував саме гербельівське видання і поступово списував з нього вірш за віршем. (9)

Скажемо більше: ясно, чому саме це "Полное собрание сочинений К.Ф.Рылеева" потрапило до рук педагога. Адже, як повідомлялося вище, видавець Микола Гербель перебував у родинних зв'язках із К.Д.Ушинським. У кого, як не у Гербеля, міг узяти педагог це видання!

У XI томі Зібрання творів К.Д.Ушинського /М.-Л., 1952/ наведені тексти трьох листів педагога до приятеля ще на освітній ниві в стінах Смольного інституту шляхетних дівчат /Петербург/ М.І.Семевського /1837-1892/. У примітці до цих листів Ушинського зазначено: "Местонахождение подлинников писем неизвестно". Так і підштовхує мене сказати укладачам цього тому, як взагалі зібрання творів К.Д.Ушинського словами Костянтина Дмитровича в одному з цих листів до Семевського: "Яка страшенно невелика у нас педагогічна літературна діяльність!". Ну, чого б ото не вивчити уважно архів М.І.Семевського?!

... Року 1981-го, маючи щасливу нагоду попрацювати у відділі рукописів Пушкінського дому, автор цієї статті листи Ушинського до Михайла Івановича знайшов! І не три, а ще й листа-записочку від 10 квітня 1868 року, який ще ніколи не друкувався. І всі ці кореспонденції були оригіналами!

Михайло Семевський мав гарну звичку, особливо з наукової точки зору, на отриманих листах ставити дату своїх відповідей на них.

На лист Ушинського від 12/24 серпня 1862 року з Інтерлакена він відписав 25 серпня /ст. ст./ того ж року. Що ж до другого листа педагога в XI томі було зазначено, що він передруковується із книги В.В.Тимощука "М.И.Семевский" /СПб., 1896/. По-перше, слід було писати не "В.В.Тимощука", а "В.В.Тимошук", бо автором цієї праці була жінка – Віра Василівна /1853-?/. По-друге, висловлено думку, що датування цього листа у згаданому виданні під 1868 роком є помилковим, "вследствие ли ошибки переписчика или в результате неверного чтения". Укладачі тому наголосили, що лист, виходячи з його змісту, слід віднести до 1863 року. Проте і вони помилилися. На цій кореспонденції, яка починалася словами: "Очень вам благодарен, добрейший Михаил Иванович, что вы и в древнем городе Пскове меня не забыли", знаходимо точну дату – "Веке, 2-го ноября н.с.", тобто року 1862-го. Адже запис Семевського про свою відповідь такий: "Ответ/ил из В/еликих Лук 2 янв/аря 1863 г."

Навіть побіжний погляд на оригінали листів Ушинського засвідчив, що і в книжці В.В.Тимошук, і в Зібранні творів К.Д.Ушинського /том XI/ їх текст дещо урізаний, подано не дослівно, не повністю. У листі з Інтерлакена опущені останні рядки Ушинського: "Благодарю всех за память о жене моей и детях: она всем Вам кланяется; а Константин Константинович спрашивает к Вам особенное сочувствие, и всякого маленького, худенького и бледного человека в черном сюртуке принимает за Семевского. Мой поклон В/асилию Ив/ановичу Водовозову и его супруге /Елизавета Миколаївна, народжена Цевловська, 1844-1923. – **В.Т.**/. Не забывайте преданного Вам искреннего, больного и /нрзб./ К.Ушинский". (20)

У цьому листі /і в праці В.В.Тимошук, і в томі XI/ зашифрована особа, про яку К.Д.Ушинський висловився так: "Я никогда не думал, что бы Л. в такие молодые годы был уже такой беззастенчивый негодяй: я думал, что ему до такого совершенства остается еще лет десять. Этот господин, который несколько сот своей мерзейшей книжечки, меряет, верно, всех на свой аршин. Но не стоит больше говорить о таких гадах."(21)

З листа Костянтина Дмитровича ми тепер знаємо, що мова йде про Василя Івановича Лядова, 1834-1892, педагога, викладача географії (з 1860 р.), потім інспектора класів Смольного інституту шляхетних дівчат. Здається, йшлося про видання В.І.Лядова "Европейская Россия в физическом и этнографическом отношении" (СПб., 1860).

У відділі рукописів Пушкінського дому нами було знайдено ще один короткий, до цього часу не опублікований лист К.Д.Ушинського. Ось його текст:

"Есть у меня к вам великая просьба, многоуважаемый Михаил Иванович. В чем состоит моя просьба, объяснит Вам мой близкий родственник Иван Степанович Псиол /т.е. Псел/, который и передаст вам эту цидулку. Завтра я еду за границу, и по возвращении буду Вас сердечно благодарить, если Вы по старой приязни не откажете принять участие в том деле. Пожалуйста приложите к нему вашу искреннюю ручку.

Искренне Вам преданный К.Ушинский" (22). Датований 10 квітня 1868 р., цей лист короткий, а проте важливий. Він, по суті, є ключем до розкриття багатьох сторінок життєпису К.Д.Ушинського.

Ще року 1973-го сумлінний ушинськознавець А.М.Іванов, пишучи про діда К.Д.Ушинського по материнській лінії Степана Степановича Карпинського (1742-?), сповістив, що той був одружений з дочкою колезького асесора Меланією Федорівною Аспол (23), що року 1784-го він був занесений до 1-ої частини родовідної книги дворянства Новгород-Сіверського намісництва. Ці дані ярославський дослідник запозичив із "Малороссийского родословника" /Т.11., К., 1910/ В.Л.Модзалевського. Справді, український історик, генеалог у своїй праці (с. 348) назвав прізвище Меланії Федорівни (померла до 1809 р.), але не "Аспол", а "Асіол". Однак на стрінці 715-й виправив свою помилку, вказавши правильно – "Псіол". Це у "Малороссийского родословнику" А.М.Іванов не помітив.

Історик О.М.Лазаревський писав про сина Григорія Псіола Федора: "устроил свое благосостояние женитвой на одной из наследниц Афанасия Заруцкого, причем получил в новгородском (читаймо: Новгород-Сіверському. – **В.Т.**) уезде села Знобу и Протопоповку" (24). Певно, дітьми цього Ф.Г.Псіола були Маланія, Степан, Андрій. А сином Степана Федоровича, брата бабусі Костянтина Дмитровича Ушинського, й був Іван Степанович, про якого клопотався педагог перед М.І.Севєвським.

Петербурзька знахідка розкриває ще такі родинні зв'язки. С.Ф.Псіол був одружений з онією з дочок І.І.Халанського, директора Новгород-Сіверської гімназії в 1803-1825 рр., – Олександрю. Запис Степана Псіола знаходимо в альбомі К.Д.Ушинського. "1851 года 6 августа х.Богданка" він заніс чотиривірш О.С.Пушкіна:

Блажен, кто смолоду был молод,
Кто ввремя созрел:
Кто постепенно жизни холод
С летами вытерпеть умел.

А від себе Степан Псіол додав: "Последнее недостижимо без первого" (25).

На самому початку 70-х років минулого століття київською дослідницею Г.Г.Савенок були оприлюднені знайдені у відділі рукописів (тепер – Інститут рукописів) ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України листи педагога до Якова Степановича (від 6 серпня 1866 р. та 30 травня 1868 р., обидва з хутора Богданка, колишнього Глухівського повіту Чернігівської губернії (Г.Савенок вважала, що цей кореспондент Ушинського – "родич сім'ї Ушинського, можливо, з боку матері К.Д.Ушинського – Любові Степанівни"). Припущення було явно хибним. Адже є джерела, в яких описано рід Карпинських. У них, зокрема, бачимо, що у матері Костянтина Дмитровича були брати, але серед них немає Якова.

Ще в книжечці "Костянтин Ушинський і Сумщина" мною було стверджено, що Якова "скоріш за все слід шукати серед родичів дружини педагога – Дорошенків" (26). Подальші пошуки ствердили правильність цього припущення.

Яків Степанович Дорошенко був рідним дядьком Надії Семенівни Ушинської (народженої Дорошенко). У листах Костянтина Дмитровича йшлося про господарські клопоти, особливо про догляд за пасікою: "Зробіть велику милість – пришліть цими днями Онисима, щоб розпорядився пасікою. Степан щось дурить, а рої так і лізуть".

Остаточну крапку поставив спогад історика Дмитра Івановича Дорошенка у спогаді "Новгород-Сіверський": "Хоч я родився у Вільні, де служив мій батько, але дитячі роки я провів на хуторі й потім, учившись у гімназії у Вільні, я кожне

літо приїздив на хутір і об'їздив тоді пасіки мого діда, а потім дядька, які всі стояли в Новгород-Сіверському /повіті/». А далі Д.І.Дорошенко (1882 – 1951) додав: "К.Д.Ушинський був нашим родичем і хрещеним батьком мого батька, я досі ношу золотий годинник, подарований ним моему батькові, – одинока пам'ятка минулого, що її вивіз на еміграцію" (27).

Що родич, то це так! А що "хрещений батько мого батька", то Д.І.Дорошенко помилився. Розшуканий нами документ – свідоцтво про народження Івана Яковича Дорошенка засвідчує: " В метрической книге Глуховского уезда Дорошовки Васильевской церкви ноября первого числа 1848 года значится: у Я.С.Дорошенко и его законной жены Елизаветы Николаевны родился сын Иоанн, крещен 7 числа священником Алексеем Лобидовским: восприемники: підпоручик, поміщик Новгород-Северского уезда, села Каменки Александр Федорович Покарский и отставного поручика Александра Селинга жена Казимира Михайлова дочь" (28).

Звернення К.Д.Ушинського в господарчих справах саме до Н.С.Дорошенка можемо пояснити також рядками із спогадів "Моя жизнь" видатного історика, правознаця, уродженця с. Есмань Глухівського повіту Чернігівської губернії М.П.Василенка /1866-1935/: "Особенно славился Яков Степанович Дорошенко своею пасекою: у него было свыше 1000 ульев ... Об этой пасеке много говорили, и слава о ней далеко разносилась по уезду"(29).

... Ще в підлітковому віці звела до купи сіверянська земля Костянтина Ушинського та Пантелеймона Куліша. Одночасно вони навчалися в Новгород-Сіверській гімназії. На урочистому акті цього навчального закладу 26 червня 1834 року Пантелеймон Куліш, учень 3-го класу, та Костянтин Ушинський, учень 1-го класу, були відзначені похвальними свідоцтвами (30)/. У 50-х роках вони знову опинилися поруч один одного. На сторінках "Современника" /1853 р., №№ 1-4 / Куліш вів анонімно "Иностранные известия". Дещо згодом продовжив готувати їх Ушинський. То хіба підготовка цих матеріалів для журналу не могла сприяти поновленню згаданих новгород-сіверських зустрічей? Хіба не могла відбутися естафетна передача журналістських оглядів іноземних новин з рук Куліша до рук Ушинського?

Пошуки їх взаємин привели до таких висновків. Письменник у "Жизні Куліша" сповіщав, що"один з його предків за царя Петра Першого був військовим товаришем, другий – сотенним отаманом"(31). Історик О.Лазаревський у розвідці "Предки П.А.Куліша"(32) вказав, що тим сотенним отаманом був Іван Кулеш (так тоді писалося прізвище представників роду письменника). А в іншій праці "Списки Черниговских дворян 1783 года" повідомив, що дочка сотенного отамана Івана Кулеша Єфросинія була дружиною військового товариша Василя Атанасійовича Боровика із с. Ображіївки: що з-поміж п'яти їх дітей була Тетяна.

Згадалося: Г.О. Милорадович у "Родословной книге Черниговского дворянства"(33)/ зазначив про дочку поміщика с.Ображіївка Тетяну Василівну Боровик /ову/ як дружину колезького регістратора /з 1805 р. /Степана Михайловича Дорошенка. Останній же був дідом по батьківській лінії дружини К.Д.Ушинського Надії Семенівни Дорошенко / 1831-1914/.

Чи знали Куліш і Ушинський про цей їх родинний зв'язок? Можливо.

Виникає запитання: чи не тому збудувала саме в Ображіївці 1912 року початкове училище для селянських дітей дочка славетного педагога Надія Ушинська /1856-1944/ (34)?

За радянського часу раз у раз наводилися слова-заклики із щоденникових записів К.Д.Ушинського: "Готувати уми! Сіяти ідеї! Ось наше призначення... Будемо пацювати над спорудженням чудової будівлі, якій онуки наші дадуть своє ім'я"(35)/. Проте не зверталася увага на три слова глибокого змісту, які вмістили в собі цілком реальні побоювання. І пророчі застороги: "Попередимо біди перелому!" Слова далекого 1844 року збігалися з висловлюванням кращих умів Росії:

Пушкіна, Герцена. З прозірливим попередженням славетного сина Сіверянщини, України Пантелеймона Куліша, що боротьба може викликати страшні, непередбачені руйнівні процеси з боку неосвічених, темних сил. Такі, як насильство, занедбання і зневаження загальнолюдської моралі, антигуманні вчинки під гаслами революційних зрушень.

П.О.Куліш вигукував: "А от біда, як дика сила деспотства та викличе з пекла дику силу рабства!": "Підніметься, розіллете / Кривавії ріки, /

А прийде час, провалитесь / В страшну тьму навіки ".

... Біди "перелому" прийшли. Руйнування, матеріальні і духовні, охопили нашу землю. Не обминули біди й Ушинських, їх родичів.

У несамолюбивій революційній круговерті в Україні загинули онук К.Д.Ушинського Максим Костянтинович Ушинський / 1897– 1917 /; двоюрідні брати дружини педагога Петро Якович / 1857 – 1917 / та Василь Якович /1843 – 1918/ Дорошенки.

В.Я.Дорошенко був активним діячем українського національного руху – засновником у Чернігові /1917/ української гімназії, одним із фундаторів Комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва на Чернігівщині, членом ради Чернігівського народного університету. Він брав участь у роботі Чернігівської архівної комісії, а з 15 липня 1918 р. призначений керівником головного управління в справах мистецтва та національної культури Української Народної Держави.

В.Я. Дорошенко був вихованцем лицею кн. Безбородька в Ніжині; відомим судовим діячем Глухівського повіту, автором роману "На Україні" /1863/, "активним розповсюджувачем по селах книжечок Кулішевої друкарні – "метеликів". Його трагічну смерть описав у своїх спогадах "Моя жизнь" М.П.Василенко: "После начала революции В.Я. оставался в Глухове на старом месте судебного следователя. 1 января 1918 года какой-то матрос из села Студенки начал избиение в Глухове интеллигенции и чиновников..."

В.Я. был утром захвачен врасплох и убит в своей квартире. Он умер таким образом насильственной смертью. На меня эта смерть произвела очень тягостное впечатление" (36).

Місце поховання В.Я.Дорошенка залишилося невідомим. Проте отому матросу-більшовику, вбивці ще й досі стоїть у центральному сквері Глухова пам'ятник.

Вимушений був емігрувати з цієї гілки роду Дорошенків Дмитро Іванович (1882 – 1915), міністр закордонних справ за часів Центральної Ради, в уряді гетьмана Павла Скоропадського.

Шукали порятунок за кордоном отчого краю діти й онуки К.Д.Ушинського. Син педагога Костянтин – дійсний статський радник, службовець Державної ради, спілкуючись із сестрою Н.К.Ушинською, яка тоді мешкала в Петрограді і була (за знайденими нами документами, "громадянкою української держави"), 16/29/ жовтня 1918 р. писав: "Залишитися в Царському в чеканні, коли трапиться можливість виїхати на Україну, нам справді не можна по багатьом істотним причинам. Нам потрібно якомога скоріш виїхати звідси"(37).

Правнук славетного педагога, професор із м. Х'юстона /США/ К.Д.Ушинський в листі до автора цієї статті повідомляв, що Костянтин Костянтинович Ушинський не тільки народився в Чернігові 10 травня 1859 р., а й помер у цьому місті 31 грудня 1918 року(38). Тобто всього двома з половиною місяцями пізніше отого листа до Н.К.Ушинської. Щоправда, в XI томі Зібрання творів К.Д.Ушинського (с. 371) вказується інша дата народження К.Д. Ушинського – 17 лютого 1859 року; а інший правнук педагога Д.В.Поспеловський (професор із Канади) писав до Шостки, що К.К.Ушинському довелось "в Киеве похоронить своего отца, умершего от последствий артрита в возрасте 59 лет" (39).

Згаданий професор російської словесності із університету ім. Райса м.Х'юстона, який народився 4 грудня 1921 р. в м. Чернівці, надіслав укладений ним родовід нащадків К.Д.Ушинського / див. книжки: "Костянтин Ушинський і Сумщи-

на" (1998), "Роде наш красний: Ушинські кризь призму століть" (2001)/. На жаль, саме на ньому (мав трьох дітей – доньок) обірвався славетний рід Ушинських.

Вимушені були залишити Росію Надія та Ольга Ушинські. Шляхи Н.К.Ушинської, опублікувавши статтю "Сліди ведуть до нас" (К.Д.Ушинський і Чехословаччина) в столичних (Прага) "Учительських новинах"(40), нам за допомогою письменника-пражанина Мирослава Іванова та доцента Карлового університету Йозефа Цаха вдалося дослідити. З кінця 1931 року дочка педагога, прибувши із Швейцарії, проживала за адресою: Бубенеч. Вулиця Графова, 21/601, Гранд пансіон. Тут, певно, вона й померла року 1944-го.

Ольга Костянтинівна, яку один із авторів збірника "Педагогічні ідеї К.Д.Ушинського" (К.:Вища школа, 1974) поховав "малою" (с. 60), вийшла заміж за Михайла Акінфієвича Суковкіна, службовця Київської губернської управи в справах земського господарства, потім – голови Київської губернської земської управи, губернського комісара, міністра закордонних справ за часів Центральної Ради, надзвичайного дипломатичного представника в Туреччині в уряді гетьмана Павла Скоропадського. І ця родина емігрувала за кордон. Жили у Франції (Ментона).

Чимало осіб, які досліджували життя та діяльність К.Д.Ушинського, пропагували його педагогічні ідеї і втілювали в життя, до цього часу не дешифровані. Навіть у "Библиографическом указателе трудов и литературы о жизни и деятельности К.Д.Ушинского(1848 – 1984)", підготовленого Державною науковою педагогічною бібліотекою ім.К.Д.Ушинського (м.Москва), не вказано, хто ж схований за криптонімами "Я.К.", "М.Л.", "И.А.", а автора, який підписався "Н.В." під великою підвальною статтею "Памяти К.Д.Ушинского" в "Киевском слове" (1895), взагалі не згадано. Обійшли мовчанкою статті, які друкувалися в 1914 році під криптонімом "Е.Г." в "Черниговской земской неделе".

"Я.К.", автор статті про К.Д.Ушинського в т. XXXV(69) "Энциклопедического словаря" Ф.Брокгауза та І.Ефрона, це, безсумнівно, Я/ків/ К/олубовський/. Він доволі часто вміщував у цьому словнику статті з питань філософії, педагогіки. Ось і в цьому допису до енциклопедичного словника в основному аналізує працю Ушинського "Человек как предмет воспитания. Опыт педагогической антропологии" (2 т., СПб., 1868-69) "Сочинение это выходит уже 11-м изданием и пользуется вполне заслуженною известностью. Не примыкая к последователям какой-либо определенной философской системы, Ушинский рассматривает психические явления вполне самостоятельно и дает, между прочим, ценный анализ чувствований. Труд этот остался неоконченным: Ушинский предполагал издать еще 3-й том, в котором хотел дать руководство по педагогике".

Додамо ще, що ім'я Якова Колубовського було названо серед активних дописувачів до словника, а світлина вміщена в "Портретной галерее редакторов и сотрудников" цього видання/СПб., 1904, 82-й полутом/.

Першим виданням, яке відгукнулося некрологом на смерть К.Д.Ушинського, був "Педагогический сборник" /С.-Петербург, 1870, №12.– С.1331/, який вмістив статтю під криптонімом "М.Л."

То був щомісячний журнал, що видавався Головним управлінням військово-навчальних закладів. Його журнальне кредо, як зазначається деякими енциклопедіями, словниками, "определялось статьями" К.Д.Ушинського. І в цьому твердженні вони не помилялися. Адже в "Педагогическом сборнике" Ушинський опублікував такі свої праці, як "О первоначальном преподавании русского языка" /1864, №1, 11/, "Главнейшие черты человеческого организма в приложении к искусству воспитания" /1864, №10-11; 1865, №№ 4, 5, 7, 10-12; 1866, "1, 2/, "О воспитании привычек и навыков"/1865, №7/, "Педагогические приложения анализа памяти"/1866, №№ 4, 6, 11, 12; 1869, №1-2/.

Не виключено, що Ушинський особисто добре знав Г.Г. Даниловича (1825 – 1906), педагога, генерала від інфантерії, інспектора класів кадетського корпусу, директора 2-ої столичної військової гімназії, уродженця с.Степанівка Менського району Чернігівщини. Адже після повернення в 1867 р. із-за кордону К.Д.Ушинсь-

кий віддав свого найстаршого сина Павла саме до 2-ої С.-Петербурзької військової гімназії.

Як на мене, не могло бути, щоб на смерть К.Д.Ушинського не відгукнувся хтось із викладачів Новгород-Сіверської гімназії – альма-матер славетного педагога. У протилежному разі, вони б підлягали його вислову-переконанню: "Вихователь не чиновник, а якщо він чиновник, то не вихователь".

З усіх осіб навчального закладу впадає в очі викладач російської мови та словесності в 1866 – 1874 роках Михайло Федорович Лазаренко, який потім був призначений інспектором Глухівської прогімназії. Однак це лише версія, припущення...

Укотре прикро помилився В.Я.Струминський в своїх "Очерках жизни и педагогической деятельности К.Д.Ушинского" /М., 1960/, написавши: "Известный народный учитель Петербурга Я.В.Абрамов посетил в 1901 г. хутор Богданку и расспрашивал старых крестьян, еще помнивших Ушинского, об их впечатлениях от бывшего владельца"(41). І приписав йому статтю "На родине К.Д.Ушинского" ("Неделя", 1901, №8).

По-перше, повна назва цього допису до "Недели" була така: "На родине Ушинского. Письмо из Черниговской губернии". І вона (назва) чітко, ясно говорить, що писав то не "народний учитель Петербурга", а особа, пов'язана з цим краєм. По-друге, названий В.Я.Струминським Я.В.Абрамов криптонімом "И.А." не мав. Автором "Письма из Черниговской губернии" до "Недели" був уродженець містечка Вороніж Глухівського повіту Іван Спиридонович Абрамов /1874 – 1960/.

З нагоди 25-річчя від дня смерті К.Д.Ушинського в газеті "Киевское слово" /1995, №2854, 21 грудня/ з'явилася велика підвальна на 12 шпальт стаття "Памяти К.Д.Ушинского" під криптонімом "Н.В." та інша – "Взгляды Константина Дмитриевича Ушинского на народное образование" за підписом "С.К.". Наша думка була, що перша стаття належала перу "Н/иколая В/асиленка": адже він, очолюючи гурток київських інтелектуалів, у 1894 році взяв на себе видання "Киевского слова", тобто фактично став спочатку редактором цієї газети. А потім підтвердження цієї думки знайшов у "Покажчику друкованих праць" видатного українського історика, правознавця, державного і громадського діяча, академіка з Чернігівщини М.П.Василенка (42).

...Особливий, негаснучий інтерес викликають ще й такі дані про зв'язки роду Ушинських з Чернігівщиною.

У згадуваному нами витягу із атестата 1836 року Д.Г.Ушинського, який стосувався його майнового становища, звернімо увагу на рядки: "Имения за ним значится родового, доставшегося от матери его /підкреслення наше. – **В.Т.**/, две души, записаны за ним в Черниговской губернии в Новгород-Северском повете, в хуторе Павловском" (43).

Свідчення про матір Д.Г.Ушинського були знайдені нами у Сумському державному облархіві. То була Єфросинія Георгіївна, дружина намісника Охтирського Покровського собору Григорія Георгійовича Ушинського, яка померла на Слобожанщині 27 травня 1820 року (44), хутір Павловський. Нерідко місцевість давала прізвище тій чи іншій особі, а за іменами власників її вона отримувала свою назву. Це непересічні взаємопов'язані історичні факти.

То чи не була бабуся К.Д.Ушинського по материнській лінії з роду Павловських? За "Описанием Новгород-Сіверського намісництва, 1779-178 рр."/К., 1931/ чимало Павловських мешкало в Сосницькому та Стародубському повітах. Був хутір Павловський і поближче до Новгорода-Сіверського – у Покошицькій волості Кролевецького повіту.

Та нас найбільше цікавлять Павловські, хутір Павловський в отому згаданому атестаті 1836 року в "Новгород-Северском повете". Знайдено, що у самому Новгороді-Сіверському був "значк/овий/ т/вариш/, райця /тобто радник. – **В.Т.**/ магістратський" Григорій Павловський, який мав тут "партикулярний"(окремий приватний, неслужбовий) будинок "о 3-х покоях".

Чи маємо ми сенс думати, що тільки на основі аналізу підручника педагога для

початкового навчання видатний український громадський і культурний діяч, учений М.П.Драгоманов у листі до М.Бучинського ствердив: "З російської педагогічної літератури щитав би дуже потрібним переробити "Родное слово", випуск I-II, що було б тим легше, бо автор – Ушинський – сам чернігівець (підкреслення наше. – **В.Т.**) деякі сказки і пословиці і т.д. малоруські" (45).

Певно, мала достатні, вагомі підстави дочка педагога Н.К.Ушинська домагатися, щоб було встановлено пам'ятник К.Д.Ушинському в Чернігові; щоб по її смерті було передано "капитал в собственность г.Чернигова на условиях: в течении 3-х лет со дня утверждения Черниговское городское правление... должно постановить: принимает ли оно учредить в течении 6 лет сооружение учительской семинарии или Института, или расширить подобные заведения, присвоив имя "К.Д.Ушинского", имеющих целью приготовление учителей или учительниц" (46).

Прикро, що видання "К.Д.Ушинский. Библиографический указатель трудов и литературы о жизни и деятельности. 1848 – 1984" / М., 1985/, яке вийшло під титулом Академії педагогічних наук СРСР, не вмістило посилань на "Черниговскую земскую неделю". А в цій газеті, особливо за 1914 – 1915 роки, було опубліковано ряд матеріалів, які заслуговують на велику увагу.

Ще року 1970-го вказав мені на це джерело незабутній Ю.Р.Коцюбинський. 23 жовтня він писав: "Щойно перед відправкою цього листа до нас подзвонили з Чернігівського обласного архіву і повідомили, що в них є газета "Черниговская земская неделя" за 1914-1915 рр., де є багато статей про Ушинського". Юлій Романович люб'язно сповістив адресу архіву, вказав на завідуючого Михайла Терентійовича Яцуру.

З часом вдалося попрацювати тут із цим виданням. Справді, на сторінках "Черниговской земской недели" було вміщено матеріал: "Второй Всероссийский имени К.Д.Ушинского съезд представителей вспомоществования лицам учительского звания" / 1914, №13, 28 березня/. Стаття висвітлювала роботу з'їзду в Петербурзі (з 30 грудня 1913 р. по 5 січня 1914-го р.) в кількості 200-х представників і була підписана псевдонімом "Учитель". Інша публікація мала назву "Памяти нашего знаменитого земляка К.Д.Ушинского / по П.Орелкину, В.Ладыженскому, Е.Ермиловой й Чехову" / 1914, №21/. Її закінчення було опубліковано в наступному, 22-ому номері від 30 травня під криптонімом "Е.Г."

Цей же утаємничений автор висвітлив публічне зібрання в Петрограді (саме з того року місто на Неві почало носити вже таку назву) 21 грудня 1914 року, вмістивши під тією ж назвою "Памяти нашего знаменитого земляка К.Д.Ушинского" матеріал в "Черниговской земской неделе" / 1915, №3, 16 січня/. До речі, він вказав, що на цьому зібранні була присутня дочка педагога. Напевне, "Е.Г." був тоді в Петрограді на вшануванні пам'яті К.Д.Ушинського.

Щоб встановити ім'я цього чернігівського дописувача, варто вказати на його добру обізнаність з літературою того часу, яка стосувалася К.Д.Ушинського. Названі ним П.Орелкін та В.Ладиженський відомі по їх виступу 21 грудня 1900 р. перед вчителями пензенських початкових міських училищ із нагоди 30-ої річниці від дня смерті К.Д.Ушинського. Наступного року ці їхні промови були видані в Москві в книжці "Константин Дмитриевич Ушинский и "Родное слово". А М.В. Чехов (1865 – 1947) заявив про себе того часу на ниві народної освіти виступом "Памяти К.Д.Ушинского" на 2-ому Всеросійському з'їзді імені К.Д.Ушинського – виступом, який увійшов у видання "Матеріалів" цього зібрання. Не можемо не згадати його статтю "На могиле К.Д.Ушинского", надруковану ще до того часу в журналі "Для народного учителя" / М., 1910, №11, с.14-16/. То були спогади про свою поїздку до Києво-Видубицького монастиря, організацію проведення в Києві "Дня Ушинського". Це наштовхує на думку проведення такого "дня" педагога у Чернігові в пам'ять 140-ої річниці від дня смерті К.Д.Ушинського.

Ю.Р.Коцюбинський намагався допомогти автору цієї статті в дешифруванні псевдоніму "Учитель". 30 серпня 1972 р. він повідомляв: під цим схованим ім'ям виступали на Чернігівщині Іван Коновал (Воронківський), який вчителював, поки

не заборонив йому царський уряд, та Олексій Глібов (син Леоніда Глібова), який співробітничав у "Черниговской земской неделe".

Від себе додаю: псевдонім "Учитель" мав ще Сергій Павлович Шелухін (за "Словником українських псевдонімів" О.І.Дея), який виступав у той час ще й під іншими, подібними псевдонімами – "Просвітянин", "Просвітянин С.". Чи це не брат Андрія Павловича Шелухіна, першого директора (завідувача) музею українських старожитностей ім. В.Тарновського з 1896 р. у Чернігові, котрий отримав цю посаду за рекомендацією М.М.Коцюбинського?

З'ясувати достеменно, хто ж насправді виступав у чернігівській пресі під криптонімом "Е.Г." та псевдонімом "Учитель", поки що не вдалося. Можливо, ці особи, які тепер вводяться в науковий обіг ушинськознавства, будуть дешифровані наступними дослідниками життя та діяльності українця за походженням та духом К.Д.Ушинського.

1. Чалый М. Материалы для биографии Константина Дмитриевича Ушинского// "Народная школа".- 1874.- №4.- С.45.
2. Автобиография Н.В.Гербея/ Под редакцией В.В.Каллаша. – М., 1915. – С.12.
3. Ушинский К.Д. Собр. соч.– Т.ХІ.-М.-Л., 1952. – С.57.
4. Там само.– С.248.
5. О педагогическом наследии К.Д.Ушинского. –Ярославль,1972. – С.148.
6. Там само.– С.147.
7. Там само.– С.148.
8. Терлецький В. Навколо рукопису "Слова о полку Ігоревім"// Сіверянський літопис.– 1996.– №4.– С.62.
9. Воїнов С. Обережно – "Слово о полку Ігоревім"!// Сіверянський літопис.– 1997.– №1-2.– С.25-26.
10. Яценко Борис. "Слово о полку Ігоревім" та його доба.-К., 2000. –С.10.
11. Ушинский К.Д. Собр. соч.– Т.ХІ.-М.-Л., 1952.-С.54.
12. Державний архів Вологодської області/ Російська Федерація. –Ф.32. Спр.63. Арк. І: Педагогические идеи К.Д.Ушинского и современность.– Ярославль.-1975.– С133.
13. Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства.– Т.І.-Ч.2.– СПб.,1901.– С.577.
14. Воїнов С.Дещо нове до біографії К.Д.Ушинського// Сіверянський літопис.– 1998.– №1.– С.47.
15. Исторический очерк Рубежевской земледельческо-исправительной колонии с 1876 по 1884 г. –К., 1884.– С.1.; Терлецький В. Роде наш красний: Ушинський кризь призму століть.– Суми: Собор, 2001.– С.95.
16. ЦГИА СССР.– Ф. 1343, оп.30, д.4558, л.5: Новое об Ушинском.– Ярославль,1981. – С.100.
17. Терлецький В. Роде наш красний: Ушинський кризь призму століть.– Суми: Собор.- 2001.– С.39.
18. Ушинский К.Д. Собр. Соч.– Т.ХІ.-М.-Л., 1952. – С.371.
19. Терлецький В.В. Місце запозичення – видання Миколи Гербея// Сумська старовина.- 1997.-№1-2.– Суми.– С.16.
20. Пушкінський дім, відділ рукописів.– Ф.274/ Архів М.І.Семевського/ Оп.І, №360. -Арк.2 зв.
21. Там само.
22. Так само.-Арк.7.
23. Иванов А.Н. К.Д.Ушинский. Гимназист. Студент. Профессор.– Ярославль, 1973.-С.7.
24. Л –ій Ал./ Лазаревський О.М./ Списки Черниговских дворян 1783 г.-Чернигов.-1890. – С.71.
25. Терлецький В. Роде наш красний: Ушинський кризь призму століть.– Суми: Собор, 2001. – С.72.
26. Терлецький В. Костянтин Ушинський і Сумщина.– Суми:Собор, 1998.– С.35.
27. Сіверянський літопис.– 1995.– №1.– С.81.
28. Терлецький В. Роде наш красний: Ушинський кризь призму століть.– Суми: Собор, 2001.– С.95.
29. Василенко М.П. Вибрані твори у 3-х томах.– Т.3.– К., 2008. – С.261.
30. Историческая записка о Новгород-Северской гимназии. Составил Ив.Панаженко.К., 1889. –С.82.
31. Куліш П. Твори.-Т.І.-К.:Наукова думка,1994. – С.234.
32. Киевская старина.-1898.-№9. – С.64.
33. Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства.– Т.І.-СПб.,1901.– С.39.

34. Терлецький В.В. Розіллясь по ріднім краю (П.Куліш у взаєминах із земляками).-Суми: "Мрія-1", 2006. – С.116.
35. Ушинский К.Д. Собр. соч.– Т.ХІ.-М. – Л., 1952. – С.11-12.
36. Василенко М.П. Вибрані твори у 3-х томах.– Т.3.– К., 2008. – С.265.
37. Відділ рукописів Російської національної бібліотеки/ Санкт-Петербург/ .– Ф.804, од. зб./ 70 – Арк.І; Терлецький Віктор. Роде наш красний: Ушинський крізь призму століть.– Суми: Собор. – 2001. – С.95.
38. Лист К.Д.Ушинського до В.В.Терлецького від 28 лютого 1977 р. // Архів автора статті: Терлецький Віктор. Костянтин Ушинський і Сумщина.– Суми: Собор, 1998. – С.68.
39. Лист Д.В.Поспеловського (Канада) до В.В.Терлецького від 10 серпня 200 р. // Архів автора статті: Терлецький Віктор. Роде наш красний: Ушинський крізь призму століть.– Суми: Собор, 2001. – С.135.
40. Учителские новости (Прага, Чехословакия). – 1985. – 31 октября. – С.8.; Терлецький В. Роде наш красний: Ушинський крізь призму століть.– Суми: Собор, 2001. – С56.
41. Струминский В.Я. Очерки жизни и педагогической деятельности К.Д.Ушинского.-М., 1960.-337.
42. Василенко М.П. Вибрані твори у 3-х томах. – Т.3. – К., 2008. – С.706.
43. Новое об Ушинском. – Ярославль,1981. – С.100.
44. Терлецький В.В. Новые документы к родословной К.Д.Ушинского// 36. "Жизнь и наследие К.Д.Ушинского", Ярославль,1986. – С.68.
45. Драгоманов М.П. Літературно– публіцистичні праці.-Т.2.– К.,1970. – С.453.
46. Відділ рукописів Російської національної бібліотеки/ Санкт-Петербург/ .– Ф.804, од. збер.-56.

В статье рассматриваются достижения автора в ушинковедении.

АРКАДІЙ КАЗКА: ПОЕТ ІЗ РОЗСТРІЛЯНОГО ПОКОЛІННЯ

У даній статті на основі епістолярію А. Казки та деяких архівних матеріалів відтворені основні віхи життя поета, якому судилося стати однією з перших жертв сталінського терору.

Ключові слова: біографічне дослідження, листування, сталінські репресії, поетична творчість, педагогічна діяльність.

У вересні цього року виповниться 120 років від дня народження Аркадія Казки – нашого земляка, поета, громадянина, люблячого сина своєї рідної землі. На жаль, ні за життя, ні по смерті він не зажив собі бодай не слави, а хоча б належного пошанування у себе на Батьківщині. Актуальним залишається докір, висловлений понад 60 років тому професором О. Оглоблиним, який писав у повоєнному Мюнхені: “Аркадій Казка... Чи багатьом відоме це ім’я, що звучить так казково! Коли запитуєш когось з наших літературознавців, відповідають: “Здається, це був письменник, мало відомий”¹.

Тоді це, може, було й не так прикро. Бо ж справді, чи багато можна було дізнатися із стислої довідки, яка побачила світ у 1928 р. і була чи не єдиною доступною інформацією про поета: А. Казка “народився року 1890, вересня 11/24, в містечку Седневі Бобровицького району на Чернігівщині. Батьки – селяни-козаки. А. Казка скінчив реальне училище в Чернігові р. 1910. Після того поступив до Київського Комерційного Інституту (1913). Революційні події стали на перешкоді, і інституту А. Казка не скінчив. З 1919 року почав вчителювати (на Катеринославщині, в Києві). Року 1925 переїхав до Одеси. Там вчителює й до цього часу в залізничній трудшколі. Друкуватися почав в “Літературно-Науковому Вісникові”. Перший друкований вірш – “Зорі”. На поч[атку] 1928 р. вступив до літературної організації селянських письменників “Плуг”². Не набагато повнішим виглядає й відповідне гасло в Українській літературній енциклопедії (УЛЕ). Правда, тут відзначено, що А. Казка дружив із П. Тичиною та В. Мисиком, указано, що він тяжів до традиційної манери письма, мав схильність до таких поетичних форм, як сонет, рондо, тріолет, а також зазначено й причину смерті – самогубство у в’язниці³.

На сьогодні маємо єдину збірку поета, хоча й добре видану. Її упорядник С. Тельнюк висвітлив у передмові головні віхи життя автора⁴. Побачила світ значна кількість публікацій про цю трагічну постать⁵, смерть якої відкрила “довгий список-мартиролог жертв сталінських репресій на Україні”⁶. Декілька років тому В. Шкварчук оприлюднив матеріали слідчої справи Одеського окружного відділу ДПУ, заведеної на А. Казку в 1929 р.⁷

Оскільки архів поета, який зберігався у його вдови, загинув у роки війни, то виняткового джерельного значення набувають листи А. Казки. До наших днів їх дійшло не так уже й багато – до В. Модзалевського та його дружини, П. Тичини та В. Мисика. Вони оприлюднені, правда, лише в журнальних варіантах⁸. Добірки епістолярію пройняті відчуттям тривоги, непевності, наближенням чогось страшного. Помножені на характерні для А. Казки вразливість й особливу емоційну

© Демченко Тамара Павлівна – кандидат історичних наук, викладач Чернігівського національного університету ім. Т.Г.Шевченка.

піднесеність, вони стали своєрідною прелюдією до трагедії 30-х років. Документи особового походження взагалі дають багато поживи для роздумів. І це не випадково. М. Коцюбинська підкреслила: “В історії української культури епістолярний вид висловлювання мав особливе значення з огляду на характер її розвитку, на колоніальне й напівколоніальне минуле України, на мовні й інші заборони, брак умов для вільного обміну думками. В листах українських діячів порушувався надзвичайно широкий спектр суспільно-політичних проблем (подекуди відтісняючи на задній план моменти особисті), адже бракувало трибуни для висловлення і вільного обговорення їх.

Справді, в умовах “нашої – не своєї землі” листи українських діячів, які збереглися (а, на щастя, збереглося чимало, більше, ніж можна було сподіватися), неоціненні. Як свідчення епохи і як живий, нічим не спотворений, голос автора”⁹. Таке ж значення мають і листи А. Казки. Вони дають змогу принаймні у найважливіших моментах реконструювати його життя.

Аркадій Васильович Казка народився 11 вересня (за старим стилем) 1890 р. в містечку Седнів у багатодітній (три сини і чотири доньки) родині сільського шевця¹⁰. Його батька звали Василь Кіндратович, походив він з козацького роду, мати – Єфросинія Андріївна. Хрестив новонародженого священик місцевої Воскресенської церкви Стефан Дмитрович Григорович¹¹. У 90-х рр. XIX ст. у Седневі мешкало ще декілька Казок. Очевидно, у брата вищеназваного – Павла Кіндратовича та його дружини Тетяни Юхимівни – у грудні 1890 р. народилися близнята – Данило та Гнат¹². Родина майбутнього поета підтримувала зв'язки із сім'єю “побілетного солдата” Леонтія Трохимовича Казки. Коли його дружина Хіонія Матвіївна у червні 1891 р. народила сина Івана, то Василь Кіндратович з Єфросинією Андріївною стали хрещеними батьком і матір'ю хлопчика¹³. У листопаді 1892 р. вони ж виконали цей обряд і при хрещенні наступного сина цієї пари – Григорія¹⁴. Жила у містечку й родина козака Іллі Трохимовича Казки та його дружини Глиkerії Савівни¹⁵. Отже, юний Аркадій зростав в оточенні не тільки рідних, але й двоюрідних, можливо, троюрідних братів і сестер. Значний вплив на його формування справили батьки. “Василь Казка просто-таки кохався на співі, керував церковним хором”¹⁶. Про хор та його концерти у липні – серпні 1904 р. писали “Черниговские губернские ведомости”. Автор дописів відзначив “невтомного регента” В. К. Казку¹⁷. Його здібності до музики, хорового співу, слух і голос передалися сину. Поет любив батька. У одному з листів до В. Мисика він писав: “Зараз в моїй уяві повстала дорога для мене постать мого батька, який *ніколи нічим себе не схибив* і від цього його життя розтопилося в космосі, як чиста вранішня росина: кращого я ні собі, ні іншим не можу побажати”¹⁸. До матері поет зберіг ніжні почуття синівської любові, що знайшло своє відображення і в його поезії. У вірші “Лист”, вперше надрукованому у журналі “Нова громада” (1927, № 22), він з гіркою пишавою писав, очевидно, маючи на увазі й свою маму:

Мать шістдесят років й похилений тин
Мать трьох аж синів, та з них ні один
Не кликне на спокій до себе тебе.

Мати завжди поставала в уяві поета у звичному з дитинства оточенні: “Порічки, садок, нагідки – І дотик ласкавий твоєї руки”¹⁹ – це були реалії Седнева, з яким Аркадій Казка розпрощався підлітком, але ніколи не забував. Що найбільше приваблювало поета в рідному селі? Тут він набирався здоров'я фізичного і духовного, відчував близькість до природи, рідного народу: “Седнів мене заколисає: садами, парком, лугом, лісом (з грибами), курганами, хатами, дитинячими спогадами, людьми, що щиро, безпосередньо-щиро люблять мене, – повітрям, сонцем ласкавим, прекрасним зоряним небом (нема його у містах!), хвилями прозорими Снову, річними краєвидами, горувими, лісовими, польовими й луговими далечами... А ще ж: мама (дивна істота: любов її як еманція радіоелемента – ніколи не вгасає, не втрачається!!), сестри, рідня, знайомі – вбогі, чесні, прості й мудрі люди. А ще: сад старий, насаджений дідом і батьком, хата (трошки старіша за мене – але

зараз дуже стара і потребує ремонту!), квітки біля хати, хмари вгорі по-дитинячому ясні, або безбережний, безмежний незглибний блакит..."²⁰.

Батьки прагнули, щоб їхні діти навчалися, і Аркадія віддали до реальної школи у Чернігові. Так у його життя увійшло місто, яке він ставив на друге місце після Седнева в ієрархії своїх духовних цінностей. Переконливими у цьому контексті видаються рядки цитованого вище листа: "Чернігів теж не менше (чи й більш? – трошки менше) рідний"²¹. Тут з'явилися у А. Казки щирі друзі, поміж яких варто виокремити П. Тичину. Аналізуючи вплив культурно-мистецької та історичної спадщини Чернігова на формування останнього, сучасний історик наголосив: "Три-чотири роки перебування в одному з найдавніших політичних і культурних центрів України, серед архітектурно вишуканих чернігівських храмів і монастирів, відомих православних реліквій та святинь не могло не позначитися на його світогляді. Чернігівське довкілля було сталим тлом і чинником місцевої суспільної атмосфери. Краєзнавчий і пам'яткознавчий рух у місті тоді переживав піднесення"²². Ці ж спостереження цілком стосуються і А. Казки. Дружба між чернігівськими юнаками, котрі так палко прагнули до мистецтва, культури, поезії зав'язалася у роки навчання, про які пізніше А. Казка згадував з ностальгійним смутком: "А літературу я люблю, – зізнавався він у листі до В. Мисика, – ще з того часу, як 12-літніми хлопчиками Павлусь Тичина і я співробітничали в хлоп'ячому журналі в Чернігові в Тройці, коли інші хористи платили по 2 грудки сахару за число"²³. По закінченні школи А. Казка поступив до Київського комерційного інституту, але через нестатки не спромігся його закінчити. Він повернувся до Чернігова, підшукував собі роботу, щоб допомагати рідним.

Початок Української революції А. Казка зустрів з натхненням. Він не мав схильності до політики, тому його, ймовірно, привабили нові і, як тоді мріялося, безмежні можливості для розвою мови, літератури, розквіту культури і духовного відродження українства. У Чернігові у 1917 – 1918 рр. зібрався гурт талановитих діячів саме такого плану. О. Оглоблин слушно писав: "Гарячі дні революції в тихому, півсонному, але культурному Чернігові. Казка кидається у вир українського громадсько-політичного й мистецького життя. Він працює в Чернігівському Земстві, бере активну участь в українських революційних і культурно-освітніх організаціях. Артист-аматор, він виступає в українських концертах та виставах, організованих "Просвітою". Маляр, він, за дорученням Чернігівського Комітету охорони пам'яток старовини, малює історично-мистецькі пам'ятники Чернігівщини. Він близько стояв до того рафінованого культурного українського оточення, яке об'єднувалося в Чернігові навколо Вадима Львовича Модзалевського, генеалога, історика й мистецтвознавця"²⁴. Місцева преса особливо відзначає талант А. Казки – співака, який яскраво проявився на концерті, складеному із творів М. Лисенка, що його підготувала Українська учнівська громада на початку грудня 1917 р.²⁵ У 1918 р. А. Казка одружився. Обряд вінчання відбувся 4 липня у Воскресенській церкві м. Чернігова, про що залишився відповідний запис у метричній книзі. Наречений позначений як "козак м. Седнева, православний, одружувався першим шлюбом, 27 років". Його судженою стала "донька почесного громадянина м. Стародуба Чернігівської губернії Ганна Павлівна Цитович, православна, перший шлюб, 27 років". "Поручителями" на церемонії були: Іван Ницай, Борис Пилипенко, Микола Пилипенко і Марко Загородько"²⁶.

Незважаючи на турботи, пов'язані з облаштуванням родинного гнізда, завантаженість громадськими справами, молодий український діяч був у цей період свого життя в стадії творчого піднесення. "За 1917 рік, особливо за осінь та за ту бурхливу зиму, – писав він В.Л. Модзалевському 11 серпня 1918 р., – назбиралась у мене якась величезна кількість поезій, так приблизно речей на 60, що складе томик у сотню сторінок. Між цього поезійного дріб'язку є дві речі трохи буйнішого розміру: одна з них поема "Риштування" [...], а друга – це сонетовий вінок "Аргонавти" чи "Вінок життя" – річ із 15 сонетів, яку я написав у червні сього року"²⁷. У 1918 р. поет здав до друку збірку своїх віршів під назвою "Перший Вінок" (13

сонетів, два десятки тріолетів, десятків два різних віршів, сонетовий вінок і поема). На жаль, мабуть, у зв'язку з бурхливими подіями того часу збірка так і не побачила світ²⁸. Це й була перша велика печаль поета – за життя він не потримав у руках жодної своєї збірки. Весь його епістолярій просякнутий тугою за цією мрією. У листі до П. Тичини від 10 листопада 1924 р. він писав: “Та ось я б хотів запитати (хоч це безнадійна річ!): якось ти восени казав: “Пришли матер’ял, може, удасться видати книжку”. Ось я й питаю, голубчику Павлусю: чи не можна б спробувати надіслати матеріал? Напиши про це”²⁹. За властивою поету делікатністю приховується біль, завданий несправедливістю долі.

У цілому подальший життєвий шлях А. Казки оповитий таємницею. І справа не тільки в тому, що, на жаль, і сьогодні належним чином не вивчена та поцінована його творча спадщина, надто мало збереглося й достовірної біографічної інформації. Не останню роль тут зіграли його невільні мандри Україною. Здається, не так самі безконечні переїзди йому дошкуляли, бо він любив мандрувати (“Люблю я і любив завжди дорогу. Нею / Ладен, здається, йти навпроти сонця вічно”)³⁰, як причини, що їх зумовлювали: постійна турбота про шматок хліба для себе та своєї родини. У подружжя піростало двоє синів. “Казка мріяв перебраться до Києва, як це зробили інші чернігівці: В. Модзалевський, М. Жук, Ю. Меженко, – підкреслює В. Міяковський, – мріяв про університет, про якусь культурну роботу біля Модзалевського. Це був би рушійний момент в його біографії. Цього не сталося, життя пішло зигзагами і він пройшов життя непізнаний ніким”³¹.

Єдиним місцем, де А. Казка зміг знайти собі роботу, стала на перших порах сільська школа. Після того, як у 1919 р. не здійснилася його заповітна мрія закріпитися у Києві, він поїхав на Катеринославщину, щоб стати учителем російської мови і літератури у семирічці с. Підгородне. Серед його учнів був хлопчик із сусіднього села Новопавлівки – Василь Мисик³². Між молодим учителем і здібним школярем зав'язалася дружба, яка тривала, доки жив А. Казка. Остання його листівка до В. Мисика датована 16 серпня 1929 р.³³ – тобто написана менше ніж за місяць до арешту.

Роки по закінченні громадянської війни, звичайно, були не найкращим часом для розквіту педагогічних талантів, але у скромній сільській школі А. Казка показав себе справжнім учителем. О. Шугай зібрав свідчення його учнів, яких вдалося розшукати у 80-х рр. ХХ ст. Вони підтвердили висновок, до якого дійшов дослідник, проте все-таки сам А. Казка волів би бути поетом, тим-то не зовсім правий Г. Костюк, який так окреслив його вибір: “Поет, що не витримав великого злому, зійшов з гори Гелікон [у грецькій міфології: гора, де жили музи. – Т. Д.] і віддав себе цілковито народові – пішов учителювати. На цьому шляху доброго і вічного його застав терор і він, як і тисячі інших чесних і талановитих, зник безслідно”³⁴. Відмовлятися від поезії А. Казка не міг і не хотів. Наступним кроком у його прагненні перебраться до центру культурного життя стало учителювання у селах поблизу Києва. Воно припало на 1922 – 1925 рр. Трохи підробляв він і викладанням українознавства у Межигірському художньо-керамічному технікумі. Незважаючи на близькість до великого міста, А. Казку вразила бездуховність селян, відсутність у них інтересу до освіти та культури. Він пристрасно прагнув змінити ситуацію за допомогою мистецтва.

Ці наміри знайшли своє відображення у написаному 1925 р. дописі “Межигірсько-Петрівський хор”. На тексті є сліди редакторських правок, очевидно, його готували до друку, але чи був надрукований допис, встановити не вдалося. Отже, у невеликому за обсягом нарисі А. Казка повідомляє, що восени 1922 р. приїхав працювати до Межигірського дитячого будинку, потім став учителювати у с. Нові Петрівці. Оскільки вчитель одержав у своє користування “прекрасний рояль”, то вирішив із мешканців сіл Старі та Нові Петрівці, Валки створити хор заради “єднання цілком розпорошеного і цілком байдужого до справи освіти населення, що вразило мене своїм дикунством, не дивлячись на таку близькість до Києва”. Маючи досвід у цій справі, А. Казка не сумнівався, що доб'ється свого, бо

у Межигірському дитячому будинку йому пощастило заснувати хор із вихованців і студентів, який дав 5 “прилюдних безплатних концертів”³⁵. Проте зібрати хор із дорослих селян виявилось не такою вже й простою справою, автор наводить цікаву подробицю, яка прекрасно ілюструє пануючі в селянському середовищі настрої: як тільки диригент вимагав, щоб кожен староста склав список виконавців тієї чи іншої партії – “хор щезав: “Мовляв, у комуни записують”³⁶. Цей епізод, зафіксований безстороннім спостерігачем, переконливо показує ставлення селян до політики радянської влади і її спроб аграрних реформ. Прикро, що від цього потерпав ні в чому не повинний ентузіаст хорового співу. Судячи з листів, налагодити відносини з селянами вчителю так і не пощастило. У листі до П. Тичини від 4 серпня 1925 р. він писав: “Силкувався я видертись із вельми бандитських Нових-Петрівців – але у Києві, не дивлячись на укр[аїніза]цію, учителі так міцно учепились одне за одного (хоч і калічі там повно!) – що ніяк я не можу втиснутись до їхнього гурту. [...] Хотілося пожити у ліпших умовах, при київських бібліотеках попрацювати, коло культурного огнища погріти добре вже закацюбний розум – аж ні, доведеться, мабуть, зариватись хоч у Нов[их]-Петрівцях, хоч у іншому селі”³⁷. Крім цих цілком зрозумілих бажань, А. Казка у листах до П. Тичини торкається й інших причин, що зумовлювали шукати іншого місця. Так, він відверто змальовує своє матеріальне становище: “Бач, нам погано почали виплачувать утримання: уже два місяці, як я не одержую утримання (дружина теж). Угроз у довги. А до всього оце сповістили про скорочення в Межигірському [технікумі] українства. Це мінус 4 червінці у моєму бюджеті щомісяця. Боргів на 80 карб[ованців]. [...] А тут мама пише: дай поміч – голодна, невдягнена, напівхвора, немічна”³⁸. Листи до В. Мисику, як справедливо зауважує С. Крижанівський, сповнені учительських порад, це настанови метра і вчителя³⁹, а от у листах до друга А. Казка відверто пише про свої страждання і болі.

Несподівано він отримав привабливу пропозицію. Наркомат освіти доручив одному з профспілкових діячів Ілліну українізувати 77 залізничну трудову школу в Одесі. Серед безробітних учителів-українців, які отримали запрошення, опинився і А. Казка⁴⁰. Проте, як швидко виявилось, черговий переїзд не привів до вирішення наболілих питань життя і творчості. Знову ті ж самі проблеми обсіли: важка робота, яка не приносила морального задоволення, недуга, злидні: “Топлюсь, братику, серед зошитів укромови, а помилок – як у Сірка бліх... От я, брат, і трушусь – а вони дотинають, а вони дотинають”. Одних учнівських зошитів для перевірки припадало на тиждень 120. Різко погіршився стан здоров'я: розпочався туберкульозний процес у легенях. Знову давалися ознаки злидні: вимушена купівля в кредит пальта підірвала сімейний бюджет, змусила економити на харчах⁴¹.

Далеко не все подобалося А. Казці й в громадсько-культурному та морально-духовному житті країни. Очевидно, поет повністю довіряв своєму адресатові – В. Мисіку, бо писав відверто про такі речі, що про них тоді воліли мовчати. Здавалося, всі радянські письменники горою стояли за індустріалізацію та урбанізацію (терміну тоді такого, принаймні масово, не вживали, але стільки твердили про переваги соціалістичного міста), а Казка писав: “Здається, за один день такого сонячного існування я сміливо б віддав і смердючі автомобілі, і прудкі – що більше униз літають – аероплани, і заковані в граніт, залізо і бетон міста з їхньою – будь вона проклята!!! – електрикою і з отими коробками-домами, набитими паскудними пиховитими вошами, що ссуть одна в одній силі і кров і прикривають це ріжними святими словами”⁴². Варто наголосити, що такі жорсткі і навіть образливі слова сказані про “перлину” біля Чорного моря – Одесу, принаймні, саме там мешкав А. Казка у 1928 р. Звичайно, є в нього і позитивні враження, пов'язані з новим місцем роботи, але, здається, що принади великого й своєрідного міста залишили поета байдужим. “Гарно” почував він себе тільки у Седневі та на Чернігівщині взагалі, бо там – “суцільне життя! Скільки там сили чуття! Яка одноцільність існування!”⁴³. Він не міг не помічати загрозливих ознак катастрофи, яка насувалася на суспільство, деградації у морально-етичній сфері: “Найбільше-

бо ненавидів, ненавиджу і ненавидітиму отой дух покори, отой новий дух фарисейства, до якого так старанно підганяють сучасну письменницьку молодь, – як колись солдатів до муштри”, – писав він любимому учневі⁴⁴. Справді, справедливе й глибоке спостереження, тільки воно стосується всієї радянської молоді – міне зовсім небагато часу, і покірні владі, ідейно “вимуштрувані”, бездушні й безжальні активісти, в основному молодь і люди середнього віку, – розпочнуть тріумфальний похід по напівмертвих від голоду, страху, відчаю українських селах, витягаючи з рук дитини останню картоплину.

Листи до В. Мисика справляють сильне враження на кожного, не байдужого до української історії та літератури. Вони вносять суттєві корективи до традиційного образу поета – мрійливого і ніжного лірика, якому чужі громадянські мотиви. Мабуть, часи були настільки важкі, що не сила було мовчати.

Обставини арешту і смерті А. Казки знайшли своє відображення в документах СБУ, вони вилучені з того джерела, “що вважалося навік утаємниченим”⁴⁵. Уперше протоколи допитів поета побачили світ у дослідженні В. Пристайка та Ю. Шаповала⁴⁶, потім матеріали слідчої справи оприлюднив В. Шкварчук.

Якоїсь конкретної причини для арешту, звичайно, не існувало. Була в Одесі купка української інтелігенції (до неї, крім А. Казки, належав і відомий художник, який багато років прожив у Чернігові, – М. Жук). Спілкуючись між собою, її представники відверто говорили, що “вчителям платять мізер, в українізації суспільства багато липи, проводиться вона вкрай казенно, передусім для українізованих, справжніх українців у радянський апарат майже не пускають, література, мистецтво, музика і взагалі вся національна українська культура затиснута цензурою, нещасних селян грабують і душать податковим пресом, стати на захист своїх прав вони бояться, література про село бреше, українська сировина вивозиться за межі республіки, індустріалізація всіх робить старцями”⁴⁷. Такі розмови у другій половині 20-х рр., як засвідчує у своїх знаменитих “Щоденниках” С. Єфремов, були поширеним і навіть природним явищем. Радянська влада справді всім залила сала за шкуру: “Усі чекають переми́ни”, – занотував академік 29 березня 1928 р.⁴⁸ І дочекалися – масових арештів у справі сфабрикованого контрреволюційного центру – Спілки визволення України (СВУ). Певну рису під питанням щодо реального існування організації підвела поява ґрунтового дослідження “Політична історія України. ХХ століття”. Один з його авторів відзначив, що “СВУ” створили “у кабінетах слідчих”, “насправді наукову і творчу інтелігенцію судили за її антирадянське минуле, зокрема, за участь у діяльності політичних партій, які утворили Центральну Раду. Судили також за відмінний від офіційного спосіб мислення”⁴⁹. Останнє з положень, на нашу думку, повністю пояснює і причини арешту А. Казки. Він не був, звичайно, ворогом радянської влади, але був українцем, митцем, який прагнув зберегти свою духовну свободу, право на творчість, людську гідність.

Поета-вчителя заарештували 9 вересня 1929 р. Він написав за наказом слідчого чимало показань, але вся ця інформація на статтю 54-11 КК УСРР (участь у контрреволюційній організації, підготовка контрреволюційних злочинів) ніяк не тягла. Згідно з даними В. Шкварчука, останній допит відбувся 21 жовтня, а вже 23 числа цього ж місяця А. Казку “знаходять на камерних нарах – лежить горілиць, на шії – широкий пруг від задушення. Висновок судмедексперта: в’язень повисився на рушнику”⁵⁰.

Посмертної реабілітації поет дочекався через 68 років. 27 листопада 1997 р. Чернігівська обласна прокуратура скасувала постанову одеських чекістів. Питання щодо відкриття справи про доведення до самогубства (а можливо, й вбивства) взагалі не виникало⁵¹.

Безперечно, що А. Казка був талановитим поетом, чудовим педагогом, здібним музикантом. Колосальний творчий потенціал цієї здібної людини не міг бути повністю реалізованим за радянських умов.

Хотілося, щоб в Україні, а у рідному краї обов’язково, його творчість у школах та інших навчальних закладах вивчали поглибленіше та осмисленіше, а у селищі

Седневі пам'ять поета, пристрасно закоханого у старовинне містечко, вшанували бодай скромним пам'ятним знаком.

1. Проф. Лашкевич О. (Оглоблин) Аркадій Казка (Сторінка з історії новітньої української літератури) // Рідне слово: Місячник літератури, мистецтва і науки. – Мюнхен, 1946. – Ч. 12. – С. 66.
2. Лейтес А. і Яшек М. Десять років української літератури (1917 – 1927). – [Б. м.]: ДВУ, 1928. – Т. 1: Біобібліографічний. – С. 200.
3. Українська літературна енциклопедія. – К., 1990. – Т. 2. – С. 372.
4. Казка А.В. Васильки: поезії / Упоряд. та передм. С. Тельнюка. – К., 1989. – 264 с.
5. Шугай О. Крапля сонця у морі блакиту (Есе про двох поетів) // Дніпро. – 1990. – № 12. – С. 78 – 131; Крижанівський С. Зажиттєві злигодні і посмертні поневір'яння поета Аркадія Казки // Сіверянський літопис. – 1996. – № 1. – С. 16 – 20; Його ж. Постскрипум // Там само. – 1996. – № 6. – С. 103; Єрмоленко О. Зламалась ніжна квітка: До 70-річчя Аркадія Казки // Просвіта. – 1999. – 26 лист.; Міяковський В. Біля джерел неоклясики / Передм., прим. Г. Кураса, Т. Демченко // Сіверянський літопис. – 2004. – № 5-6. – С. 65 – 68.
6. “Українізація” 1920 – 30-х років: передумови, здобутки, уроки: Кол. монографія / За ред. В. А. Смолія. – К., 2003. – С. 201.
7. Шкварчук В. Винуватий, бо українець. За матеріалами слідчої справи № 4748 Одеського окрвдділу ДПУ, ДАЧО, сп. 3208 // Сіверщина. – 2004. – 16 січ. – С. 9 – 10; Його ж. Непокора Аркадія Казки. За матеріалами слідчої справи № 4748 Одеського окрвдділу ДПУ, ДАЧО, сп. 3208 // Літературна Україна. – 2004. – 3 черв. – С. 7.
8. Див. додаток до проф. Лашкевич О. (Оглоблин) Назв. праця; Казка А. Листи. // Вступ. ст. “Мій друг Аркадій Казка...” О. Губаря; підготовка тексту та комент. І. Блюдо, О. Губаря // Слово і час. – 1990. – № 9. – С. 44 – 49; Віч-на-віч з Казкою: Листи Аркадія Казки до Василя Мисика / Упор. А. Перерви // Березіль. – 2005. – № 5 – С.149 – 162; № 6. – С. 182 – 191; №7-8. – С. 180 – 191; № 9. – С. 176 – 184; № 10. – С.188 – 191; № 11. – С. 184 – 191; № 12. – С. 185 – 187; 2006. – № 1. – С. 183 – 191; № 2. – С. 183 – 190; № 3-4. – С. 179 – 188; № 5. – С. 185 – 191.
9. Коцюбинська М. “Зафіксоване і нетлінне”: Роздуми про епістолярну творчість. – К., 2001. – С. 11.
10. Тельнюк С. Залюблений у нове життя: Передмова // Казка А. Васильки. – К., 1989. – С. 8 – 9.
11. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 531. – Арк. 147 зв – 148.
12. Там само. – Арк. 118 зв – 119.
13. Там само. – Спр. 965. – Арк. 573 зв – 574.
14. Там само. – Спр. 967. – Арк. 556 зв. – 557.
15. Там само. – Спр. 531. – Арк. 78 зв.
16. Тельнюк С. Назв. праця. – С. 8.
17. Курданов А. Новий літопис Седнева // Містечко над Сномом: Збірник ст. і матеріалів. – Ніжин, 2007. – С. 265 – 266.
18. Цит. за: Шугай О. Назв. праця. – С. 97.
19. Казка А.В. Васильки. – С. 124 – 125.
20. Віч-на-віч з Казкою // Березіль. – 2006. – № 2. – С. 185.
21. Там само.
22. Кот С. Павло Тичина і культурна спадщина України // Пам'ятки України: Історія та культура. – 2008. – № 1. – С. 85.
23. Віч-на-віч з Казкою... // Березіль. – 2006. – № 5. – С. 188.
24. Проф. Лашкевич О. (Оглоблин) Назв. праця. – С. 67.
25. Черниговский край. – 1917. – 7 декабря. – С. 4.
26. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1656. – Арк. 85 зв – 86.
27. Цит. за: проф. Лашкевич О. (Оглоблин) Назв. праця. – С. 68.
28. Там само.
29. Казка А. Листи // Слово і час. – 1990. – № 9. – С. 45.
30. Казка А. Васильки. – С. 111.
31. Міяковський В. Назв. праця. – С. 67.
32. Шугай О. Назв. праця. – С. 79 – 80.
33. Віч-на-віч з Казкою... // Березіль. – 2006. – № 5. – С. 191.
34. Костюк Г. Зустрічі і прощання: Спогади. – Едмонтон, 1987. – Кн. 1. – С. 321 – 322.
35. Інститут рукопису Національної Бібліотеки України імені В. Вернадського. – Ф. 50, № 1753. – Арк. 1, 2.
36. Там само. – Арк. 5.
37. Казка А. Листи // Слово і час. – 1990. – № 9. – С. 47.

38. Там само. – С. 45.
39. Крижанівський С. Зажиттєві злигодні... – № 2-3. – С. 75.
40. Шкварчук В. Винуватий, бо українець. – С. 9.
41. Казка А. Листи // Слово і час. – 1990. – № 9. – С. 48.
42. Віч-на-віч з Казкою... // Березіль. – 2006. – № 3-4. – С. 187.
43. Там само.
44. Там само. – С. 185.
45. Крижанівський С. Постскрипtum. – С. 103.
46. Пристайко В., Шаповал Ю. Справа “Спілки Визволення України”: невідомі документи і факти. – К., 1995. – С. 200 – 201.
47. Шкварчук В. Винуватий, бо українець. – С. 9.
48. Єфремов С. Щоденники, 1923 – 1929. – К., 1997. – С. 604.
49. Політична історія України. XX століття. У шести томах / Ред. кол. І. Ф. Курас та ін. – К., 2003. – Т.3: Утвердження радянського ладу в Україні (1921 – 1938) / Керівн. тому С. В. Кульчицький. – С.207 – 208.
50. Шкварчук В. Винуватий, бо українець. – С. 10.
51. Там само.

В данной статье на базе эпистолярия А. Казки и некоторых архивных материалов воссозданы главные вехи жизни поэта, которому выпала незавидная участь стать одной из первых жертв сталинского террора.

Ключевые слова: биографическое исследование, переписка, сталинские репрессии, поэтическое творчество, педагогическая деятельность.

The article, based on A. Kazka's correspondence and any files, reproduces the main periods of life of the poet, what fell to one's lot to become of the first sacrifice of Stalin's terror.

Key words: biographical research, correspondence, Stalin's repression, poetic creation, pedagogic work.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

СПОГАДИ МИХАЙЛА ЖУКА ПРО КИЇВСЬКУ ШКОЛУ МИКОЛИ ІВАНОВИЧА МУРАШКА (ОДЕСА, 1951-52 рр.)

(Підготовка до друку, вступне слово, коментарі Ольги
Єрмоленко, Наталії Суспи)

1905 року до нашого древнього Чернігова приїхав на роботу та на постійне мешкання талановитий художник і поет, учень Київської рисувальної школи М.І.Мурашка, випускник Краківської Академії Мистецтв Михайло Іванович Жук. Він одержав призначення на посаду учителя малювання в жіночій гімназії, а згодом у духовній семінарії.

Високоосвічений, інтелектуально багатий митець скрізь шукає для себе духовну віраду: художників, письменників, громадських діячів. У Кракові його близьким другом стає Б.Лепкий, у Львові М.Жук сходиться з Нечуєм-Левицьким, Старицьким, Лисенком, Саксаганським, Садовським. Чернігів оточує Михайла Жука своєю інтелектуальною аурою: Борис Грінченко, Михайло Коцюбинський, Микола Вороний, Володимир Самійленко, Микола Чернявський, Степан та Іван Бутники, Петро Циганок, Іван Рашевський.

Михайло Іванович активно входить у чернігівське коло. Одразу по приїзді він приходить до Михайла Коцюбинського. Ось як згадує про це дочка М.Коцюбинського Ірина Михайлівна: «Задзвонив дзвоник. Служниця Явдося відчинила двері, і до передпокою ввійшло двоє: молодий чоловік з м'яким виразом обличчя, з трохи опуклими блакитними очима, з кучерявим білявим волоссям, високим чолом. Одягнений він був скромно, в сіренький костюм. З ним огрядна енергійна жінка – його мати».

Уже з першої зустрічі Михайло Жук сподобався М.Коцюбинському, і знайомство згодом переросло в міцну дружбу. Приятелі зустрічалися майже щодня, а влітку М.Жук вносив з саду Коцюбинських оберемки квітів, які потім малював у своїй майстерні. Охоче малює художник портрети М.Коцюбинського та його дочок Оксани та Ірини, допомагає в усьому родині вже й після смерті письменника.

А тоді молоді, завзяті, енергійні М.Коцюбинський та М.Жук творять не тільки самі, а й шукають і допомагають талановитим юнакам – учням духовної семінарії та реального училища – знайти своє місце в творчій ніші.

На літературні суботи до Михайла Коцюбинського учитель приводить своїх найулюбленіших учнів Павла Тичину, Аркадія Казку, Василя Еланського, Олександра Соколовського. Разом з М.Коцюбинським Михайло Жук радіє кожному творчому здобутку своїх учнів, а на Павла Тичину покладає надії ще й як на художника, довіривши йому ключі від малювального класу в семінарії.

Між М.Коцюбинським і М.Жуком росте не лише взаємна людська симпатія, а й творча взаємодія. Михайло Коцюбинський допомагає молодому товаришеві опублікувати перші літературні твори в «Літературно-науковому віснику», а Михайло Жук створює два прекрасні прижиттєві портрети М.Коцюбинського, ілюструє його твори.

М.Жук захоплюється фотографією. І частим об'єктом фотографування ставала родина Коцюбинських. Завдяки цьому збереглася чимала колекція родинних фотографій Коцюбинських.

Радість спілкування була обірвана смертю М.Коцюбинського, яка сталася в присутності М.Жука. Знімки похорону теж були зроблені художником.

Ще довгий відрізок часу М.Жук живе в Чернігові. За прикладом свого старшого товариша Михайло Іванович збирає у своєму домі творчих людей на літературні сесії, даючи можливість вільного і плідного спілкування письменникам і художникам.

Сам багато й успішно працює на ниві літератури: видає поезії, казки для дітей зі своїми малюнками.

Лютнева революція 1917 року пробудила в багатьох, в тому числі і в М.Жука, потяг до національно усвідомленої роботи. Художник їде до Києва, бере активну участь у створенні Вищої художньої школи в Україні – Академії мистецтв, керує портретною майстернею вузу, де одержує звання професора.

Через два роки, 1919-го, М.Жук повертається до Чернігова, викладає малювання в школі ім. М.Коцюбинського, очолює ізоустудію при губнаросвіті, створює аматорські драматичні хоріві та музичні гуртки.

Михайло Іванович одержує «Охоронний лист» на художню майстерню, яка однак не стає його власністю. «УРСР. Робітничо-селянський уряд. Комісаріат народної освіти. Відділ мистецтв. Всеукраїнський комітет образотворчих мистецтв. 4 липня 1919 р. № 410, Бібіковський бульвар.

На підставі декрету Раднаркому УРСР про історичні художні цінності («Известия ЦИК», 3^о апреля с.г.за № 11) приміщення в м. Чернігові по Воскресенській вулиці, в будинку Фесюкової, яке займає художник професор Академії мистецтв Михайло Іванович Жук під художню майстерню, а також увесь інвентар художньої техніки переходять у відання Народного комісаріату освіти і реквізиції не підлягає, а також не може бути забрано іншою установою».

Протягом усього життя М.Жук багато уваги приділяє книжковій графіці. Він намагається перетворити книгу в твір мистецтва, вводить елементи українського орнаменту. В 1904 році працює над ескізом до книги «300 найкращих українських пісень». Через рік сам пише й ілюструє книги для дітей «Ох» та «Три глечики», в 1909 році оформляє книгу М.Коцюбинського «З глибини». 1912 року М.Жук ілюстрував свої поезії «Співи землі» та книгу М.Коцюбинського «Тіні забутих предків». Потім – обкладинка до «Грицевої шкільної науки» І.Франка, своїх же «Дрімаліків», переклад творів М.Коцюбинського шведською мовою тощо.

На замовлення кооперативного видавництва «Книгоспілка» створює серію портретів-плакатів класиків української літератури. 1925 року 20 таких плакатів М.Жук виконав у техніці кольорової літографії, вісім були випущені: «Г.Сковорода», «І.Котляревський», «Т.Шевченко», «П.Куліш», «Марко Вовчок», «М.Коцюбинський», «І.Франко», «Леся Українка». Далі випуск плакатів-портретів припиняється.

По суті, художник позбувається заробітків, а родину треба утримувати.

Михайло Жук звертається до Академії наук, до вченого секретаря А.Кримського (аналогічний лист і до голови уряду України Х.Раковського) з листом: «Велмишановний Агафангел Юхимовичу! Як Вам відомо, я український літератор і художник. Звичайно, що зараз доволі бути просто культурним робітником, щоб ледве тягнути своє існування, а коли в додаток ще мати титул українського робітника на Україні, що це звичайно забезпечує крах. Я маю родину з чотирьох чоловік, а головне маю двох дітей у тому віці, коли їм потрібна школа, а шкіл немає. Крім того, я вже два місяці як без заробітку і без посади. Все, що можна було на протязі революції проїсти, вже проїдено. Дружина моя учителька і одержує не постійно, а випадково 50 міліонів на місяць. Вона учителька рукоділля, от усі ресурси. Дають мені академічну пайку, але вона теж має вигляд випадковий і дуже мізерний. Наприклад, 23 фунта борошна, 23 фунта солонини з крупною на всю родину. Працювати в своєму обсязі я не маю змоги: немає художніх матеріалів (для малювання), писати, правда, пишу, а складаю у шафу-шухляду од столу, бо немає де друкувати. Прошу дозволити мені уїхати до Америки, не через політичні причини, а тому, що немає чим дихати і все одно я позину тут безславною смертю, нічого не давши не собі, не людям. Ви також розумієте, що я лишився на Україні, до цього момента в надії, що робота для мене тут буде, але далі залишатися не годен. Я й так доволі нагодован в минулому царськими насильствами.

23 березня 1923 р. Чернігів, вул. Воскресенська, 46».

На листі резолюція: «Дати відповідь, що Академія в даних справах допомогти не може».

Та все таки в 1925 році Михайлові Жуку пропонують роботу в Одеському по-

літехнікумі мистецтв (пізніше – інститут) на посаді керівника новоствореної графічної майстерні. Тут він викладав літографію.

1928 року на архітектурному факультеті було відкрито відділ майоліки, який згодом переріс в керамічний факультет, і очолив його професор М.І.Жук. Михайло Іванович освоює декілька видів художньої техніки: станкова графіка, ксилографія, лінорит, літографія, починає успішно працювати у техниках акватинти, офорта, сухої голки, передає свої знання студентам.

В Одесі добігає кінця життя видатного майстра пера і пензля.

Ще 1955 року громадськість України відзначала 50-річчя художньої і літературної діяльності М.Жука. Йшла мова про видання його вибраних творів, яке так і не здійснилося.

Останні роки майстер тяжко хворіє, прикутий до ліжка. Він писав спогади, творив поезії, перекладав Оскара Уайльда.

8 червня 1964 року зупинилося його серце.

Багатий архів художника розпорошений серед музеїв та колекціонерів Одеси, Києва, Чернігова.

У Чернігівському літературно-меморіальному музеї-заповіднику зберігається велика кількість матеріалів М.Жука: малюнки, портрети, фотографії, особисті речі. Серед них – спогади про малювальну школу Миколи Мурашка, – надзвичайно цікаві, написані вправною рукою талановитої людини, з великим фактологічним матеріалом.

Пропонуємо читачам журналу поринути у світ художників – відомих і не дуже, з якими доля звела Михайла Жука.

1. Бурд Герц. Обранець двох муз.// Вітчизна. – № 8. - 1968. – С. 188-193.

2. Єрмоленко О. Спадщина М.Жука у фондах музею-заповідника М.М.Коцюбинського. В кн.: До історії формування зібрання Чернігівського обласного художнього музею.//Збірник наукових матеріалів. – Чернігів. – 2003. – С. 54-59.

3. Жук Михайло. Альбом. К. – 1987. – 119 с.

4. Жук Михайло. Співи землі. Чернігів – 1912. – 128 с.

5. Каталог виставки художника М.Жука. – Одесский Дом-музей им. Н.К.Рериха. – 2006. – 73 с.

6. Пархоменко Інна. Михайло Жук – поет і художник.// Слово і час. – № 7. – 1991. – С. 85-89.

7. Спогади про Михайла Коцюбинського. К. – 1989. – С. 191.

А-5447

Гадаю, що моє бажання подати свої спогади про художню школу Миколи Івановича Мурашка в Києві¹ можуть заслужити увагу читача. Це теж сторінка минулого, але минулого, що розсіювало морок, що скромно творило культуру серед загального занепаду, що дало можливість талановитій молоді (в тому числі й Серову²) робити перші кроки до вершини малярської культури, що потому завершувалася або в школі живопису, скульптури й архітектури в Москві, або в Академії в Петербурзі.

Товариш Рєпіна³ по Академії – Мурашко віддав багато своїх сил і уваги на справу художньої освіти на Україні.

Художня школа була заснована в 1875 році, а я прийшов уже на її розклад, напередодні того, коли малося відкривати «з правами» школу (під егідою Петербурської Академії Мистецтва).

Нам усім було шкода учбового закладу М.І.Мурашка. За його школою вже малося багато років педагогічної праці, створилися навіть традиції художньої культури, а головне – вона причаровувала своєю свободою, своїм демократизмом. Не маючи офіційних прав на видачу дипломів, найменше вона мала й випадкового контингенту. До неї вступали люди, що дійсно любили мистецтво. Школа нічого не обіцяла, але й не нав'язувала ніякої казенщини, що в більшій мірі панувала в тодішніх офіційних установах. Правда, й тут переводили з класу до класу, починаючи з класу геометричних фігур і до живої природи включно, але не було жодних оцінок і жодних категорій.

Коли тебе перевели, то вважали, що ти засвоїв матеріал в тій мірі, що можеш працювати й продовжувати навчання далі. Коли тебе не переводили – значить тобі треба було ще попрацювати. Оцінкою служив переклад, а перекладений нічим не одрізнявся од свого товариша. І це нікого не ображало й не будило зайвої пихи, що я, мовляв, кращий, а ти гірший, що з мене будуть люди, а з тебе ніщо. Не було ніяких інспекторів, і ніхто не стежив, щоб ти приходив щоденно. Як спізнялися до початку занять (а це було дуже рідко), то терпляче очікували, коли можна буде зайти до класу, а можна було зайти лише на перерві. Ніяких меж, що до завдання в годинах не ставилося. Межі ці визначав педагог, який просто казав: – Завтра ти почнеш то-то, розмір рисунку повинен бути такий-то, і все.

Тиша під час роботи панувала абсолютна. В цих умовах, ми, учні, почували себе дуже вільними й цілком самостійними.

Ми в першу чергу відповідали самі перед собою, а свідомість цієї відповідальності найвища, якої може досягнути людина.

І ця відповідальність виростала разом з нами, з нашими успіхами, з нашими поривами до праці. Серед складу учнів була частина хлопчаків 10-13 років, що часом могли пустувати. Але після двох, найбільше трьох розмов з директором (себто з Миколою Івановичем) такі випадки ліквідувалися зовсім, і життя школи йшло нормально. Після третього разу (непоправні) зовсім виключалися зі школи, і ніщо не могло примусити директора змінити свою постанову. За чотири роки мого перебування в школі я пам'ятаю лише один випадок виключення учня.

Треба ще відзначити, що школа Мурашка впливала й на художнє життя міста. Наявність школи, та ще школи, що працювала довший час, не могла не відбитися на культурному рівні населення. Тим більше, що школу відвідували й літографи й гравірувальники й ліпники й деревообробники. Всім вона давала підвищення культурного рівня, а тим саме підвищувала й рівень роботи того ж саме літографа, ліпника, деревообробника і т.д.

Ще особливо треба згадати, з якою любов'ю ставилися до школи видатні майстри живопису.

Репін, Полєнов, Ге, Віктор Михайлович Васнєцов, Нестєров та інші не тим лише виявили свою любов, що подарували свої твори до галереї школи, а кожного разу, коли хто з них бував у Києві, – навідували школу, давали свої поради учням.

Надзвичайно великою культурною допомогою слугувала нам збірка приватного музею братів Ханєнків⁴. На чолі з Миколою Івановичем ми відвідували цей музей двічі на місяць. Музей Ханєнків був зачинений для широкого загалу і ним користувалися або добрі приятелі господарів, або видатні вчені.

Мурашко для своїх учнів – теж набув права на відвідування музею.

І це було його великою заслугою і заслугою Ханєнків, що давали змогу молоді бачити прекрасні оригінали живопису Голанців – портрети, натюр-морти, інтер'єри, а також побутові речі нашої батьківщини, – фарфор, тканини, чеканне срібло, шкло й т.і. Хороший відділ був старовинної руської ікони. Разом з галереєю в самій школі, з Володимирським собором⁵, а ще більше з виставками «Передвижників»⁶, – міцнівся фундамент художньої освіти. Особливо впливали «передвижники», що вчили нас приглядатися до життя, вивчати його зміст і засобами мalarства говорити до глядача, доносити свою думку до нього.

Київ

Я прибув до Києва у вересні 1896 року⁷. До Києва великих міст я не бачив, крім Херсона, де жив мій дядько, мамин брат, Іван Микитович Крюков. Херсон і Київ, наче дві сторінки в ілюстрованому журналі. Уважно подивився на обидві і зразу ж викреслив Херсон зі своєї уяви. Мені було тоді тринадцять років, і така рішучість була цілком натуральною для мого віку й для мого світогляду.

Оселилися ми, себто батько, мати і я, на самому початковій Боричового току, де наняли невеличку кімнатку з кухнею. Мій шлях до міста йшов на стрімкі сходи

Андрієвської церкви, а там через Софійську площу з пам'ятником Богдану Хмельницькому на Велику Володимирську вулицю. На тій же вулиці, трохи за прорізною, стояв будинок Міхельсона, де й містилася рисункова школа М.І.Мурашко. Тут же, недалечко, в садочку, розташувалася «Золота брама», що являла собою незрозумілі руїни якогось далеко часу.

Там, де ми жили, дальшого проїзду не було і вся вулиця перебувала завжди тихою, наче ганок під горою. Як на долоні розташувався перед очима Поділ, Дніпро, частина Десни, синяві смуги лісів на обрії землі Чернігівської, а в глибині – Куренівка.

Низче за Боричев ток ішла інша вулиця і всі двори ліпилися до нашої вулиці тільки поверхом низче. Я дуже полюбив цей шматочок дороги до сходів Андрієвської церкви, бо мав нагоду стежити за життям людей низчого поверху.

Кожний двір зробився мені знайомим: я знав у якому дворі стоять човни, де на дахах сохнуть со[н]яшники; скільки в якому дворі курей, качок, індиків, поросят. Якими ковдрами хто вкривається, яку одержу носять та скільки дітей в кожному дворі. Це була наче книжка, яку я щодня перегортав на тих же саме сторінках. І мені було завше весело розглядати одне й те саме. Хіба може докучити життя?

Нарешті певного таки дня ми з мамою і цілим жмутком моїх таки ж малюнків у моїх же руках, – вирушили до Миколи Івановича Мурашко.

Які то були малюнки? – от те звичайне, що буває в таких випадках: копії з репродукцій «Нивы»⁸, «Родини»⁹, «Вокруг света»¹⁰ й тому подібне.

Ми не довго чекали, і нас запросили, до кабінету директора. Репрезентувала мене мама, бо я наче позбувся мови, стояв і тремтів, скося поглядаючи, як мої малюнки перегортав Мурашко. Перегортав він довго і дивився уважно. А я почував себе все гірше і гірше. Кожний свій малюнок я бачив ніби вперше, ніби чужий, і бачив безліч помилок. А тут же на стінах в кабінеті такі чудові роботи і олівцем і в акварелі і олійними фарбами.

– Ну й ну! Що ж то буде?

Та чого він все мовчить? Хоч би тобі яке слово. Мама поривається давати пояснення, але він, директор, припиняє усі спроби. А маму не легко втихомирити, а ніж й вона мовчить. І так моторошно посеред тиші кабінету, що так оздоблений чийось творами. Може то все сам Мурашко малював? – майнуло у мене в голові. – Директор – поправився я. Було не зручно навіть у думці так мовити «Мурашко». Він же на правду директор. Я пильно дивлюся на його. Він одягнений у чорний сурдут. Голова, з дуже ріденьким волоссям, загострена угорі. Вуса й борода, а особливо борода, досить пишні. Обличчя біле з високим чолом. Очі привітні, але трохи лукаві, що дуже непокоїть мене. Нарешті Микола Іванович сказав мамі заплатити за моє навчання три карбованці на місяць і що я можу ходити до його школи. Ще додав до цього, що коли я буду добре працювати й не лінуватимуся, то й зовсім за навчання платити не буду, але це вже залежить од мене, од моєї роботи, од моєї пильності, од мого старання. Сказав ще, що треба принести з собою. Одним словом мене наче на хвилі підняло вгору і я побачив таке, чого ніколи ще не бачив і що може ввижатися лише один раз в житті. Додому з мамою я не йшов, а наче линув на крилах. Завтра я буду в школі, завтра я по справжньому буду навчатися малярству!

Перший день

Коли я прийшов до школи, то було ще занадто рано і туди не пускали. Крім мене – ще нікого не було. Мені весь час видавалося, що там, се б то в школі, помилилися і помилилися якраз сьогодні, коли для мене настав перший день мого навчання. Що ж такі помилки, очевидячки, бувають. І того, що трапляються такі помилки я зовсім не знаю, що мені робити іменно тепер, коли там помилилися. А що трапилася помилка, – це я добре відчуваю усією своєю істотою. Не можу ж я, тільки я помилятися.... Там також можуть помилятися. В руках у мене зошит для рисування з гарними білими аркушами, де кожний аркуш по середині перекладе-

ний цигарковим папером. Крім того, зовсім новенький дерев'яний пенал, де, я так виразно це бачу, спочивали, два новеньких олівці, хороша гума із слоном і невеличкий, але дуже гострий ножик. Це все було придбано за порадою директора і придбано в величезній крамниці на Хрещатику. Мене тільки засмутило, що просто недозволено було купувати ніяких фарб. Чи ж можна обійтися без фарб, коли все, що я бачив навколо, грало іменно фарбами. А тут лише папір, два олівці, гума зі слоном і ножик. А на шитковій, на пеналі, чітко написано: «Чернуха». Хрещатик. Крамниця канцелярських і письмових приладів». В тій же крамниці були й акварелі. Вони мені добре тоді запали в очі. Всі люди, звичайно, дорослі, ніби змовилися, що всяке навчання повинно бути найбільш нудним. Те саме я відчував, коли навчався читати або писати. Те саме трапилося й тепер: розділили навмисне, що треба спочатку тільки робити вправи олівцем, а тоді вже можна й до фарби братися. Це мені було легко робити, коли я копіював з «Ниви», бо там фарби відсутні, а як же воно вийде, коли я почну працювати «по натурі», як суворозазначив Мурашко /працюй лише по натурі/, як у натурі все забарвлено в якийсь колір, а я цей колір навмисне повинен не бачити, а навмисне бачити все так, як воно є в журналі. І мені знову видалося, що це зроблено для того, що би науку мистецтва зробити такою ж нудною при навчанні, як читання й писання. З таких іменно міркувань я й упрохав маму купити мені коробочку з акварелями, де було чудових два пензлики – один більший, а другий менчий і обидва на одному держальці. Я запевнив маму, що до школи цього брати не буду, а буду працювати дома сам «по натурі» і тільки по натурі.

Так я стояв і міркував перед замкненими дверима школи. Я намагався собі з'ясувати те протиріччя, що так яскраво повставало в моїй уяві: ти повин[ен] працювати лише по натурі, а разом з тим не вживати фарб, себто бачити не так, як воно є, а якось по-чудному, не по-справжньому. Друге діло, коли я копіював – там було очевидно, що треба робити так, як воно є: однокольорове можна робити олівцем, а коли хромо-літографія, то виразно, що потрібні фарби. Так я робив, і це не викликало у мене сумнівів. А виходить зовсім інакше. Тут щось не так, і відповідь я певне дістану тут, у школі. Зараз же я просто збентежений і такого складного питання сам не вирішу. Треба чекати. Може, день, може, два, а може, й довго – хіба я знаю!

Напроти дверей до школи Мурашка – другі двері, де на табличці по синьому полю золотими літерами написано: «Приватна жіноча гімназія Бейтель». Туди вже заходять дівчатка у бурякових сукенках з білими комірчиками і з білими нарукавничками. По двоє, по троє, а то й більше. Вони поводяться дуже весело й шумливо і мене не минають своїми гострими, блискавичними поглядами. А двері їх неухвально ковтають, як велетень у казці, – по двоє, по троє, а то й більше. Біля дверей до школи Мурашка вже також зібралось кілька хлопчаків. Вони розмовляють про між себе, а я поки що «чужий» і стою осторонь. Невдовзі клацнув з середини ключ і сезам розчинився. Я останнім увійшов за хлопчачами і попростував з ними до роздягальні. Так потому з'ясувалося. Праворуч і ліворуч по коридорові – дві великих кімнати, де всі стіни завішані малюнками. В кінці коридор звертає ліворуч, і аж тоді я трапляю до гардеробу. Це світла кімната, менша половина якої перегороджена дерев'яними ґратами, а там повно вішалок на верхню одягу. Я скидаю своє пальто, відаю кашкета і отримую залізний, кругленький номерок зі шворочкою.

Я в школі!

Не знаю ще, куди саме піти, бо за гардеробом видно дальший коридор, але воно якось буде. Треба почекати. Людей прибувало все більше і більше. Хлопчаків таких, як я, було небагато. А дівчаток мого віку й зовсім не було. Приходили люди з вусами й бородами та з великими скриньками на ремінці через плече. Приходили жінки, також дорослі і також зі скриньками. Вони роздягалися, отримували залізні номерки так само, як і я, але поверх одяжі вбиралися в халати темно-синього або темно-сірого кольору і разом зі скриньками швидко зникали в кори-

дорі, де я щонедавно проходив. Хвиля прибулих то збільшувалася, то рідшала, а коли задзвонив дзвоник, що поважно виконав той же гардеробник, – в гардеробі зразу нікого не стало.

Я опинився, як риба на мілкому, бо не знав, куди мені йти. Але раптом з глибини того коридору, що йшов за гардеробом, з'явилася постать Миколи Івановича. Руки за спиною, піднесена до гори борода, йде рівно, наче нічого й не бачить, а насправді не тільки бачив мене, але вже пам'ятав і моє прізвище.

– Що ж, Жучок, так час марнуєш? Треба працювати, ти ж не гуляти сюди прийшов!

– Я не знаю куди, – стеряно промовив я.

– Бач який незнайко! – і його рука м'яко взяла мене за плече і владно підштовхнула вперед себе.

Ми йшли знову тим саме тьмяним коридором. Йти попереду мені видавалося незручним, бо таким чином я можу вийти й зі школи.

Було би краще, коли б я йшов позад директора. Він би спинився, спинився б і я, а то як я вгадаю, де мені спинитися.

– Я тебе зараз познайомлю з твоїм «репетитором», і він дасть тобі роботу. А вдруге, щоби після дзвоника я тебе в гардеробі більше не бачив.

Я обернувся і глянув на нього. Він ласкаво усміхнувся в бороду, і ми увійшли до тої великої кімнати, що була праворуч од входу. Цілий ряд столів, а за ними так само в ряд на табуретах різного віку чоловіків і жінок. Перед кожним стояли моделі дерев'яних геометричних фігур, таких чистих і таких різноманітних, що трудно собі й уявити. Стоять моделі поодинокі, стоять по дві, по три, по чотири враз. Всі мають такі ж зошити, як і я, всі напружено працюють. Мовчки встали, коли увійшов директор, і також мовчки й тихо сіли. Знову повна тиша, тільки чути, як шурають олівці по паперу.

«Репетитор», молодий хлопець, на прізвище Летаєв, приймає мене під свою опіку. Микола Іванович ще раз прихильно стискає моє плече, і я бачу, як його постава тихо впливає з кімнати: борода вгору, руки знову за спиною.

Летаєв знаходить мені місце, ставляє переді мною звичайний куб, пояснює, як і що я маю робити. Тоді переходить до інших, і коли за якихось півгодини я знахожу його очима, то бачу, що він сидить збоку з альбомом невеличкого розміру і сам працює по натурі. Працює не фарбами, а так, як і всі ми, звичайним олівцем. Працює заглиблено, як і кожний із нас. Знову у мене виникає питання, що його змушує працювати олівцем. А вже він «репетитор» і певне йому цікаво робити так, як він бачить, а не так, як вимагає навчання. Та й навчання він, мабуть, уже закінчив, коли нас навчає. Але як спитати, що би він не рахував мене за дурника, я кому не відомо те, що кожному тут уже давно відомо. Треба виждати слухаючого часу. І слухний час прийшов незабаром у моїй же власній роботі. Коли Летаєв присів до мене, щоби поглянути мій рисунок, то виявилось, що простий куб я зробив геть-геть погано. Перш за все він звернув мою увагу на те, що я нехтую «пропорціями», що зовсім не розумію скорочення площин і що занадто поспішно почав накладати тіні. Без ніякого жалю він стер мій рисунок гумою зі слоном (од чого мій слон постраждав чимало), але стер рисунок так, що його було трохи видно. Тоді тоненькими рисками почав робити все на ново. Я наочно побачив усі ті хиби, що крилися у моєму рисунку. Мені було просто боляче фізично відчувати свою неолоданність. Тут же він пояснив, як треба робити виміри, працюючи по натурі.

– Простягни праву руку на всю довжину вперед. Приплющ ліве око, а на олівці, що в тебе в правій руці, одклади нігтем великого пальця розмір тої площини, що ти виміряєш. Тоді посунь той вимір на площину, з якою ти порівнюєш, і довідайся – скільки разів одна площина міститься в другій. Так само зроби і в себе на твоєму рисунку, порівнюючи до розмірів твого ж рисунку. Тільки май на увазі – корпус тіла не посувай ні вперед, ні назад, ні на боки, а також звертай увагу, щоб олівець в правій руці був завше рівно перед твоїм оком, а не забігав уперед або назад. Не починай тільки з вимірів, а роби спочатку все на око, а тоді вже перевірши, як

воно в тебе вийшло. От тут я на довший час забув, що існує колір, а зрозумів, що існує на початку «Пропорція» і що тої пропорції досягти не так то вже й легко. Звичайний чурбачок у вигляді куба, з липового дерева не дається ні окові, ні руці. Всі, що мають очі, бачуть, що це куб, що він стоїть на полірованій поверхні столу, що видно дві частини просто і одна зверху, що навіть той куб відбивається тмянно у столі. Але одно бачити так, як всі, а друге діло, коли треба по-справжньому бачити, бачити не байдужно, а бачити для діла, бачити так, щоб олівцем розповісти те, що бачиш. От так, як людське слово, що би ти його міг записати і не забути, а коли забудеш, то, щоби прочитавши, згадав би у повній мірі. Значить, бачити й читати все од зору, та неоднаково, бо криво написане слово – буде те саме слово, що воно визначає, а криво щось намальоване буде не те, що воно визначає. А тому й дивитися треба по-іншому, а тому й для малюнку існують «пропорції», а для написання слова «пропорції» не мають вирішального значіння. Такі думки виникали в мене, коли «репетитор» Летаєв виправляв мій рисунок. Я сказав, що на довший час забув про колір, але це було зовсім не точно, бо часом жадоба коліру мене настільки опановувала і настільки хвилював цей поділ (я був переконаний, що він штучний), що з моїх очей пропадав олівець, як знаряддя не тільки непотрібне, але в значній мірі шкідливе. Інтуїтивно, як дикун, я відчував, що колір і рисунок це одне й те саме і що нарізно їх вивчати – це значить глушити в людині ту єдність, що вона носить в собі в самому зародкові, єдність коліру й рисунку. Це було те безпосереднє, що криє в собі кожна нормальна людина. Так я думав, а на ділі корився тому, чого від мене вимагали.

На перервах я приглядався до рисунків своїх товаришів. Недалечко сидів кремезний і дорослий парубок Шульга. Перед ним стояла модель з багатьох геометричних фігур. Але як він це все зробив! Ну, от так, як воно було перед очима. А тіні – ні одної зайвої плямочки. Навіть відбиття на блискучій поверхні столу – таке ж тмянне і таке схоже. Дальше якийсь офіцер, а ще дальше якась панночка, але в них не те, як у Шульги¹¹. Правда, вони всі вже старі, – мені всього було тринадцять років і всіх, що перевищували мій вік, я вважав уже за старих і не за старших, а іменно за старих. Але Шульга був молодший за них і працював так, що у мене аж дух захоплювало.

Через тиждень я вже бачив Шульгу, що сидів не за столом перед геометричними фігурами, а з дошкою. Перед ним на штативі висів гіпсовий орнамент і він так же вправно, тоненькими рисочками, починав нову роботу. Коли вона була закінчена – я знову був захоплений. Як би мені тоді запропонували подарувати або справжній орнамент або рисунок (а орнамент мені дуже подобався), то без жодного міркування я би попрохав подарувати мені рисунок. Яким недосяжним взірцем був тоді для мене Шульга. За його реалістичне сприймання предметів, – я й порівняти тепер ні з чим не можу. Особливо він добре знав пропорції. Він міряв дуже мало. Перевірку робив тільки на павутинному контурі. Пізніше вже саме воно йшло від його ока й руки. І йшло так, наче на папері, нікому не бачене, все вже було готове, і Шульга тільки виявляв його пляма за плямою, штрих за штрихом.

Костянтин Семенович Мариніч

Написав Мариніч, а почну з його приятеля Мопса. В гардеробній стояла велика деревляна канапа з такою ж спинкою. Верхня дошка, як віко у скрині, на завісах, підносилося вгору, де акуратно зложена була постіль Мариніча, а також і його мізерний гардероб (по більшості, а то й зовсім) недоноски Мурашкової одежі. Вдень, на каналі в кутку, щоразу спить опецькуватий старий мопс. Він просипається тільки тоді, коли учні школи частують його недоїдками своїх сніданків або коли йому необхідно вийти надвір. В рухомому стані він важко і хрипко дихає, червоні повіки очей блищать від сльози, а куца морда з кирпатим носом постійно мокра, наче він тільки що од миски з рідкою їжею. Свого кутка на каналі він ніколи й нікому не відступає. Єдина людина, що може порушити його спокій і почуття власності, – це дружина Миколи Івановича – Олена Костянтиновна. Вона так голосно й суворо кричить на нього, що бідна пси́на раптом прокидається, на-

скільки може швидче залишає канапу і миттю зникає з очей в якийсь потаємний куток, тільки йому відомий і тільки призначений на цей небезпечний випадок.

Олена Костянтиновна складає навхрест руки під груди, підносить голову вгору і тим же голосом вже звертається до гардеробника.

– Зараз одчинить квартиру... Невже ви не чуєте який тут запах! Та швидче, будь ласка... Навіть мопс обертається швидче за Вас!

Гардеробник щось мимрить невиразне й одчинає квартиру. Олена Костянтиновна кидає ще кілька уїдливих реплік і переможно простує далі.

Але, коли під такий час трапляється тут Костянтин Семенович, то мопс ховається позад нього і наче знаходить мову з уст свого приятеля на свою оборону. Його червоні повіки, хоч і часто кліпають та самі очі повні бадьорості і повні відваги. І дійсно ця мова льється з уст Мариніча. Він передражняє Олену Костянтиновну, наслідуючи її голос та його інтонації, робить при цьому неможливі для звичайного обличчя гримаси, а коли вона мовчки повертається і проходить у коридор – Мариніч навздогінці тиче їй дулі. Він це робить обома руками: спочатку тільки великими пальцями, а тоді включає до роботи ще й мизинці і таким чином на один раз виходить аж чотири дулі. Мопс повертає у свій куток на канапу, а Костянтин Семенович, озираючись, теж сідає біля нього і пестить і промовляє до нього всі найкрасчі слова, що йому приходять до голови. Для мопса Мариніч цілком нормальна людина, і він його слухає уважно і старається зрозуміти його мову. Та він таки й розуміє її. І розуміє не лише саму мову, а навіть його настрій, його веселощі та його смуток. Мариніч з мопсом теж робиться розумнішим: після перших виступів, часто безладних, – думки його складаються логічно і може вислухуєте, чого люди часто не чують од Костянтина Семеновича.

Голова у Мариніча – класична, грецька голова. Правильні риси обличчя (за каноном грецької скульптури), сива чуприна на голові теж лежить такими ж прядками, коротка, сива борода з такими ж сивими вусами доповнюють цей вигляд. Руки хоч і заскорузлі, але повні чогось благородного. Минуле Мариніча, як ми його знали, було таке: вчився в академії в Петербурзі. Був дуже здатним до малярства. На нього поклали великі надії. Раптом божевілля, що перейшло в постійне і тихе. От і все, що ми, учні, знали про Мариніча. Ходили серед нас чутки, що сам Нестеров¹² використовував голову й руки Костянтина Семеновича для образу святого Миколи з Мир-Лікійських у Володимирському соборі. Були чутки, що й сам Рєпін його малював. У Мурашки Мариніч був просто за послугача: палив грубки, чистив нафтові лампи, наливав до них гасу, а також гасив їх, коли закінчувалися вечірні роботи. Для цього мав спеціальний прилад – довгу, мідяну цівку загнуту гачком на кінці. На другому кінці цієї цівки була гумова груша так приладнана, що коли її швидко й рішуче натиснути, то повітря з груші гасило лампу, що на початку прикручувалась до найменшого вогника. А лампи були великі, т.з. «молнія». З круглим гнотом і великими бляшаними абажурами, щоб світло падало тільки на роботу, а не розсіювалось на натуру. Натура ж освітлювалася окремими лямпами того ж саме типу так, що абажури прикривали світло од глядача, яке яскраво освітлювало тільки натуру.

За всю тяжку роботу Мариніча годували на кухні, одягали в недоноски і давали на ніч деревляну канапу в гардеробі.

Ніколи я не забуду однієї події, якої сам був єдиним свідком. Яюсь я довго забарився біля роботи увечері і останнім уже виходив зі школи. Моє пальто і шапку гардеробник поклав на канапі, де сидів і ревне плакав Мариніч. Біля нього у якійсь незвичайній позі лежав мопс.

– Що сталося, Костянтіне Семеновичу? – запитав я. Було зрозуміло, що сталося, але за людським звичаєм я запитався за для годиться.

Він скривив на обличчі якусь дивну гримасу та ще й язика висунув, а до самого мого носа, своїм звичаєм, підсунув аж дві дулі.

– На, з'їж! Бачиш – помер. Та що ти розумієш! – махнув безнадійно рукою і ясні сльози закапали йому на вуса, на бороду й на сорочку, де робилися темні плямочки.

– Нікого тепер у мене немає і більше не буде. Але ти йди додому, йди швидче. Двері за тобою ще зачиняти. Тільки він і вірив, що я не божевільний. Ну, йди з богом!

Я більше не розпитував. Схопив своє пальто й шапку, швидко одягнувся і майже бігцем попрямував до виходу.

Картинна Галерея

В перших двох кімнатах од входу – праворуч і ліворуч – усі стіни до самої стелі на рівні людської голови були густо завішані олійними роботами видатних художників. Тут було багато робіт Поленова¹³, портрет М.І.Мурашка – роботи Рєпіна, а також його окремі студії. Італійські етюди Миколи Ге¹⁴, головки Харламова, пейзажі Шишкіна¹⁵, Крачковського, марини Айвазовського¹⁶. Одним словом, чудесна збірка подарунків на потребу навчання молоді. Це все містилось тут же, де ми працювали і досить було підвести очі праворуч або ліворуч, щоби побачити, чого ти досягнув, що в тебе погано або добре. Звичайно, ми не вдовольнялися простим спогляданням. Майже всі, вибираючи вільні години, починали копіювати. Копіювали з запалом, вивчаючи кожний рух пензля, манеру самого живопису, загальний колорит, навіть пропуски полотна, як де траплялося у автора. І скільки б ми не дивилися на одне й те саме – воно ніколи не докучало. Що разу знаходилося щось нове, чого зразу ніколи не помітиш. Та й кожний майстер мав свою оригінальну мову, свій власний почерк.

Рєпін з Чугуєва пише до Поленова (лист від 20 січня 1877 року): «Хорошо ты сделал, что дал Мурашке кое-что от плодов своих лет шесть назад. Я тоже, помнится, надавал ему всякой всячины».

А Поленов теж пише з Каїра до Кліментової (Лист від 8го жовтня 1881 року).

«Кроме того, я был в школе рисования, основанной одним академическим товарищем, некто Мурашко. Не обладая ни талантом, а еще меньше деньгами, а имея при себе только терпение и страстную любовь к делу, Мурашко основал школу, собрал маленький музей и до сих пор ведет ее и преподает один-одинешенек. Нынешней весной двое из его учеников получили в Академии большие золотые медали. «Выше этой награды я еще никогда не имел в жизни» – говорит он.

Педагоги

У мій час, себто в 1896 році, Мурашко сам вже не викладав. В складі педагогів були: Косіченко Іван Васильович, Платонов Харитон Платонович¹⁷, Троїцька Ольга Інокентіївна, Дядченко Григорій Кононович¹⁸, Пімоненко Микола Корнільевич¹⁹ та «репетитор» Летаєв.

Григорій Кононович Дядченко викладав скульптуру і разом з тим читав курси перспективи та анатомії. Іван Васильович Косіченко вів класи – геометричних фігур, орнаменту, частин тіла і маски. Харитон Платонович Платонов провадив дисципліну по головному класу та по фігурному (гіпс). Микола Корнільевич Пімоненко керував натурним класом, як по живопису, так і по рисунку. Ольга Інокентіївна Троїцька викладала акварель, через що ми її звали «Акварельною дамою». Історію мистецтва читав професор Київського університету Григорій Григорович Павлуцький²⁰. Загально-освітніх дисциплін школа не мала, а право на вчителя малювання добувалося на іспитах при реальній школі.

Школа Мурашка була розрахована на чотирирічний курс навчання, але це не позбавляло права талановитій молоді закінчувати її значно раніше – за чотири, навіть за три роки. Педагогічна рада переводила з класу до класу, враховуючи успішність в роботі. Коли успішність була невеличка, то такий учень сидів і шість, і сім років. Здатних людей зовсім звільняли від платні за навчання, а платню брав Микола Іванович щодо спроможності кожного від трьох карбованців на місяць і до десяти карбованців. Найбільше здатні по закінченню школи їхали на дальше навчання або до Москви або до Петербургу.

Іван Васильович Косіченко. Це була ще досить молода людина, показного

зросту, з буйним темним волоссям на голові. Одягнений завше чисто й акуратно з кременовою краваткою, що завязувалася пишним бантом, – Іван Васильович енергійно вів своє викладання. Завше ласкава усмішка і на устах, і в очах променилися, як блиски сонця, що зветься «зайчиками». Рука, з довгими пальцями, вправно користувалася олівцем. Зауваження були короткі, але завше влучні і доречні. Найбільше йому допомагали жести. От так кружне пальцем у повітрі, що аж краватка затріпається, як спійманий метелик, і ти одразу зрозумієш, що в твоїй роботі бракує життя, бракує самого основного, чого й треба досягати. Після його коректи жодної зневіри, хоч і розумієш, що все ні до чого. Без жалю починаєш все наново, наче нічого не трапилося. Розумієш, що так треба, а головне віриш, що все можна перебороти. Треба лише взятися, взятися по-справжньому, – працювати, працювати і любити, любити й любити.

– Не дивися оком байдуже, бо байдуже око сліпе. Ну, годі з тебе, поки що цього немає, але воно буде, коли ти сам цього хочеш. Неодмінно буде! – і пішов далі до іншого учня.

Таким Косиченко залишився у моїй пам'яті і таким він живе там і досі. Все-владний час не знищив його образу. Навпаки, відстань тільки посилила його.

Походив Григорій Кононович Дядченко з Кирилівки, родич Тараса Григоровича Шевченка, був цілком протилежною фігурою Косиченкові. Також показного зросту, трохи сутулий, теж з темним буйним волоссям, теж з такою ж кременовою краваткою, зав'язаною пишним бантом, але сам завше мовчазний і похмурий. Темно-карі очі були завше наповнені якимось смутком. Темна, невелика борідка, темні вуса, високе, біле чоло. Одягнений у чорний сурдут, такі ж штани і такі ж чорні черевики, – Дядченко робив вражіння якогось монументу, що так би рухався, як би рухався й він: повільно, розмірковано, без жодного зайвого руху, який би міг порушити цілосне вражіння задуму скульптора. Од скульптурних робіт, над якими працював Григорій Кононович, у мене не лишилося ніякої згадки. Акварелі ж Дядченка живуть яскраво, наче я бачив не далі їх, як учора. Це були незвичні, чудові акварелі, повні легкості, викінченості, чудового рисунку. Особливо портрети. І чомусь у нас викладала акварель Троїцька, яка не могла дати того, що дав би Дядченко, але про неї пізніше. Анатомію й перспективу Дядченко сам знав досконало, а тому й викладав ці предмети добре, як би не та одноманітна мова, якою він користувався. Без ніяких підвищень, або спадів, – його мова спливала на слухачів, як осіння вода з ринви. І за якихось десять хвилин слухачі впадали у сплячий гіпноз, з якого навіть не могли випровадити ті записи, креслини або зарисовки, що їх треба було робити по ходу його лекції. Тільки дзвоник повертав людину в реальну обстановку.

Григорій Кононович розмовляв персонально з учнями мало. Його мова завше була звернена до загалу. Похибки в роботі учня бралися ним такі, що були властиві всім. На це він звертав найбільшу увагу. А тому й говорив не до одного учня, біля якого стояв, а звертався до всіх, з'ясовуючи хибний шлях такої помилки. Він запевняв нас, що окремі недоліки в роботі кожного, – ми самі побачимо, коли уважно будемо приглядатися до природи чи до роботи свого ж товариша, а основні помилки, як побудова, пропорції, композиція, анатомія, перспектива, загальна цільність – це є порушення основних законів, і вони на певному етапі властиві усім, і помітити їх важко. Отже, на це й треба звертати основну увагу. Окремі помилки робить кожний в різних частинах своєї роботи так, що вони майже не повторюються у іншого. Тому їх легко бачити й самому. Помилки ж загального, основного характеру – властиві усім і їх побачити не так легко. Тому завданням педагога стежити твердо, щоби не порушувалося цих загальних, основних законів.

Микола Корнієвич Пімоненко одягнений не тільки гарно, але завше по-модному. Лице випечене й біле, волосся на голові недовге, пострижене їжачком, борода і вуса теж невеличкі. Цупкий, крахмальний комірець, з фабричною, пишною краваткою, де на тлі стиглої темної вишні, ясно виступає коштовна шпилька. З-під рукавів також висовуються міцно накрахмалені, білі манжети з гарними шпиль-

ками, а на жилетці, що стисло облягає добре годовану поставу, світиться золотий ланцюжок від годинника, на якому цілим гроном навішані різні дармовіски. Черевики, видно, дорогі, й ступає Пімоненко ними мягко й упевнено, як заможня людина, що не турбується за наступний день. Навіть зимове пальто і шапка у Пімоненка не такі, як у всіх педагогів, хіба що тільки у професора Павлуцького. Але професор читає нам лише увечері та й то згороджений од нас великим столом. А Микола Корнієвич стоїть з учнем поруч та й то з яким учнем – по більшості у нас бідаки, і їхня одежа дуже контрастує зі всією постаттю Пімоненка. Такий зовнішній вигляд Миколи Корнієвича. А на ділі він уважний педагог, що дуже вдумливо й тепло ставиться до учня та його роботи. Одного він не зносить – це будь-яких заперечень. Все те, що він сказав, непорушне.

– Мені здається, – починає учень.

І Микола Корнієвич зразу кладе палітру до скриньки, хмуриць чоло і недбало кидає:

– Зробіть так, як вам здається, а тоді подивимося.

Таке резюме означало, що на довший час він уже не надійде до протестанта. Це всі добре знали й ніколи не висловлювали своєї думки з приводу того, що кому здається.

Що ж давав Пімоненко учням? Давав багато: навчав дуже старанно вдвлятися в натуру, навчав бачити те, що крилось в ній, поза поверховими формами, навчав одбирати, що першорядне, а що може й почекаати. Навчав любити й працювати. Всі ми розуміли, що матеріально він незалежний од школи. Ми знали його садибу з чарівним садом і догідним будинком з майстернею. Це ми знали тільки через баркан, а до себе він ніколи не запрошував учнів. Хіба таких, як Кичееву, що вчилася в нашій школі та була дочкою головного інженера Південно-Західної залізниці. Він малював з неї портрет, що потому експонувався на передвижній виставці. Але разом з тим ми розуміли, що викладає він у школі не тому, що вона його оплачує, а тому, що він це діло любить і вважає його корисним для молоді. В кожному разі, коли ми звикали до його скучної мови, до його відрази, що до власної думки учня, то все йшло гаразд.

За мого часу Харитон Платонович Платонов, – належав до старшого покоління. Борода, вуса й густе волосся на голові трохи рудувате, а то все вкрите сивиною. Очевидячки, замолоду він був рудим. Лице, як старовинний портрет, все укрите сіткою тріщин-зморщок, так саме й руки. Він прихильник соусу й замшових ростушовак, що закінчуються потому штрихами італійського олівця. Сангіна, вугіль, чистий олівець – все для нього од лукавого. Особливо він не любить рисунків вуглем. Надійде до [нрзб] учня-вугільника, довго дивиться, а тоді правицею, всіма чотирма пальцями проведе згори в долину, оберне руку до себе й здивовано поглядає то на руку, то на учня. Й здивовано запитує:

– Що це?! – Вугіль! Я ж вам казав, що це не тривкий матеріал, а ви не слухаєте. Як же я вас буду вчити? Соус, любчику, соус... а тоді на закінчення італійський олівець – перший і другий номер. А ви чомусь вугіль полюбили. Бачите, що воно виходить з того вугілля. Воно годиться лише на те, що би самуварі наставляти. А ви ж хочете бути художником, а не хлопчаком у чайній.

Ще один рух правицею згори в долину, важке зітхання. Харитон Платонович одходить і сердечно радить:

– Почніть краще наново, на другому боці цього ж паперу, але вже соусом, розтушоваками й олівцем. Можна часом вживати й третій номер, де потрібна особлива читкість. А олівці застругуйте так, як я вам радив, щоби зерно було довге й гостре, як шило.

Рисунок настільки зіпсований, що й без поради Харитона Платоновича треба починати його наново. Всі «вугільники», поки він обробляв попереднього учня тихенько позникали.

Харитон Платонович керував рисунком у головному й фігурному класі. Фігурний клас – це велика кімната з півциркульними лавами од менчих зпереду й до

високих на останку. Біля стіни стояв досить міцний, круглий барабан, на якому й встановлювалася гіпсова класична фігура чи то Венери Мілоської, чи Аполона, чи Апонсіомена, якогось іншого грецького «бога». Фігури були ідеально чисті – нікому не дозволялося доторкуватися до них руками – і встановлювалися Харитоном Платоновичем дуже швидко: за довгий час своєї педагогічної роботи він знав усі секрети освітлення для кожної фігури і його постановки були настільки виразні, що не гинула ні одна важлива деталь скульптора. Лишалось тільки добре вдивлятися й добре копіювати. Все це робилося, звичайно, соусом і докінчувалося італійським олівцем, що мав довге зерно і був гострий, як шило. Фігурний клас, як я вже згадував, був великою кімнатою, що містилася в самому кінці помешкання, що йшло від вулиці у двір. До фігурного класу проходилося через натуральний клас, де провадився рисунок по живій голій людській постаті. Жіночої натури тоді не було. Натуру поставляли учні-офіцери, що ніколи у нас не переводилися. Молоді, добре побудовані солдати були справді прекрасною натурою. Позували вони також ідеально: бо тут же був присутнім сам офіцер. Як тільки починалася робота – ніхто не мав права переходити через цей клас, і фігурники були замкнені на весь час роботи, а робота йшла від п'ятої до сьомої години вечера. За весь час мого навчання порушення цього порядку ніколи й не було. Навіть під час перерви – учні залишалися в своїх кімнатах, бо треба було підгострити олівці, то здала подивитися на свою роботу, то поглянути на роботи інших товаришів. Перерва тільки тим і одрізнялася, що чути було людські голоси, коли під час роботи панувала абсолютна тиша. На перервах педагоги виходили до кабінету директора, де й спочивали до дзвоника. Педагог або на першу, або на другу годину й зовсім не приходив, коли вважав, що його присутність не необхідна. Незалежно од цього учні працювали наполегливо, не гаючи жодної хвилини часу. Харитон Платонович вимагав детальної обробки рисунку. Неправильний розклад волосся на голові, неправильний розклад у драпіровках фалд, недоробленість пальця на руці або носі, – викликало його незадоволення.

– Ви розумієте, що значить навчатися? – це значить вимагати від себе і в першу чергу від себе, напруження усіх сил і ні хвилини не похліблювати собі, а коли погано починати до того часу наново, поки не стане добре. А ви – наче когось хочете здурити. Кого ж, як не самого себе? Ви навіть хочете, щоб і я погодився з тим, що погане не погано. Ну, скажемо, я погодився, і ви заспокоїлись, а що ж тоді буде з навчанням? Ні, ви краще почніть наново, поки не буде добре. Тоді це буде справжнє навчання. Такі самі вимоги ставив він і до роботи над головою з гіпсових моделів.

Коли я був у натурному класі, де вдень малювалося або портрет, або живу голу людську постать. Коли на вечірньому рисункові студіювалося також живу голу поставу людини, то замість Пимоненка на короткий час з'явилася постать Миколи Миколайовича Ге. Не знаю, чи Пимоненко був зайнятий, і Ге взяв на себе керування роботою, чи були якісь інші до того підстави, але по живопису тоді ми малювали голову старого в окулярах. Як було у нас заведено, то робота йшла так: спочатку вуглем або крейдою робилося на полотні компоновку голови, а тоді асфальтом прописувалося увесь портрет. Прописувалося старанно, як цілком закінчений малюнок в одному колірі. Коли прийшов до майстерні М.М.Ге, то я саме починав роботу коліром. Сталося так, що першим він надійшов до мене. Він стояв мовчки й дивився на мою роботу. Мовчав так довго, що я спинився й питаючи поглянув на нього.

– Що ж це таке? – спитав він у мене, зрозумівши мій погляд. – Аг же ти малюєш фарбами, а навіщо до цього малював асфальтом.

– Що би як найкраще простудіювати рисунок. Сказав я й не розумів його запитання.

– Це якась помилка – повільно сказав Микола Миколович. – Воно тебе зв'язує і ти не малюєш, а розмальовуєш. Ти боїшся свого власного рисунку, чи добрий він а чи поганий. Розумієш – ти сам на себе наклав пута. А навіщо? Краще одразу

малювати й рисувати коліром. У природі все так: все забарвлено у якійсь колір і все має рисунок, і форму, й анатомію, й перспективу, і пропорції, і компоновку, – все разом. А ти поділяєш – це, мовляв, рисунок, а це вже малювання. А виходить, що ти не малюєш, а розмальовуєш.

Мимоволі мені згадалися мої колишні перші думки ще перед дверима школи, з цього саме приводу, коли я не міг ніяк засвоїти правила, що я повинен бачити світ навколо себе обезбарвленим. І от зараз я чую, що мав якусь підставу, що тут дійсно не все гаразд.

Я зразу відчув якийсь фальш у тому, що я робив, у тому, що я дійсно обплутував себе якимись кематами, що я дійсно боюся збитися з рисунку, який так старанно пророблював у асфальті: я зрозумів, що малювати так не можна, що процес малювання повинен йти від малювання, від коліру – плюс рисунок, плюс компоновка, плюс анатомія, плюс перспектива, плюс те, що зветься справжнім живописом. А так дійсно, якесь штукарство, а не малюнок. Микола Миколович майже всю годину пробув біля мене. Він всебічно доводив мені, що коли людина працює коліром, то вона повинна твердо пам'ятати, що колір це є все. Що колір це є синтез всього мого уміння, як з рисунку, з компоновки, з пропорцій, з анатомії, з перспективи. Що попередня вся моя робота виявляється в живопису і що чим я менше зробив попередньої роботи, тим мій живопис буде більше безпомічний, а то й зовсім безпорадний, як би я не вилловлював привабливі барви і як би мене не похвалили за колорит.

На другий день я стояв уже за чистим полотном і починав свою роботу на інших підвалинах.

На жаль, Ге скоро залишив нас, і я знову повернувся до тих вимог, що ставила нам наша школа: знову все прописували асфальтом і знову, крок за кроком вкраплювали фарби в асфальтовий рисунок, поки не закінчували всієї роботи.

Трохи про нашого «репетитора» Летаєва. В наступному класі, де ми малювали вдень, а це була досить простора кімната, що мала у двір великі вікна, і жив саме Летаєв. Протилежна стінка од вікон виходила до напівтемного коридору. Коридор повз цю кімнату був понижений, а з самої кімнати, над пониженим коридором, витворилося щось подібне до антресолі. До цієї антресолі приставлялася дерев'яна драбина і по цій драбинці Летаєв трапляв до свого житла. Там можна було стояти на повний зріст, але жодного вікна і ніякої вентиляції. Вдень уся передня частина запинаялася матерчатою завісою, що була приладнана до міцно напнутого дроту. А за нею все убоге встаткування помешкання. Маленький столик, залізне ліжко, два стільчики, художні прилади та невеличка дерев'яна скринька. На боковій стіні, що була зашпилена газетами, висіли пальто й костюми господаря, окриті теж, але вже домотканою чистенькою ряднинкою. На столику 11-лінійна лампа під паперовим абажуром. І більше нічого. Там завше бракувало чистого повітря. Запах олійних фарб, скіпідару, нафти, – все це підносилося вгору і заповнювало житло Летаєва. Правда, кімнату провітрювали і ранком, і звечора, але запах держався уперто, особливо там, вгорі. Як довго прожив Летаєв на цій антресолі – не знаю. Можливо тому, що я був ще малим хлопчиком і до мене Летаєв ставився, як до малого. Але мені ніколи не траплялося бачити Летаєва у якихось дружніх відносинах з учнями. Завше мовчазний, замкнений в собі, він тільки й робив, що вічно працював над зарисовками до альбомів. Моделями слугували самі учні. То потилиця з характерними вухами, то профіль, то рука з олівцем, то група учнів за роботою, то анфаси схилених голів, то цілі постаті. І це щодня, що вільної хвилини. Мені здавалося, що Летаєв перерисовував тих альбомів без ліку. Зарисовки не заважали Летаєву пильно стежити за роботою учнів. Досить було комусь безпорадно спинитися за роботою, як Летаєв уже був тут, уже давав пораду, уже сам втручався в роботу: чи показував, як рівно забрати тон олівцем, чи виправляв непорозуміння з перспективою, чи просто перебудовував увесь рисунок, коли він був невдатним. А тоді знову за альбом і знову сторінка за сторінкою він заповнювався новими шкінцями.

Раптом я дізнався, що Летаєв помер. Виявилось, що в нього були сухоти. Всюди було помітно, що ніхто того не знав, що це сталося для всіх несподівано. Не знаю, чи знав про це сам Мурашко, але на мене смерть Летаєва вплинула сильно й струснула всю мою істоту. Я довго ходив пригніченим і довго не міг зрозуміти, як могло статися, що Летаєва вже немає. Озирався навколо й ніби шукав відповіді, але відповіді не було. Все йшло своєю чергою, як і завше, але чогось бракувало, щось мовчало з німим докором і за тим мовчанням я відчував, що є винуваті, але вони теж мовчать. Може, мені так тоді видавалося, може, то власна тривога наповнила моє серце. А може, винен і сам Мурашко, що так недбало закинув живу людину на антресолі, де вона мовчки терпіла, дихаючи отруєним повітрям. Не знаю, нічого не знаю. Згасло молоде життя, і мій молодий організм глибоко відчув якусь несправедливість і презирство до тих, що мовчали, що нічого не помічали, коли треба було помітити й усунути жорстоку руку смерті. Нехай пропадом пропаде цей жахливий привід минулого, якому не може бути місця в нашому сучасному житті.

Скрипка

На вечірній рисунок – з п'ятої до сьомої – я приходив завше раніше. По-перше, мені на самоті хотілося перевірити свою роботу, а по-друге – послухати, як грає на скрипці син Миколи Івановича. Я тоді теж навчався гри на скрипці. Як тільки увійти до школи, то в кінці коридору, що звертав ліворуч, – праворуч містилася кімната скрипаля. Кілька разів я зустрічав його на сходах до школи, то в самому коридорі. І щоразу почував себе дуже ніяково. Мені здавалося, що він добре знає мою таємницю, знає те, що я слухаю його награвання.

Він дуже подібний до батька, тільки в окулярах та в уніформі урядовця Контрольної палати. Так само тримає голову вгору, ті ж саме рухи, але більше пружні, більше молоді. Руки у його з тонкими білими й довгими пальцями, рухливо-нервові. Він мені подобався, як би не та уніформа. І мені весь час видавалася, що як би скинути той одяг, от як скидають торбинку од скрипки, то виявилася б справжня скрипка, в данному разі справжня людина. Виявився б от той скрипаль, що так уперто працює над звуками, над складними пасажами скрипкової техніки.

Після похорон Летаєва я прийшов теж зараня до школи. Я був настільки стурбований до найдальших глибин своєї істоти, що не міг знайти рівноваги. Ще на сходах чулися дуже приглушені звуки скрипки. Мене це не тільки не вразило, але я відчув, що це єдиний порятунок для мене. Увійшов до порожнього класу праворуч, класу, що примикав до кімнати скрипаля. Там були двері, якими не користалися, але давали змогу чути добре музику. Скрипка закінчила якраз останній пасаж дуже складної вправи. Настала хвилива тиша, а далі скрипаль почав грати Чайковського. Спочатку баркаролу – раз, другий, третій, що раз вдосконалюючи окремі місця, а тоді вже в цілому, без зупинок і повторень. Звуки, як живі і слова, щось говорили про Летаєва, а я тільки й думав про нього, думав про те, що сталося щось непоправне, безглузде й незрозуміле для мене.

Змовкло.

Знову тиша.

Я схилив голову на стіл, на згорнені руки.

Знову скрипка.

Анданте Чайковського.

Скрипка звучить впевнено. Летаєв... Летаєв... Я чую, як сльози з очей змочують мою руку. Як у моїх грудях сперло віддих, як холодні мурашки сипляться по спині, далі, до самих ніг, до пальців на ногах. Спинаються, а тоді знову, хвилями колючого приску.

Все триває довго, як і сама музика. Всю кімнату вона наповнює, вона, музика, всю мою істоту, мої думки. Я виразно бачу кожну ноту на білому аркуші опусу. Разом з тим я бачу й Летаєва, коли він робить зарисовки до свого альбому, його заглибленість в роботу, його живу поставу, живого Летаєва. Він же працював тут

у цій же кімнаті, де я от сижу на самоті, й слухаю співу скрипки. Летаєв...

Музика зовсім змовкла.

Чую, як іде Костянтин Семенович запалювати лампи. Вікна майорять при- смерком. Глухо гомонить вулиця великого міста.

Я тихо встаю і так же тихо прямую до гардеробу. Я сьогодні не можу працюва- ти.

Мої сучасники

Видатними іменами часу, коли я навчався в школі М.І.Мурашка, були: Мора- вов²¹, Зайцев²², Дряпаченко²³, Шаврін, Гальвіч, Мауберг та ще інші, про яких я, може, згадаю під час дальшого викладу своїх спогадів. Всі згадані мною імена відрізнялися від загалу своїми здібностями у всіх виглядах шкільної роботи: рисункові, малюванні, композиції. У всіх було здорове сприймання реалістично- го розуміння природи: їхні роботи по натурі вражали глядача дійсністю, але разом з тим зберігали індивідуальні особливості кожного. Моравов зовсім не був по- дібний до Зайцева, Дряпаченко до Шавріна, а Гальвіч зовсім стояв осторонь, може, того, що життя його вкладалося дуже тяжко. Біда, здається, пильнувала його на кожному перехрестю життьових дорог. Поволі він спадає на містицизм, на зневіру й шукає розради, тікаючи од свого заклятого, тяжкого кола. Виходу немає. І Гальвіч гине жертвою жорстокої дійсності того часу. Він вмирає од голоду. Шаврін теж закінчує своє життя невдало: його забирають на військову службу й засилають кудись далеко на північ, де він спивається і гине. Про Зайцева я нічого не чув і лише Моравов виходить на широку дорогу мистецтва. Дряпаченко отримує по Петербурській Академії велику золоту медаль, а разом з тим і закордонне відряд- ження. Він збирається до Парижу і, жартуючи, хвалиться, що вже трохи «карля- кає» по-французькому. Це якраз сталося перед першою імперіалістичною війною, і дальшої долі цього здатного художника я вже не знаю. Що торкається Моравова, – то цей прекрасний художник і досі живе в Москві, працює як педагог і як твор- чий робітник. Мауберг зник з мого поля зору ще з весни 1905 року. По закінченні Краківської Академії Мистецтва – він занявся столярством і робив на замовлен- ня прекрасні меблі, оздоблюючи їх зразками української народної орнаментики. Навесні того ж 1905 року я виїхав з Києва до Чернігова, де вступив на педагогічну роботу і з того часу Мауберга більше не бачив.

«Передвижники»

Великим святом для нас, учнів школи М.І.Мурашка, були передвижні вистав- ки. За мого часу виставки відбувалися в залах Київського університету, куди нас, як учнів художньої школи, пускали без оплати. Щоразу нас найбільше приваблю- вав Репін. Це не значить, що ми не захоплювалися Поленовим, Богдановим- Бельським, Нестеровим, Бодаревським²⁴, Касаткіним²⁵, Судковським²⁶ та багать- ма іншими російськими художниками. А це значить, що од Репіна ми найбільше чекали чогось завше нового, чогось такого, що не кожний може висловити у своє- му полотні. Якась особлива правда приваблювала нас у Репіна. Сама манера жи- вопису щоразу підлягала тій правді. «Поєдинок» і «Не ждали» зовсім по іншому трактовані, відповідно до змісту. Нам видавалося, що Репін засобами малярства користувався так щоразу, як не користувався перед тим. Його засоби спрямову- валися не на малярський ефект, а на характеристику засобами малярства самої події, самого типу дієвої особи. Цьому саме підлягала й манера письма, й манера рисунку. Це була майстерність правди, а не майстерність виучки. Викінчений ма- лярський твір – скажемо Дубовського²⁷ – буде завше і однаково викінчений, без- доганий. Але у всіх полотнах цього майстра буде та сама бездоганність от, як восковане дерево, що виявляє смуги і всю красу дерева. Так буде на всіх полотнах: та сама манера, та сама завершаність. А в Репіна інакше. Стаючи до нового твору – Репін шукає й нового технічного вислову і нового засобу закінчення.

Репін діє як белетрист, що для своїх дієвих осіб шукає мови, властивої данно-

му персонажеві. От се нове нас і цікавило в роботах Репіна. Після огляду виставки, в школі, серед учнів, йшли гарячі дебати. Кожний захищав свого улюбленого майстра. Коли не ставало матеріалу, то на другий день він поповнювався на виставці, щоби увечері знову до хрипоті в голосі вести дебати по питаннях малярства. І у всіх випадках Репін залишався все ж на недосяжній височині. Пам'ятаю одного року була виставлена величезна картина Репіна на тему: «Отойди от меня, Сатана». Тут всі погодилися, що з нашим улюбленцем щось сталося і сталося щось таке, що нас приголомшило. Перш за все – якась нещірність, якийсь фальш відчувався і дихав з самого полотна на глядача. Наче розчинилися двері до величезного приміщення, що мало вразити своєю величчю, а насправді дихнуло пустою, од якої ставало холодно й непривітно.

Передвижники прищиплювали нам в значній більшості ідейний зміст твору, засобами довершеного реалістичного малярства. Ми звикли разом з ними дивитися на щоденне життя нашої батьківщини, помічати й аналізувати його. І Репін найбільше відповідав на такі запити. Таке ж полотно, як «Отойди от меня, Сатана», йшло од релігії на чолі з Христом і з незграбним спокусником, який навіть своєю поставою нікого не міг спокусити.

В дальших творах Репін знову підносить нас на свої вершини і невдале полотно забулося, полишивши тільки досадний спогад.

Взагалі передвижники відіграли значну роль в справі розвитку образотворчого мистецтва на Україні. Учні художньої школи Мурашка виховувалися на їхніх творах. А здатних учнів було не мало. Багато з них прекрасно закінчили «Училище живописи, ваяння і зодчества» у Москві. Багато з них закінчило Петербурзьку Академію з золотими медалями. Багато працювало й самостійними художниками.

Я не мав наміру аналізувати в своїх спогадах про школу Мурашка, – діяльність «Передвижників». Про це мається багата література. Мені хотілося лише показати вплив окремих майстрів на учнів школи та на ті сприймання того часу.

Володимирський собор

Наявність Володимирського собору в Києві теж відіграла значну роль у культурі малярства на Україні. Такі визначні майстри, як Віктор Михайлович Васнецов та Михайло Васильович Нестеров не могли не впливати на тих, хто навчався образотворчому мистецтву. Тоді собор тільки що був закінчений і роспис його грала свіжими барвами, як весна на небі після дощу.

Чільне місце у роспису займав В.М.Васнецов. Подивлялися нас ті труднощі, що він їх подолав: знання старовинних костюмів, композиція плафонів, а найбільше заповнення головної абсиди жіночою поставою з дитиною на руках. З кожної точки ця постава сприймалася натурально, без ніяких хиб у рисункові. У своїх роботах Васнецов довів, що монументальне малярство в Росії на значній височині. А реалістична трактовка ще більше підкреслила ті особливості, що автор вкладав у розвиток своїх тем. М.В.Нестеров це повна протилежність В.М.Васнецову. Він зберігає в своїх малярських оповіданнях характер містики, навіть колорит у нього притаманний, навіть пози у нього покірливі. Таким чином і серед нас, учнів школи Мурашка, – були прихильники Васнецова й прихильники Нестерова. І кожна група вихваляла свого улюбленця. Що до орнаментики собору, то найбільше вражіння робили орнаменти Врубеля²⁸. Сведомський²⁹ і Котарбинський³⁰ викладали найменше почуття вдовolenня. Хіба що в картині «Повернення до життя Лазаря» нам подобалося освітлення каганцем (за поставою Лазаря) всієї групи на чолі з Христом. Сам Собор по кількості золота, його важка присадкуватість не викликали бадьорості, як в самій середині собору, так і в зовнішньому вигляді архітектури.

Все притискало якимось важким тягарем і блискало золотом, золотом і золотом.

І це поруч з ботанічним садом, де було стільки втіхи і де ми без ліку писали свої пейзажові студії.

Нам хотілося сонця, буяння.

Але нас приваблювали своєю малярською силою В.М.Васнецов і М.В.Нестеров.

Олександр Мурашко

Недалеко Андріївської церкви стояв власний будинок Олександра Івановича Мурашка, що був рідним братом Миколі Івановичу. Олександр Мурашко брав великі церковні підряди: робив іконостаси, малював ікони. В його будинкові були просторі майстерні, де працювали іконописці, різбарі по дереву, чеканщики та позолотники. Небіж Миколи Івановича й був сином Олександра Івановича, художник Олександр Олександрович Мурашко³¹.

Коли ще я навчався в школі, то О.Мурашко вже закінчив Петербурську Академію й був у закордонному відрядженні, а саме в Парижу. Навесні він якось приїхав до Києва й почав малювати портрет своєї тітки Олени Костянтиновни (дружини Миколи Івановича). Вона сиділа за чайним столом, заставленим чайною посудом, а також сніданком. Все грало соняшним світлом. Воно відчувалося у відблисках на посуді, у рефlekсах на обличчю, на руках та на одязі. Вікна не було показано на полотні, а разом з тим відчувалося, що іменно через те вікно і то велике, ринуло весняне сонце. Компонівка портрету теж була бездоганною: стільки посуду, скільки його треба, що би не перевантажувати композиції. Сама посадка натури за столом така, що глядач ніби є гостем в кімнаті й провадить розмову з господинею. Вона не позує, вона слухає відповідь на те, що вона тільки що сказала вам. Простими засобами Олександр Мурашко вирішував тему. Візьміть композицію «Кафе». На першому плані він садить двох жінок і садить їх ліворуч од глядача так, що одна з них виходить по за раму картини. Глядач зразу відчуває, що жінки відособились для своїх власних секретів. Дальше відкривається саме кафе й ряд чоловічих постатів. По тому, як реагують ті постаті на присутніх – зразу розумієш, що то за особи і що то за секрети. Навіть розумієш, що саме відособлення це лише певний маневр, а не справжнє відособлення. Мурашко вмів бути лаконічним і влучним у своїх композиціях.

Коли він малював портрет Олени Костянтиновни – ми завше бігали дивитися на його роботу. По закінченні сеансу портрет, разом з мольбертом стояв у коридорі, певне, щоби не загромаджувати житлової кімнати. От у цьому коридорі ми й дивилися, або скорше подивлялися увесь процес роботи над портретом. Що нас особливо вражало, це те, що пензель Мурашка малював і разом з тим давав чіткість рисунку. Кожний рух пензля, то широкий, то стриманий, – був насичений і розміркованістю й свободою творчого діапазону. За кожний новий день ми боялися, що буде втрачено те або інше вдале (на нашу думку) місце. І кожного дня ми з радістю бачили, що вдалі місця ще більше довершувалися, ще більше насичувалися правдою малярської розповіді.

Часом певна частина роботи зовсім була знищена мастахіном і знищена пляма лякала нас своїм майбутнім. Але те майбутнє незабаром оживало й сяяло новим, ще сильнішим життям.

Сам високий, стрункий і жвавий. Часом ми зустрічали його в коридорі, часом на сходах до школи, а часом і на вулиці. Не знаю, чи він помічав наші допитливі погляди, що ми кидали на нього, чи може того, що ми навчалися тому ж саме мистецтву – малювати, але він завше якось ласкаво усміхався до нас, особливо до таких юнаків, яким був я і кілька моїх товаришів.

А може, то мені просто здавалося, що він помічає нас. Може, просто він був такої вдачі, як і його малюнки, що бренили бадьорим колоритом і відзеркалювали життя в його світлих проміннях. Доволі добре я познайомився з ним під час революції в Києві, але про це коли-небудь при іншій нагоді. Я дав лише коротенький шкіц того, що отримав ще тоді, коли я був учнем школи Миколи Івановича Мурашка. І те, що я тоді отримав, було таке значне, так осяяне подихом життя, що й досі воно лишилося солодкою згадкою мого минулого.

Рисунки по вражінню

Щотижня, по суботах, починаючи з головного класу, – ми робили рисунки по вражінню. На штативі ставилася велика фотографія з рисунку голови Олександра Іванова³², Брюлова³³, Кипренського³⁴, Ге, Крамського³⁵, Гольбейна³⁶ молодшого, Дюрера³⁷, Рафаеля, Мікель-Анджело та інших класиків рисунку. Нам перед тим роздавали од школи четвортинки паперу, на якому нам і треба було зробити рисунок. Голова ставилася на п'ять хвилин, і ми пильно вдивлялися в неї. За продовженням часу та за тим, щоби ніхто не робив попереднього шкіду, пильно стежив наш «репетитор» Летаєв.

– Залиште олівця, а краще пильніше вдивляйтеся. Ви чуєте мене, Бондаренко! – кидає Летаєв.

– Я чую... то я так, тільки в повітрі... тільки ніби рисую... Виправдується Бондаренко.

Сміх

Бондаренко ховає за спину руку з олівцем і сам також осміхається. У Летаєва на обличчю ані ухмилки. Він продовжує стежити за учнями за годинником.

П'ять хвилин скінчилося і штатив з фото обернений до стіни. Але поки його повільно обертає Летаєв – кожний старається щось підхопити, щось не забути. Летаєв обернув фото і лишається біля нього на варті. Учні швидко сідають за дошки й на свіжу пам'ять фіксують побачене. Так продовжується тричі. Нарешті Летаєв збирає рисунки й несе їх до кабінету директора. Всі напружено-схвильовані: кожний згадує свої помилки, особливо коли тепер вільно розглядає фото, але вже надаремно – виправити нічого не можна.

Завданням рисунків по вражінню було: загальна побудова голови, характер голови і характерні прийоми автора в рисункові. Коли це був, скажемо, Брюлов, то манера Брюлова повинна бути подана виразно. Коли це інший майстер, – то повинні бути характерні риси іншого майстра. У понеділок вивіщувався список тих, хто найкраще зробив свою роботу. Вивіщувалися й самі рисунки, що наочно свідчили про це. Без ніяких оцінок, а просто поіменний список в порядку алфавіту.

Справою честі для кожного було, як не на цю суботу, та на наступну бути в тому спискові.

Композиція

Композицію робилося щомісяця на запропоновану тему. Композицію можна було подавати або виконану в колірі або просто в італійському олівці. Розміри композицій не перевищували метра. Композиційну роботу виконувалося вдома без ніякої поради з боку керівника-педагога. Вважалося, що ця робота повинна бути цілком самостійною, без жодного натиску чиєї б то не було думки.

Теми давалися такі: «Весна» – пояснювалося, що треба це розуміти, як весну в природі, а також як взаємозв'язок природи з людиною. Весняна прогулянка – в паркові чи в лісі. Весняні роботи на городі, в саду, в полі... й тому інше.

«Праця» – малярі, шевці, ковалі, кравці, швачки – та інші, в характерних жанрових сценах.

Часами, але дуже рідко, вкраплялися релігійні теми.

За кращі композиції Мурашко видавав премії – перша – 10 карбованців, друга – п'ять. Що було характерним у процесі роботи, що кожний ховався, щоби його не «обікрали», себто не використали його компоновки. Роботи не обговорювалися спільним колективом, а Мурашко сам викладав перед нами свою думку, як незаперечно. Ми тільки слухали його зауваження, щоби в дальшому виправити ті хиби, на які він звертав нашу увагу.

Можливо, що перед тим передувала якась педагогічна нарада з наших викладавців, але нам цього не було відомо. Мурашко крок за кроком аналізував окремі

роботи, – особливо спиняючись на помилках. До помилок входило – невдала компоновка, хиби в рисунку (особливо пропорцій), а також невдало висловлена думка в рішенні теми. Хиби колориту теж приймалися на увагу.

Після такої «гарячої лазні», як ми звали такі виступи Мурашка, ми енергійно готувалися до наступної композиції в наступному місяці.

Етюди

Ми, учні школи Мурашка, вельми любили мальовничі місця Києва. Його сади, перспективи вулиць, його околиці знали, як своїх п'ять пальців. Написав, що знали, як своїх п'ять пальців, і мене це розсмішило: завше ми повторюємо цей вираз й ніколи не задумуємося над тим, що людина майже зовсім не знає своїх п'яти пальців, крім хіба того, як вони звуться. Правда, знаємо, що беруть відбиток зі вказівного пальця, що це допомагає судовим органам виявити злочинців, що закрутки шкіри на пальцях у кожного різні й не повторюються ні у кого. Але це все знаємо побіжно й поверхово і ні в якому разі це не торкається власної руки. Це межі іншого. Дозвольте повернутися до переднього викладу. І так ми знали Київ, як може знати лише людина, що пильно вдивляється в природу. У всі пори року, чи з альбомом, чи зі скринькою до малювання можна було побачити учня школи, що ретельно працював над етюдом.

Навесні, в неділю, цілими групами вибіралися пішки до Китаєва, через Голосіївський ліс, через Мишоловку. Володимирська горка давала нам широкі обрії Дніпра й Подолу. Улюбленими місцями був ботанічний сад, а також сади, що йшли до Печерської Лаври, до Видубицького монастиря. Святошино, Борщагівка понад Либедю, Солом'янка, Глубочиця, – все було об'єктами наших студій і нашого захоплення ними. На Дніпрі малювали човна, баржі, пароплави, плоти, що плили Десною з Білорусі. Малювали повідь, криголам весною, малювали перші й останні сніги.

Це був дійсний мурашник Мурашкової школи.

На перше вересня, коли починалося навчання в школі, ми приносили на огляд цілі оберемки своїх літніх студій. У кого найбільше одбирали робот на виставку, – вважав себе переможцем наступного навчального року.

Микола Іванович багато розмовляв з нами з приводу наших малюнків: давав поради, порівнював краще з гіршим, вдале з невдалим (порівняння провадилося робити з роботою того ж саме автора, якого розглядалося). Часто його зауваження були в розбіжності з зауваженнями інших педагогів, але це нас не турбувало, бо його ставлення до нашої праці були настільки сердечними, що перекривали собою, може, й деякі помилки з його боку.

Він умів жити з нами якимсь спільним життям «Старого навчителя», як він підписував свої статті по мистецтву в газетах.

Історія мистецтва

Професор Київського університету Григорій Григорович Павлуцький викладав свої лекції по мистецтву дуже інтересно й змістовно.

Починаючи від часів старої Елади, – він закінчував свій курс російським мистецтвом, роблячи особливий акцент на ділянці живопису.

Чепурний вигляд лектора, чудесна, без ніяких затримок мова, послідовність в розгортанні учбового матеріалу – захоплювали слухачів.

Правда, всім нам дуже імпонувало, що про мистецтво нам викладає «справжній професор», а не просто педагог.

Але, як я казав на початку, школа Мурашка не мала загально-освітніх дисциплін. Через те саме певна частина учнів не все гаразд розуміла за браком загальної освіти. А сам лектор цього не враховував і опускав потребу більше популярного викладу. Лекції, правда, нами старанно записувалися і тим, хто не зовсім чогось розумів, приходив на допомогу сам Мурашко. Він радив, що треба прочитати, щоби поповнити свою освіту. Лекції по історії мистецтва (раз на тиждень) ніколи не одкладалися. Коли по якійсь причині не було Професора Павлуцького, то чи-

тав сам Мурашко. Школа мала численні збірки прекрасних фото й репродукцій, як з архітектури, так само зі скульптури й живопису. Мурашко свою лекцію вів не так артистично, як Павлуцький (в критичні моменти запивав молоком, шклянки з яким ставилася на столі перед початком лекції), але в його викладі було те особливе, чого не міг дати Павлуцький, – це знання художньої справи. Ерудіція Павлуцького була незмірно вищою за ерудіцію Миколи Івановича, але Павлуцький оцінював твори мистецтва без фахового знання в той час, як Микола Іванович вносив у свій виклад іменно цей дорогоцінний для нас елемент. Лекція його од цього робилася близькою до справи нашого навчання, хоч і не давала, може, того історичного узагальнення, що малося в лекціях Павлуцького.

Що мене особисто тоді найдужче дивувало, що при розгляді того чи того майстра, – оперувалося завше одним і тим саме матеріалом. Всі книжки по мистецтву, що я читав поза лекціями Павлуцького з поради Мурашка, – розглядали одне й те саме. Скільки я не брав книжок, скажемо, про Мікель-Анджело, про Рафаеля, про Рембрандта, то навіть репродукційний матеріал повторювався стереотипно з книжки до книжки. Нікому, видно, й в голову не приходило, скажемо, розглянути якусь іншу роботу того ж саме майстра. Беручи нову книжку про Рафаеля я заздалегідь знав, що там з репродукцій буде надруковано. А раз вміщено ті самі твори, той самий виклад мало одрізнявся один від одного. А стільки незнаного й цікавого мають ті ж майстри по різних збірках, музеях тощо. Для кого ж то, як не для нас, що навчаються мистецтва, як не для тих, хто хоче пізнати мистецтво. Я вище торкнувся того, що в своїх лекціях, по мистецтву Професор Павлуцький давав історичне узагальнення мистецтва. Це треба розуміти, що ці узагальнення були того напрямку, які тоді були можливі й дозволені. Бо справжнє висвітлення історичного розвитку могло з'явитися лише в наші радянські часи, а не в часи існування школи Миколи Івановича Мурашко.

Леон Ковальський

Як педагог школи Мурашка – Леон Марьянович Ковальський працював лише останні два роки. Учень Миколи Миколовича Ге, Ковальський закінчив Краківську художню школу (бо Академія Мистецтв у Кракові була отворита лише в 1900 році). По закінченню краківської школи він ще кілька років продовжував свою художню освіту в Парижу. Поляк з походження, білявий, з пишними вусами, – Ковальський привабив до себе учнів тим, що зразу ж запросив їх до себе, до своєї майстерні, де вони бачили все, над чим працює їхній керівник. Ковальські мали свій будиночок біля дріжджевого заводу Мара. Батько його був столяром. Входячи до подвір'я Ковальських, ви одразу відчували, що тут столярна майстерня: всюди стояли й сохли дошки, рейки, колоди. А в садку, де було повно квітів і де господарювала мати Леона Марьяновича, – стояла й сама майстерня. Це не був якийсь капітальний будинок, це було щось середнє між житловим приміщенням і звичайним сараєм. В середині, правда, сама майстерня була обтінкована, мала велике вікно на північ і повно робот самого господаря. Особливо нас приваблювали його роботи сангіною, вуглем, а також роботи над офортом, над яким він тоді старанно працював. Вдача Ковальського була одкрита й добросердечна. Учні почували себе у нього, як у доброго старшого товариша. Коли ми переглядали його роботи, то він сам робив до них зауваження критичного характеру: тут це не гарзд, а тут це недороблено, а тут просто невдало. Над тим, що він вважав за добре, – він спинявся довше і так же просто, без жодної пози, казав, що це йому вдалося краще за інші роботи. Тут же ми показували й свої рисунки або малюнки. Він робив свої зауваження, а то просто виводив у садок і давав завдання тут же щось помалювати. Ходити до свого вчителя було настільки новим для нас явищем, що не дивлячись на далекий шлях, – ми часто бували у нього. Леон Марьянович призначав нам такі години, коли ми йому не заважали працювати, а коли була яка зміна в його роботі, то він просто давав нам тут же завдання, щоби ми самі теж працювали, а він тоді сам працював над тим, що йому було необхідно. Переймаю-

чись повагою до його власної праці – ми тихенько самі працювали над тим, що він ставив для нас, як певне учбове завдання. Коротке пояснення і більше нічого, а то самі працюємо до того часу, поки стає нашої змоги й нашого уміння. Коли він і далі продовжує працювати сам, а ми вже не можемо без вказівок посуватися далі, то, щоби його не турбувати, ми тихцем забираємося до дому. Ми знаємо, що на завтра він знайде можливість допомогти в нашій роботі. І дійсно так воно й було. На другий день він старанно переглядав роботу кожного, давав поради, а коли було треба, то й сам допомагав направити невдале місце. Коли ж ми заходили у безвіхідь, то Леон Марьянович радив просто розпочати наново, приймаючи на увагу все те, що він говорив.

Таким був Ковальський – сердечний, чулий до наших молодих поривів, до нашого бажання досягти уміння в рисункові й живопису.

Буча

По Києво-Ковельській залізниці – є станція «Буча». Там побудував собі домок з майстернею Микола Іванович Мурашко. Хороша садиба, хороший садок, чудова українська природа, все наче змовилося бути в злагоді з його старістю. Мурашко вже школи не мав. З 1го серпня 1901 року почала функціонувати офіційна школа з «правами» на Сінній площі. Там були вже інші люди й інші порядки. Правда, туди трапив за педагога й Григорій Кононович Дядченко, замість відсутньої Н.І. Нестельбергер, що мала провадити скульптуру. Дядченкові доручили скульптуру й призначили молодшим викладавцем у орнаментальних класах по рисункові.

Навесні 1904 року я закінчив Краківську Академію Мистецтва й повернувся до Києва. На осінь того ж саме року я впорядкував у мійському музеєві свою персональну виставку, на яку першим відгукнувся «старий учитель» Микола Іванович Мурашко. Там же на моїй виставці я й зустрівся з ним і там же ми умовилися, що я приїду до нього в Бучу. Чудового осіннього дня я опинився у нього в майстерні. Микола Іванович наче й зовсім не одмінився за той час, поки я його не бачив, а проминуло добрих чотири роки. Той саме одяг, та сама легка лукавість у очах, може збільшилося трохи сивини, а то все так само. До майстерні вийшла і його дружина – Олена Костянтиновна.

– А ви знаєте, – сказав я, витаючись з нею, – що я дуже вас боявся, коли навчався в школі.

– Чого? – здивовано спитала вона.

– А того, що ви нас дуже одчитували за наше пустування. Я ж тоді був ще малим хлопцем.

– Хіба це так страшно? – осміхнулася Олена Костянтиновна.

Микола Іванович теж посміхнувся.

Навколо, на стінах майстерні, я побачив своїх старих приятелів з картинної галереї школи.

Мурашко розпитував у мене про Яна Матейка³⁸, про його картини в Краківському музеєві. Він з великою пошаною ставився до цього польського майстра. Тоді звернув розмову на видатного аквареліста Юліана Филата, що був ректором академії:

– Які у нього прегарні акварелі з часів Наполеона і його поразки в Росії. Пригадуєте, як прекрасно і якими простими засобами він малював сніги й жалюгідні рештки розбитої армії Наполеона. Чудовий аквареліст.

Я цілком погоджувався з ним, щодо оцінки Филата й Матейка. В голові метнула думка, що «старий учитель» добре стежив за тим, що діялося навколо.

Даліше розмова перейшла на пейзажиста Яна Станіславського³⁹, що був тоді професором Краківської академії, а тоді й до Светославського⁴⁰, що працював на Україні й давав чарівні краєвиди нашої рідної землі. Светославський, очевидно, дуже захоплював Мурашка, бо про його творчість він говорив з великим піднесенням. І Светославський дійсно був вартий того захоплення. Тонкий майстер

пейзажу, що колоритом і компоновкою умів промовляти до серця людини, – подобався й мені. І вдвох вихваляли його роботи, пригадуючи навіть дрібні етюди та навіть дрібні шкідці української природи.

До моїх рук, коли я пишу ці рядки, трапила визначна книжка Писаржевського про велетня хемії Дмитра Івановича Менделєєва. Там є розділ під заголовком: «Менделєєв захоплюється мистецтвом». Я хочу використати з неї кілька рядків, сподіваючись, що автор книжки не образиться за це, а саме за рядки, що торкаються пейзажу. Менделєєв пише:

«Перед Дніпровською ніччю Куїнджі⁴¹, як я гадаю, забудеться мрійник, а в художника з'явиться мимоволі своя нова думка про мистецтво, поет почне промовляти віршами, у мудреця ж народиться нове світосприймання – кожному вона дасть своє».

Менделєєв писав про те, що в старі часи пейзаж хоч і існував, але не був у пошані. Навіть у велетнів живопису XVI сторіччя пейзаж коли й був, то слугував лише рамкою. Він, Менделєєв, наводив несподівану аналогію: «Завершенням науки в ті часи слугувала математика, логіка, метафізика...». Гадаю й пишу, однак, не проти математики чи класичного живопису, а за пейзаж, якому в давнені не було мійця. Часи одмінилися. Люди зневірилися... в можливості знайти вірний шлях, лише заглиблюючись у самих себе... й було зрозуміло, що скеровуючи вивчення на зовнішній світ, рівночасно стануть краще розуміти й себе...

Почали вивчати природу, народилося природознавство, якого не знали ні прадавні віки, ні епоха відродження...

Завершенням знання стали науки індуктивні, досвідні...

Одночасово, коли не раніше, з тою зміною в ряду нашого світосприймання народився пейзаж. І віки наші будуть характеризувати появою природознавства в науці й пейзажу в мистецтві. Обое зачірають од природи, по за людиною... Як природознавству належить у близький будуччині ще вищий розвиток, так і пейзажному живопису між предметами мистецтва. Людина не загублена як предмет вивчення та мистецтва, але вона являється тепер не як державець і мікрокосм, а як одиниці в числі...»

Так писав Менделєєв у 1880 році.

Може, не в тих словах, а в тому ж змісті ми й говорили з Миколою Івановичем про картини Светославського.

Це було осіннього дня, коли я в останнє бачив людину, що багато зробила для справи художньої освіти на Україні. Художня школа Миколи Івановича Мурашка була одним з хороших учбових закладів, де починали свій шлях талановиті люди, що пізніше виявили себе прекрасними майстрами живопису.

Ті медалі, що отримували учні його школи, дійсно стали найвищою нагородою «Старого учителя».

Спогади рукописні, в товстому звичайному зошиті на 95 сторінках. Збережено правопис автора. Чотири перші сторінки опущені. В них автор віддає данину радянській державі і марксистсько-ленінським ідеям, які стоять на стороні національної культури.

1. Художник Микола Іванович Мурашко (1844-1909), народився в м. Глухів Сумської обл. Український живописець і педагог. 1875 року заснував Київську малювальну школу, яка існувала до 1901 року. В школі навчалось багато українських і російських художників, просто людей, які захоплювалися живописом. Школа давала ґрунтовну художню освіту, але офіційний документ не видавала. Тому 1901 р. вона була реорганізована.

2. Серов Валентин Олександрович (1805-1911), видатний російський художник, дійсний член Петербурзької АМ, визначний графік, автор відомих робіт: «Дівчина з персиками», «Дівчина, освітлена сонцем», «Викрадення Європи». Учень школи М.Мурашка.

3. Репін Ілля Юхимович (1844-1930), великий український та російський живописець, педагог, дійсний член Петербурзької АМ. Член Товариства передвижників. Багато картин присвятив Україні: «Запорожці пишуть листа турецькому султану», «Вечорниці», «Українська селянка», «Чорноморська вольниця», чотири ескізи до пам'ятника Т.Шевченку.

4. Українські поміщики з козацької старшини, власники великих маєтків на Чернігівщині, меценати. Визначним колекціонером-меценатом був Богдан Іванович Ханенко. На базі його колекції творів

було засновано Київський музей західного та східного мистецтва. В Києві оселився 1881 року, був одружений з Варварою Миколаївною Терещенко. З 1896 року Богдан Ханенко керував справами Товариства заводів братів Терещенків. Підтримував усі благодійницькі справи Терещенків, дружина допомагала йому в колекціонуванні.

5. Володимирський собор у Києві збудовано 1862-1882 років за проектом І.Штрота та П.Сарро, переробленим О.Беретті. Художнє оформлення інтер'єру під загальним керівництвом проф. А.Прахова створили художники В.Васнецов, М.Нестеров, М.Врубель, М. Пимоненко, П. Сведомський, В.Котарбінський.

6. Передвижники – художники реалістичного напрямку, які входили до мистецького об'єднання Товариства пересувних художніх виставок, організованих 1870 р. З 1871 до 1923 року влаштували 48 виставок у різних містах Росії та України. Фундаторами Товариства були: Г.Мясоедов, В.Перов, І.Крамської, М.Ге, належали до Товариства А.Архипов, А.Куїнджі, В.Сєров, В.Сурков. Активну участь у діяльності Товариства брали українські художники М.Кузнецов, К. Костанді, М. Пимоненко, П. Левченко, С.Кишинівський, Г.Головков, В.Менк.

7. Михайло Жук народився 20 вересня (за ст.ст.) 1883 року в м. Каховка. Батько Іван Григорович був вільним художником, мати працювала на паровому млині. Ази художньої грамоти дав йому товариш батька, випускник Петербурзької АМ Меліхов. До вересня 1896 року родина жила в Каховці, а потім переїхала до Києва, щоб дати освіту синові.

8. Український літературно-художній альманах. Вийшов в Одесі 1885 р. Тут опубліковані твори І.Нечуя-Левицького, М.Старицького, А.Бобенка.

9. Народний журнал, видавався в 1879-1883 роках в Петербурзі, щомісячник.

10. Щотижневий ілюстрований літературно-науковий журнал з щомісячним додатком, видавався в Москві з 1885 року.

11. Шульга Ілля Максимович (1878-1938), живописець. Учився в Київській малювальній школі М.Мурашка, в Петербурзькій АМ, у І.Рєпіна. Серед творів: «Козаки пішли», «Козача розвідка», «Т.Шевченко на етюдах», «Вечорниці». З 1928 жив у Києві, викладав із 1934 року в Київському художньому інституті.

12. Нестеров Михайло Васильович (1862-1942), видатний живописець, член Товариства передвижників. Автор жанрових картин, пейзажів («Іспити в сільській школі», «На горах», «Осіnnий пейзаж»), портретів М.Заньковецької, М.Горького, І.Павлова.

13. Полenov Василь Дмитрович (1844-1927), відомий художник, дійсний член Петербурзької АМ, член Товариства передвижників. Майстер пейзажу: «Московський дворик», «Бабусин сад», «Зарослий став».

14. Ге Микола Миколайович (1831-1894). Закінчив гімназію в Києві та Петербурзьку АМ, де вчився у К.Брюллова. Автор багатьох полотен на історичні та євангельські теми. З 1876 р. жив на х. Івановський, тепер ім. Т.Шевченка на Чернігівщині. Допомігав Київській малювальній школі М.Мурашка.

15. Шишкін Іван Іванович (1832-1898), визначний російський художник, академік Петербурзької АМ. Один із засновників реалістичного пейзажного живопису. Член-фундатор Товариства передвижників. Його основні твори: «Жито», «Серед широкої долини», «Піски», «Корабельний гай» тощо).

16. Айвазовський Іван Костянтинович (1817-1900), визначний живописець-мариніст, який майже все життя прожив у м. Феодосія (Крим). Член Петербурзької АМ і багатьох іноземних академій, член Товариства передвижників. Написав близько 6000 творів, багато картин присвячено Україні: «Чумацька валка», «Весілля на Україні». Збудував в Феодосії майстерню і картинну галерею та передав місту.

17. Платонов Харитон Платонович (1842-1907), український художник, академік Петербурзької АМ. З 70-х років оселився в Києві, його роботи присвячені тяжкому селянському життю: «Погорільці», «Наймичка», «Жебрак». Автор портрета О.Вересая (1885 р.).

18. Дядченко Григорій Кононович (1869-1921), український живописець. 1884-89 рр. навчався в Київській рисувальній школі М.Мурашка. Закінчив Петербурзьку АМ. З 1901 – викладач Київського художнього училища. Твори: «Дворик», «Левада», «Канів. Дворище».

19. Пимоненко Микола Корнилович (1862-1912), видатний український художник, академік Петербурзької АМ, член Товариства передвижників. Відтворив життя і побут українського села: «Весілля в Київській губернії», «Суперниці. Біля колодязя», «Ворожіння», «Сінокіс», «Перед грозою».

20. Павлуцький Григорій Григорович (1861-1954), український історик мистецтва. Викладав історію мистецтва у Київському університеті св. Володимира і малювальній школі М.Мурашка. Основні праці: «Коринфський архітектурний ордер», «Дерев'яні і кам'яні храми на Україні», «Історія українського орнаменту».

21. Моравов Олександр Вікторович (1878-1951), український художник. Навчався у Київській рисувальній школі М.Мурашка, закінчив Московське училище малярства, скульптури й архітектури, належав до передвижників, викладав у студії Грекова та Московському художньому промислому училищі.

22. Зайцев Іван Кіндратович (1805-1890), художник-портретист. З 1848 р. жив у Полтаві. Відомий його автопортрет, портрет П.І.Зайцевої. Був знайомий з Т.Шевченком по майстерні В.Ширяєва.

23. Дряпченко Іван Кирилович (1881-1963), український живописець. Учився в Київській малювальній школі М.Мурашка, Петербурзькій АМ у П.Чистякова та І.Рєпіна. Основні твори: «Натурниця», «Відпочинок. За шахами», «Вечір на Україні», «Сінокіс».

24. Бодаревський Микола Корнилович (1850-1921), український живописець. Писав портрети і жанрові картини: «Весілля на Україні», «Перший Спас на Україні», «Свято Маковія».

25. Касаткін Микола Олексійович (1859-1930), російський живописець, член Товариства передвижників. У багатьох полотнах показав тяжку працю шахтарів: «Шахтар-тягальник», «Саночник», «Тяжко».

26. Судковський Руфін Гаврилович (1850-1885), український живописець, навчався в Петербурзькій АМ, академік. Автор морських пейзажів: «Очаківська пристань», «Тиша на морі», «Штиль», «Прозора вода», «Дар'яльська ущелина».

27. Дубовський (Дубовской) Микола Никанорович (1859-1918), російський живописець, пейзажист. Твори: «Зима», «Притихло», «Рання весна», «На Волзі», «Вітчизна».

28. Врубель Михайло Олександрович (1856-1910), видатний художник, учився в Петербурзькій АМ, академік. 1884-1886 рр. жив у Києві, розписував Кирилівську церкву та Володимирський собор. Визначні роботи: «Демон», «Іспанія», «Ворожка», «Пан», «Царівна-лебідь», «Венеція», малював портрети.

29. Сведомський – є два брати Сведомські: Олександр Олександрович (1848-1911) і Павло Олександрович (1849-1904). Обидва художники і обидва брали участь у розписі Володимирського собору.

30. Котарбінський Вільгельм Олександрович (1849-1921), польський живописець. Учився в Варшаві, Римі, Петербурзі. Жив у Білорусі та Україні, брав участь в організації Товариства київських художників. Працював у галузі монументально-декоративного розпису (Володимирський собор, сучасні музеї Т.Шевченка та західного і східного мистецтва).

31. Мурашко Олександр Олександрович (1875-1919), український живописець. Художню освіту здобув у Київській малювальній школі М.Мурашка, Петербурзькій АМ, де вчився у І.Рєпіна. Член Товариства передвижників, один з організаторів Київського товариства художників. Працював у Парижі. Основні твори: «Похорон кошового», «Портрет дівчини», Портрет юнака, що читає», «Кафе «Парижанка».

32. Іванов Олександр (1806-1858), великий російський живописець, академік Петербурзької АМ. Основні твори: «З'явлення Христа народів», «Аве Марія», портрет М.Гоголя, «Апшівя дорога».

33. Брюллов Карл Павлович (1793-1852), російський художник, навчався в Петербурзькій АМ у А.Іванова, О.Єгорова та В.Шебуєва. Створив ряд портретів сучасників, брав активну участь у викупі Т.Шевченка. Найвідоміша картина «Останній день Помпеї».

34. Кипренський Орест Адамович (1782-1836), російський художник-портретист. Син кріпачки. Основні роботи – портрети К.Батюшкова, В. Жуковського, О.Пушкіна, Є.Давидова.

35. Крамської Іван Миколайович (1837-1887), російський живописець, учився в Петербурзькій АМ, організатор Товариства передвижників. Створив низку портретів письменників: Т.Шевченко, Л.Толстой, Д.Григорович, М.Некрасов, М.Салтиков-Шчедрін. Писав полотна про Україну («Русалки», «Місячна ніч»).

36. Гольбейн Ганс Молодший (1498-1543), видатний німецький художник доби Відродження. Кращі твори: ілюстрації до «Похвали дурацям» Еразма Роттердамського, серія гравюр «Образи смерті» тощо.

37. Дюрер Альбрехт (1471-1528), великий німецький художник епохи Відродження. Автор серії гравюр до «Апокаліпсису», «Великі страсті», «Адам і Єва», диптиху «Чотири апостоли».

38. Матейко Ян Алоїз (1838-1893), видатний польський живописець, автор багатофігурних історичних картин. Найвідоміші твори: «Станчик», «Проповідь Скарги», «Рейтан у сеймі», «Грюнвальдська битва».

39. Станіславський Ян (1860-1907), польський живописець, вчився у Варшавській малювальній школі, потім у Парижі. На його творчості позначилися риси імпресіонізму. Часто приїжджав в Україну, присвятив їй багато творів: «Український козак», «Вечеря», «Дніпро під Києвом», «Біла Церква». Учитель М.Жука.

40. Светославський Сергій Іванович (1857-1931), український живописець, навчався в МУЖСА у О.Саврасова. Член Товариства передвижників. Зображував українську та російську природу. Основні роботи: «Воли на оранці», «Розлив Дніпра на Оболоні», «Паром на Дніпрі», «Рибачки».

41. Куїнджі Архип Іванович (1842-1910), український живописець. Професор Петербурзької АМ, член Товариства передвижників. Багато картин відтворюють природу України: «Чумацький тракт», «Степ», «Українська ніч», «Вечір на Україні», «Дніпро вранці», «Нічне».

ЧЕРНІГІВЩИНА НА СТОРІНКАХ ЩОДЕННОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ГАЗЕТИ «РАДА» (1906–1914 РОКИ)

У статті йдеться про висвітлення на сторінках газети «Рада» діяльності чернігівської «Просвіти», українських діячів.

Ключові слова: газета, «Просвіта», благодійник.

Кінець 1905 р. в історії українського руху ознаменувався визначною подією – виходом у світ 31 грудня щоденної україномовної газети „Громадська думка”. Вона стала результатом тривалих клопотань частини ідейних українців, які дивилися на власний пресовий орган як необхідний елемент націєтворення, ідеї якого тривалий час вирували в колах української інтелігенції. Газета й засновувалася для їх популяризації та кількісного збільшення учасників національного руху. Вона призначалася для того, щоб призвичаїти читачів до слова рідною мовою, щоденно інформувати їх про основні події громадсько-культурного життя України, подавати оригінальні матеріали національної тематики, непересічні з матеріалами російських видань.

Заходи українців з отримання дозволу на власний друкований орган почалися ще з 1901 р., коли С. Єфремов подавав прохання на газету „Вік”, але не отримав на нього позитивної відповіді. Серед ініціаторів задуму виділяється відомий громадський діяч і благодійник Є. Чикаленко. Ще в 1903 р. він мав намір видавати селянську газету „Селянин”, яку адміністрація також не дозволила. Продовжувалися клопотання про це Є. Чикаленка і в 1904 р. Тоді він також опікувався виданням хліборобської газети “чисто народної, мужицької і по змісту і по ціні”¹. Але і в 1904 р. дозволу не отримав, і ще цілий рік треба було жити в очікуваннях. Ініціатори української газети спочатку збиралися видавати тижневик, а з квітня 1905 р., після Всеросійського з’їзду журналістів у Петербурзі, делегатом якого був Є. Чикаленко, прийняли остаточне рішення видавати щоденну газету².

Нові надії українцям подали жовтневі події 1905 р. та проголошення маніфесту 17 жовтня. Вони додали активності ініціаторам, як і зростання восени 1905 р. популярності усіляких революційних російських газет, що заповнили Україну і привабили читача як низькою ціною, так і популістським змістом. Саме з цього приводу Є. Чикаленко висловлював М. Грушевському такі міркування: „Я раз у раз був тієї думки, що нам перш всього треба народньої газети; тепер я просто перелякався того, щоб рос[ійська] прогресивна течія не вирвала з наших рук народу. Реакція, взагалі рос[ійський] уряд сього не міг зробити, а революційна рос[ійська] преса це може зробити в яких два, три роки”³.

Враховуючи той невтішний факт, вже 30 жовтня 1905 р. Є. Чикаленко подає за своїм підписом заяву на українські газету і журнал та майже щодня відвідує канцелярію київського генерал-губернатора, очікуючи відповіді на запит. Найбільше його збентежило у ході тих візитів самоуправство київської адміністрації, якого видавці, на його думку, не знали навіть до проголошення конституційних свобод. Тому, подаючи заяву за підписом Є. Чикаленка, кияни у резерві тримали ще кілька підготовлених заяв із іншими підписами, на той випадок, коли запроше-

© Старовойтенко Інна Михайлівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу джерел з новітньої історії Інституту української археографії та джерелознавства НАН України.

не попередником видання з якихось причин не дозволять. І їхні застереження виявилися небезпідставними, бо Є. Чикаленкові адміністрація не дала дозволу ні на газету „Громадське Слово”, ані на журнал „Нове життя”, про вихід яких вже були розіслані оповістки передплатникам. Адміністрація мотивувала свою відмову радикальною програмою запропонованих видань, бо у ній ішлося про автономію та федерацію, які, на її думку, суперечили цілісності Російської держави.

Результатом тривалих клопотань став довгоочікуваний дозвіл на газету „Громадська думка” та журнал „Нова громада”. Його отримав В. Леонтович, і 31 грудня 1905 р. вийшов перший номер української газети. Її видавниче життя розпочалося з проблем, котрі видавці пояснювали відсутністю досвіду і практики видавничої справи, власного професійного журналіста та й читацької аудиторії, яка байдуже поставилася до газети рідною мовою, бо вже призвичаїлася до російських видань. Усі ці труднощі та й зовнішні перешкоди з боку адміністрації вимагали наполегливості, немалих зусиль та впевненості у потребі українського пресового органу з боку подвижників справи. Є. Чикаленко першого року видання „Ради” писав М. Аркасу: „Я ж не можу собі уявити тепер Україну без газети. Стільки років добивались скасування закону [18]76 р., проклинали його творців і оборонців, а коли сей закон скасовано, то виявилось, що ми самі нікчемні, що ми самі не можемо вести навіть одної газети на всю Україну. Якби хоч не ставили так голосно питання про автономію, а то стільки про неї говорили, писали, а тепер доведеться самім собі видавать „свидетельство о бедности”. Це такий сором буде, що хоч од нації одкажуйся і тікай безвісти!”⁴. А тому вживав можливих заходів, щоб український щоденник існував та набирал популярності.

Перші роки видання української газети були найтяжчими. Є. Чикаленко назвав їх „періодом мук”, бо йшов болісний процес організації колективу редакції, вибирався соціальний і тематичний напрями газети, йшов пошук додаткових джерел фінансування, підбиралися відповідні кадри, вироблявся правопис. Газета „Громадська думка” виходила неповних 8 місяців і була закрита адміністрацією після проведеного у редакції обшуку та виявлення в окремих співробітників брошур прокламаційного змісту. Наступницею „Громадської думи” стала „Рада”, яка почала виходити з 15 вересня 1906 р. і видавалася до липня 1914 р. На сьогодні вона є джерелом цінних матеріалів з історії українського громадсько-культурного життя не лише в Києві, а й в інших містах України. З них можна дізнатися про діяльність визначних українців, просвітніх товариств, закладення книгарень, поширення української книжки, познайомитися з визначними історичними пам’ятками та їх станом чи проблемами на той час.

Чимало подібного публікувалося на шпальтах „Ради” і про Чернігів, Чернігівщину та тамтешнє громадське життя. Саме ці сюжети і стануть предметом нашого дослідження, оскільки в такій постановці питання дана проблема ще не розглядалася.

Авторами дописів про громадське життя Чернігова, його основні події були переважно І. Шраг (Черніговець), Д. Ткаченко (Д. Пісочинець), А. Шумицький та ін. Перший в основному писав про справи місцевої „Просвіти”, бо був обізнаний з її річними звітами, а тому конкретними фактами демонстрував діяльність товариства.

Так, у 1908 р. І. Шраг публікує узагальнюючий матеріал про перший рік існування „Просвіти” у Чернігові⁵. У ньому подає дані про час заснування організації, кількість її членів на початку та динаміку їх зростання протягом року. Стає відомо, що ініціатори заснування товариства зустрілися з першими перешкодами у реалізації свого наміру ще у справі затвердження статуту. Його подали на реєстрацію на початку 1906 р., а отримали зареєстрований документ лише у листопаді. 27 грудня 1906 р. відбулися установчі збори „Просвіти”, на які зібралося 47 чоловік. Але популярність товариства динамічно зростала, бо вже в кінці 1907 року воно нараховувало 323 члени.

І. Шраг відзначав активну діяльність просвітян, але вказував на зовнішні пере-

шкоди з боку адміністрації, які у більшості випадків перешкождали просвітянським задумам. Так, по кілька разів доводилося відкладати проведення загальних зборів через відсутність дозволів. А з останніми адміністрація зволікала під усілякими приводами. Певний час довелося витратити, щоб отримати дозвіл на проведення вже перших організаційних загальних зборів, а це затримувало формування відповідних комісій, вироблення плану діяльності і т. д.

Як стає відомо, перші загальні збори чернігівськими просвіт'янами були проведені лише 17 березня 1907 р. На них учасники вирішували організаційні питання: обрали лекційну, артистичну і ревізійну комісії та виробили план заходів на рік. До основних відносилися постановка аматорськими гуртками спектаклів, проведення літературно-музичних вечорів, читання рефератів з історії літератури, упорядкування й продаж через кіоск українських книжок і часописів, організація бібліотеки і читальні, проведення дитячих вечорів. Факти, наведені автором, свідчать, що діяльність „Просвіти” у 1907 р. була справді помітною. Просвіт'яни провели 11 вечорів, на яких читалися реферати і твори, декламувалися вірші, організовувалися ігри та ін. Була створена й бібліотека, яка на початок 1908 р. у своїх фондах уже мала 420 книжок. Початковий же її фонд склався із 120 екземплярів (він був подарований „Просвіті”). Серед рефератів найцікавішими були такі: „Що дає сучасна початкова школа українському селянству”, „Українські кафедри в університетах”, „Етнографічні паралелі – Сибір і Україна”, „Короткий огляд української літератури в XIX столітті”, „Шевченко і його „Марія”. „Українське питання в Академії Наук”, „Українське питання і Європа”, тобто усі реферати стосувалися національного питання.

До невдалих заходів просвіт'ян І. Шраг відносив спроби організувати українську дитячу школу, публічні лекції та систематичну народну читальню. На перешкоді цим задумам ставали в основному адміністративні заборони. Так, влада міста не дозволила прочитати лекцію та поставити вертеп І. Стешенкові, організувати концерт М. Лисенка, відкрити книжковий кіоск та утворити книжковий склад. Але з іншої замітки у „Раді” стає відомо, що все ж вертеп був поставлений І. Стешенком у Чернігові 2 лютого 1908 р. Він проходив у приміщенні дворянського зібрання і викликав у глядачів добрі враження⁶.

За перший рік „Просвіти” відбулося її розширення: відкрилися філії у Ніжині та Козельці. Чернігівське товариство намагалося перебувати в курсі всеукраїнських подій, а тому його рада активно слідкувала за ними і при необхідності брала в них активну участь. Так, вона підтримала ініціативу київських студентів щодо відкриття українських кафедр в університетах, вітала українські парламентські фракції в I та II Державних думах та українських ювілянтів.

Про окремі заходи просвіт'ян інформували й замітки, що друкувалися в рубриці „З життя „Просвіт””. Зокрема, у них повідомлялося про проведення загальних зборів товариства та їхні постанови. Стає відомо, що збори, які проходили у березні 1907 р., обговорювали питання про будівництво книжкового кіоску у Чернігові для реалізації українських книжок⁷. Загальні ж збори 22, 23, 25 та 29 березня 1908 р. постановили організувати з місцевих просвіт'ян театральну трупку, котра б їздила селами Чернігівщини з українськими виставами⁸. З подібної замітки стає відомо, що на кінець грудня 1907 р. „Просвіта” нараховувала понад 300 членів, а серед її постійних лекторів були І. Шраг, М. Коцюбинський, український бібліограф-фольклорист О. Андрієвський⁹.

Ще одну інформаційну статтю про діяльність чернігівської „Просвіти” опублікував І. Шраг у 1912 р., вже після закриття товариства 25 липня 1911 р.¹⁰. Нею автор аргументовано заперечував постанову „Губернського у справах товариств та спілок присутствія”, яке закрило „Просвіту” за те, що вона не виявляла корисної культурно-просвітньої діяльності. Автор конкретними фактами доводив протилежне. Він подавав дані щодо кількості проведених вечорів, зборів ради товариства, інших культурних заходів (вечірок, лекцій, картинних виставок, дитячих вистав, вечорів пам'яті відомих українців). Основною ж перешкодою у діяльності

товариства називав адміністративні заборони на конкретні заходи: проведення загальних зборів, створення книжкового складу Добродійного товариства видання загальнокорисних і дешевих книг для народу, яке діяло у Петербурзі. І. Шраг відзначав, що адміністративний тиск на „Просвіту” з кожним роком ставав жорсткішим і, врешті, призвів до її закриття без вагомої причини. Цей факт він називав показником небайдужого ставлення влади до українського питання і певною поразкою українського руху.

Повідомляла „Рада” і про закриття ще однієї „Просвіти” в 1908 р. на Чернігівщині – в м. Козельці та називала її причину: поставлений водевіль „Де два цілуться, третій губ не простягай” зі сценкою передачі хабара¹¹.

І. Шраг, як власний кореспондент „Ради” з Чернігова, інформував читачів газети і про інші події, що відбувалися у краї, зокрема, про земські збори 4–17 січня 1909 р. у залі „Дворянського зібрання”. Дописувач також був їх учасником і спостерігав інертність настроїв делегатів з’їзду. Серед останніх були не лише земські діячі, а й державні, зокрема, член II Державної думи Д. Скоропадський, член Державної ради – М. Красовський. Автор відзначив провідні питання, що обговорювалися на з’їзді: про відрядження повітовим земством до Чехії місцевого учителя для знайомства зі станом народної освіти (це вважав проявом „панславістських” настроїв М. Красовського, який і виступив із зазначеною ініціативою). Серед інших питань обговорювалися заходи допомоги з боку земства місцевій архівній комісії та виправній колонії для підлітків.

Не залишало у спокої І. Шрага й питання про ставлення різних політичних сил Росії до українського питання. Він намагався розкрити природу російського поступового демократизму, відштовхуючись з окремих виступів депутатів Державної думи: О. Стаховича, П. Мілюкова, делегатів з’їзду „Лиги образования” та публікацій часопису „Земское дело”. Зокрема, автора збентежила стаття останнього про заведення земств у західних губерніях України. Вона була написана в російському суто централістичному дусі та повністю ігнорувала українське питання, фактично пропонуючи проект русифікації Галичини¹².

І. Шраг звертав увагу і на сумнівний демократизм „партії народної свободи” (конституційно-демократичної партії) Росії¹³. Його насторожили виступи окремих кадетів (В. Кокошкіна, М. Маклакова, В. Лашкевича), які засвідчували їхні далеко не демократичні, а швидше централістичні позиції, адже вони не бажали визнавати право націй на самовизначення. Це стосувалося значної частини членів даної партії і викликало бажання, зокрема в українців, щоб кадати чітко окреслили свою позицію з національного питання. І. Шраг підкреслював: „Це мимоволі примушує ставитися обережно до кадетської партії та бажати, щоб вона, в найближчий час, звернулася до перегляду своєї програми що до національного питання та встановила щось *певне* в своїх відносинах до недержавних народів Росії, бо такі вагання в справі великої ваги можуть викликати чимало небажаних непорозумінь”. Підсумовуючи викладені у статті міркування, автор звертав увагу читачів на всебічне цькування урядом українського руху та демонстрував свої спостереження конкретними прикладами.

І. Шраг знайомив українського читача і з досвідом ставлення до національного питання в інших народів¹⁴. Зокрема, подавав нарис про часопис „Фінляндія”, що виходив із травня 1909 р. у Петербурзі. Завданням цього друкованого органу було протистояння заходам шовіністичної російської пропаганди щодо внутрішньої самостійності й конституційного ладу Фінляндії. Також І. Шрагу належить некролог „Олена Демиденкова” – про молоду вчительку, свідому українку й активну діячку, яка закінчила життя самогубством¹⁵.

В окремих дописах „Ради” зустрічається інформація і про І. Шрага¹⁶. Зокрема, в газеті повідомлялося про арешт І. Шрага у травні 1908 р. за підпис під „Виборзькою відозвою”. Зокрема, зустрічаємо у замітці такі факти: 24 травня додому до чернігівського адвоката прийшов А. Григоренко – пристав з другої частини м. Чернігова із судовим вироком і відвіз Іллю Людвиговича до міської в’язниці,

де він мав відсидіти 3 місяці. Підсудному дозволили взяти з собою чимало книжок, серед яких були українські граматики, Біблія та дозволили провідувати 2–3 рази в тиждень¹⁷.

Стає відомо, що в серпні 1910 р. у повітовому містечку Чернігівщини Городня розглядалася в судовому порядку справа І. Шрага та ще 11 чоловік, яких звинувачували у незаконному проведенні зборів 14 червня 1907 р. У дописі розкривалися обставини, які спровокували розгляд справи. Видно, що на зборах, запланованих українцями, І. Шраг, як депутат І Державної думи, мав виступати з доповіддю про її діяльність. Але дозволу на проведення таких зборів адміністрація не дала. Коли ж Ілля Людвигович їхав до Петербурга і заїхав в Городню до приятеля М. Марченка, де було ще кілька гостей, туди ж з'явився стражник порядку та звинуватив присутніх у незаконному проведенні зборів. І. Шрага та інших гостей М. Марченка віддали під суд, але всіх обвинувачених суд виправдав.

Траплялися у „Ради” й цінні матеріали про визначні культурні заклади Чернігова і Чернігівщини. Зокрема, таку інформацію містили замітки й окрема стаття А. Шумицького про український музей Василя Тарновського¹⁸. З перших довідуємося, що у ході XIV археологічного з'їзду, який проходив у серпні 1908 р. у Чернігові, делегати висловили пропозицію об'єднати чернігівські музеї. Земське зібрання її підтримало і об'єднаному музею дало назву – „Музей українских древностей В. Тарновского и Черниговский областной музей”. Автор замітки висловлював претензії до земських діячів, які мало дбали про музей та його популяризацію. Це ж стосувалося і чернігівських педагогів, яким пропонували організувати щорічні відвідини музею перед іспитами, щоб учнів знайомити з історією України практично¹⁹.

А. Шумицький у нарисі про музей розповів історію його створення, формування окремих фондів, експозицій і відділів та про їх багатство. У статті вміщувалися дві ілюстрації: портрет засновника музею – В. Тарновського та внутрішній вигляд музейної зали. Автор зазначав, що на 1909 р. музей мав 10 тис. експонатів, 5 відділів: доісторичний, великокняжий, козаччини, останні часи від Т. Шевченка, книжок та документів. Найцікавішу і найбагатшу колекцію зосереджував козацький відділ – це зразки зброї, вбрання, прапорів, перначів, булав. У музеї експонувалися портрети майже всіх гетьманів, унікальна картина „Хмельницький над Дніпром” із церкви Суботова. Цінною є й така інформація: перші два відділи музею у 1909 р. містили більше 2 тис. експонатів, унікальні репродукції картин польських художників, колекцію „Мамаїв” (50 образів), печатки польських полків, гетьманські булави, прапори запорозьких та польських повстанців. Останній мав напис: „za nasz№ i wasz№ wolosc”. А. Шумицький звертав увагу і на унікальний зібраний відділ рукописів, який містив понад 1000 рукописів – П. Куліша, М. Костомарова, М. Гоголя, гетьманські універсали. Приблизно таку ж кількісну колекцію рукописів мав і відділ Т. Шевченка – автографи віршів, друковані твори, епістолярій, малюнки (портрет княгині Репніної, гравюри, офорти, мольберт, фарби, олівці), сорочка поета, медальйон. Автор підкреслював: „Цей відділ – одна з найбільших заслуг В. Тарновського перед рідним краєм”. Бентежила А. Шумицького лише мала кількість відвідувачів музею, особливо з українців. За його спостереженнями, найчастіше відвідували музей міські жителі, а тому автор нариса закликав кожного земляка відвідати музей, щоб усвідомити своє коріння та познайомитися з героїчною історією.

Також дописувачі „Ради” опікувалися долею ще одного музею на Чернігівщині – Пантелеймона Куліша, який період невизначеності та загрози ліквідації переживав у 1913–1914 р.²⁰. Стає відомо, що після смерті П. Куліша його будинок був перенесений з хутора Мотронівка під Борзну у маєток М. Кочубея – с. Кинашівку. Новий власник його удосконалив, а дружина П. Куліша – Ганна Барвінок назвала музеєм П. Куліша. Письменниця щоліта жила у ньому і радо приймала там відвідувачів. У 1910 р. М. Кочубей продав маєток, а землю під будинком Куліша подарував пані Лукаш, яка після смерті Г. Барвінок не пускала відвідувачів і доз-

волила родичам забрати з музею чимало речей. Відомо, що в 1914 р. окремі речі з нього були виставлені на продаж, але остаточного рішення щодо його долі прийнято не було.

Відомо, що Чернігів став одним з перших осередків відродження українського друкованого слова. Воно з'явилося там у народних книжечках-метеликах, завдяки ініціативі Б. Грінченка та коштам чернігівського благодійника І. Череватенка. Д. Ткаченко в одній із статей розповідав про ініціативу Б. Грінченка²¹, механізм видання й реалізації ним книжкової продукції.

Автор відзначив, що за весь період діяльності Б. Грінченка (1894–1901 рр.) у Чернігові було видано 50 книжок накладом 200 тис. примірників. Автор цитував листи Б. Грінченка, які відображали становлення видавничої справи, основні проблеми видавця: адміністративні заборони, брак коштів, непевне становище письменника у Чернігові.

Цікавою була і стаття Г. Коваленка у „Раді” про перший на Чернігівщині будинок в українському стилі²². Ним стала школа у с. Лемеші поблизу Козельця. Її було збудовано на місці хати останнього гетьмана Кирила Розумовського. Автор розповідав історію створення цього будинку. Ідея його будівництва належала австрійському графу Камілу Розумовському. Останній походив з українських Розумовських і, приїхавши до Лемешів, запропонував поставити пам'ятник на місці походження свого славного роду. Голова Чернігівського земства прийняв цю ідею, але порадив увічнити історичне місце новою школою, на що й отримав згоду К. Розумовського. Будинок спроектував І. Якубович, він вийшов дуже вдалим і був оцінений як „нове цінне артистичне архітектурне придбання”.

На нашу думку, важливими для відтворення інших сторінок історії Чернігівщини були й замітки, наприклад, про стан фабрично-заводської промисловості губернії у 1908 р. У них подавалися показники за всіма повітами і відзначалося, що за рік губернія дала 1. 307. 023 руб. доходу, перевищивши на 22 тис. 157 руб. показники попереднього року²³.

Також в окремих дописах автори заохочували чернігівців до розгортання кооперативної діяльності у краї. Вона була необхідною для реалізації вирощеної продукції, яка часто діставалася спекулянтам. Наприклад, у 1913 р. на Борзенщині садівники отримали високий врожай смородини, але мали певні проблеми у збуті ягоди. Вони й породили бажання поставити реалізацію сільськогосподарської продукції на кооперативну основу²⁴.

Як стає відомо, місцеве земство дбало про підвищення культури сільського виробника, тому організувало наприкінці 1909 р. сільськогосподарські курси у м. Нова Басань (дозвіл на їх проведення довелося чекати майже 2 роки). Лекції читалися земськими агрономами, і їх прослухало близько 150 селян Чернігівщини²⁵.

До новин наукового життя відносимо кілька публікацій у „Раді” про XIV археологічний з'їзд у Чернігові. Газета тримала читачів у курсі всіх подій навколо нього: повідомляла про початок його роботи, приїзд графині П. Уварової, підготовку Московським археологічним товариством археологічної карти Чернігівської губернії, відкриття археологічної та етнографічної виставок²⁶, у великій статті інформувала читачів про попередні археологічні з'їзди в Україні в розрізі українського питання²⁷. В останній цитувалися важливі документи: фрагменти листів оргкомітету з'їзду від 12 грудня 1907 р. та 31 березня 1908 р. до НТШ, відповідей останнього на них. У „Раді” друкувалася і резолюція загальних зборів УНТ, в якій відобразилося ставлення членів товариства до з'їзду²⁸.

Газета засудила участь у роботі з'їзду українців – серед яких були С. Шелухин, Х. Ящуржинський, Ю. Биховський, бо останні поїхали у Чернігів, проігнорувачи бойкот українських наукових інституцій. Цьому епізоду були присвячені в „Раді” алегоричний фейлетон та передова стаття. У фейлетоні „Археологічний з'їзд” (З докладу по начальству дійсного члена активної боротьби з українофільством Микити Шпигуна)²⁹, що був відповіддю на публікацію в газеті „Киевля-

нин”, постаті учасників з’їзду подавалися в алегоричному зображенні. Так, підкреслювалося, що серед останніх вирізнявся українофоб А. Савенко, „жидівські професори” і мала кількість „мазепинців”: „Приїхав один з Одеси од якогось товариства „Просвет” та й то псіхіатр. Сидить тихо і не рипається. Злість бере. Савенко шукав, шукав, на кому б показати свою удаль молодецьку, та таки й не знайшов. Другий хохломан Шелухов і признаватись боїться до мазепинців. Бо їх Гетман Грушевський розіслав універсал, щоб ніхто в Чернігів з них і носа не смів показувати. Дуже вредний чоловік він? Чи не можна б його по 129 потягти? Де ж то видано!”.

З приводу участі українців у з’їзді „Рада” опублікувала і передову статтю „Наша нез’організованість”³⁰. Вона також мала критичний зміст і засуджувала поведінку українців. Зокрема, звинувачувала останніх у розпорошеності: „Політичний розум, такт й почуття національного достоїнства вимагали од всього українського громадянства скоритися ухваленій нашими авторитетами постанові і виступити в цій справі солідарно”. У статті відзначалося й те, що солідних виступів від наукових українських сил на з’їзді не прозвучало, а були прочитані кілька рефератів неспеціалістами, „доклади котрих не могли присутнім дати поняття про сучасне становище української науки”. Українські ж засідання з’їзду газета назвала невдалими, бо на них учасники не змогли гідно репрезентувати українську науку. Вчинок же групи українців газета оцінила як прояв „давнього гуртківства, атомності, дезорганізованості”, які в усі часи служили доброю послугою ворогам українства. Автор зазначав, що для власного самоствердження українці не повинні були розбивати свої незначні сили, а виступати згуртовано і спільно в усіх подібних заходах.

Цікавий матеріал вмістив у „Раді” у 1913 р. і молодий археолог Лев Чикаленко (син Є. Чикаленка). Це була одна з перших його статей про розкопки під керівництвом Ф. Вовка палеолітичного селища на Чернігівщині³¹ – с. Мезина Кролевецького повіту. Автор розповідав про найцікавіші знахідки та робив висновок, що в добу льодовика (а це близько 40 тис. років тому) на території України, зокрема Мезина, було постійне поселення людей.

Друковані матеріали свідчили про малочисельність свідомого українства на Чернігівщині, що було тоді характерно й для всієї України. Дописувачі часто повідомляли про брак української книжки та газет у книгарнях та засилля російськомовної літератури. Один із відвідувачів м. Ніжина у 1913 р. був збентежений тим, що у книгарнях українського міста, де переважала рідна мова та національні традиції у побуті, не можна було зустріти української книжки взагалі³².

Отже, на шпальтах газети „Рада” друкувалися різні тематичні матеріали про Чернігівщину. Вони фактично відображали найвідоміші тогочасні історичні події, які відбувалися у краї. Український читач знайомився з діяльністю місцевої „Просвіти” та земства, роботою відомих з’їздів (земського та археологічного), музейною справою, окремими історичними матеріалами (про заснування музеїв, шкіл, видавництва народних книжок Б. Грінченка). Зазначені матеріали, безумовно, збагачують джерельну базу історичного краєзнавства і можуть бути використані у подальших дослідженнях історії сіверянської землі.

1. Лист Чикаленка Є. Єфремову С. 10 березня 1905 р. // Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, ф. 120, од. зб. 483.

2. Лист Чикаленка Є. Стебницькому П. 26 квітня 1905 р. // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, ф. III, № 52889.

3. Лист Чикаленка Є. Грушевському М. 26 листопада 1905 р. // Центральний державний історичний архів, м. Київ, ф. 1235, оп. 1, спр. 822, арк. 43.

4. Лист Чикаленка Є. Аркасу М. 26 жовтня [1906] р. // Державний архів Миколаївської області, ф. 468, оп. 1, спр. 21, арк. 18.

5. Рада. – 1908. – № 69. – 22 березня. – С. 2.

6. Ф. Владимирович. Український вертеп у Чернігові // Рада. – К., 1908. – № 32. – 8 лютого. – С. 4.

7. Рада. – К., 1907. – № 23 березня. – С. 3.

8. Рада. – К., 1908. – № 78. – 3 квітня. – С. 3.
9. Рада. – К., 1907. – № 276. – 9 грудня. – С. 3.
10. Черніговець. Доля Чернігівської „Просвіти” // Рада. – К., 1912. – № 48. – 28 лютого. – С. 2–3.
11. Трагічний фінал одного водевіля // Рада. – К., 1908. – № 129. – 6 червня. – С. 1.
12. Західне земство і „Земское Дело” // Рада. – К., 1910. – № 180. – 11 серпня.
13. Черніговець. Конференція „партії народної свободи” і українська справа // Рада. – К., 1914. – № 80. – 10 квітня. – С. 2
14. Праг І. Часопис „Фінляндія” // Рада. – К., 1910. – № 52. – 5 березня. – С. 2–3.
15. Черніговець. Олена Демиденкова. // Рада. – К., 1912. – № 76. – С. 3.
16. Рада. – К., 1910. – № 181. – 12 серпня. – С. 3.
17. Рада. – К., 1908. – Ч. 126. – 3 червня. – С. 4.
18. Шумицький А. Музей української старовини імені Василя Тарновського в Чернігові // Рада. – К., 1909. – № 134. – 14 червня. – С. 1–2.
19. Лист з Чернігова // Рада. – К., 1910. – № 10. – 14 січня. – С. 3.
20. Рада. – 1913. – № 155. – 7 липня. С. 5; Продаж музею П. Куліша // Рада. – 1914. – № 5. – 8 січня. – С. 3.
21. Пісочинець Д. Видання Борисом Грінченком народніх книжок у Чернігові // Рада. – К., 1910. – № 166. – 24 липня. – С. 2–3.
22. Гр. К. Перший будинок в українському стилі в Чернігові // Рада. – К., 1910. – № 236. – С. 1
23. Рада. – К., 1909. – № 283. – 15 грудня. С. 3.
24. Рада. – К., 1913. – № 157. – 10 липня. – С. 4; № 160. – 13 липня. – С. 4.
25. Рада. – К., 1909. – № 283. 15 грудня. – С. 3; 1910 – № 9. – 14 січня. – С. 3.
26. Рада. – К., 1908. – № 172. – 27 липня – С. 2.
27. Сторонній. Російські археологічні з'їзди й українські вчені // Рада. – К., 1908. – № 134. – 12 червня. – С. 2–3.
28. До археологічного з'їзду у Чернігові // Рада. – К., 1908. – № 118. – 22 травня. – С. 3.
29. Рада. – К., 1908. – 6 серпня. – № 180. – С. 2
30. Рада. – К., 1908. – № 184. – 12 серпня. – С. 1.
31. Л. Ч-о. Розкопки палеолітичного селища на Чернігівщині // Рада. – К., 1913. – № 228. – 6 березня. – С. 2.
32. Рада. – К., 1913. – № 70. – 24 березня. – С. 3.

В статтє освєщєєтєя вєпрєс публїкацїєн на стрєнїцєх газєтєы «Рада» матєрїєлєв є дєєтєлєнєтєє чернїгєвєскєє «Просвїтє», украинєскїєх дєєтєлєєє.

Клєчєвєєє слєвє: газєтє, «Просвїтє», мєцєнат.

ЮВІЛЕЇ

СЕРГІЮ ЛЕП'ЯВКУ – 50

24 липня 1960 р. виповнилося 50 років з дня народження Сергія Анатолійовича Леп'явка, доктора історичних наук, професора.

Сергій Леп'явко закінчив середню школу №1 міста Чернігова, працював робітником на Чернігівському радіоприладному заводі, навчався в Чернігівському педінституті та Львівському університеті, який закінчив у 1984 р. Працював сільським вчителем, викладачем Чернігівського педінституту. Науковою роботою почав займатися в університеті, але добру можливість для її продовження отримав після вступу в аспірантуру до відділу історії середніх віків Інституту історії Академії наук України в Києві. Протягом трьох років навчання (з листопада 1988 по жовтень 1991 р.) підготував кандидатську дисертацію на тему "Козацькі повстання 1591 – 1596 років", яку захистив у січні 1992 р. Науковий керівник – доктор історичних наук, академік Валерій Смолій.

У листопаді 1992 р. Сергій Леп'явко повернувся до роботи в Чернігівському педагогічному інституті, де працював доцентом кафедри історії України. З вересня 1995 до серпня 1998 р. знову присвячує основний час науковій роботі вже як докторант Інституту історії України Національної академії наук України. У 1996 р. вийшла у світ монографія "Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні", яка стала однією з перших великих праць, присвячених ранньомодерній історії України, виданих у пострадянські часи. У 1999 р. надрукована наступна книжка дослідника "Українське козацтво в міжнародних відносинах (1561 – 1591)".

У 2000 р. захистив докторську дисертацію на тему "Військово-політична діяльність українського козацтва в контексті міжнародних відносин (1561 – 1595 рр.)". З вересня 1998 р. – доцент, професор (з 2003), завідувач кафедри (2005 – 2010) Чернігівського педагогічного університету. За сумісництвом працює провідним науковим співробітником Інституту археографії та джерелознавства ім. Михайла Грушевського НАН України. Проходив наукові стажування в Польщі (Варшавський університет, Інститут історії Польської академії наук – 1991, 1997, 2002), США (Програма міжнародних академічних обмінів імені Фулбрайта, університет Колорадо – 2003 – 2004), Канаді (Канадський інститут українських студій – 2007).

Професор Леп'явко є автором понад 150 наукових праць з історії України, українського козацтва, міжнародних відносин ранньомодерної доби, порівняльної історії, історії Чернігова.

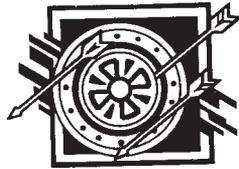
З 2001 р. Сергій Леп'явко – співзасновник і директор громадської організації "Сіверський інститут регіональних досліджень", яка займається науковою роботою, публікацією та популяризацією наукових знань. Він є організатором низки конференцій, зокрема щорічних Костомарівських читань, які проводяться в Чернігові з 2001 р. для обговорення актуальних проблем історії України, історіографії та джерелознавства доби козаччини. Участь у цьому науковому зібранні беруть учені з Інституту історії України НАН України, інших академічних, навчальних і музейних закладів Києва та інших міст України (Запоріжжя, Одеса, Рівне та ін.).

Професор Леп'явко охоче ділиться досвідом наукової роботи з колегами. Під його керівництвом захистили кандидатські дисертації відомі чернігівські історики Ігор Ситий та Ольга Травкіна, молоді дослідники Володимир Пилипенко та Лідія Нестеренко, готуються до захисту кілька кандидатських і докторських дисертацій, а до публікації – низка монографій.

Останні п'ять років Сергій Леп'явко активно займається дослідженням і популяризацією історії Чернігова. Видана ним у 2009 р. книга "Коротка історія Черні-

гова" є першою працею такого жанру з історії нашого міста. Вона використовується в школах Чернігова як навчальний посібник із краєзнавчої роботи. Дослідник написав і підготував до видання серію книжок з історії міста, зокрема, синтетичну працю "Історія Чернігова", бере участь у телевізійних проектах, які знайомлять глядача з минувиною рідного краю.

Редколегія, редакція журналу "Сіверянський літопис" вітають ювіляра з 50-річчям і зичать йому щастя, здоров'я, творчого натхнення, плідних результатів у подальшому пошуку!

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

**БУДЕННИЙ В. В СЕРЦЯХ ЗЛИНЯЛИЙ ПОМАРАНЧ. ПОЕЗІЇ
(2005–2009 рр.). – ЧЕРНІГІВ:
„ЧЕРНІГІВСЬКІ ОБЕРЕГИ”. – 2009. – 88 С.**

До нової книги відомого українського поета, автора двох десятків поетичних збірок, чотирьох книжечок для дітей, Василя Буденного увійшли поезії 2005 – 2009 рр. Народився він у с. Смолин Чернігівського району в 1947 р. Вищу філологічну освіту здобув у Київському державному педагогічному інституті імені О.М.Горького.

На поетичний шлях талановитого юнака вивели щирість, доброта і працьовитість. Навчання в інституті дало змогу долучитися до духовної скарбниці класичної літератури, познайомитися з творчістю молодих, перспективних на той час українських поетів – Миколи Вінграновського з його атомними прелюдами, Івана Драча – з протуберанцями сонця, Василя Симоненка – з тишею і громом. Громадянська позиція автора, художня правда його творів, щирість емоцій і переживань за суспільну справу формувалися пізніше під впливом чернігівських письменників – Євгена Гуцала, Володимира Дроза, Станіслава Реп'яха та інших.

Після закінчення інституту Василь Йосипович працював у школі вчителем, очолював обласне товариство книголюбів, писав вірші. За свою літературну діяльність був відзначений преміями імені Олексія Десняка (1979) та Михайла Коцюбинського (1999). Перша поетична збірка „Дарунки вересня” була опублікована у 1982 році у видавництві „Радянський письменник”. Незабаром, у 1985 р., видавництво „Молодь” оприлюднило наступну книжку поезії автора „Орбіта зернини”.

І з того часу одна за одною з'являються відомі не тільки в літературному колі книжки автора – „Третє повернення” (1990), „Живиця жнивного тепла” (1991), „Моя ти земле” (1992), „Сиве багаття” (1993), „На вістрі власного меча” (1995), „Осяяння старозавітним словом” (1999), „Шлях до осяяння” (2000) та інші.

За свою літературну працю Василь Йосипович був прийнятий у Національну спілку письменників України, став заслуженим працівником культури України. Нині він доцент Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка і свою викладацьку діяльність успішно поєднує з літературною творчістю. Знайомство з поезією Василя Буденного дає підстави вважати, що він, за словами Олеса Гончара, належить до того обдарованого покоління, яке „разом зі старшими письменниками забезпечило українській літературі довготривале і нині цілком почесне місце у світовій літературі”. У його віршах розкривається індивідуальний світ нашого сучасника, який у складних протиріччях сьогодення постійно відшукує джерела людяності й суспільного поступу. У кожному його творі – любов до людини, яку він хоче бачити чесною, вільною і гордою.

Його громадянська поезія звернена до всіх форм суспільної свідомості і не примушує закривати очі на негаразди сьогодення, вимагає читання вдумливого і сумлінного. У новій книзі Василя Буденного „В серцях злинялий помаранч” чітко окреслена непримирима авторська позиція до нині діючої політики владних структур, вболівання за долю України, пошуки шляхів до кращого майбутнього її народу. Книга складається з чотирьох розділів: „З зебрацької торби” (2006 р.), „Остання зустріч з вороним” (2007 р.), „З гіркою правдою на ти” (2008 р.) і „Останній призов” (2009 р.). Власне, це вибрані твори з окремих поетичних збірок, що були оприлюднені в зазначені роки. Подана читачеві як цілісність виразно структурована, вона не залишає його байдужим і у багатьох випадках прочитується як на-

різний камінь неголосного, проте незмінного і самовідданого стоїцизму автора. У цій книжці до провідних мотивів поезії Василя Буденного належить той першо-елемент людського буття, який у відносинах між людиною і суспільством дарує своєрідну точку духовного опертя.

Як і в попередніх збірках, у творчості автора проблема людини займає одне з провідних місць у системі його світоглядно-філософських роздумів. Досить чітко простежується прагнення розкрити сутність людини, зрозуміти її історично-соціальне призначення. Взагалі, у поезії, яка, за І.Кантом, синтезує в собі усі види мистецтв, Василь Буденний вбачає джерело глибокого осмислення духовного життя суспільства. Завдяки поезії, на його думку, формується самосвідомість етносу як носія неповторного образу життєвості. Автор переконаний, що поезія – велика сила, вона уособлює духовну велич народу, її покликання – будити народ, виховувати його в душі великих ідеалів свободи. Поет, наголошує автор, має бути провідником народу, що розбурхує емоції суспільства, стає потужною соціальною і політичною силою.

Так, у вірші „Сідай-но, друже, поруч мене” автор, запрошуючи до розмови, пропонує поговорити про наше сьогодення:

Давай-но, друже, про нардепів,
Що вболівають за народ,
Та так правдиво, так вже „лєпо”,
Хоч позичай у них чеснот.
Вони завжди разом із нами,
Ланів словесних ратаї:
Під себе підгребли руками
Мої надії і твої.
Хіба лиш наші?! України,
Що, як не дивно, ще жива.
Щоправда, впала на коліна,
Немов згорьована вдова.

(С. 9)

Закінчує автор розмову зі своїм другом висновками про те, що в усьому винні ми самі, бо хто ж її підніме, „коли і я, і ти мовчиш, що вкотре куплені за гріш”. Влучним поетичним словом автор бореться з обманом, бюрократизмом, затхлістю, вірусом покірності і запопадливості. І все це не звучить пусто-порожньою декларацією. Людська біда пронизує його серце, окроплене живою водою доброти і любові до кожного громадянина. В основі його поетичної образної пластики лежить пластика політичного життя вищих урядовців.

Вони працюють –
Тонни на-гора
Для наших вух вже видано локшини.
А чи від того легше Україні,
Якої слава й воля домира?!
Зі слів пустих не торби, а мішки
Нашвидкоруч (борги ж ховать) шиті,
Нам доведеться їх тепер носити –
І нам, і внукам нашим на віки.

(С. 84)

Відстоюючи свої моральні принципи і світоглядні позиції, поет глибоко переживає болючі в своїй основі суспільні реалії сьогодення, а тому закликає жити по Правді, хай навіть буде вона дуже вже гіркою, „й Вкраїну – Русь побачить Не Такою!”.

Ціннісна зорієнтованість поезії Василя Буденного приводить до тієї межі, за якою починається те, що вкрай спокусливим було б потрактувати як царину індивідуального, притаманного йому поетичного архетипу. Його нахил до цілісної, всеосяжної поезії збагачується прозорим виразом вкрай органічних ліричних об-

разів. Ліричний герой поета не мислить себе поза часом і поколінням, він глибоко осмислює національні, соціальні, духовні зрушення в незалежній Україні і шукає відповіді на проблемні питання.

І під чужу дуду я не танцюю,
Не шаркаю на західний манір.
І кровними братами не гордюю,
Запроданцям йдучи наперекір.
Русь Київська своє ще слово скаже,
Синів своїх і сучих розгада.
Не довго панувати силам вражим,
Їх позмиває повені вода.

(С. 7)

Поет упевнений, що буде ще весна, і буде ранок, з колін ще встане православна Русь. За це, пише він, „і денно, й ношно я молюсь”.

Осмислюючи національні, соціальні й духовні зрушення в Україні, він прагне донести до читача свою наболілу думку про Чорнобиль, екологію, мову, духовність, „драми ідей та драми людей”. У вірші „Міліють ріки” автор говорить:

Міліють ріки,
Я мілію теж,
Думки і почуття мої міліють.
Цій мілізні, боюсь, не буде меж,
Аж доки не повернеться надія.

(С. 11)

Надія поета на те, що знову „станемо людьми, з колін, нарешті, встанемо самі і сварища забудем знавіснілі”, а що ділить – поділене давно, нам полишили „струєне вино й Чорнобиля епілептичний атом”. Визначена тема продовжується у наступному вірші:

Всього у нас теперечки удосталь,
Моралі, правда, не було й нема.
Зате ж бо є гучні, бравадні гости,
Чи в діло, чи без діла – то дарма.
То чом тоді непевність людство душить,
В пропасницю чому летить Земля
І струшує із верб отруйні груші,
Що нам вдавалися райськими здаля?

(С. 51)

У своїй творчості Василь Буденний як людина релігійна постійно звертається за допомогою до Бога, просить навчити робити добро і засуджувати зло, прищеплювати чесноти і викоринювати вади.

Чом в щоденних своїх молитвах
Все частіше прошу Творця
Осяйнути нас, темних, світлом
Й не ховати Свого лиця.
І прости нам, нерозумним,
Те, що можна іще простить.
Нам лишилось як слід подумать,
Як же далі в цім світі жить.

(С. 43)

Як відомо, найважливіша властивість, котра робить громадянську поезію потрібною і корисною для суспільства, полягає в тому, що поетичні твори є джерелом пізнання життя народу. Поезія як мистецтво покликана зображати людські вчинки та описувати їх у віршах для повчання в життєвих справах. У контексті зазначеного поезія Василя Буденного – це передовсім органічна й мистецька довершеність його багатовимірною духовного і життєвого досвіду, плідний підсумок постійних творчих устремлень.

З метою пробудити дух до національної свободи він звертається до історичного минулого, простежуючи вагомі події та зберігаючи колорит часу. Його ліричні описи природи, весняного пробудження землі пов'язані, як правило, зі сподіванням на пробудження людського духу. Майдан Незалежності у його віршах – це спектр громадсько-політичних, соціальних, культурних і морально-етичних проблем: яким після грудня 2004 і січня 2005 років стало наше суспільство і якими в ньому стали ми? Як ці події засвідчують зміну нашої свідомості і загального настрою громадян України?

Відповідь на ці питання стала його нагальною внутрішньою потребою. У пошуках її поет веде постійні діалоги, включає в розмову своїх уявних прихильників і опонентів, знаходить у собі творчу відвагу і сили, щоб донести до читача свою наболілу думку з її злетами і падіннями, з високою свідомістю народу, його історією, минулим і сучасним. Виразність, прозорість, простота, яскрава словесна палітра при відображенні найскладніших явищ у суспільстві та особистих вражень переконливо виділяються в рецензованій книзі.

Літературні критики стверджують, що кожен поет усе життя пише свою єдину книгу, головним героєм якої виступає його народ. Отож визначними рисами творчості Василя Буденного стали громадський неспокій, патріотизм, турбота про свій народ, його „хліб і пісню”. Вірші – це частина його життя. Природа наділила поета глибоким сприйняттям світу, тому при зовнішній простоті загальне змістове навантаження збірки складне. Складне тому, що в основі віршів головною ідеєю виступає ідея добра, ідея досконалих суспільних відносин, справедливого державного устрою. Реальності людського життя, на думку поета, вимагають, щоб державний лад базувався на чіткому дотриманні не тільки Конституції країни, але й кожного окремого закону.

Зважаючи на сказане, зазначимо, що до політичних аспектів рецензованої збірки віршів належить, перш за все, прагнення автора поетичними засобами формувати політичну культуру читача, прищеплюючи йому демократичні цінності, поняття справедливого суспільства, високої свідомості та державної відповідальності. Як прихильник боротьби за утвердження суверенітету і незалежності України він спонукає до пошуку шляхів духовного відродження нації.

Якщо до цього додати, що поезії Василя Буденного властиве глибоке проникнення в духовний світ своїх героїв, що зображально-виражальні засоби, якими він послуговується, сприяють розкриттю визначеної теми, а для його віршів не характерні агіткова прямолінійність та сюжетний примітивізм (що нерідко зустрічається в громадянській ліриці), то завершити свій відгук на книгу поета хочеться словами з вірша на її обкладинці:

Дай-но, Боже, з вами ще зустрітись
Й радість, а не смуток поділить.
Бо немає кращого у світі,
Як в житті життям пристойним жить.

Володимир ПОЛОВЕЦЬ

“СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС”

Журнал.

Коректор О.В. Василенко.

Здано до набору 11.10.2010. Підписано до друку 9.11.2010. Формат 70x108¹/₁₆.
Папір газетний. Гарнітура Times New Roman Суг., Journal Sans. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 16,0. Обл.-вид. арк. 22,4. Тираж 800 прим. Зам. 7014.

Віддруковано на поліграфічній базі редакційно-видавничого комплексу
“Деснянська правда”.

14000, Чернігів, пр-т Перемоги, 62.